

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

На правах рукопису

СВЯЩЕНКО ЗІНАЇДА ВАСИЛІВНА

УДК 94(470+571) “1900/1906”(043.3)

**ПРОУРЯДОВІ АГРАРНІ ІНІЦІАТИВИ В РОСІЙСЬКІЙ
ІМПЕРІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

07.00.02 – всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:

Морозов Анатолій Георгійович,
доктор історичних наук, професор

УМАНЬ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Історіографія проблеми.....	16
1.2 Джерельна база.....	90
1.3 Методологія дослідження.....	102
РОЗДІЛ 2	
АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	
2.1 Створення Особливої наради, її склад, структура, принципи діяльності.....	122
2.2 Соціально-економічна та суспільно-політична складові аграрного питання на засіданнях Особливої наради.....	146
2.3 Закриття Особливої наради. Вплив її рішень на нову аграрну політику уряду.....	171
РОЗДІЛ 3	
КОНЦЕПЦІЯ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ	
3.1 Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ: організація, мета та принципи діяльності.....	184
3.2 Проект аграрної реформи Редакційної комісії.....	205
3.3 Губернські наради: створення, принципи та результати діяльності.....	234
РОЗДІЛ 4	
АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ КОМІСІЙ ТА НАРАД, ПОГЛЯДАХ ПОЛІТИЧНО АКТИВНОЇ ТА НАУКОВОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ 1901 – 1906 РР.	

4.1 Діяльність „Комісії Центру” та комісії Особливої наради О. Оболенського.....	262
4.2 Проурядові аграрні ініціативи 1902 – 1906 рр.....	287
4.3 Приватні аграрні ініціативи та пропозиції громадських організацій	323

РОЗДІЛ 5

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ УРЯДУ С. ВІТТЕ (ЖОВТЕНЬ 1905 – КВІТЕНЬ 1906 РР.)

5.1 Погляди С. Вітте на аграрну проблему та шляхи її вирішення на початку ХХ ст.....	351
5.2 Програма аграрної реформи уряду С. Вітте.....	376
ВИСНОВКИ.....	396
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	416

ВСТУП

Актуальність теми. З-поміж чисельних сучасних глобальних проблем, над вирішенням яких працюють як національні урядові інституції, так і міжнаціональні, чільне місце належить продовольчому забезпеченню населення Землі. У такий спосіб детермінується питання раціонального використання земельних, природних ресурсів планети, ефективного функціонування сільського господарства. Іншими словами, мова йде про вирішення аграрного питання, що, як засвідчує розвиток земної цивілізації, було, є й залишається актуальним, оскільки стосується таких важливих компонентів людського буття, як продовольча, екологічна та державна безпека, трудова зайнятість тощо. „Битва за землю”, її ресурси була і залишається одним із визначальних факторів людської історії від найдавніших часів до сьогодення. Вона зумовлювала перебіг історії не лише окремих країн, докорінно змінюючи їхні базис і надбудову, а впливала і на загальносвітову історію. Прикладом є революції з яскраво вираженою аграрною домінантою, що прокотилися у минулому країнами Азії, Європи, Америки тощо. Сумнозвісний „шлях на Схід”, що трансформувався у катаклізм світового значення – Другу світову війну.

Вищенаведене неспростовно засвідчує актуальність аграрної проблематики у сучасному світі, необхідність пошуку оптимальних шляхів її вирішення у тих країнах, в яких історично аграрний сектор був важливою складовою національної економіки. Насамперед це стосується країн, утворених на теренах колишнього СРСР, що мають родючі ґрунти, тисячолітню землеробську традицію, відповідний людський потенціал тощо.

У такому контексті актуальним і науково значущим є звернення сучасних дослідників до попереднього досвіду вирішення аграрного питання, зокрема, у Російській імперії на початку ХХ ст. У зазначений період аграрне питання для Російської імперії мало суспільно-політичне, соціально-економічне та геополітичне значення. Суспільно-політичний фактор

зумовлювався суспільно-політичною, революційною активністю селянства. Збройна боротьба селян на початку ХХ ст. безапеляційно засвідчила не лише гостроту аграрної проблеми у країні, а, що найголовніше – потребу нагального її вирішення. Насправді ситуація розгорталася у такий спосіб, що на карту було поставлено не лише долю правлячої династії, імперії, а й існування російської державності як такої. Соціально-економічний складник умотивовувався необхідністю усунення диспропорцій у капіталізації індустрії, фінансово-банківської справи та сільського господарства. Гармонізація у розвитку цих та інших компонентів соціально-економічної моделі Російської імперії була неможливою без реорганізації аграрного сектору економіки країни. Адже, як засвідчував досвід тогочасних промислово розвинутих країн світу, для модернізації промисловості потрібні колосальні капіталовкладення. Їхнім джерелом є, насамперед, сільське господарство. Фактично йшлося про економічний потенціал держави, про те, чи зможе вона втриматися на тогочасній геополітичній арені як потужний гравець. Досягти цієї геополітичної мети було можливо за умови вирішення аграрного питання. Тоді б стабілізувалася внутрішня суспільно-політична ситуація, відбулося б продовження промислового та фінансово-банківського розвитку, що створило б надійне підґрунтя для розв'язання геополітичних завдань.

Схожу ситуацію спостерігаємо й у сучасних європейських державах, ураховуючи членів Європейського Союзу. Концептуально значною мірою стан справ в аграрному секторі економіки Російської імперії перегукується з тими ж проблемами, що мають місце у сучасних країнах Східної Європи. Ми вважаємо, що осмислення досвіду вирішення аграрного питання у Російській імперії стане у нагоді під час подолання подібних проблем новітніми урядами.

Актуальність порушеної нами у дисертації проблеми зумовлена і тим, що, попри підвищений інтерес науковців до європейської та світової історії, історії Росії початку ХХ ст., не всі аспекти висвітлено повною мірою. У такій

ситуації, з одного боку, немає нічого неприродного, ураховуючи інформаційний потенціал цієї проблематики, а з іншого – вона актуалізує необхідність подальших наукових пошуків. З огляду на це перспективним є звернення до вивчення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Наукове осмислення зазначеної теми, засноване на новітній методології пізнання і дослідження історичних явищ та процесів, дозволить, по-перше, значно розширити сучасні історичні знання із європейської історії початку ХХ ст. взагалі, аграрної історії Російської імперії зокрема. По-друге, дослідження проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. дозволить простежити непросту трансформацію індивідуальної та колективної свідомості, морально-етичних норм і цінностей російського імперського соціуму, істеблішменту. По-третє, проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. – цінний історичний досвід конструктивної, наскільки це було можливим за тогочасних умов, політики, що стосувалася перспектив країни загалом та селянства зокрема. Її вивчення важливе не тільки з наукової, а і практичної точок зору. Так, окремі моменти тогочасної практики можуть стати у нагоді й за новітніх непростих умов господарювання на селі.

Таким чином, проблема, що обрана нами для вивчення має наукове, суспільно-політичне та практичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з науковими планами кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Робота органічно пов'язана з програмою наукового пошуку Науково-дослідного інституту селянства Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького „Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної організації українського селянства” (номер державної реєстрації 0102U006796).

Об'єктом вивчення є аграрне питання у Російській імперії на початку ХХ ст.

Предмет дослідження – розробка, зміст, запровадження проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1901 – 1906 рр. Вибір нижньої хронологічної межі (1901 р.) зумовлено початком роботи „Комісії Центру”; верхньої (1906 р.) – відставкою С. Вітте з посади Прем'єр-міністра. В окреслений проміжок урядові та проурядові кола, реагуючи на соціально-економічні та суспільно-політичні виклики модернізації, наріжним каменем внутрішньої політики вважали вирішення аграрного питання. Упродовж 1901 – 1906 рр. урядовими та проурядовими колами було проведено значний обсяг робіт із систематизації, аналізу стану справ у сільському господарстві, напрацювання рекомендацій та нормативно-правових актів, підготовлено фундамент для проведення Столипінської аграрної реформи. Водночас, для повноти висвітлення окремих питань, автор виходила за окреслені хронологічні межі дослідження.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані автором матеріали стосуються території Російської імперії у кордонах, чинних упродовж окресленого хронологічного періоду. Особливу увагу приділено Харківській, Полтавській, Чернігівській, Саратовській, Томській, Московській, Самарській, Курській, Воронежській, Пензенській, Володимирській, Тамбовській, Кутаїській, Прибалтійським та іншим губерніям, Області Війська Донського тощо. Вибір таких територіальних меж зумовлено тим, що саме ці території були регіонами масових селянських виступів 1902 р., 1905 – 1907 рр. Окрім того, назви цих та інших губерній Російської імперії фігурували у проурядових аграрних ініціативах на початку ХХ ст.

Мета дисертації полягає в тому, щоб на основі опрацювання залучених до роботи історичних джерел та здобутків історіографії, новітніх методів і принципів історичного пізнання об'єктивно і комплексно

проаналізувати проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань:**

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, рівень та повноту джерельної бази, методологію дослідження;
- вивчити особливості діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів;
- проаналізувати специфіку діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ;
- висвітлити зміст аграрних ініціатив Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ;
- проаналізувати аграрне питання у діяльності державних комісій та нарад 1901 – 1906 рр.;
- розкрити сутність проурядових приватних аграрних ініціатив та пропозицій громадських організацій;
- виявити розуміння представниками російського імперського істеблїшменту сутності аграрного питання та шляхів його вирішення;
- розкрити основні напрями діяльності уряду С. Вітте з вирішення аграрного питання;
- зіставити зміст проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. із селянськими вимогами та наказами.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає у тому, що *вперше:*

- на основі критичного переосмислення здобутків попередників, аналізу історичних джерел здійснено спробу спеціального комплексного наукового вивчення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.;

- проаналізовано обставини формування та рівень науковості історичних знань із досліджуваної проблеми;
- встановлено, що історична джерельна база, залучена до дисертації, є репрезентативною, достовірною, дозволяє розкрити обрану для вивчення тему, вирішити дослідницькі завдання;
- з урахуванням сучасних методологічних підходів обґрунтовано авторську методологію дослідження, а також визначено зміст таких понять, як „аграрна політика”, „аграрне питання”, „модернізація”, „аграрна модернізація у Російській імперії на початку ХХ ст.” „проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.” „Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів”, „Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ”, „Комісія Центру”, „комісія Особливої наради О. Оболенського”, „Особлива нарада О. Стишинського”, „міжвідомча Особлива нарада А. Куломзина”, „Комісія М. Кутлера”, „Нарада В. Гурко”, „Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування”, що є ключовими для вивчення порушеної у дисертації проблематики;

дістало подальший розвиток твердження про те:

- що аграрне питання в урядових та проурядових колах Російської імперії на початку ХХ ст. посідало чільне місце, стало лейтмотивом внутрішньої економічної політики держави. Особливо зусилля властей з його вирішення активізувалися під час масових селянських збройних антиурядових виступів;
- що, по-перше, засідання Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів відбувалися в атмосфері коректних, тією чи іншою мірою науковообґрунтованих дискусій між прихильниками консервативної аграрної політики та їхніми опонентами; по-друге, рішення, що приймалися, ґрунтувалися на принципах поступовості та ненасилля; по-третє, прийняті по ключовим питанням соціально-

економічного життя селян рішення засвідчували, що нарада обрала і дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного сектора економіки. Водночас ураховувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет належав розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту індивідуальної селянської власності на землю; по-четверте, обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. Ставка робилася на стимулювання і розвиток селянського самоуправління, інтеграцію селянського мікрокосму до імперського макрокосму; по-п'яте, упродовж всього часу існування Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики;

доведено:

– що принципи, покладені в основу роботи Редакційної комісії, відображали не лише погляди В. Плева на аграрне питання. Вони були співзвучні також думкам імператора, про що свідчить Маніфест від 26 лютого 1903 р. Їхній зміст не суперечив концепції державного протекціонізму над селянами, сформованій за царювання Олександра III. Вадою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку XX ст. Замість того, щоб „випустити пар” і спрямувати селянську суспільно-політичну активність у вигідне для династії продержавне річище, ставку зробили на „закручування гайок” із незначним послабленням для малочисельної категорії селян;

– що діяльність „Комісії Центру” В. Коковцова та Комісії О. Оболенського відображала особливості розуміння правлячими колами

Російської імперії на початку ХХ ст. сутності аграрного питання та шляхів його вирішення. Протистояння консерватизму та лібералізму не давало можливості застосовувати конкретні уроки для покращення соціально-економічного та суспільно-політичного становища селянства, інтенсифікації сільського господарства загалом. Їхня результативність стала заручницею інтриг царедворців. Влада втрачала реальні шанси запобігти суспільно-політичним потрясінням. Невирішеність аграрного питання стала потужним каталізатором політизації селянства, його участі у подіях Першої російської революції;

з'ясовано:

– що діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського та Особливої наради А. Куломзина виявилася результативною. Обидві комісії працювали напрочуд злагоджено. Вони розробили закон, за яким уперше у юридичній практиці Російської імперії регламентувався соціальний аспект у житті селян-переселенців. Влада пішла на певну лібералізацію, звівши паспортизацію населення лише до функції посвідчення особи. Також про пом'якшення державної політики у переселенській сфері свідчила відсутність на законодавчому рівні переслідування властями самовільних селян-переселенців. Позитив убачаємо і у тому, що тимчасові правила про переселення узгоджували два вектори внутрішньої політики держави: переселенський та аграрний;

– що кутлерівський аграрний законопроект носив компромісний характер. Попри часткове задоволення інтересів селян, він не обходив увагою і великих землевласників. Позитивним було те, що ним наважилися зазіхнути на „святая святых” – велике поміщицьке землеволодіння. Щоправда, лише частково. Однак це був серйозний крок уперед;

– що проектом, розробленим Народою В. Гурко, значно розширювалися права селян: за селянином-вихідцем із общини земля закріплювалася в індивідуальну власність; він отримував на неї тріаду

майнових прав: володіти, користуватися, розпоряджатися; ставала об'єктом ринкових відносин. Її можна було продавати, закладати тощо. Попри ці та інші позитивні аспекти, законопроект не був позбавлений окремих недоліків: занадто бюрократизованою була схема закріплення за селянином-вихідцем із общини наділу в одному місці;

– що законопроектом Особливої комісії Головного управління землеробства та землеоблаштування передбачалися заходи з подальшого удосконалення переселення, орендних відносин, землекористування / землеволодіння. Законопроект містив умови, за яких Головному управлінню землеробства та землеоблаштування передавалися вільні казенні землі для забезпечення безземельних та малоземельних селян землею;

виявлено:

– що на початку ХХ ст. відбулися серйозні, а в окремих моментах, беручи до уваги консерватизм людської психіки, радикальні зміни у розумінні дворянами, дворянськими об'єднаннями, чиновниками, великими землевласниками, науковцями сутності аграрного питання. Усі без винятку згадані нами вище представники російського імперського соціуму не ставили під сумнів доцільність вирішення аграрної проблеми, усвідомлюючи тісний зв'язок між нею та тими суспільно-політичними потрясіннями, що переживала імперія Романових. Вони були одностайні у тому, що край революції, новий поштовх у розвитку країни покладуть широкомасштабні урядові заходи в аграрній сфері;

– що проурядові громадські аграрні ініціативи у своїй більшості носили компромісний характер. З одного боку, вони частково задовольняли економічні інтереси селян, з іншого – кардинально не погіршували становище великих землевласників. Загалом вони були орієнтовані на збереження монархії, хоча й оновленої відповідно до суспільно-політичних та соціально-економічних викликів початку ХХ ст. та применшення гостроти соціального протистояння на селі;

розкрито:

– ставлення високопосадовців до проурядових аграрних ініціатив. Їхня реакція не завжди адекватно відповідала ідейно-змістовому наповненню запропонованих аграрних ініціатив. Пояснити це можна тим, що законопроекти, нехай і обережно, але зазіхали на споконвічні принципи, недоторканість яких вважалася основою існування правлячої династії. Не було чіткого усвідомлення з боку імператора, його родини та двору того факту, що задля збереження імперії потрібно поступитися принципами. Без імперії вони нічого не варті. Натомість за існування імперії завжди можна напрацювати нові принципи її існування;

уточнено:

– що заплановані урядом С. Вітте інновації були системними і масштабними, цілісними. Віттевська аграрна програма передбачала безпосереднє покращення майнових статків та правового статусу селянства, опосередковано стимулювала і культурно-побутову, і агрокультурну сфери. Оскільки без поліпшення добробуту селян не могло бути і мови про підвищення їх загального освітньо-культурного рівня. Вона мала на меті не лише розвиток сільського господарства як галузі економіки, а й усунення диспропорцій у віттевській економічній моделі. Тобто, модернізація аграрного сектора безпосередньо впливала на загальноімперські тенденції економічного розвитку. Відповідно вона позначалася і на міцності позицій країни у тогочасних геополітичних іграх між розвинутими державами;

– що зміст проурядових аграрних ініціатив був адекватним тим селянським вимогам і наказам, що висувалися ними у 1905 – 1907 рр. до властей.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки й узагальнення, які містяться в роботі, суттєво розширюють сучасні знання з європейської та світової історії початку ХХ ст., історії Російської імперії початку ХХ ст. Результати можна

залучати для написання спеціальних та узагальнюючих робіт із історії європейських країн початку ХХ ст., революції 1905 – 1907 рр., аграрної історії, розробки конкретних сучасних проблем суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Отримані матеріали будуть корисними в підготовці спеціальних лекційних та семінарських курсів для студентів вищих навчальних закладів. Окремі положення дисертації стануть у нагоді владним структурам під час сучасного реформування сільського господарства, формування дієвого механізму взаємодії між владою і населенням.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри всесвітньої історії Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини, засіданнях Ради Наукового товариства істориків-аграрників. Загальну концепцію дослідження автором відображено в доповідях і повідомленнях на Міжнародній науковій конференції “Столипінські читання. Російський флот і П.А. Столипін” (Севастополь, 2011); Міжнародній науковій конференції “Треті наукові читання, присвячені П.А. Столипін” (Київ, 2011); П’ятих Гуржіївських історичних читаннях (м. Черкаси, 2011); I Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю “Історико-філософські читання молодих учених” (Суми, 2012); Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя” (Умань, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції “Ольвійський форум – 2012: стратегії України в геополітичному просторі” “Землеробські цивілізації світу: історія, археологія, етнологія, екологія, економіка, політика, право” (Севастополь, 2012); III Міжнародній науково-практичній конференції присвяченій пам’яті професора Г.Л. Бондаревського “Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин” (Луганськ, 2012); Міжнародній науковій конференції “Столипінські читання. Економіка, політика, культура в контексті столипінських реформ” (Севастополь, 2012); V Волинській міжнародній історико-краєзнавчій

конференції (Житомир, 2012); VIII-й Всеросійській (з міжнародною участю) заочній науково-практичній конференції “Проблемы становления и развития Российской государственности” (Єкатеринбург, 2012); XII Міжнародній науковій конференції “Государство, общество, церковь в истории России XX века” (Іваново, 2013); Міжрегіональній науково-практичній конференції “Культурное пространство деревни в исторической ретроспективе” (Оренбург, 2013).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 30 публікаціях, 22 із яких – у фахових виданнях, 1 монографії. Загальний обсяг публікацій становить 33 др. арк.

Обсяг та структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, п’яти розділів, чотирнадцяти підрозділів, висновків (415 сторінок), списку використаних джерел та літератури (404 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 458 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія дослідження

Перед тим, як безпосередньо перейти до аналізу історіографії з проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., важливо, на наш погляд, визначити критерії періодизації та виробити власне періодизацію історіографії з досліджуваної нами проблеми.

Сучасні українські фахівці – В. Коцур, А. Коцур – при визначенні періодизації історіографії історії пропонують такі критерії: наявність кадрів, оволодіння ними методологією наукового пошуку, накопичення матеріалу і джерел; рівень теоретичного осмислення проблем і вплив ідеології та політичної кон'юнктури на результати наукових розвідок; розширення дослідницької тематики; якісні зміни в організації історичної науки. Керуючись цим, вони розрізняють такі етапи в історіографії історії України: 1) 1920-ті – перша половина 1950-х рр.; 2) друга половина 1950-х – 1980-ті рр.; 3) розпочинається з 1991 р. [164, с. 314-315].

Основу історіографічної періодизації, за Я. Калакурою, становлять певні правила та критерії, тобто ознаки чи їх сукупність, які й служать мотивацією виділення періодів. Дослідник пропонує такі критерії: 1) найважливіші рубежі історії; 2) зародження принципово нових явищ у суспільному, науковому, культурному, ідейному, духовному житті, які змінили суттєво або істотно вплинули на характер і зміст історичних знань, історичної думки; 3) поява нових історичних праць, які стали важливою віхою у формуванні історичної думки; 4) заснування осередків і товариств, наукових інституцій історичної науки, історичних шкіл, формування течій і нових напрямів історичної думки, виникнення нових історичних часописів і видань тощо [144, с. 35-41].

Історіографічна проблематики, на думку А. Киридон, потребує аналізу в кількох площинах: 1) становлення і розвитку самої історичної науки; 2) дискурсивної практики; 3) розвитку процесу чи явища, що досліджуються [148, с. 4].

Беручи за основу вищенаведені методологічні орієнтири, зважаючи на специфіку обраної нами для вивчення проблеми, вважаємо за доцільне умовно в її історіографії виокремити такі основні періоди. Перший – початок ХХ ст., який збігається у часі з початком роботи урядових комісій з вивчення соціально-економічного становища селянства Російської імперії, напрацювання проурядових ініціатив. Його логічним завершенням стали революційні події 1917 р. Другий – 1920-ті – кінець 1980-х років. Ідейно-тематичне, змістове наповнення наукових праць цього проміжку часу тією чи іншою мірою залежало від марксистсько-ленінської парадигми пізнання та осмислення історичних явищ і процесів. Третій – початок 1990-х – початок ХХІ ст. Він позначений плюралізмом думок у вивченні проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., виявленням і опрацюванням значного масиву раніше невідомих джерел, становленням новітніх методів і принципів пізнання та осмислення історичних явищ і подій, формуванням сучасних історіографій, інтернаціоналізацією історичного знання.

Історіографія з обраної нами для вивчення проблематики розпочинає свій відлік часу на початку ХХ ст. Саме тоді з'являються перші спроби осмислення тих проурядових аграрних ініціатив, що мали місце у Російській імперії упродовж 1901 – 1906 рр., а також критики їхніх авторів. Аналіз опрацьованої нами під час написання дисертації історіографічної спадщини дозволяє пальму першості у вивченні проурядових ініціатив у Російській імперії упродовж 1901 – 1906 рр. віддати Г. Євреїнову та С. Прокоповичу. У Санкт-Петербурзі у 1904 р. було оприлюднено творчий доробок Г. Євреїнова, що стосувався розгляду селянського питання Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ [110, с. 17]. У невеликій за обсягом, але

змістовній публікації її автором проаналізовано завдання, що стояли перед Редакційною комісією напередодні її відкриття, очікування громадськості від її діяльності, інтерпретація членами цієї установи соціально-економічного та правового становища селян, а також пропозиції щодо його покращення. Зважаючи на тогочасну цензуру, Г. Євреїнову вдалося виявити і написати про слабкі місця законопроекту Редакційної комісії, про ті суперечності, що містилися у його змісті. Лейтмотивом публікації є суцільна критика результатів діяльності Редакційної комісії. У висновку цей автор відверто написав: „Проекти Редакційної комісії не вирішують селянського питання. Воно вирішиться лише проведенням великої реформи ... звільненням селян від усіх обмежень їх особистої свободи, що до цих пір зберігаються, наданням їм повної рівноправності з людьми інших станів держави. До тих пір у нас буде зберігатися селянське питання, тобто таке соціальне становище землеробського населення країни, з якого потрібно шукати вихід, щоб став можливим здоровий розвиток моральних і матеріальних сил Росії” [110, с. 17].

Якщо Г. Євреїнов відобразив діяльність Редакційної комісії, то С. Прокопович привернув увагу громадськості до результатів діяльності місцевих губернських та повітових комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості [247]. Ним відтворено нормативно-правову базу, якою юридично оформлювалися утворення, діяльність, повноваження місцевих губернських та повітових комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, прокоментовано рішення місцевих комітетів щодо соціально-економічного та правового становища селян. Не втратили актуальності слушні міркування С. Прокоповича про те, що створенням Особливої наради власті визнали за аграрним питанням політичний складник, що у такий спосіб аграрне питання набуло статусу „національного лиха, для усунення якого потрібні заходи державного характеру” [247, с. 9].

На сторінках роботи С. Прокоповича міститься і критика організаторів Особливої наради. Щоправда, прізвище С. Вітте не називається, але цього і не потрібно, адже це і так зрозуміло. Критичні міркування стосуються трьох основних моментів. По-перше, схвалюючи загалом ідею створення Особливої наради, яка засвідчила політизацію аграрного питання у країні, автор „Местных людей о нуждах России” не сприймає того, що Особлива нарада ухилилася від „прямої постановки цього (аграрного – автор) питання” [247, с. 9]. По-друге, вітаючи наміри влади мати об’єктивну картину стану справ у сільському господарстві шляхом отримання інформації від тих, хто „близько стоїть до землеробства і кому краще за все відомі його слабкі місця та нагальні потреби”, С. Прокопович висловлює невдоволення тим, що власті не залучили до цієї роботи земства, а створили місцеві комітети [247, с. 1]. По-третє, що зумовлене другим, місцеві комітети, на його думку, не є „виразниками громадської думки країни”. Своє судження він обґрунтовує таким: „Залучення до їхнього складу представників адміністрації, підбір членів губернаторами і предводителями дворянства, заборона порушувати, обговорювати і балатувати ті чи інші питання загальнодержавного характеру, страх членів за вільне, щире слово, висловлене у комітетах, – все це позбавляло комітети їхнього громадського змісту” [247, с. 43].

Навряд чи є достатньо підстав погодитися з висловленими вище критичними положеннями, хоча, безсумнівно, вони мають право на існування. На нашу думку, С. Прокоповичу не були відомі ті непрості обставини, за яких С. Вітте домігся створення Особливої наради та її структурних компонентів – місцевих комітетів. Зокрема, знаючи, м’яко кажучи, непривітне ставлення імператора до земств, чи можна було переконати його у створенні Особливої наради, що тісно співпрацювала б із земствами. Не потрібно забувати, що, попри геніальність задумів С. Вітте, П. Столипіна, М. Кутлера, В. Коковцова та інших, рішення щодо їх реалізації приймалися Миколою II. Стосовно закидів на адресу непередставництва місцевих комітетів, зважаючи на умови їхньої роботи, то автор сам

спростовує цю свою тезу, опосередковано наводячи дані про їхній соціальний склад. Також дані, наведені С. Шидловським, переконують у зворотному [391, с. 9-13]. Однак варто погодитися з тим, що справді влада жорстко контролювала політичну благонадійність цих інститутів.

Тематику, започатковану С. Прокоповичем, продовжив С. Шидловський [391]. Об'єктом його уваги також стала діяльність місцевих комітетів. Автор ретельно підійшов до розкриття сутності та змісту роботи цієї інституції Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Він прокоментував положення, що стосувалися складу, повноважень, напрямів діяльності місцевих комітетів, особливостей комплектації їхніх штатів тощо. Окреме місце автором „Общего обзора трудов местных комитетов” приділено пунктам програми „занять” Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, чисельності губернських та повітових місцевих комітетів. Наскільки вдалим є виклад матеріалу засвідчує, принаймні, те, що сучасні історики до цих пір послуговуються введеними ним в обіг даними стосовно чисельності місцевих комітетів, їх соціального складу тощо.

Зауважимо, що на відміну від С. Прокоповича, С. Шидловський компліментарніше ставиться до діяльності місцевих комітетів. Зокрема, він зауважив, що вони з надзвичайною увагою та усердям поставилися до справи, що їм доручили. „Насамперед більшість голів потурбувалася залучити до роботи кращі сили, добре знайомі з сільським господарством регіону, у багатьох комітетах кількість запрошених головою учасників перевищувала чисельність обов'язкових членів”, – писав С. Шидловський.

Окрім окремих публікацій, в яких висвітлювалися різні аспекти проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії у 1901 – 1906 рр., в історіографії на початку ХХ ст. мали місце і збірники статей. Прикладом такого є „Очерки по крестьянскому вопросу” за загальною редакцією А. Мануїлова. У контексті нашої теми привертають увагу дві публікації А. Мануїлова і одна В. Розенберга. Їх об'єднує спільна тематика – вони

стосуються окремих сюжетів аграрного питання та проурядових ініціатив стосовно до них.

Об'єктом аналізу В. Розенберга стала проблема правового статусу селян. Зокрема, ним порушено питання селянського судоустрою, волосного управління та змін щодо них, запропонованих членами Редакційної комісії [321]. Автором проаналізовано законодавчу базу Російської імперії, якою регламентувалася правова окремішність селян. Ним було зіставлено норми, що існували і ті, що пропонували члени Редакційної комісії. У результаті проведеного ним порівняння правових норм, В. Розенберг аргументовано довів, що засади реформування, яких дотримувалися члени Редакційної комісії, є помилковими. Їхня хибність виявляє себе у логічній неузгодженості запропонованих нововведень. Оновлений селянський судоустрій більшою мірою відповідатиме інтересам великих землевласників та міщан, аніж тих, кому адресуються реформи – селян [321, с. 328]. Не поділяв він і думок членів Редакційної комісії про недоцільність зрівняння у правах селян із іншими верствами тогочасного російського імперського соціуму. Навпаки, автор „Проектов Редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах” наполягав на якомога швидшому подоланні правової та станової окремішності селян [321, с. 312].

Общинне та селянське землеволодіння / землекористування та запропоновані Редакційною комісією і Особливою нарадою зміни у цій сфері аграрних відносин – предмет зацікавленості А. Мануїлова. У першій своїй статті [186] він розкрив принципи, на яких ґрунтувалися підходи членів Редакційної комісії щодо реорганізації общинного та селянського землеволодіння / землекористування. Як і В. Розенберг, А. Мануїлов застосував порівняльний метод, зіставивши чинні норми з тими, на які їх пропонувалося замінити. Він неспростовно довів, що члени Редакційної комісії у реорганізації общинного та селянського землеволодіння / землекористування керувалися принципом збереження общини з усіма її атрибутами. Запропоновані нововведення носили формальний характер, не

стосувалися підвалин цього селянського інституту: „... законопроект Редакційної комісії залишає без змін основні правила цього закону (закон від 8 червня 1893 р. – автор), змінюючи лише окремі умови його застосування. Ідея опіки над селянами, відображена у законі про переділи, є наскрізною у роботі комісії (Редакційної – автор), лежить вона в основі й нового законопроекту” [186, с. 329, 330].

Не оминув він увагою правовий статус селянства та ті інновації, що пропонувалися членами Редакційної комісії. А. Мануїлов обґрунтовано стверджував, що основна ідея щодо збереження правової окремішності селян та їхнього підпорядкування земським начальникам, на якій наполягали члени Редакційної комісії, різко контрастує з сільською реальністю. „Настав час визнати селянина дорослою людиною, не менш компетентним у вирішенні питань своєї життєдіяльності ніж приватний землевласник чи купець. Настав час переконатися у тому, що адміністративна опіка над багатомільйонною масою – нереальна бюрократична утопія, яка на практиці призведе до руйнування життя”, – підсумовував А. Мануїлов [186, с. 347].

Як і його попередники, він схвально відгукнувся на створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Цю подію автор „Общинного землевладення” назвав знаковою. Вона, на його думку, засвідчила неспроможність реалізації урядом старої аграрної політики, підтвердила нагальну потребу нового шляху. Останній – розвиток самодіяльності селянства, звільнення його від адміністративної опіки, усунення станової окремішності, долучення селян до освіти. Він поділяв позицію членів Особливої наради щодо необхідності кардинальних змін у соціально-економічному та правовому становищі селян [186, с. 348].

У другій статті цього ж автора мова йде про розгляд членами Особливої наради питання про селянську оренду. Він звернув увагу на те, що до створення Особливої наради селянська оренда урядовцями не розглядалася. Такий стан справ А. Мануїлов вважає невиправданим, оскільки урегулювання на селі орендних відносин – реальний крок до послаблення

селянського мало- та безземелля. Тому ці питання повинні перебувати на контролі держави [185, с. 204-205]. На його переконання, шлях, запропонований членами Особливої наради, з урегулювання орендних відносин на селі цілком обґрунтований і виправданий. В його основі лежали такі моменти: по-перше, нормальна орендна плата; по-друге, зменшення селянського попиту на оренду шляхом покращення інтенсивності селянського господарства; по-третє, усунення перешкод у виході селян із общини; по-четверте, ліквідація через- та багатосмузжя, по-п'яте, організація переселення [185, с. 208]. Порівнюючи з попередньою статтею А. Мануїлова, ця написана у позитивній тональності, що підтверджує прихильність її автора до ліберальних ідей реорганізації сільського господарства.

Діяльність Особливої наради та Редакційної комісії, урядові заходи з землеоблаштування та інші проурядові аграрні ініціативи, постать С. Вітте висвітлено на сторінках творчого доробку І. Страховського [353], П. Ляценка [180; 178], І. Чернишева [378; 379; 380].

Так, І. Страховський проаналізував діяльність урядових комісій та запропоновані ними законопроекти щодо покращення умов життєдіяльності селян, розпочинаючи від 1861 р. Він, поділяючи думки С. Вітте, вважав за першочергове завдання нової аграрної політики, положення якої розроблялися, нівелювати стану окремішність селян. Зрівняння селян у правах із іншими верствами тогочасного російського імперського соціуму дозволить селянам якісно покращити своє соціально-економічне становище. У такому контексті І. Страховський віддавав перевагу правильності законопроектів Особливої наради перед аналогічними документами Редакційної комісії. Робота лише б виграла, якби її автор зіставив розроблені державними комісіями пропозиції, виокремивши спільне, відмінне, загальні тенденції в еволюції державної аграрної думки.

П. Ляченко у своїх роботах, присвячених аграрній історії Росії, дещо розширив тематику дослідницького поля. Він узагальнив не лише діяльність

Особливої наради та Редакційної комісії, а і охарактеризував погляди С. Вітте, відображені у „Записке по крестьянскому делу” від 1904 р. Беручи до уваги належний фаховий рівень автора, не можна не побачити і окремих неточностей, яких він припускається. Скажімо, П. Лященко переконаний у тому, що законопроект Редакційної комісії було взято за основу Столипінського аграрного законодавства. Хоча в інших роботах цього дослідника обґрунтовується цілком слушна теза про те, що саме діяльність Особливої наради заклала правові основи до проведення П. Столипіним аграрної реформи.

І. Чернишев зробив, хоча і не бездоганну спробу з'ясувати зміст проурядових аграрних ініціатив через вивчення напрацювань Редакційної комісії, опублікованих матеріалів Особливої наради, записки земців, надісланої ними до „Комісії Центру”. У такий спосіб він розширив традиційне для тогочасних дослідників тематичне поле, намагаючись розкрити тяглість ідей державницьких мужів у справі переоблаштування сільського господарства. Погляди цього автора на зміст, характер проурядових аграрних ініціатив позначені об'єктивністю та виваженістю. Зокрема, системним аналізом позначена та частина роботи, в якій відтворено змістову еволюцію поглядів С. Вітте на общину, а також ставлення до общини російського істеблшменту. Водночас не все із запланованого ним вдалося досягти повною мірою. Наприклад, панорамна картина проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. в його інтерпретації більше нагадує узагальнений нарис окремих її складників, ніж синтетичний аналіз думок, ідей, заходів.

Якщо попередні автори у висвітленні проурядових аграрних ініціатив віддавали перевагу аналізу документів, напрацювань урядових комісій, то творчий доробок І. Мануса [187], Г. Клейнова [149], М. Гранта [69], І. Колишка [157; 158], М. Туган-Барановського [370; 371], М. Ковалевського [150] та інших більшою мірою стосується оцінки постаті С. Вітте та його діяльності на посаді Міністра фінансів та Прем'єр-міністра.

Напрацювання вищезгаданих авторів неоднорідні за ідейно-змістовим наповненням. Як засвідчує їх аналіз, у роботах перших чотирьох домінує упереджене ставлення не лише до постаті С. Вітте, а і до його політики. Вони критикували віттевську економічну модель. Насамперед закидаючи її автору ігнорування диспропорцій у розвитку індустрії, фінансово-банківської справи та сільського господарства. Однак така критика ґрунтувалася не на об'єктивних фактах і обґрунтованих судженнях, а на особистій антипатії до С. Вітте.

Яскравим підтвердженням такому нашому судженню є, наприклад, творча спадщина І. Колишка. У роботі „Великий распад”, виданій на початку ХХ ст. і передрукованій у наш час, автор не лише поціновує заходи С. Вітте у внутрішній економічній політиці, а вдається і до персональних образ. На сторінках цієї роботи візаві автора постає як „временщик”, яким керувала його дружина, що переймався не стільки інтересами держави, скільки жагою до влади, накопиченням власного багатства. Дозволимо собі розлогу цитату мовою оригіналу, щоб точно і без перекручень подати не лише характеристику С. Вітте, яку йому дав І. Колишко, а і розкрити загальну тональність цієї праці та робіт І. Мануса, Г. Клейнова, М. Гранта. І. Колишко писав: „Первые семь-восемь лет владычества Витте были годами несомненного его триумфа. Покончив с коренными экономическими реформами, – с индустриализацией, с укреплением русской денежной системы, переведя российскую экономику с рельс страны возделывающей на рельсы страны обрабатывающей, перекроив русскую географию, подчеркнув сословную разнь между дворянством и крестьянством и вдохнув жизнь в инертное для него третье сословие, опираясь на банкиров не только русских, но и мировых ..., заложив прочный фундамент своему личному крупному состоянию, завязав прочные связи с русскими малыми дворами и русской высшей аристократией, выдал дочь своей жены за одного из русских аристократов – из разночинца шагнул в вельможи, из нищего – в Крезы, из управляющего железной дорогой – во всемогущего диктатора, Витте,

казалось бы, мог почить на лаврах. Но... Властолюбию и честолюбую временщика, подогреваемым его супругой, не было пределов. Как в «Золотой рыбке», Витте захотел, чтобы прислуживала ему за столом эта самая рыбка» [157, с. 141-142].

Причина такого ставлення до С. Вітте, який відіграв важливу роль у житті його критика, насправді дуже проста. Насамперед, як зауважує І. Лукоянов, І. Колишко був непорядною людиною, діяльність якої була овіяна атмосферою бруду, зловживань, скандалів тощо. Окрім того, він не зміг пробачити С. Вітте того, що останній вважав його чоловіком іншої сексуальної орієнтації [178, с. 5]. Отже, суб'єктивізм і упередженість І. Колишка не потребують зайвих коментарів.

По-іншому до персони графа поставилися легальний марксист М. Туган-Барановський і ліберал М. Ковалевський. Обидва вони вважали С. Вітте прихильником капіталізму, людиною, яка більше за інших доклала зусиль для покращення матеріальних статків селян. Диспропорції у віттевській економічній моделі ці автори не схильні були гіперболізувати, вбачаючи у них природність, породжену загальною спрямованістю внутрішньої політики модернізації, що піддавалася корекції. Водночас, акцентуючи увагу на характеристиці поглядів і дій С. Вітте, М. Туган-Барановський і М. Ковалевський не аналізували загалом проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії у 1901 – 1906 рр. Міркування авторів ґрунтувалися здебільшого на схожості їхніх поглядів і поглядів С. Вітте на шляхи розвитку держави на початку ХХ ст.

Підсумовуючи розвиток історіографії на початку ХХ ст. з порушеної нами теми, констатуємо. Жанрово історіографічний простір початку ХХ ст. представлений в основному статтями, монографіями. Їхніми авторами не завжди були фахівці-історики. Переважно – економісти, соціологи, політичні та громадські діячі. Тому напрацюванням початку ХХ ст. властиві такі риси, як описовість, упередженість та суб'єктивізм, обмеженість дослідницького поля тощо. У більшості випадків наукові надбання тогочасних авторів не

ґрунтувалися на методологічних засадах, що і зумовлювало домінування зазначених вище характеристик. Окрім того, авторам початку ХХ ст. не вдалося повною мірою абстрагуватися від подій, учасниками яких вони були. Тому в їхніх працях превалує „відчуття духу епохи”, а не його науково-історичний аналіз, авторські міркування, а не фахові аналітичні узагальнення.

Тематично історіографічний простір початку ХХ ст. позначений наявністю двох ідейно-змістових ніш. Перша з них – це увага до матеріалів Редакційної комісії та Особливої наради. Друга – характеристика С. Вітте та його економічної моделі. Практично не приділено уваги або згадано побіжно про інші урядові комісії, члени яких також напрацьовували законопроекти щодо селян. Наприклад, „Комісія Центру”, Особлива нарада О. Оболенського тощо. Нічого не йдеться і про конкретні кроки уряду з покращення матеріальних статків селян. Так, зокрема, в історіографії початку ХХ ст. не проаналізовано вплив законодавчих актів щодо припинення викупних платежів селянства на їхнє соціально-економічне становище.

Є достатньо підстав говорити і про те, що історіографії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії у 1901 – 1906 рр. на початку ХХ ст. був властивий плюралізм думок. Незважаючи на цензуру, тогочасні автори не без негативних для себе наслідків критично висловлювалися на адресу аграрної політики властей. Також спостерігаємо політичну поляризацію результатів творчої інтелектуальної діяльності тогочасних авторів. Насамперед мова йде про формування так званих консервативної та ліберальної історіографій. Представниками першої були І. Манус, І. Колишко, Г. Клейнов, М. Грант та інші. Другу представляли М. Кутлер, М. Туган-Барановський, М. Ковалевський та інші. Їхня поява відображала ті загальнополітичні настрої, що панували на початку ХХ ст. у країні. Це не могло не позначитися на змісті робіт.

Вважаємо, що на початку ХХ ст. в історіографії з обраної нами для вивчення теми було закладено підвалини та сформовано традиції для

подальшого її науково-історичного осмислення. Науковий доробок цього періоду, попри всі його недоліки, цінний, по-перше, тим, що він містить цікаву інформацію стосовно проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., яка не втратила свою актуальність і до тепер. По-друге, без цього фундаменту неможливе цілісне відтворення історіографічного процесу з порушеної нами проблематики. По-третє, без напрацювань початку ХХ ст. складно буде у всій повноті відтворити широкомасштабну картину проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Широкомасштабні суспільно-політичні потрясіння 1917 – 1920 рр. знищили граніт російської імперської державності. У 1920 р. на більшості території колишньої імперії Романових було проголошено та встановлено радянську владу. Становлення нової моделі державності більшовицького зразка супроводжувалося відповідними процесами в ідеологічній, культурній, соціально-економічній, суспільно-політичній сферах. Молоді радянські республіки потребували історичного обґрунтування права на існування, поширення пролетарської та марксистсько-ленінської ідеології у маси. За таких обставин провідну роль в ідеологічній аргументації було відведено історії. Від початку 1920-х років і до розпаду СРСР історична наука перебувала під безпосереднім впливом політичної кон'юнктури, була заручницею ідеологічного та методологічного монізму.

Враховуючи вищевказані та інші моменти, аграрні проурядові ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. специфічно вивчалися і інтерпретувалися радянськими фахівцями-істориками. Попри це, радянська історіографічна спадщина з порушеної нами проблеми – це самостійний, науковий пласт знань, неоднорідний за своїм змістовим, ідейним, ідеологічним навантаженням. На наше глибоке переконання, напрацювання радянських істориків не можна ігнорувати, так само і не можна „огульно переосмислювати”. З ними потрібно фахово і коректно дискутувати, щоб „не тупцювати на одному місці”, а досліджувати маловідомі або невідомі зовсім

фрагменти історії, розширюючи та доповнюючи у такий спосіб новітні історичні знання.

Довоєнний період радянської історіографії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. позначений тим, що, незважаючи на значну кількість робіт із аграрної історії, безпосередньо присвячених нашій темі практично немає. Так, у 1920-х – 1940-х роках радянські дослідники у вивченні аграрної історії передреволюційної Росії перевагу віддавали осмисленню такого соціально-економічного та суспільно-політичного феномену, як Столипінська аграрна реформа. Природно, що урядова аграрна політика до Столипінської аграрної реформи була на другому плані, дещо відтінена. Про неї писали оглядово, побіжно.

З таких позицій проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. висвітлено у працях С. Дубровського [101], М. Карпова [146], І. Литвинова [177], І. Шулейкіна [396], Г. Баррандова [11], П. Єфремова [115] та інших авторів.

Одним із перших до вивчення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. звернувся С. Дубровський. Незважаючи на магістральний напрям дослідження – Столипінська аграрна реформа, автор побіжно висвітлив діяльність Особливої наради та погляди С. Вітте на аграрне питання і шляхи його вирішення. Дотримуючись марксистсько-ленінських підходів у вивченні історичних явищ та процесів, С. Дубровський зараховував С. Вітте до реакційних представників тогочасного російського імперського істеблішменту. Таке бачення фігури С. Вітте він умотивував тим, що С. Вітте, реорганізуючи життя, побут, правовий статус селян дбав насамперед про монархію, збереження самодержавства, припинення революції, розпочатої у 1905 р. Інтереси ж самих селян ним ігнорувалися. Автором гіперболізувалися роль і значення революції та революційного шляху вирішення аграрної проблеми.

Складно погодитися із запропонованою істориком тезою про те, що рубіжною подією, котра кардинально вплинула на еволюцію аграрної

складової поглядів С. Вітте, стала революція 1905 – 1907 рр. Трансформація відбулася значно раніше – наприкінці 1890-х років. Зокрема, у записці щодо бюджету країни на 1897 р. С. Вітте демонструє нове розуміння сутності аграрного питання та шляхів його вирішення у Російській імперії. Міркування С. Дубровського стосовно впливу революції 1905 р. на зміну сутності шляхів вирішення аграрного питання більшою мірою стосуються громадських діячів та організацій. Також поза науковим аналізом цього історика опинилися сюжети, що стосуються роботи комісій „Комісії Центру”, Народи В. Гурко, комісії Особливої наради О. Оболенського тощо.

Працею С. Дубровського започатковано й історіографічну традицію. Він, зокрема, звернув увагу на безпосередній ідейно-змістовний зв'язок між указом від 9 листопада 1906 р. та сутністю аграрних ініціатив, напрацьованих Особливою нарадою. Такий підхід знайшов подальше відображення у роботах М. Карпова, І. Литвинова, І. Шулейкіна, Г. Баррандова, П. Єфремова. У роботах самого С. Дубровського [101; 102], надрукованих у 1960-х – 1970-х роках, продовжено аналіз аграрної історії Росії напередодні та під час Першої російської революції.

Зокрема, І. Шулейкін, виокремлюючи передумови Століпінської аграрної реформи, однією з них називає Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості. Він коротко, у властивій для радянської історіографії 1930-х років манері, характеризує її склад та соціальне представництво місцевих комітетів. Однак подана ним соціальна структура учасників означених вище інституцій однобока. На думку автора, її представляли лише „поміщики та чиновники на місцях” [396, с. 407]. Про те, що це не так засвідчує доробок дослідників початку ХХ ст., наприклад, С. Шидловського.

Грунтуючись на такій інтерпретації соціального складу членів місцевих комітетів, Особливої наради, І. Шулейкін доходить висновку про спорідненість результатів роботи місцевих комітетів та указу від 9 листопада 1906 р. Незважаючи на це, історик не вбачає у діяльності Особливої наради,

місцевих комітетів, П. Столипіна конструктиву. На його переконання, „поміщики та чиновники коріння зла вбачали не у збереженні кріпосницької поміщицької експлуатації, а у незадовільному правовому статусі селянства та технічній відсталості його господарства”. Тому така недалекоглядність не могла дати позитивного результату.

Не можна не звернути увагу і на оригінальне тлумачення автором рішень „Редакційної комісії”. І. Шулейкін вважає, що її члени, „залишаючись нейтральними до питання вибору землекористування, ... окреслили полегшений перехід до подвірно-надільних форм землекористування, започаткувавши шлях, на який рішуче пристав уряд, придушивши революцію 1905 р.” [396, с. 389]. Насамперед не зрозуміло, чим керувався історик, тлумачуючи у такий спосіб аграрний законопроект Редакційної комісії. Адже, по-перше, у ньому не йшлося про суттєве полегшення виходу селян із общини. По-друге, подвірне землекористування, як і хутірське, цілеспрямовано як складова нової аграрної політики стало запроваджуватися саме під час революції Столипінською аграрною реформою, а не після її придушення, про що пише І. Шулейкін.

По переможному завершенню Другої світової війни подальшого розвитку набуло вивчення радянськими істориками проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Історична наука продовжувала еволюціонувати як складова радянської ідеологічної системи, відображаючи основні тенденції суспільно-політичного поступу радянського повоєнного суспільства. Обставини, за яких тривало науково-історичне пізнання та осмислення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. були складні. Суспільно-політичне, духовно-культурне життя в СРСР було позначене „повоєнною істерією”. Країною прокотилася хвиля репресивних кампаній. Тривала широкомасштабна боротьба з націоналізмом, космополітизмом, мало місце цькування інтелігенції – „ждановщина” тощо. Несприятливими були і соціально-економічні умови.

Давалися взнаки повоєнні економічні труднощі, насамперед голод 1946 – 1947 рр. тощо.

Й. Сталін та його найближче оточення, пам'ятаючи, чим завершилися закордонні походи Російської армії під час переможних для неї наполеонівських воєн для монархії Романових, докладали всіляких зусиль для того, щоб ситуацію тримати під контролем. У зв'язку з цим сподівання населення, зокрема творчої інтелігенції, на „краще життя після війни”, принаймні у плані свободи творчості, наразилося на спротив з боку держави.

Однак у 1946 – 1950-ті рр. історіографічний процес в СРСР, УРСР поступово розвивався. В історичну науку прийшло нове покоління дослідників, продовжували працювати довоєнні фахівці. Разом із тим, дослідження питань соціально-економічного характеру, зокрема проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., заступали розвідки з більш актуальною тематикою. До таких, безперечно належали „возз'єднання братніх народів”, „Київська Русь – колыска трьох братніх народів” тощо. До того ж радянські історики повинні були підтримувати „братні” стосунки зі своїми колегами із країн народної демократії (майбутнього соціалістичного табору) та „давати відсіч зазіханням капіталістів” на історичну правду з історії СРСР. Тому творчий потенціал радянської історичної науки жорстко регламентувався політичною доцільністю, визначеною вищим радянським керівництвом, „Историей ВКП (б). Краткий курс”. Архіви, як і у 1930-х рр., продовжували залишатися малодоступними для дослідників.

Цим, очевидно, можна пояснити гострий дефіцит наукової продукції з питань, дотичних до аналізованої нами проблеми. За нашими підрахунками, упродовж 1947 – 1952 рр. було надруковано не більше десяти робіт, співзвучних із темою нашого наукового пошуку. З-поміж них науковий інтерес представляють: кандидатська дисертація Г. Дейча [90; 91], наукова публікація Є. Бочкарьової [29], кандидатська дисертація З. Березняка [15; 16], багатотомна праця П. Ляценка [179].

Своєрідним інтелектуальним проривом у вивченні проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. стала дисертація Г. Дейча. До речі, це була перша кандидатська з порушеної нами теми дослідження. Вона ознаменувала вихід радянської історичної науки на якісно новий щабель еволюції. Її автор без перебільшення зробив вагомий внесок у вивчення історії Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, незважаючи на нюанси ідеологічного характеру. Без них у той час не могла обійтися жодна наукова праця. Насамперед ним було виявлено, проаналізовано та систематизовано фактично всю документальну базу, напрацьовану Особливою нарадою. Ним до наукового обігу було вперше введено значну частину неопублікованих документів. Це значно розширило джерельну базу тогочасних історичних наукових студій з аграрної історії Росії початку ХХ ст.

Погоджуючись із твердженнями дослідників початку ХХ ст., Г. Дейч високо і позитивно оцінив створення Особливої наради. Він правильно зауважив, що ця інституція покликана була вирішити аграрне питання і заспокоїти у такий спосіб тогочасний російський імперський соціум. Історик з цього приводу писав про те, що Особлива нарада „повинна була розвіяти дух загального невдоволення, що панував у країні” [90, с. 222].

Узагальнений аналіз опрацьованої ним широкої джерельної бази дозволив Г. Дейчу виокремити і обґрунтувати думку щодо поляризації істеблїшменту російського імперського соціуму у питанні щодо принципів вирішення аграрного питання. Не втратили наукової значущості його міркування про те, що С. Вітте намагався усунути пережитки кріпосного права на селі, а його опоненти – зберегти, законсервувати селянство. З певною кореляцією ці міркування знайшли відображення у роботах наступних поколінь радянських істориків, наприклад, М. Симонової.

Водночас не з усіма положеннями дисертації Г. Дейча можна повністю погодитися. Дискусійним видається його твердження про те, що кардинальні зрушення в урядовій аграрній політиці варто датувати лютим та кінцем

березня 1905 р. Тобто датою оприлюднення записки Д. Трепова „Земельна політика і селянське питання” та початком роботи Особливої наради про заходи щодо зміцнення селянського землеволодіння під головуванням І. Горемікіна. Саме вони, як зауважує історик, були взяті за основу П. Столипіним під час проведення ним аграрної реформи. У такий спосіб між цими подіями випадає тривалий хронологічний проміжок, що збігається у часі з прем'єрством С. Вітте та напрацюванням його кабінетом принципових засад аграрної політики, продукуванням різними урядовими комісіями, приватними особами та громадськими організаціями нових підходів до вирішення аграрного питання у країні. Сумнівною видається спроба поєднати Г. Дейчем консерваторські помисли Д. Трепова та І. Горемікіна з реформаторством П. Столипіна.

Є. Бочкарьова предметне поле своєї розвідки окреслила проурядовою аграрною політикою у роки Першої російської революції. Привертає увагу позиція дослідниці в оцінці віттевського та столипінського проектів аграрної реформи. Полемізуючи з І. Шулейкіним, вона обґрунтовувала діаметрально протилежне судження. Так, якщо І. Шулейкін наполягав на тому, що проект С. Вітте випередив Столипінську аграрну реформу та був м'якшим щодо механізму трансформації общини на відміну від столипінського [396, с. 64]. Є. Бочкарьова доводила, що, навпаки, проект С. Вітте був радикальнішим за Столипінський у ставленні до общини та щодо механізмів її модернізації. На її переконання, віттевський проект передбачав насильницьку руйнацію общини, а отже і застосування насилля до більшості селян [29, с. 42].

Навряд чи такі міркування умотивовані. На нашу думку, обидва проекти передбачали толерантне ставлення до общини. У них не було жодного положення, якими передбачалася б цілеспрямована насильницька руйнація общини. Не отримали вони підтримки і з-поміж тогочасних радянських істориків. З іншого боку, зміст статті Є. Бочкарьової засвідчує, що радянські історики мали право на плюралізм думок. Щоправда, це право стосувалося лише критики дорадянського ладу та внутрішньої політики

царату. Тобто тих моментів, що не стосувалися радянського ладу, офіційної ідеології тощо.

Дисертація З. Березняка – класичний приклад тенденційного підходу до вивчення важливої наукової проблеми. Методологічною основою дисертації, наскрізною її ідеєю стало таке твердження автора: „Історія свідчить, що жодна інша партія, окрім партії пролетаріату, і ніякий інший суспільний лад, окрім соціалістичного, не можуть правильно і повністю вирішити аграрне питання” [16, с. 3]. Відповідним чином були сформульовані й дослідницькі завдання. Їхній зміст зводився до такого: показати, що Особлива нарада – яскраве свідчення неспроможності царського уряду вирішити аграрне питання; на матеріалах Особливої наради розкрити, що за декілька років до революції 1905 – 1907 рр. на селі склалася ситуація, за якої широкі селянські верстви не хотіли жити по-старому, а гнобителі-поміщики не могли правити по-старому; з’ясувати, що створення Особливої наради це не стільки спроба царських властей вирішити аграрне питання, скільки спроба зняти соціальну напругу, відстрочити або унеможливити революцію.

Попередні роботи з питань, дотичних до дисертації З. Березняка, гостро критикувалися цим істориком. Методологічно правильними визнавалися праці В. Леніна та Й. Сталіна.

Незважаючи на наведені вище та інші заангажовані моменти, у роботі З. Березняка містяться і положення, що мають певну наукову цінність. Так, зокрема, нехай і тенденційно, але у роботі представлено соціально-економічне та правове становище пореформеного селянства, виявлено основні проблеми у розвитку сільського господарства, розкрито діяльність місцевих комітетів, висвітлено діяльність Особливої наради. Не можна не погодитися з думкою дисертанта про безпосередній ідейно-змістовний зв’язок між пропозиціями місцевих комітетів та ідеями Столипінської аграрної реформи [16, с. 10].

Початок 1950-х років в історіографії з окресленої нами проблеми позначений появою фундаментальної праці П. Ляценка „Історія народного

господарства СРСР”. Окрім іншого, у ній висвітлено і передумови модернізації аграрного курсу властей на початку ХХ ст. Не викликають сумніву твердження дослідника з приводу того, що нова аграрна урядова програма була покликана до життя економічними та політичними причинами. Побіжно розкриваючи діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості на загальному панорамному тлі соціально-економічного розвитку Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., історик визнав, що її діяльність безпосередньо вплинула на основні принципи та положення Столипінської аграрної реформи. П. Лященко вкотре в радянській історіографії підтвердив тезу про безпосередній зв'язок між результатами діяльності Особливої наради та основними положеннями столипінського реформування села.

Водночас цими міркуваннями і обмежується предметне поле дослідника щодо проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Ні діяльність „Комісії Центру”, ні Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, ні інші проурядові аграрні ініціативи ним висвітлені не були.

З другої половини 1950-х років як країна загалом, так й історіографічна ситуація зазнала потепління після сталінських „заморозків”, що виявилось в активізації науково-історичного життя, за словами А. Гуревича, – в інтелектуальному ренесансі. У контексті настанов ХХ з'їзду КПРС щодо ролі історичної науки було започатковано систематичний друк всесоюзних та республіканських науково-історичних журналів „История СССР”, „Вопросы истории КПСС”, „Український історичний журнал”. Вільнішим став доступ дослідників до архівів, хоч до розсекречення особливо цінних джерел залишалось понад тридцять років. Відчутним було прагнення радянських істориків вийти за жорсткі межі історіописання 1930-х – 1950-х рр., реанімувати „справжній” марксизм-ленінізм, без сталінських його спотворень, ленінську концепцію історичного процесу [155, с. 83-112; 144, с. 349-353; 164, с. 397-404]. У зв'язку з цим А. Сахаров справедливо

зауважував: „... після XX з'їзду КПРС система позбулася крайнощів і ексцесів сталінського періоду, стала більш „цивілізованою”, з обличчям якщо не зовсім людським, але й не тигровим” [164, с. 398].

Водночас ми не схильні ідеалізувати ті процеси, що мали місце у другій половині 1950-х – наприкінці 1980-х років. Ми погоджуємося з міркуваннями сучасних істориків, котрі наголошують на тому, що це був неоднозначний період в історії суспільно-політичного, духовно-культурного життя СРСР. Упродовж порівняно короткого проміжку часу радянське суспільство пережило щонайменше три шоківі стани (у соціокультурному та ідейно-духовному розумінні): ревізію сталінізму, хрущовську “відлигу”, брежнєвський неосталінізм. Історія як суспільствознавчий компонент науки, представлений результатами розумової творчості істориків, чутливо реагувала на те, що відбувалося в країні. Історіографічний процес не розвивався лінійно. Як влучно зазначає І. Колесник, хвилеподібно – то ідейне пожвавлення, то застій, то стагнація, то ідейна криза, то “історіографічна” революція [155, с. 112].

Загальне духовно-культурне пожвавлення періоду хрущовської „відлиги” позначилося і на проблемній історіографії. Не стала винятком і тема проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку XX ст. Вперше за декілька десятиліть історична наука з порушеної нами проблематики збагатилася жанрово. У 1959 р. зусиллями фахівців Інституту історії АН СРСР було підготовлено збірник документів із історії економічної політики властей у 1880-х – 1890-х роках [191]. У 1960 р. відбулося перевидання спогадів С. Вітте. Незважаючи на наявність у їхніх передмовах певних кон'юнктурних моментів, поява цих двох документальних видань засвідчила трансформацію радянської історичної науки у бік незаангажованого осмислення минулого країни.

У розлогій передмові до спогадів С. Вітте, написаній А. Сидоровим, подано характеристику поглядів Сергія Юлійовича. На нашу думку, позиція А. Сидорова була менш заангажованою за попередні інтерпретації. Зокрема,

він справедливо зауважує, що позиція С. Вітте щодо перспектив модернізації наражалася на спротив консервативно мислячої частини тогочасного інстеблішменту російського імперського соціуму [337, с. 25].

Водночас викликають сумніви щодо достовірності судження історика стосовно того, що граф був прихильником приватної селянської власності [337, с. 24]. Навпаки, він вважав за краще становлення у селі Російської імперії на початку ХХ ст. інституту індивідуальної селянської власності на землю. До того ж він чітко розрізняв відмінність між приватною та індивідуальною селянською власністю. Остання, за словами С. Вітте, нагадувала суміш, яку не знав західний світ. Вона була перехідним інститутом від общинної до приватної власності на землю.

Оминув історик увагою і питання загальних тенденцій в еволюції проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

На початку 1960-х років публікацією Л. Нестерової було певною мірою вирівняно диспропорцію у дослідженні проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Як засвідчує наведений вище аналіз радянської історіографії з порушеної нами проблеми, більшість дослідників не звертала увага на альтернативний Особливій нараді центр із розробки урядових аграрних ініціатив. Її стаття тематично стосувалася аналізу поглядів членів Редакційної комісії на селянське надільне землеволодіння [213]. У цьому, безсумнівно, позитив цієї публікації. У такий спосіб заповнювалася прогалина у вивченні радянською історичною наукою проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Автор ретельно проаналізувала передумови та створення Редакційної комісії, принципи її діяльності, становлення інституту губернських нарад як альтернативи місцевим комітетам, зміст „Положення про надільні землі”. Все це є науково значущим, таким, що не втратило актуальності й у наш час.

Фаховість суджень історика применшується тим, що на підтвердження власних положень вона застосовує не логіку та аргументи, а цитати В. Леніна, усталені заангажовані штампи-жупели [213, с. 78-79]. Від цього

певною мірою страждає і проведений Л. Нестеровою аналіз. На наш погляд, у ньому гіперболізовано класовий аспект та кризові явища соціально-економічного життя селянства у Російській імперії на початку ХХ ст.

На початку 1960-х років урядову аграрну політику у Російській імперії на межі ХІХ – ХХ ст. вивчав С. Дубровський [101]. У контексті розкриття змісту Столипінської аграрної реформи історик побіжно висвітлив і діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Ним висловлено оригінальні, можна сказати сміливі, якщо брати до уваги загальні тенденції розвитку радянської історіографії, міркування. Не втратили науковості думки вченого стосовно того, що започаткування діяльності Особливої наради не було реакцією властей на селянські заворушення. Останні відбулися після початку роботи Особливої наради. Варто погодитися з тезою історика стосовно того, що указ від 9 листопада 1906 р. не є результатом індивідуальної інтелектуальної творчої діяльності П. Столипіна. На його зміст суттєво вплинула діяльність комісій і нарад, котрі напрацьовували проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.

Наголошуючи на суттєвих позитивних сторонах творчого доробку С. Дубровського, зауважимо, що на початку 1960-х років дослідник у монографіях про Столипінську аграрну реформу розвивав власні судження, започатковані ним у 1920-х – 1930-х роках. Окремі з положень були позначені політичною кон'юнктурою, окремі не повною мірою розкрито. Наприклад, С. Дубровський пише, що на рубежі ХІХ – ХХ ст. урядові кола Російської імперії відмовилися від політики державної протекції селянській общині. Однак він не називає причин. Також він не розкриває того, що протистояння між прихильниками общини та її опонентами тривало фактично аж до початку Столипінської аграрної реформи. Керуючись настановами В. Леніна про прусський та американський шляхи розвитку сільського господарства, про прусський характер розвитку сільського господарства у Російській імперії, історик вважає, що С. Вітте втілював у

життя на селі саме пруську модель. Аргументів на користь цієї тези, окрім цитат В. Леніна, автор не наводить.

Аграрне питання у контексті ленінської аграрної програми під час трьох російських революцій висвітлено П. Трапезниковим [361]. Представлена робота, як і наступні праці цього автора, – суцільна апологетика марксизму-ленінізму. Про це красномовно свідчить хоча б її назва. Автором виокремлено існування двох альтернативних напрямів у розробці проурядових аграрних ініціатив. Перший уособлювала Особлива нарада. Її члени виступали за поступову трансформацію общинного землеволодіння, нівеляцію станової окремішності селян. Другий представлено Редакційною комісією. Представники останньої дотримувалися діаметрально протилежних поглядів на сутність аграрного питання та шляхи його вирішення. Вони виступали за зміцнення общини як селянського інституту та за збереження станової окремішності селян. Загалом правильно відображаючи основні тенденції у розробці проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., П. Трапезников перекручує результати діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської діяльності та загальний перебіг передреволюційних урядових заходів в аграрному питанні. На його думку, оскільки перемогли напрацювання консерваторів (щоправда, коли і у який спосіб історик не зауважує), то всі зусилля членів Особливої наради з вирішення аграрного питання було зведено на нівець. Позитив полягав лише в активізації ліберальних сил.

Також він припускається, на нашу думку, помилки, вважаючи, що різка зміна урядової аграрної політики – результат тільки одного напору селянського руху. Вважаємо, що радянський дослідник однобоко підходить до висвітлення проблеми, занадто применшує урядову активність у вирішенні аграрного питання. Ми розуміємо, чому так. Його концепція дуже проста: лише ленінська програма вирішення аграрного питання є правильною. Інші альтернативи, а тим паче царські – фарс, спрямований на

відстрочення революції, як про це писав В. Ленін. У такий спосіб „обґрунтовувалися об’єктивні передумови” соціалістичної революції.

Історіографічна ситуація другої половини 1960-х – 1980-х рр. у радянському історіографічному процесі аграрної історії загалом та проурядових аграрних ініціатив зокрема позначена появою чисельних багатотомних, колективних і узагальнювальних праць, енциклопедій. Це було спричинено узагальненням та енциклопедизацією історичних знань із окресленої проблематики. Упродовж відносно невеликого проміжку часу побачили світ такі видання, як „Історія селянства Української РСР” [138], „История СССР с древнейших времен до наших дней” [139], „История социалистической экономики СССР” [140], „История Украинской ССР” [141] тощо. Вони повторювали висновки, оцінки, представлені в одноосібних монографіях, дисертаціях.

Не в останню чергу поява більшості з них зумовлена ідеологічною парадигмою, розробленою й запровадженою брежнєвським керівництвом, а також стійкою традицією – підготовкою до ювілейних чи круглих дат монументальних історичних робіт.

Паралельно з цим мали місце й індивідуальні напрацювання радянських істориків-аграрників. З-поміж наукового доробку радянських учених цього періоду з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. виокремлюються напрацювання таких дослідників, як М. Симонова [329; 340; 341; 342; 343], Г. Дейч [89], В. Спицький [349], С. Сидельников [334], В. Шевченко [386], Л. Шепелев [388; 389; 390], Б. Ананьїч [5; 6] та інших, що значною мірою стосуються теми, що ми досліджуємо.

Найбільш повно порушена нами у дисертації проблематика представлена у напрацюваннях М. Симонової. У її статтях, монографії на відносно широкій джерельній базі представлено основні напрями у проурядових аграрних ініціативах у Російській імперії на початку ХХ ст. Наведено аргументацію авторських положень, обговорено дискусійні

питання. Зокрема, на протигагу В. Степиніну М. Симонова довела, що переселенська політика і модернізація общини – дві складові нового урядового аграрного курсу на початку ХХ ст., а не два самостійні, не пов'язані між собою питання, як про це писав В. Степинін [343, с. 222].

Нею також окреслено позицію в аграрному питанні не лише С. Вітте, а й інших фігурантів, що брали участь у вирішенні аграрної проблеми у Російській імперії на початку ХХ ст. Насамперед проаналізовано погляди В. Плеве, членів Редакційної комісії тощо.

Дослідниця проаналізувала і діяльність місцевих комітетів, що діяли при Особливій нараді з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Нею вивчено їхній соціальний склад, умови роботи, питання, що обговорювалися на їхніх засіданнях, ставлення громадськості до діяльності губернських та повітових комітетів тощо. Безперечно, це було „новим словом” у вивченні радянськими істориками у 1970-х роках окремих аспектів із історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Водночас зауважимо, що принципових висновків, порівняно з тими, до яких дійшли історики початку ХХ ст., автор у цьому питанні не зробила. Вона лише гіперболізувала репресивні заходи консервативних кіл Російської імперії відносно діяльності місцевих комітетів. На її переконання, місцеві комітети уособлювали земсько-ліберальну фронду. Їхня діяльність завершилася поразкою „старого” лібералізму [341, с. 216].

У завершеному вигляді висловлена попередньо концепція М. Симонової щодо проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії представлена у її монографії „Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции”. У цій праці, порівняно з попередніми дослідженнями автора та інших радянських істориків, значно розширено тематико-дослідницьке поле. Історик представила панорамну картину діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, „Комісії Центру”, Особливої наради під головуванням О. Оболенського. Поза

її увагою не опинилися і такі сюжети, як позиція В. Плеве у селянському питанні та його діяльність з проведення аграрної політики, вплив внутрішніх та зовнішніх факторів на діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, погляди С. Вітте, відображені у записці від 1904 р. тощо.

Не викликають суттєвих заперечень твердження М. Симонової про те, що В. Плеве аграрне питання розглядав наріжним каменем внутрішньої урядової політики [342, с. 41]. Не втратили наукового значення думки дослідниці стосовно того, що, окрім іншого, створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості – це спроба властей не лише вирішити аграрне питання у країні, а і опосередковано заручитися підтримкою лібералів. У такий спосіб, – вважає історик, – правляча династія хотіла порозумітися з ліберально налаштованою частиною тогочасного російського імперського соціуму.

Водночас дискусійними є положення про те, що заходи з реорганізації аграрного сектора економіки Російської імперії та правового становища селян, запропоновані Особливою нарадою, були непослідовними, половинчатими, відображали коливання правлячих верхів під час революційної ситуації. Також робота значно виграла б, якби повніше було б проаналізовано проурядові аграрні ініціативи, якби автор не обмежилася нижньою хронологічною межею – 1905 роком. Адже у такий спосіб з її дослідницького поля випала діяльність віттевського кабінету з напрацювань нової аграрної політики. Негативним, як на нас моментом, є і те, що М. Симонова не лише віддає данину часу, а і зловживає у монографії політично заангажованими жупелами в оцінці проурядових аграрних ініціатив.

Окремі аспекти урядової аграрної політики у Російській імперії у перші місяці революційного 1905 р. представлено у публікації Г. Дейча. У традиційній для радянської історіографії тональності висвітлення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. автор

зауважив, що вирішення аграрної проблеми урядовими колами спрямовувалося на задоволення інтересів поміщиків із метою боротьби з революцією [89, с. 145]. Створення місцевих комітетів трактується дослідником як данина „епосі довіри”, а не як спроба урядовців володіти об’єктивною інформацією для напрацювання дієздатних аграрних ініціатив.

У статті представлено розлогий аналіз записки Д. Трепова „Земельна політика і селянське питання”. Грунтуючись на аналізі цього документу Г. Дейч обґрунтовує усталену у радянській історіографії тезу про те, що кардинальні зміни на аграрне питання у правлячої еліти Російської імперії відбулися лише у перші місяці революції 1905 р. Доказом чого і є записка Д. Трепова „Земельна політика і селянське питання”. Тобто, як би не революція, то аграрна політика у країні не зазнала змін [89, с. 152]. На нашу думку, з таким судженням можна погодитися лише частково. Так, справді, консерватори та і сама царська родина відмовилися від старого аграрного курсу під впливом революційної суспільно-політичної активності селянства. Однак вони не уособлювали всього істеблішменту російського імперського соціуму. Еволюція аграрної складової поглядів ліберальної частини російського імперського політикуму відбулася значно раніше. У нашій дисертації аргументовано доведено це положення.

Однак справжній науковий інтерес та наукову цінність цієї публікації Г. Дейча становлять джерелознавчі коментарі автора до документу [89, с. 152-153]. У них він, зокрема, зазначає про три варіанти записки „Земельна політика і селянське питання”. Саме останній на 20 сторінках Д. Трепов 8 березня 1905 р. доповів Миколі II. Імператор не сприйняв ідей, викладених у записці, що засвідчив її автор на першій сторінці рукопису. Оригінальним є припущення Г. Дейча стосовно того, що Д. Трепов лише озвучив записку, а її автором був І. Горемикін. На жаль, історик більше не повертався до подальшого вивчення саме цього аспекту записки „Земельна політика і селянське питання”.

У дослідженні В. Спицького йшлося про сутність соціально-економічного та суспільно-політичного становища в українських губерніях Російської імперії напередодні революції 1905 – 1907 років. Автор фактаж викладає у такий спосіб, щоб довести тезу В. Леніна про революційну ситуацію. Він яскраво змальовує кризу „верхів”, які не могли правити по-старому, та небажання „низів” жити по-старому. Аграрні проурядові ініціативи він називає обманом, посилюючи аргументованість такого свого висновку відповідною тезою В. Леніна.

Саме з позиції кризи „верхів” історик відтворює проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. Їхній розгляд він обмежив аналізом діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Щоправда, у роботі присутні елементи порівняльного аналізу. Зокрема, зіставлено позицію С. Вітте та В. Плеве щодо шляхів вирішення аграрного питання, членів Особливої наради та Редакційної комісії. На думку В. Спицького, політика першого спрямовувалася „на зміцнення основ буржуазної власності на селі і зміцнення куркульства як надійної опори царизму”. В. Плеве, – доводив історик, – був прибічником традиційної „феодально-кріпосницької політики в аграрному питанні” [349, с. 90].

Застереження викликають судження автора і стосовно того, що „Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ, ... на відміну від Особливої наради, опору царизму вбачала не в заможній частині села, а в усьому селянстві”. По-перше, члени Особливої наради, прагнучи змінити правовий статус та соціально-економічне становище селян, говорили загалом про селянство, не розмежовуючи його як ціле на окремі соціальні верстви. В індивідуальній селянській власності та відповідній правовій свідомості, в якій пріоритет належав компліментарності до інституту власності як такого, вбачалася міцність державного ладу Російської імперії на початку ХХ ст. С. Вітте та його прибічниками. По-друге, у наступному реченні В. Спицький

сам собі й суперечить. Він пише: „... віддаючи належне назрілим потребам економічного і політичного розвитку країни, вона (Редакційна комісія – автор) змушена була стати на шлях скасування деяких обмежень щодо виходу селян з общини, надаючи право виходу з общини заможному прошарку” [349, с. 90]. У такий спосіб історик підкреслює, що Редакційна комісія опікувалася інтересами не всього селянства, а лише заможного.

Соціально-економічне становище селянства, урядова аграрна політика у 1880-х – 1890-х роках, нова урядова аграрна політика, її формування, витоки створення Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, обставини заснування Особливої наради, урядова аграрна політика у перші місяці революції 1905 – 1907 рр. – ці та інші питання висвітлено у дослідженні С. Сидельникова. Повнота аналізу запропонованих автором питань забезпечується і широкими хронологічними межами. Він, на відміну від інших радянських авторів, не обмежується вузькою хронологією, а вивчає проурядові аграрні ініціативи від другої половини XIX ст. і до Столипінської аграрної реформи включно. Такий підхід не може не заслуговувати схвалення. Звертає він увагу і на обговорення аграрного питання Державними Думами, про що раніше в історіографії йшлося побіжно.

На сторінках монографії дослідник активно полемізує зі своїми колегами, уточнюючи дискусійні, на його погляд, моменти [334, с. 9-10]. Наприклад, він спростовує твердження М. Симонової про те, що план С. Вітте, який вона вважає безпосереднім попередником Столипінської аграрної реформи, підтримали всі члени Особливої наради, зокрема, у частині запровадження індивідуальної селянської власності на надільні землі. Історик вважає, що таке судження не цілком правильне. За доцільність упровадження на селі індивідуальної селянської власності, – зауважує дослідник, – виступили окремі члени Особливої наради. Не вбачає С. Сидельников спільного у планах С. Вітте та П. Столипіна щодо реформаторства аграрного сектора економіки. Ми не будемо коментувати таку позицію дослідника, лише зауважимо, що в радянській історіографії

мала місце наукова полеміка, яка, безсумнівно, позитивно впливала на розвиток історичних знань із проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., додавала ваги науковій новизні роботам радянських істориків.

Водночас окремі позиції автора не повною мірою прописані або позначені сильним впливом тогочасної ідеології. Наприклад, складно погодитися з тим, що, як пише історик, „самодержавство, будучи прихильником станової окремішності селян, невідчужуваності їхніх наділів, збереження общини, намагалося і на початку нового століття (йдеться про ХХ ст. – автор), аж до першої революції, проводити дворянсько-кріпосницьку земельну політику”[334, с. 40].

Корекції потребує і думка автора про те, що Редакційна комісія була заснована паралельно з „Комісією з вивчення причин зубожіння землеробського центру” (далі – комісія „Центру”) В. Коковцова у січні 1901 р. Вона повинна була внести відповідні зміни у законодавство про селян. Однак вона виконала лише підготовчу роботу. Після убивства її організатора – міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна, замість неї у червні 1902 р. було зорганізовано Редакційну комісію під головуванням О. Стишинського. Вона продовжила роботу над проектом [334, с. 40-41]. На наше переконання, з урахуванням аналізу історичних джерел, залучених до дисертації, логіки розвитку подій, є достатньо підстав говорити про те, що витoki Редакційної комісії сягають 1893 р., а у своїй діяльності вона пройшла декілька етапів, пов’язаних із діяльністю міністрів внутрішніх справ І. Дурново, Д. Сипягіна, В. Плеве.

Не витримує критики і теза С. Сидельникова стосовно того, що вирішити аграрне питання у Російській імперії на початку ХХ ст. було неможливо. Проти цього були цар та „кріпосники-поміщики”. Проблему могла вирішити лише „нова народна революція” [334, с. 286].

Питання пореформеного розвитку українського села Лівобережжя – предмет ґрунтовної наукової розвідки В. Шевченка. Незважаючи на її

методологічну заданість тогочасною радянською ідеологією та марксистсько-ленінською парадигмою пізнання історичних явищ і процесів, у ній міститься цікавий, з наукової точки зору, матеріал щодо соціально-економічного розвитку українського села лівобережних губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Автор проаналізував та зіставив соціально-економічний розвиток як селянських, так і поміщицьких господарств пореформеної доби. Ним виявлено науково значущі факти про те, що поміщицькі господарства не менше потерпали за селянські. Причина полягала у тому, що значна частина їхніх господарств втрачала рентабельність. Це призводило до закладання маєтків, здачі поміщиками землі в оренду, продаж землі тощо.

Згідно з наведеними ним даними, упродовж 1877 – 1905 рр. поміщицьке землеволодіння на Лівобережжі скоротилося на 39,5%, а середній показник по українським губерніям Російської імперії становив 35,2% [386, с. 65]. Натомість на 721 тис. дес. упродовж 1877 – 1905 рр. зросло селянське землеволодіння і саме за рахунок придбання селянством поміщицьких угідь. Хотів того автор чи ні, але у такий спосіб, щоправда опосередковано, він довів правоту С. Вітте, котрий закликав імператора погодитися на часткове примусове відчуження поміщицької землі, що перебувала в оренді. Також ми вважаємо, що В. Шевченко сприяв утвердженню відмінної від усталеної у тогочасній радянській історіографії думки про те, що у новій аграрній політиці на початку ХХ ст. у Російській імперії були зацікавлені не тільки селяни, а й поміщики.

Неординарністю підходу у вивченні проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. привертає увагу науковий доробок Л. Шепелева. Він їх досліджує у контексті тогочасного промислового розвитку країни. Така концепція викладу матеріалу дозволила автору розкрити сутність віттевської економічної моделі, показати, що перегляд урядової аграрної політики зумовлювався економічними причинами. Насамперед проурядові аграрні ініціативи детермінувалися невідповідністю між капіталізацією індустрії та архаїчним станом розвитку сільського

господарства. Відповідно прибутковість аграрного сектора економіки країни була катастрофічно меншою за прибутковість промисловості. Ситуацію погіршував і низький рівень виробництва на селі. Все це не сприяло збільшенню купівельної спроможності селянських господарств, а відтак звужувало внутрішній ринок споживання промислових товарів вітчизняного виробництва.

Дискусії у правлячих колах щодо вектору аграрної модернізації вчений пов'язував із боротьбою між прихильниками промислового та аграрного шляхів розвитку країни.

Беручи до уваги високий фаховий рівень наукового доробку Л. Шепелева, не ставлячи під сумнів його наукову вартісність, дозволимо висловити і критичні міркування. Вважаємо не повною мірою виправданим запропонований дослідником економізм у розкритті сутності як аграрної проблеми, так і причин, що її зумовили. Безперечно, аграрне питання носило економічний характер, оскільки стосувалося таких важливих компонентів, як землекористування / землеволодіння, продовольче забезпечення країни, експорт нею сільськогосподарської продукції тощо. Водночас, на початку ХХ ст. воно політизується. Радикалізм селян у їхньому прагненні володіти землею, яку вони обробляють, яскраво про себе заявив у 1902, 1904, 1905 – 1907 рр. Цим скористалися і політичні партії, що ставили за мету повалення тогочасного політичного ладу у країні або, принаймні, трансформацію самодержавної монархії у конституційну. Фактично від вирішення аграрного питання на початку ХХ ст. значною мірою залежала політична доля імперії Романових. Тому обмежувати аграрне питання на початку ХХ ст. у Російській імперії суто економізмом, на наш погляд, дещо однобоко його трактувати.

Криза російського самодержавства у Російській імперії упродовж 1895 – 1917 рр. – об'єкт висвітлення авторів одноіменної колективної монографії. Вивчення трансформації урядової аграрної політики стосується науковий доробок Б. Ананьїча. Традиційно для радянської історіографії цієї проблеми

автор розкрив протистояння двох потужних відомств – Міністерства внутрішніх справ та Міністерства фінансів – у боротьбі за домінування під час вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. Припинення діяльності Особливої наради та Редакційної комісії історик розумів як „злиття в єдине річище” підготовки нової урядової програми дій, напрямок якої визначався революційними подіями 1905 – 1907 рр. [6, с. 69].

Узагальнюючи розвиток радянської історіографії з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., констатуємо. Методологічні засади вивчення аграрної історії у СРСР суттєво обмежувалися істотним впливом на історичну науку пануючої тогочасної ідеології. Незначні проміжки часу, які можна характеризувати як інтелектуальний прорив, кардинально не змінювали загальний домінуючий ідеологічний монізм. У зв'язку з цим результати творчої діяльності радянських істориків позначені упередженим ставленням до обраних ними для вивчення об'єктів, ідеологічною заангажованістю у висвітленні історичних явищ і процесів. У жодній із проаналізованих нами робіт не відображено конструктиву в проурядових аграрних ініціативах у Російській імперії на початку ХХ ст. Суцільна критика недолугих спроб урядовців розвивати аграрний сектор економіки країни.

Виклад матеріалу був тенденційний. Як правило, автори обґрунтовували наперед відому концепцію доцільності соціалістичного революційного шляху вирішення аграрного питання, що під силу лише більшовицькій партії. Наявність такої упередженості не сприяла комплексному, наскільки можливо об'єктивному підходу до дослідження аграрної історії початку ХХ ст. Вона призводила до ігнорування як окремих явищ і подій, так і до заангажованого трактування загального перебігу історичного процесу. Деформація в інтерпретації призводила до замовчування, викривленого сприйняття минулого.

На заваді неупередженого осмислення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. був і обмежений доступ істориків до

джерел. Це позначалося не лише на масштабах дослідницького поля, а і на узагальненнях і висновках. Опубліковані збірники документів чи мемуари активних розробників проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. зазвичай були або підібрані тенденційно, або прокоментовані. Позитивом був факт їхнього видання.

Характерною ознакою радянської історіографії з порушеної нами проблеми є чисельна та тематична нерівномірність наукових студій на різних етапах розвитку радянської історіографії. Насамперед йдеться про дефіцит наукової продукції у 1920-х – 1940-х роках і появу її значної кількості у 1960-х – 1980-х роках. Теж саме стосується і тематики. Більшість видань стосується розгляду проурядових аграрних ініціатив у загальному контексті, крізь призму Столипінської аграрної реформи, промислової модернізації країни, кризи самодержавства в епоху імперіалізму тощо. У меншості наукової продукції домінує тематика Особливої наради, аналіз поглядів і діяльності С. Вітте. Практично відсутні спеціальні фахові розвідки з вивчення напрацювань Редакційної комісії та інших урядових комісій, аграрних ініціатив віттевського кабінету, не говорячи про надзвичайну малочисельність комплексних досліджень тощо.

Водночас не можна не відзначити і позитиву. З-поміж таких рис насамперед варто звернути увагу на полеміку, що мала місце у радянській історіографії з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Попри те, що вона велася в одній методологічній площині, вона сприяла, по-перше, розвитку творчої думки, по-друге, уточненню та деталізації фактажу і висновків, по-третє, утвердженню хоча і суб'єктивної, але істинності історичного знання.

Порівняно з історіографією початку ХХ ст., радянська вирізнялася якісно у кращу сторону широтою конкретного матеріалу. Це був однозначний позитив, попри певну тенденційність його підбору. Не можна не відзначити і жанрового розмаїття. Якщо на початку ХХ ст. домінували статті, збірники статей та спеціальні дослідження, то у 1920-х – 1980-х рр. мали

місце дисертації, монографії, узагальнювальні та комплексні дослідження, збірники документів і матеріалів, мемуари тощо. Все це сприяло активізації наукового вивчення радянськими дослідниками проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., заклало фундамент до подальшого осмислення цієї проблеми.

Кардинальні зрушення у суспільно-політичному та соціально-економічному житті України на початку 1990-х років вплинули на духовно-культурну сферу населення країни. Неупереджений аналіз подій початку 1990-х років переконливо засвідчує наявність докорінних змін у науково-історичному просторі тогочасної України. Наприклад, було подолано інформаційну блокаду, в якій із-за ідеологічних обставин перебували українські дослідники у радянський період. Відтепер вони отримали реальну можливість долучитися до надбань світової історіографії, української національної історіографічної традиції. Окрім того, у країні розпочався друк праць авторів, які тривалий час перебували під заборонаю. Зокрема, побачили світ такі видання, як „Історія України-Руси” М. Грушевського, двотомник „Історія України” Н. Полонської-Василенко, „Україна: Історія” О. Субтельного та багато інших праць. Із „забуття” повернулися імена як українських істориків, так і політичних, громадських, культурних діячів: О. Єфименко, М. Аркаса, М. Костомарова, Д. Яворницького, І. Мазепи, С. Петлюри, В. Винниченка, О. Довженка та інших. Усе це, безперечно, вплинуло на розвиток історіографічного процесу в Україні початку 1990-х – початку ХХІ століття.

Найбільшим досягненням для істориків на початку 1990-х років став дозвіл працювати з раніше забороненими документами та матеріалами. Упродовж відносно короткого часу загальнодоступними стали десятки тисяч архівних справ, монографій, підшивок періодичної преси, неопублікованих рукописів тощо. Це зумовило не лише переосмислення вже існуючих точок зору, підходів на ті чи інші події та явища в історії України, Росії, а й

звернення до вивчення питань, які перебували у лещатах ідеології, розширення проблематики дослідження.

Разом із тим ми не схильні ідеалізувати ті кардинальні зрушення, що відбулися в історичній науці протягом 1990-х років. Як справедливо зауважив О. Реєнт, здобуття Україною незалежності, окрім значного розширення тематичного поля, зумовило ухил у бік націоцентристських побудов, які можна сприймати як „хворобу росту” [315, с. 283].

Не потрібно забувати, що науково-інформаційний „прорив” початку 1990-х років спричинив і своєрідний ідейний шоківий стан у істориків. Насамперед він був зумовлений домінуванням у минулому єдино правильної марксистсько-ленінської методології пізнання історичних явищ і процесів. За умов початку 1990-х років вона не могла повною мірою відповідати потребам історичної науки. На думку А. Павко, це сталося внаслідок того, що в радянській історичній науці відбувалися процеси універсалізації та догматизації, монополізації марксистського методу пізнання історичної істини; керівництво історичною наукою здійснювала Комуністична партія, яка постійно втручалася в її сферу, коригувала напрями історичних досліджень та усувала альтернативні наукові школи, дослідницькі методи [228]. На разі стояла проблема пошуку нових методологічних орієнтирів. Така своєрідна „методологічна розгубленість” трансформувалася в методологічну кризу української історичної науки. На цю обставину звернули увагу, зокрема, учасники Всеукраїнської наукової конференції „Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи” (Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.), серед яких: А. Болебрух, М. Дмитрієнко, Л. Зашкільняк, Я. Калакура, І. Колесник, Ю. Пінчук та інші дослідники. Учені визнали, що історичне пізнання в Україні 1990-х років перебуває в „інтелектуальному шоці”, спричиненому відмовою дослідників від методів і принципів наукового пізнання історії на засадах марксизму-ленінізму. Політико-ідеологічний плюралізм, що стрімко торував собі шлях в історичну науку за відсутності стабільних критеріїв, на думку учасників конференції,

загрожував небезпекою – розмиванням „змістовного ядра”, сенсу пізнавальної діяльності у сфері гуманітарного знання [137, с. 42].

Ситуація з методологічною переорієнтацією української історичної науки на початку ХХІ ст. залишається відкритою, по-різному оцінюється провідними фахівцями. На думку О. Реєнта, висловлену заступником директора Інституту історії України НАНУ 2000 р. на сторінках „Українського історичного журналу”, сучасна історична наука в Україні – флот „без пізнавального прапора”: більшість істориків продовжує перебувати в методологічній невизначеності, відсутні чіткі наукові засади їхньої діяльності, в історіографічному просторі перебуває значна кількість наукової продукції, зміст якої переобтяжений ортодоксальністю та кон’юктурністю [311, 3].

Ця проблема стала предметом ретельного обговорення й учасників Міжнародного наукового конгресу українських істориків „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: міжнародний науковий конгрес українських істориків” 2003 р. у Кам’янець-Подільському, де в роботі взяли участь провідні історики України й діаспори: В. Смолій, Л. Винар та інші. У виступі директора Інституту історії України НАНУ академіка НАНУ В. Смолія висловлено думку про те, що „...сьогодні історична наука ...виходить з глибокої і затяжної кризи. ...Якісний прорив у науці відбувся надзвичайно швидкими темпами, істориками зроблено чимало у процесі переосмислення багатьох важливих питань минулого українського народу, об’єктивного відтворення національного історичного процесу в усій його складності та багатоаспектності” [371, 28-29].

У колективній монографії „Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми” за загальною редакцією професора Л. Зашкільняка, надрукованій у 2004 р., стосовно „методологічного шоку” у вітчизняній історичній науці зазначено, що позитивні зрушення в „онаучненні” української історіографії, її зближенні зі світовою історичною думкою сповнюють оптимізмом і засвідчують прагнення українських

істориків подолати традиційну вже „провінційність” в осмисленні проблем свого фаху [370, с. 56].

Зауважимо, що окреслені нами загальні тенденції у розвитку сучасної української історіографії, позначилися і на проблемній історіографії. Зміна методологічних орієнтирів призвела, за влучними спостереженнями О. Герасименко, з якими ми погоджуємося, до перегляду напрямів досліджень [56, 29-30]. На перше місце вийшли вже не інтереси окремих класів, а загальнолюдські цінності. Подоланню усталених стереотипів сприяло об'єднання наукових сил країни. На першому Всеукраїнському симпозиумі з проблем аграрної історії, що відбувся в Умані у жовтні 1996 р., були визначені основні пріоритети вивчення аграрної історії України. Учасники цього поважного наукового зібрання були одностайні у тому, що назріла нагальна проблема змінити методологічний інструментарій наукового пошуку, з наукових позицій переосмислити історичний досвід, напрацювати поняттєвий апарат тощо.

Це зумовило подальший розвиток досліджень історико-аграрної проблематики, позначених переосмисленням вітчизняної історії на основі нових концептуальних засад, включенням у науковий арсенал нових проблем тощо [24, с. 90]. Принагідно відзначимо, що у цій сфері є й конкретні здобутки. Наприклад, сучасні вітчизняні історики активно стали послуговуватися „новим історицизмом”, „конструктивізмом” тощо. Тобто можна говорити про інтеграцію українських істориків-аграрників у світову спільноту фахівців із аграрної історії [332; 345; 360]. Погоджуючись із думками своїх зарубіжних колег, українські історики-аграрники, досліджуючи історичні процеси та явища, розуміють, що у центрі стоїть людина, яка пізнається лише через історію, а не як відірвана від реальності абстракція.

На сучасному етапі розвитку історичної науки в Україні є достатньо говорити про те, що аграрна історія – один із провідних напрямів вітчизняної історіографії. Визнаними в Україні та за кордоном центрами селянознавчих

студій є Науково-дослідний інститут селянства при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького і Наукове товариство істориків-аграрників, Дніпропетровський університет імені О. Гончара та інші навчально-наукові та наукові установи країни.

Сучасні вітчизняні дослідники активно досліджують питання, дотичні до теми нашого наукового пошуку. Дослідницький інтерес до аграрної історії поживавився після виходу Указу Президента України Л. Кучми „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки” від 3 грудня 1999 р. № 1529/99. У цьому документі наголошувалося на необхідності негайного реформування протягом грудня 1999 – квітня 2000 р. колективних сільськогосподарських підприємств на засадах приватної власності на землю; підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян та селянських (фермерських) господарств. 25 жовтня 2001 р. Верховною Радою України було прийнято Земельний кодекс України як перший етап реформування аграрного сектору.

Проведення реформ на селі потребувало теоретичного та історичного підґрунтя. Це і спричинило появу ряду публікацій, що стосувалися аграрної історії початку ХХ ст. Вони стосувалися різних аспектів історії селянства. Так, Ю. Вовк розкрив особливості соціально-економічного розвитку селянства Наддніпрянської України у складі Російської імперії під час прем'єрства С. Вітте [49]. І. Кугашев звернув увагу на політизацію селянської свідомості на початку ХХ ст. [170] О. Вільшанська проаналізувала повсякденність населення України, зокрема і селянства, на початку ХХ ст. [39]. У такому ж ключі написано і роботу Р. Чмелик [381]. У ній висвітлено повсякдення малої української родини, насамперед селянської.

Авторський колектив під керівництвом П. Панченка [2] одним із перших зробив спробу панорамного та цілісного відтворення аграрної історії України. Побіжно дослідники зупинилися і на аналізі діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Розгляд роботи цієї установи вони здійснили у контексті вивчення

підготовки Столипінської аграрної реформи. Однак поза їхньою увагою опинилася діяльність Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ та інших урядових комісій із вирішення аграрного питання, що працювали на початку ХХ ст. у Російській імперії.

Л. Горенко та Ю. Присяжнюк [60] об'єктом своєї уваги обрали соціально-економічний поступ сільського господарства Правобережжя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вони здебільшого аналізували не самі проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст., а їхні економічні наслідки для правобережного селянства Наддніпрянщини. Значну увагу ними приділено соціальному, правовому та економічному становищу селян.

Широтою дослідницьких завдань позначений доробок М. Якименка [398; 399] у співавторстві з О. Красніковою [400] та Д. Селіховим [401]. Дослідники ретельно проаналізували поземельні відносини в українському селі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Так, ними вивчено торгівлю землею в Україні та соціально-економічні наслідки від її купівлі-продажу для різних верств селянства і поміщиків, регіональні особливості поземельних орендних відносин в Україні, причини, зміст та наслідки приватизації селянами землі у 1906 – 1907 рр. Опосередковано М. Якименко зазначив і про діяльність місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Водночас його висновок про те, що власті під тиском масових заворушень в країні розпочали реформування у 1906 р. [398, с. 133], потребує додаткового обговорення. Автор чомусь ігнорує те, що С. Вітте на реорганізації аграрного сектора економіки країни наполягав, починаючи з кінця ХІХ ст., на початку ХХ ст. очолюваний ним кабінет мав чітку програму дій. Відповідальність за зволікання з аграрною реформою більшою мірою лежить на імператорі, а не на уряді, як про це зауважує М. Якименко.

Соціально-економічній еволюції поміщиків в Україні присвячено науковий доробок Н. Темірової [356]. У ньому безпосередньо не йдеться про

проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. Однак він містить надзвичайно цікавий матеріал, який дозволяє зрозуміти не тільки особливості соціально-економічної трансформації поміщицьких господарств, а і селянських. Його осмислення сприяє усвідомленню усієї складності аграрної проблеми у Російській імперії на початку ХХ ст.

Окремі сюжети, пов'язані з проурядовими аграрними ініціативами у Російській імперії на початку ХХ ст., відображено у монографії О. Реєнта „Україна в імперську добу. ХІХ – початок ХХ ст.” [313]. Автором приділено значну увагу соціально-економічному та правовому становищу селян Наддніпрянщини у складі Російської імперії. Ним виявлено та проаналізовано основні тенденції розвитку сільського господарства імперії Романових на початку ХХ ст. На його переконання, недовіра населення до влади зумовлювалася неспроможністю властей вирішити соціально-економічні проблеми, насамперед аграрне питання [313, с. 332]. Поза увагою автора не опинилося і соціальне життя українського селянства у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. О. Реєнтом відтворено об'єктивну картину соціальних відносин на селі. Дослідник переконливо обґрунтував тезу про те, що „община була пережитком старих часів... вона гальмувала розвиток приватної власності на селі” [314, с. 115]. З'ясовуючи сутність Столипінської аграрної реформи, історик пише, що одним із її натхненників був С. Вітте [314, с. 125].

Посилена увага до аграрної тематики початку ХХ ст. була спричинена і відзначенням 100-ї річниці Першої російської революції. Вітчизняна історіографія відреагувала появою чисельних публікацій, присвячених різним аспектам цього багатомірного соціокультурного явища історії Російської імперії. Зважаючи на нашу тему дослідження, інтерес становлять публікації, в яких ідеться про політизацію селянської свідомості за умов революції, про боротьбу за селян українських та загальноросійських політичних партій, про створення українських політичних партій та аграрну складову їхніх програм тощо. Ці та інші фрагменти відтворено у публікаціях

С. Наумова [210; 211; 212], В. Шевченка [385] і Т. Демченко [384], В. Борисенка [26], Ю. Левенця [173], О. Мустафіна [209], В. Солдатенка та В. Кривошеї [346], О. Герасименко [54; 55], Т. Демченко та В. Онищенко [92] та інших авторів.

Новітня українська історіографія позначена стійким інтересом науковців до проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., а також до персоналій, які брали активну участь у вирішенні аграрного питання у цей час. Одними з перших до вивчення постаті П. Столипіна звернулися В. Волковинський та Ю. Левенець [50]. Постать реформатора та його діяльність ними розглянуто без радянських ідеологічних штампів. В. Коваленко зіставив погляди С. Вітте та П. Столипіна на сутність та шляхи вирішення аграрного питання [151]. Ним проаналізовано світоглядні імперативи обох діячів, розуміння ними аграрної проблеми. Автором приділено побіжну увагу і аграрним ініціативам членів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Він справедливо зазначав, що члени наради висловилися за вільний вихід селян із общини, за ініціювання таких заходів, які б поступово привели селянство до розуміння ними значних переваг індивідуальної власності перед общинною [151, с. 17]. Водночас складно погодитися з істориком у тому, що ініціатива у створенні Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості належала тодішньому Міністру внутрішніх справ Д. Сипягіну [151, с. 16]. Ініціатором був саме С. Вітте. Він скористався нагодою перебування Д. Сипягіна на чолі силового відомства, відкриваючи Особливу нараду.

У статті О. Машкіна відображено багатогранну особистість П. Столипіна. На широкій джерельній базі, академічно викладено родовід Столипіних, формування особистості майбутнього Прем'єра, різнопланову реформаторську діяльність Петра Аркадійовича. Доведено, що родина Столипіних була тісно пов'язана з Україною [192]. Постать П. Столипіна на тлі доби та реалізована ним аграрна реформа представлено також у

публікаціях В. Марочка [188], В. Чермних [376], В. Збарського [129] та інших дослідників.

Регіональні особливості Столипінської аграрної реформи – предмет уваги К. Чорної. Свої творчі зусилля вона зосередила на вивченні проведення Столипінської аграрної реформи на Херсонщині. Дослідниця зробила висновок про нежиттєздатність общинного землеволодіння в цьому регіоні [377]. В. Сажко відзначав значну роль Селянського банку у подоланні селянського малоземелля: „Столипінська аграрна реформа передбачала, як головне джерело, купівлю селянами землі через Селянський банк” [327, с. 15]. М. Білян, услід за російським дослідником І. Ковальченком, вважає Столипінську аграрну реформу реалізацією прусського (консервативного) шляху впровадження капіталізму в сільському господарстві [22, с. 131]. На думку М. Біяна, реформа зазнала повного краху в усіх відношеннях.

На думку С. Корновенка, столипінські нововведення на селі мали на меті підняти добробут селянства. Одним з шляхів реалізації реформи була видача кредитів на придбання землі [163]. Значну увагу автором приділено порівняльному аналізу поглядів С. Вітте та П. Столипіна. Історик довів, що, з одного боку, П. Столипін не дублював ідеї С. Вітте, а з іншого – не зациклювався на досвіді проведення реформ у Гродненській та Саратовській губерніях. „Швидше за все, – вважає дослідник, – реформи на селі 1906 – 1916 рр. були породжені цілою низкою факторів: по-перше, актуальністю та необхідністю вирішення селянського питання; по-друге, обговоренням цих питань на різних рівнях влади, в яких П. Столипін брав безпосередню участь; по-третє, особистим внеском прем'єр-міністра, який мав значний позитивний досвід у проведенні селянських реорганізацій та реально оцінював події 1905 – 1907 рр. Крім того, реформуючи аграрний сектор економіки Російської імперії, він дбав і про перспективу, на відміну від С. Вітте” [163, с. 41].

У сучасній українській історіографії мають місце й історіографічні студії з проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Зокрема, В. Дубінський звернув увагу на висвітлення аграрного питання

кінця XIX – початку XX ст. в працях радянських авторів. Автор дослідив основні періоди розвитку радянської історіографії даної проблеми, визначає тематику та наукові підходи тогочасних дослідників у вивченні аграрної історії [99]. В. Гоцуляк проаналізував зміст сучасних вітчизняних досліджень, присвячених вивченню Столипінської аграрної реформи [63; 65].

Не менш активно сучасні українські історики вивчають питання, що стосуються становлення в Україні в кінці XIX – початку XX ст. приватного селянського господарства (фермерського типу) у контексті проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку XX ст., фінансових аспектів функціонування фермерських господарств. Так, у монографії В. Нечитайла відзначено, що „П. Столипін подбав не тільки про технічний, але й фінансовий бік реформи. Головним важелем її здійснення був Селянський поземельний банк” [214, с. 230]. Він позитивно оцінив діяльність банку, проте вказував і на окремі недоліки у роботі цієї кредитної установи. В. Шмарук та О. Суліменко відзначали значну роль поземельних банків у розвитку хутірських та відрубних господарств в Україні [395, с. 46]. Л. Донченко коротко розглянула історію становлення банківської системи Російської імперії, насамперед системи державного кредиту, яку склали Держбанк, Дворянський земельний та Селянський поземельний банки [97].

Питання, співзвучні з порушеною нами темою дослідження, знайшли часткове відображення у новітній українській історіографії і на дисертаційному рівні. Опосередковано про них йдеться у дисертаціях С. Сусорова [355], В. Майстренка [182], І. Власюка [47], В. Бочарова [28], Л. Ігнатової [131], Д. Селіхова [331], О. Приймака [245], О. Овдіна [220] та інших авторів, присвячених Столипінській аграрній реформі, її результативності на українських теренах.

Так, С. Сусоров вивчив аграрно-селянську проблематику у програмних положеннях та практичній діяльності неонародницьких партій за матеріалами України. Йому вдалося аргументовано переконати у тому, що сутність аграрного питання у Російській імперії на початку XX ст. полягала

не стільки у селянському малоземеллі, скільки в існуванні численних пережитків феодального ладу у вигляді екстенсивних форм господарювання, які не задовольняли і не відповідали зростаючим потребам населення країни [355, с. 10]. У такий спосіб, як ми вважаємо, С. Сусоров опосередковано довів правоту членів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів у їхньому прагненні насамперед усунути такі феодальні рудименти, зрівнявши селян у правах із іншими верствами тогочасного російського імперського соціуму. Хоча у зазначеній дисертації безпосередньо і не йдеться про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.

В. Майстренко ретельно проаналізував реалізацію Столипінської аграрної реформи на Харківщині. Він одним із перших звернув увагу на те, що успіхи Столипінської аграрної реформи у регіоні багато у чому завдячують Селянському банку. Адже його клієнтами були переважно малоземельні та безземельні селяни-одноосібники, які вийшли з общини. Однак автор не говорить про те, що провідна роль Селянського банку під час проведення аграрної реформи була запропонована до початку Столипінської аграрної реформи проурядовими аграрними ініціативами у Російській імперії на початку ХХ ст. Об'єктом наукової уваги І. Власюка стала реалізація Столипінської аграрної реформи на Правобережжі. Автор зауважує, що загалом реформа дала позитивні результати. В. Бочаровим проаналізовано особливості Столипінської аграрної реформи у Катеринославській та Харківській губерніях. Подібні процеси лише на Півдні України вивчено О. Приймаком. У масштабах усієї України досліджено ефективність столипінських нововведень Л. Ігнатовою. Водночас, попри науковість і фаховість цих дисертацій, їхні автори побіжно згадують про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст., незважаючи на те, що об'єкт їхньої безпосередньої наукової уваги – прямий результат цих ініціатив.

Порівняно з вищеназваними роботами, повніше про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. йдеться у роботах Д. Селіхова, О. Овдіна. Так, наприклад, у першій із них проаналізовано аграрне законодавство імперії Романових від другої половини ХІХ до початку ХХ ст. Саме на фоні такої правової еволюції автором з'ясовано діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Ним розкрито обставини утворення цих інституцій, діяльність їхніх структурних підрозділів, зміст запропонованих проектів аграрних реформ тощо. Не викликають заперечень судження цього автора щодо об'єктивності роботи українських губернських та повітових комітетів. Погоджуємося з тим, що їхні пропозиції були найбільш радикальними порівняно з іншими. Водночас дискусійним є висновок автора стосовно того, що С. Вітте, який був прихильником індустріалізації країни, ставив під сумнів доцільність виділення фінансових дотацій сільському господарству. Свою позицію він мотивував небезпекою перевиробництва зерна і можливим падінням у цьому зв'язку цін на хліб, а також перешкодами, які ставило громадське землеволодіння на шляху ефективного використання цих коштів окремими домогосподарями [331, с. 108-109].

Обговорення потребує і судження автора про те, що Міністерство внутрішніх справ несло найбільшу відповідальність за жалюгідний економічний стан основної маси селянства, яке час від часу нагадувало владі про свої проблеми масовими антиурядовими виступами, що у 1905 р. поставили під загрозу саме його існування [331, с. 127-128]. На нашу думку, коректніше буде говорити про відповідальність консервативної частини тогочасного російського політичного істеблішменту. Не останню роль у зволіканні з реалізацією прогресивних проурядових аграрних ініціатив відігравала і правляча династія, що дослухалася більшою мірою до радників-консерваторів, а не намагалася адекватно реагувати на виклики часу.

Зауважимо, що Д. Селіхов – юрист. Тому його насамперед цікавила правова сторона справи. Поза дослідницьким полем науковця залишилася діяльність інших державних комісій із напрацювання аграрних ініціатив, ним не простежено взаємозв'язку між проектом аграрної реформи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів Російської імперії та проектом аграрних перетворень Кабінету Міністрів, очолюваного С. Вітте.

Підрозділ 2.2 дисертації О. Овдіна присвячено розгляду передумов Столипінської аграрної реформи на Катеринославщині. Ним вивчено обговорення аграрного питання представниками губернської та повітових еліт Катеринославщини, яке відбулося в 1902 – 1903 роках. На цих засіданнях, як справедливо зауважує автор, перевагу отримала помірковано-реформаторська більшість (за наявності й консервативних виступів). Повну ліквідацію общинного землеволодіння підтримав лише Павлоградський комітет, 8 інших (губернський та 7 повітових) пропонували компромісні варіанти: обмеження прав общин на користь окремих селян, полегшення виходу з них тощо. Всі комітети губернії одностайно виступили проти черезсмужжя, але тільки один з них (Бахмутський) підтримав ідею утворення хуторів. Вісім комітетів (крім Верхньодніпровського) висловились в підтримку переселення селян на околиці імперії, з них шість (крім Бахмутського та Павлоградського) – із залученням на це державних коштів. Не викликає заперечень висновок О. Овдіна про те, що постанови представників катеринославської регіональної еліти не були позначені радикалізмом. Державні службовці та громадськість не були надто заідеологізованими, але добре розумілися на проблемах сільського господарства губернії та шукали практичні шляхи їх вирішення, в т.ч. через індивідуалізацію землекористування. Пропозиції, подані до Особливої Наради, були враховані при підготовці столипінських аграрних законів. Робота місцевих комітетів Особливої Наради на Катеринославщині засвідчила високий реформаторській потенціал регіону [220, с. 10]. Однак

історик обмежився лише цим аналізом. Діяльність інших місцевих губернських та повітових комітетів, структурних підрозділів Редакційної комісії, інші проурядові аграрні ініціативи не потрапили до його дослідницького поля. Пов'язано це з тим, що він вивчав Столипінську аграрну реформу, а не її передумови.

Узагальнюючи стан наукового вивчення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. сучасною українською історіографією, констатуємо якісно відмінний від попередніх етапів рівень осмислення історичних явищ і подій. Це виявляється в оновленій методології науково-історичного пізнання, яка позначена антропоцентризмом, плюралізмом тощо. Значно ширшим стало дослідницьке поле, виокремилися наукові напрями, зокрема, аграрна історія. Доступність раніше заборонених джерел зумовила їх введення до наукового обігу, що значно розширило сучасні знання з різних історичних періодів. Жанрове розмаїття наукової продукції не змінилося. Однак вона стала науково значущою. Змін на краще зазнала тематика науково-історичних студій.

Беручи до уваги серйозні позитивні зрушення у розвитку сучасної української історіографії, звертаємо увагу на те, що порушена нами проблематика залишається маловивченою. Здебільшого історики цікавляться соціально-економічним становищем селянства на початку ХХ ст., його правовим статусом, селянським повсякденням, Столипінською аграрною реформою тощо. Проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. досліджуються в основному побіжно, у контексті інших тем. Насамперед оглядово вивчається діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, окремі фрагменти з розроблених ними проектів аграрних перетворень тощо. Таку ситуацію можна пояснити тим, що сучасна українська історіографія більшою мірою переймається осмисленням та переосмисленням національної минувшини. Очевидно, у

цьому зв'язку менше уваги приділяється вивченню історії Росії початку ХХ ст., зокрема, проурядовим аграрним ініціативам.

У російській історіографії 1990-ті – 2000-ні рр. позначені процесами, подібними до тих, що відбувалися й відбуваються в сучасній українській історичній науці. Неодноразово стан справ у новітній російській історичній науці був предметом обговорення науковців на конференціях різних рівнів, на сторінках наукових журналів. Так, під час роботи II наукових читань, присвячених пам'яті академіка І. Ковальченка, історіографічну ситуацію цього періоду російські історики, наприклад А. Шикло та Л. Сидорова, визначали як „криза історичної науки”, „історична наука в пошуку” [246, с. 285-286, 401]. „Ідеологічний вакуум, – писав у 2000 р. А. Сахаров на сторінках „Вопросов истории”, – негайно заповнився концепціями „шістдесятників”, антисталіністів, прибічників „первісного” марксизму, адептів пізнього В. Леніна, непу і різноманітних альтернатив – від А. Чаянова до М. Бухаріна і Л. Троцького, „істинної” соціал-демократії Ю. Мартова і Г. Плеханова” [328]. Паралельно з цим доступ до раніше засекречених архівних, бібліотечних фондів сприяв нагромадженню фактологічного матеріалу з історії Росії, маловідомих та замовчуваних сторінок російської минувшини.

Водночас стало можливим усвідомлення того, що реанімовані підходи, альтернативні марксистсько-ленінському розумінню історії, також не спроможні за умов інтенсивного нагромадження конкретно-історичного знання вивести російську історичну науку на якісно новий рівень їхнього осмислення. За таких умов актуальним стало вироблення новітніх методологічних підходів. Вирішення цієї проблеми передбачало, по-перше, фінансове забезпечення роботи науковців; по-друге, створення відповідних науково-дослідних центрів.

У зв'язку з цим змін зазнала структура наукових, науково-дослідницьких та освітніх історичних установ у Російській Федерації. Так, у 1994 р. розпочав роботу Російський гуманітарний науковий фонд –

інституція, що за рахунок державних бюджетних коштів фінансує наукові проекти. Упродовж 1994 – 1998 рр. гранти фонду одержало 20 тисяч російських учених 500 наукових установ 68 регіонів Російської Федерації [315, с. 277]. У середині 1990-х рр. в Інституті російської історії РАН виник Центр „Історична наука Росії”. Науковцями Центру підготовлено низку монографій та збірників, що стосувалися питань методології історії. У 1997 р. при історичному факультеті Московського державного університету було започатковано діяльність „Центру теоретичних проблем історичної науки”, що готував до випуску збірник наукових праць „Теоретичні проблеми історичних досліджень”. До становлення сучасних методологічних підходів активно долучилися науковці Інституту всесвітньої історії РАН, Російського державного гуманітарного, Томського, Казанського та інших регіональних університетів і науково-дослідницьких центрів.

На початку ХХІ століття, за спостереженнями Л. Зашкільняка, у Російській Федерації сформувалися і зміцнилися позиції інноваційних центрів у галузі історії. До них сучасний український історіограф зараховує Московський державний університет ім. М. Ломоносова, Російський державний гуманітарний університет у Москві, Інститут всесвітньої історії РАН, Санкт-Петербурзький Європейський університет, Томський, Казанський, Ставропольський, Новосибірський університети та інші науково-освітні осередки. Заклади презентують такі нові міждисциплінарні напрями історичних досліджень, як історична антропологія, мікроісторичні студії, історія повсякденності, гендерна історія, інтелектуальна історія, дослідження локальної історії [128, с. 204-226].

Не менш активно в сучасній російській історичній науці розвивається проблемна історіографія, насамперед, як зазначає О. Михайлюк, „дослідження селянства та його історії в Росії” [201, с. 17-18]. Науковим центром російських істориків-аграрників є Центр селянознавства й аграрних реформ Московської вищої школи соціально-економічних наук, очолюваний Т. Шаніним та В. Даниловим.

Потреба у науково-історичному підґрунті запланованих керівництвом Російської Федерації у 1990-х роках аграрних реформ, нові можливості у розвитку російської історичної науки активізували вивчення російськими фахівцями історії Росії початку ХХ ст. Насамперед їхню увагу привертала подія, постаті, безпосередньо причетні до державного керівництва, проведення реформ. У такий спосіб на авансцену історії були повернуті імена С. Вітте, П. Столипіна, В. Коковцова та багатьох інших непересічних державних діячів останніх десятиліть існування імперії Романових. Зміна методологічної парадигми, формування державницької ідеології зумовили переосмислення історії Росії загалом та початку ХХ ст. зокрема.

1990-і роки у російській історіографії позначені появою ряду фундаментальних публікацій та монографій із історії Росії початку ХХ ст., у яких певною мірою відображено питання, що співзвучні з нашою темою дослідження. Насамперед це творчий доробок Б. Ананьїча та Р. Ганеліна [4; 7; 8], В. Дякіна [105; 106; 107; 108], О. Вронського [52], А. Боханова [27], Л. Абалкіна [1], Г. Миронова [200] та інших авторів.

У публікаціях Б. Ананьїча та Р. Ганеліна на основі широкої джерельної бази, абстрагування від марксистсько-ленінської парадигми розуміння історичних явищ і процесів розкрито становлення світоглядних орієнтирів С. Вітте, його просування кар'єрними сходами, відносини з царем, царедворцями, ставлення до нього преси, проаналізовано віттевську економічну модель тощо. Не оминули автори своєю увагою і аграрної складової у поглядах та діяльності С. Вітте. Ними представлено авторське бачення розуміння С. Вітте сутності аграрного питання, його заходи з відкриття Особливої наради з проблем сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів тощо. На схвалення заслуговує об'єктивне відтворення Б. Ананьїчем та Р. Ганеліним еволюції поглядів С. Вітте на аграрне питання. Вони справедливо зауважили на об'єктивних та суб'єктивних факторах трансформації віттевського розуміння общини [7, с. 39].

Узагальнено ними проаналізовано діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, причини закриття першої, зміст записки С. Вітте із селянського питання від 1904 р. [7, с. 2-45]. Їм вдалося також неупереджено висвітлити складну діалектику взаємозв'язку між реформаторством початку ХХ ст. у Російській імперії та революційними потрясіннями 1905 та 1917 років у країні. Історики відзначили цікаву деталь, яка значною мірою пояснює непослідовність реформаторських кроків в імперії на початку ХХ ст. На їхнє переконання, перешкодою реформаторства була постать Миколи II, котрий, мислячи по-феодальному, вважав себе верховним патроном, покровителем і господарем простого народу. Йому імпонували лише ті реформи, що зміцнювали його владу та існуючий стан речей. Він не міг проводити інші реформи, вбачаючи у них поштовх до революції [4, с. 104].

У монографії Б. Ананьїча та Р. Ганеліна відображено історичні обставини, за яких діяв С. Вітте. Особливу увагу звернено на міжособистісні стосунки С. Вітте з Миколою II, Д. Сипягіним, В. Плеве, І. Горемікіним, К. Победоносцевим та іншими високопосадовцями. Детальніше, ніж у публікаціях, розкрито діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів.

Попри солідну інформаційну насиченість та наукову значущість доробку Б. Ананьїча та Р. Ганеліна, у фокусі їхньої наукової уваги перебувала в основному постать С. Вітте. Тому інші сюжети, які стосуються продержавних аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., були відтінені виразною фігурою Сергія Юлійовича, не знайшли належного висвітлення. За лаштунками творчої лабораторії істориків опинилися питання діяльності Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, позиція продержавно налаштованої громадськості та її ініціативи з вирішення аграрного питання тощо.

Наукові напрацювання В. Дякіна стосуються соціально-економічних аспектів історії Російської імперії 1890-х – 1914 років. Гроші для сільського господарства Російської імперії, сільськогосподарський кредит, сільськогосподарська політика царату, діяльність С. Вітте на посаді Міністра фінансів – ці та інші питання були предметом наукового вивчення істориком. Він одним із перших у сучасній російській історіографії запропонував переглянути усталені у радянській історичній науці погляди на діяльність С. Вітте на чолі Міністерства фінансів. Дослідник спростував поширену тезу стосовно того, що форсована індустріалізація, ініційована Міністром фінансів, стала головною причиною занепаду сільського господарства країни. Він показав, що причина кризи полягала у тому, що феодальні пережитки на селі, політика консервації селянства як опори самодержавства, гальмували капіталізацію аграрного сектора економіки. У зв'язку з цим селяни не могли адекватно реагувати на загальноекономічний процес капіталізації, що відбувався у імперії наприкінці 1890-х – початку 1900-х років. Таке відставання сільського господарства від промисловості й було причиною аграрної кризи.

По-іншому В. Дякін запропонував розуміти і відмову С. Вітте фінансувати сільське господарство. Він правильно розмірковує, що Міністр фінансів за умов проведення грошової реформи у країні об'єктивно не міг зробити значні капіталовкладення у сільське господарство. Також не викликає сумнівів теза цього автора про початок трансформації віттевських поглядів на аграрне питання у 1891 – 1894 рр.

Водночас лише частково можна погодитися з твердженням історика стосовно того, що „позиція Міністерства фінансів не створила передумов розвитку сільського господарства за умов, коли його криза поглиблювала соціальні протиріччя на селі, що зумовило масові виступи селян під час революції 1905 – 1907 рр.” [108, с. 208]. Не знімаючи відповідальності з Міністерства фінансів, зауважимо, що В. Дякін не бере до уваги всю сукупність факторів, що зумовили і кризу сільського господарства, і

революційні виступи селян. Також він ігнорує те, що упродовж 1902 – 1905 рр. Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів напрацювала конкретні пропозиції, спрямовані на подолання аграрної кризи. Затримка їхньої реалізації – інше питання. На нашу думку, на нього правильно відповіли Б. Ананьїч та Р. Ганелін, коли аналізували реформаторство та кризу влади в Росії у 1905 та 1917 рр.

Також невинуватим вважаємо надмірний економізм, властивий праці В. Дякіна, в якій йдеться про гроші для сільського господарства [107]. У ній основну увагу приділено економічним питанням у програмі діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. На відміну від М. Симонової історик не вважає їх другорядними. Ми погоджуємося з цим. Натомість гіперболізуючи економічні аспекти, поза його аналізом опинилися правові аспекти, над якими працювали члени Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. У такий спосіб йому не вдалося відтворити цілісну концепцію аграрних перетворень, розроблених членами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів.

Селянство і влада у 1900 – 1923 роках – предмет наукової уваги О. Вронського. З'ясовуючи динаміку взаємин та кроки властей з подолання аграрної проблеми, автор побіжно зупиняється і на аналізі діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Він високо поціновує запропоновані її членами проурядові аграрні ініціативи. Історик небезпідставно зауважує, що соціальний переворот у Російській імперії на початку ХХ ст. могла упередити „глибока аграрна реформа, пріоритети якої були чітко визначені ще С. Вітте і зафіксовані у документах „Высочайше утвержденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности”. Квінтесенцію майбутніх аграрних інновацій сформулювали місцеві комітети. Її зміст, – на переконання О. Вронського, – зводився до того, щоб сприяти переходу

сільських общин до подвірного та хутірського володіння, надавши право окремим селянам виокремлювати свій наділ із общинного землекористування без згоди миру [52, с. 15]. Фактично лише цим він і обмежився. У роботі не представлено цілісної системи продержавних аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Критикою на адресу С. Вітте та його програми аграрної модернізації країни позначена робота А. Боханова. Досліджуючи віттевську економічну модель, автор слабким її місцем вважав аграрне питання. Запропоновані Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів заходи, спрямовані на подолання аграрної проблеми, дослідник вважав малоефективними, а загалом прем'єрство С. Вітте він вважав невдалим [27, с. 235, 237, 258]. З такими міркуваннями дослідника не можна повністю погодитися. З його поля зору випали такі моменти, як еволюція поглядів С. Вітте на сутність та шляхи вирішення аграрного питання, ним не взято до уваги той факт, що фактичне втілення програми аграрної модернізації країни, розробленої віттевським кабінетом, відбулося за прем'єрства П. Столипіна. Якщо прем'єрство і було невдалим, то лише для Сергія Юлійовича, прогресивність поглядів якого підтверджували селянські накази, однак до яких не прислухалася правляча династія. У цьому контексті рацію має Ю. Соловйов [347, с. 103], який звернув увагу на те, що для С. Вітте проблема полягала у тому, що його погляди на майбутнє імперії, аграрного сектора економіки були радикальніші, ніж погляди його сучасників. За це він, власне, і поплатився посадою Прем'єра.

В узагальнюючій статті академіка Л. Абалкіна проаналізовано економічні погляди та державну діяльність С. Вітте. Значне місце у публікації відведено основним віхам життя та історичним обставинам діяльності, гносеологічним та соціально-політичним основам поглядів С. Вітте, проведенню ним грошової реформи 1895 – 1897 років, заходам Сергія Юлійовича з розвитку суспільних продуктивних сил країни, впливу графа на формування російської економічної думки тощо. Автору вдалося

загалом об'єктивно відтворити багатогранну фігуру державного діяча на тлі епохи.

Схвалення заслуговують міркування дослідника з приводу того, що С. Вітте мав власний план виходу країни з суспільно-політичної кризи початку ХХ ст. Він полягав у створенні єдиної та твердої державної влади на чолі з Радою міністрів, наділеною необмеженими повноваженнями [1, с. 7]. Розроблена віттевським кабінетом програма аграрної модернізації країни корелювалася з цією стратегічною метою порятунку російської державності за умов суспільно-політичних потрясінь 1905 – 1907 рр. [1, с. 18].

Оскільки у фокусі уваги вченого постає С. Вітте, то лише побіжно Л. Абалкіним згадується про діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, взагалі не йдеться про аграрну проблему як ключову для російської державності на початку ХХ ст.

Загальна тенденція російських істориків до створення панорамних картин життєдіяльності державних діячів, започаткована у 1990-х роках, властива і науковому доробку Г. Миронова. У ньому йдеться про „перебудову” графа С. Вітте, наведено біографічні дані, розкрито етапи його становлення як державного діяча. Особливу увагу дослідником приділено висвітленню взаємин С. Вітте та Миколи II. Непорозуміння, що мали місце між цими людьми, історик пояснює характером імператора. Він справедливо зауважує, що воля імператора часто набувала форми впертості. Одним із виявів такої впертості було неприйняття Миколаєм II аграрної реформи, розробленої спочатку С. Вітте, а згодом П. Столипіним. І Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості цар закрив, керуючись впертістю, а не об'єктивною недоцільністю її існування [200, с. 151-152]. Характерною ознакою праці Г. Миронова є надмірна, на нашу думку, ідеалізація графа, гіперболізація його позитивних рис.

Загалом, як засвідчує аналіз російської історіографії 1990-х років питань, дотичних до нашої теми вивчення, історики зосередилися на

вивченні не стільки проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., а скільки на постаті та діяльності С. Вітте. У такий спосіб вони заповнили „білу пляму” вітчизняної історії, вивівши із забуття багатогранну особистість Сергія Юлійовича, започаткувавши новий напрям у новітній російській історіографії – віттелогію.

На початку ХХІ ст. не зменшилося, а навпаки посилилося вивчення російськими дослідниками аграрної історії. На сторінках фахових журналів і монографій презентували свої творчі наукові здобутки з історії Росії початку ХХ ст. В. Беліхін [14], В. Казарезов [143], В. Лебедев [172], А. Анфімов [10], С. Мартинов [189], М. Расков [267], А. Алексєєв [3], С. Беспалов [18], В. Панасюк [229] та інші.

В. Беліхін, вивчаючи реформування поземельних відносин у Росії у ХІХ – ХХ ст., оглядово звернувся до розкриття сутності змісту віттевської програми аграрної модернізації країни. Ним з’ясовано обставини створення та час існування Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, чисельність місцевих комітетів, зміст записки С. Вітте з селянської справи.

В. Казарезов більше уваги за В. Беліхіна приділив аналізу проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Ним розглянуто діяльність Комісії Центру, Особливої наради, Редакційної комісії. Однак предметно істориком вивчено результати роботи лише місцевих комітетів Особливої наради. До того ж він припустився й неточності. Зокрема, зауважив, що Редакційна комісія під головуванням О. Стишинського була створена у 1902 р. Насправді у 1902 р. вона працювала в оновленому складі, а створена була у 1893 р., щоправда, працювала малоефективно.

У публікації В. Лебедева йдеться про місцеві комітети Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Основну увагу автор акцентує не на всіх результатах діяльності місцевих комітетів, а лише на тих, що стосуються зміни правового статусу селян. Ним детально проаналізовано ініціативи С. Вітте зі створення Особливої наради з

потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, місцевих комітетів, чисельний склад, завдання роботи місцевих комітетів, перепони, що чинила влада місцевим комітетам тощо.

Не викликають заперечень думки історика з приводу того, що гострота аграрного питання в імперії на початку ХХ ст. посилювалася низьким правовим статусом селян. Справді, обшинні порядки сковували особисту селянську ініціативу. Поняття звичаєвого права про власність, винагороду за працю суперечили нормам цивільного права [172, с. 59]. Позитивним є і те, що автор, на відміну від радянських колег, не вбачає в комітетах установ, що представляли вузькокласові інтереси великих поміщиків. Навпаки В. Лебедев наголошує на тому, що умови роботи в місцевих комітетах були демократичніші ніж в інших дорадчих органах [172, с. 60].

Водночас складно погодитися з В. Лебедевим у тому, що для С. Вітте, коли він створював Особливу нараду, важливим було не лише з'ясувати думку широких верств суспільства стосовно аграрного питання, а й усунути закиди на адресу уряду про те, що він ігнорує аграрне питання [172, с. 67]. Як засвідчує проведений нами аналіз тогочасних подій, для Міністра фінансів було важливим, по-перше, щоб ініціатива у справі аграрної реформи виходила від Міністерства фінансів, а не Міністерства внутрішніх справ; по-друге, володіти реальною інформацією з місць про сутність аграрної проблеми, оскільки попередні державні комісії не змогли цього подати. Розпочинати зміни на селі не володіючи об'єктивними даними було неприпустимо; по-третє, організовуючи діяльність Особливої наради, С. Вітте не очолював уряд. До прем'єрства С. Вітте уряд у вертикалі влади Російської імперії був наділений номінальними повноваженнями.

Також немає достатньо підстав однозначно стати на бік автора, коли він пише про те, що С. Вітте проігнорував питання фінансування аграрної реформи. Перебуваючи на чолі Міністерства фінансів, – зауважує історик, – граф не вважав за доцільне фінансувати сільське господарство, вважаючи, що під час проведення правових реформ всі проблеми села буде вирішено [172,

с. 67]. По-перше, С. Вітте не обмежував аграрну реформу лише покращенням правового статусу селян. Про це переконливо говорить зміст аграрної програми віттевського кабінету. По-друге, станом на 1905 р. фінансова система імперії була на межі банкрутства. Лише завдяки зовнішнім займам, насамперед французьким, катастрофу вдалося відвернути. Відразу після отримання позики Микола II підписав С. Вітте відставку.

У монографії С. Мартинов, вивчаючи віттевську програму модернізації країни загалом та аграрного сектора економіки країни зокрема, стверджує, що аграрна реформа С. Вітте – поміркована програма довготривалого мирного розвитку. Він доводить, що її реалізація зберегла б стану окремішність селян. Надільні землі були б вилучені з ринкового обігу. Зіставляючи погляди С. Вітте та П. Столипіна на аграрне питання, історик вважає, що вони були схожі. Відмінність полягала у тому, що для С. Вітте головним було надати селянству права, а у подальшому стихійний процес завершить свою справу. Натомість П. Столипін вважав, що ініціатором реформ має бути влада і весь процес вона має контролювати. На думку, історика аграрна політика – „ахіллесова п'ята” системи С. Вітте. Незважаючи на успіхи в індустріалізації країни, провал у спробах модернізувати сільське господарство нічим не було компенсовано [189, с. 123].

Навряд чи з такими судженнями можна повністю погодитися. На нашу думку, реалізація віттевської програми аграрної модернізації навпаки призвела б до інтеграції селянства у тогочасний загальноросійський імперський соціальний простір, нівелювала правову та стану окремішність, перетворила б селян на повноправних суб'єктів господарської діяльності, а землю – в об'єкт купівлі продажу, у товар. У такий спосіб відбулася б капіталізація сільського господарства Російської імперії на початку ХХ ст. Принаймні, таким був зміст віттевської аграрної реформи.

Як і Л. Абалкін, М. Расков із позиції історії економічних учень розкрив контури політико-економічної системи С. Вітте. Зокрема, ним проаналізовано погляди графа на сутність соціально-економічної системи,

соціально-економічний лад, економічну систему, національне та світове господарство. У контексті обраної нами для вивчення теми привертає увагу характеристика М. Расковим розуміння Сергієм Юлійовичем соціально-економічного ладу та економічної системи. Дослідник правильно зауважує, що для С. Вітте найбільшу цінність становила вільна особистість. Свобода особистості не може існувати без системи прав, що створюється і охороняється державою. Державна влада втрачає сенс, якщо вона не забезпечує особисті свободи. Справді, уважний аналіз поглядів С. Вітте на аграрну проблему переконує, що він прагнув перетворити селян на повноцінну персону, усунувши їхню станovu обмеженість, долучивши їх до норм цивільно-правових відносин, яким підпорядковувалися й інші верстви тогочасного російського імперського соціуму.

Не менш цікавими є судження М. Раскова і стосовно того, що у центрі економічної системи С. Вітте – індивідуальна власність. Особистість не може почувати себе вільною без власності. Саме тому віттевська програма модернізації країни передбачала наділення селян індивідуальною власністю на землю. Вважаємо, що цими та іншими міркуваннями, висловленими у статті, вчений спростував необґрунтовані закиди на адресу С. Вітте у тому, що він захищав самодержавство. Насамперед він дбав про державу, про інтереси її населення.

Доля реформатора в епоху катаклізмів – предмет наукового вивчення А. Алексеєва. На фоні історичних подій кінця XIX – початку XX ст. у Росії автором представлено історичний портрет С. Вітте. Основну увагу істориком звернено на особистісні характеристики державного діяча, на його взаємини з Олександром III та Миколою II. Розкрито розуміння графом сутності економічних проблем, що стояли перед Російською імперією, напрями його реформаторської діяльності. Науково значущою є теза, висловлена А. Алексеєвим стосовно того, що позиція С. Вітте, котрий прагнув вивести країну на шлях реформ, дисонувала з жорстким протистоянням властей та суспільства. Йому не довіряли ні ліберали, ні реакціонери. Правильним

також є судження історика з приводу того, що ніхто не зробив більше за графа у Росії для наближення епохи політичних та громадянських свобод [3, с. 67, 73].

Водночас лише побіжно А. Алексєєв розглянув створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, її закриття. Не вивчено ним і питання продержавних аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Погляди російського дворянства на причини аграрної кризи у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. тривалий час залишалися не вивчені сучасною російською історіографією. Частково цей вакуум у 2009 р. заповнив С. Беспалов. Він правильно розмежовує дворянство і владу. На широкому джерельному матеріалі переконливо розкриває, що російське дворянство не такий вже і соціальний паразит, як про це писали радянські історики. Дворяни, як ніяка інша соціальна верства тогочасного російського імперського соціуму, були зацікавлені у подоланні аграрної кризи. Адже для більшості з них їхня повсякденність тісно перепліталася з сільським господарством, із селянами. Неодноразово дворяни били на сполох перед властями, надсилаючи інформацію з місць про нагальну потребу реформування аграрного сектора економіки. На підтвердження своїх суджень С. Беспалов наводить конкретні пропозиції таких представників дворянства, як В. Мезенцев, К. Головин, Денисов, Григоров та інших до властей.

Вважаємо обґрунтованим висновок С. Беспалова з приводу того, що власті усвідомлювали гостроту аграрного питання, розуміли доцільність проведення аграрної реформи, однак не вживали конкретних кроків, незважаючи на те, що мали реальну проурядову програму вирішення аграрного питання. Публікація значно виграла б, як би її автор висвітлив еволюцію поглядів дворянства на шляхи вирішення аграрного питання. Не зайвим було б розкрити і радикальні пропозиції дворянства щодо шляхів

вирішення аграрної проблеми, що мали місце під час селянських виступів у 1905 – 1907 рр.

Регіональні особливості діяльності губернських та повітових комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів вивчено В. Панасюком. У фокусі його наукової уваги – діяльність губернського комітету Калузької губернії. Залучаючи опубліковані праці місцевих комітетів, зокрема Калузької губернії, ним відтворено атмосферу, що панувала на засіданнях губернського комітету, питання, що розглядалися членами Калузького губернського комітету. Автор справедливо зауважує, що діяльність Калузького губернського комітету випередила проведення Столипінської аграрної реформи у регіоні. Складно заперечити резонне судження історика стосовно того, що однозначною заслугою членів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, губернських та повітових комітетів було усвідомлення ними неспростовного факту, що вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. є питанням її існування як держави.

Упродовж 1990-х – 2000-х років російська історіографія поповнилася і дисертаціями, в яких тією чи іншою мірою, дотично чи опосередковано, висвітлено питання, співзвучні з темою нашого наукового пошуку. Насамперед йдеться про роботи В. Дягілева [104], М. Родікова [319], О. Колонтаєвої [159], М. Колесова [156], С. Беспалова [20], І. Щербакової [398] та інших.

Аграрне питання у Росії на початку ХХ ст., можливості еволюційного та революційного вирішення аграрних проблем, діяльність уряду та політичних партій з упередження кризи у сільському господарстві – ці та інші сюжети вивчено В. Дягілевим. У роботі із залученням різноманітної за походженням та інформативною насиченістю джерельної бази автором проаналізовано широкий спектр наукових проблем. Хронологічно матеріали дисертації охоплюють 1905 – лютий 1917 рр. Виклад матеріалу подано за проблемно-хронологічним принципом.

Зважаючи на нашу тему дослідження, інтерес становить перший розділ роботи, в якому автор зробив спробу розкрити альтернативи у вирішенні аграрного питання у Росії напередодні та під час революції 1905 – 1907 років. Значну частину розділу присвячено з'ясуванню стану розвитку сільського господарства Російської імперії наприкінці ХІХ ст., урядовій політиці на селі наприкінці ХІХ ст. Менше уваги автором приділено проурядовим аграрним ініціативам у Російській імперії на початку ХХ ст. Фактично дослідник обмежився аналізом поглядів С. Вітте на аграрне питання та шляхи його вирішення, а також наведенням альтернативних міркувань громадських, політичних та наукових тогочасних діячів.

Не можна не відзначити того, що В. Дягилевим предметно розкрито постать імператора Миколи ІІ. Історик правильно зауважив, що більшість проблем країна за правління останнього Романова мала у зв'язку з тим, що цар не міг управляти імперією, не знав як говорити з міністрами, не виявляв живого інтересу до питань державного значення. Не викликає заперечень теза дослідника стосовно того, що драма С. Вітте полягала не у вузькості його економічної програми, а у тому, що він на перше місце ставив політичні цілі, підпорядковуючи їм економічні зміни, що робило його революційнішим за партію кадетів. Також ми погоджуємося з думками вченого про те, що С. Вітте досяг значних успіхів у знищенні станового гноблення селянства. Вперше ним було проведено політику, спрямовану на зрівняння селян у правах з іншими верствами тогочасного російського імперського соціуму [104, с. 43, 50, 54].

Відзначаючи належний фаховий рівень дисертації, зауважимо, що у роботі трапляються прикрі неточності, суперечності, мають місце дискусійні моменти. Наприклад, В. Дягилев зазначає, що у 1903 р., після відставки з посади Міністра фінансів, С. Вітте очолив Кабінет міністрів і у цей час у нього формується особлива думка про реформування аграрного сектора економіки. Окрім того, на його переконання, остаточний перегляд поглядів на общину у графа відбувся під час Першої російської революції [104, с. 46,

48]. Насправді, С. Вітте очолив Комітет міністрів – орган не наділений жодними владними повноваженнями. По-друге, трансформація аграрної складової поглядів С. Вітте відбулася значно раніше – у 1897 – 1898 роках.

Також автор, критикуючи виступ С. Вітте у Комітеті міністрів 26 листопада 1903 р., припускається неточностей. Він пише, що граф висловився проти обговорення у губерніях питання доцільності існування общини, хоча „незадовго перед цим” був її прихильником. Так от „незадовго перед цим” – у 1893 р., тобто за десять років до цього. Тоді дійсно С. Вітте позиціонував себе прихильником общини, як людина, до вподоби якої були слов’янофільські погляди.

Не витримують критики й інші положення роботи В. Дягилева. Зокрема, історик пише: „У свідомості Вітте вирішення земельного питання залишалося незрозумілим. Про це свідчать різні запропоновані ним рішення, часто суперечливі, від відчуження до виходу з общини як засобу проти відчуження”. На цій же сторінці, у наступному абзаці, дисертант занотує протилежне: „... уряд Вітте зробив окремі конкретні кроки з вирішення аграрного питання”. Сумнівним видається судження В. Дягилева стосовно того, що віттевський кабінет не підготував жодних документів для розгляду їх Державною Думою [104, с. 51, 53].

М. Родіков своє дослідження присвятив аналізу теоретико-методологічних підходів представників різних політичних напрямів щодо шляхів розвитку та перспектив села, співвідношення задекларованих реформаторських завдань державної аграрної політики та результатів її реалізації під час аграрно-соціальних реформ і перетворень. Безпосередньо ним вивчено марксистську модель аграрно-соціального розвитку, анархістське розуміння нової селянської спільноти, погляди західних та російських опонентів марксизму стосовно пріоритету селянського землеволодіння, наукове обґрунтування російськими аграріями шляхів еволюції села, теоретичні та практичні уроки російської аграрної реформи, політику більшовиків на селі у 1918 – 1929 роках, розуміння „лівою

опозицією” та „правими уклоністами” селянства, політику та наслідки сталінського „великого перелому”. Отже, робота позначена широтою дослідницького поля.

Нашу увагу привернули сюжети, що стосуються проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Побіжно про них автор пише у першому розділі роботи. М. Родіков обмежився лише аналізом поглядів С. Вітте та П. Столипіна на аграрне питання та шляхи його розвитку. Окремі положення, запропоновані істориком, становлять науковий інтерес. Зокрема, нам імпонує твердження дослідника про те, що складна і багатогранна натура відомого державного діяча (С. Вітте – автор) не піддається спрощеній оцінці [319, с. 81].

Водночас цілий ряд неточностей, що мають місце у дисертації, певною мірою позначаються на її загалом високому фаховому рівні. Наприклад, М. Родіков чомусь початок прем'єрства С. Вітте датує 1903 р. Також він вважає, що за час діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів (у дисертації автор її назвав комісією) до весни 1905 р. до парламенту було направлено ряд законопроектів. Як відомо, Маніфест Миколи II про створення Державної Думи було оголошено 6 серпня 1905 р. Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів припинила функціонувати, відповідно до Указу імператора, 30 березня 1905 р. Отже, спостерігаємо неузгодженість суджень автора.

Економічна політика С. Вітте, спрямована на прискорену промислову модернізацію Росії та вплив цієї політики на капіталістичну еволюцію аграрного сектора економіки, урядова аграрна політика у пореформений період і роль у її формуванні С. Вітте – об'єкт наукового вивчення О. Колонтаєвої. Фактично у центрі наукової уваги перебуває постать Сергія Юлійовича, його енергійна державницька діяльність з модернізації економіки Російської імперії упродовж 1892 – 1906 років. Дисертанткою ретельно проаналізовано формування економічної політики С. Вітте, спрямованої на

модернізацію країни та місце аграрного сектора економіки у цьому процесі; розглянуто спроби віттевського аграрного реформування наприкінці XIX ст. та причини невдач; розкрито еволюцію поглядів графа на общину; виявлено основні напрями реформування традиційного державного аграрного курсу, запропоновані С. Вітте під час роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів; висвітлено радикалізацію поглядів Сергія Юлійовича під час революційних потрясінь 1905 – 1907 років. Все це не може не викликати схвалення, оскільки значно розширило і доповнило знання з історії Російської імперії початку XX ст. Робота стала вагомим внеском у розвиток сучасної російської віттелогії.

Зважаючи на високий фаховий рівень дисертації О. Колонтаєвої, зауважимо, що, на наш погляд, робота виграла б, якби її автор не „затінила” постаттю С. Вітте інших учасників історичних подій, що відбувалися у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Не применшуючи значущості графа у внутрішній та зовнішній політиці країни наприкінці XIX – на початку XX ст., все-таки невинуватою є гіперболізація і без того величної його постаті. Адже він діяв не один, у нього, окрім опонентів, були і соратники. Проурядові аграрні ініціативи напрацьовувалися не лише Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Були й інші установи. Бажано було б зіставити, порівняти їхні позиції в аграрному питанні. У роботі не йдеться і про самі проурядові аграрні ініціативи як цілісну систему поглядів та напрацювань законопроектів із аграрного питання.

Дослідження М. Колесова стосується одного аспекту з діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів – обговорення її членами форм селянського землеволодіння. Йому вдалося, залучивши репрезентативну джерельну базу, проаналізувати причини створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів; стан сільськогосподарського виробництва у Російській імперії наприкінці XIX –

на початку ХХ ст.; рівень бюджетних надходжень та частку у його формуванні аграрного сектора економіки; створення, склад та принципи діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів; розкрити зміст дискусій між її членами стосовно общини та форм селянського землеволодіння / землекористування. Представлені автором висновки та основні положення належним чином аргументовані та не викликають серйозних заперечень. Дисертація заповнила одну з тематичних лакун сучасної російської історіографії, що стосувалася аграрної історії Росії на початку ХХ ст.

Водночас проведений істориком аналіз є дещо однобоким та спрощеним трактуванням усієї діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Адже перед цією інституцією стояли набагато ширші завдання. Перелік питань, над якими працювали члени місцевих губернських та повітових комітетів, теж був набагато ширшим. Він не обмежувався питаннями лише про селянське землеволодіння. Він стосувався і соціально-економічних, і правових аспектів життєдіяльності селянства. Запропонований М. Колесовим підхід – невиправдана гіперболізація хоч і важливого, але одного складника з діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Окрім того, дискусіями навколо перспектив селянського землеволодіння / землекористування не обмежувалися проурядові аграрні ініціативи. Адже аграрне питання у Російській імперії на початку ХХ ст. державними діячами розумілося широко: і як соціально-економічне, і як політичне, і як геополітичне. Дослідником не проаналізовано інші компоненти аграрного питання, над якими активно працювали члени Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів.

Ідейні основи проектів альтернативної економічної модернізації Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в оцінках уряду та ліберальної опозиції стали предметом наукового інтересу С. Беспалова. Істориком вивчено

дискусію між урядовцями та представниками ліберальної опозиції стосовно життєздатності російської промисловості за умов державного протекціонізму; проаналізовано оцінки впливу протекціонізму на становище аграрного сектора імперської економіки; охарактеризовано позиції урядовців та представників ліберальної опозиції на причини кризи урядової аграрної політики на межі XIX – XX ст.; розглянуто завдання аграрних трансформацій, що ставили учасники полеміки, їхню оцінку результатів аграрної реформи 1905 – 1910 років.

Характерною рисою роботи С. Беспалова є академізм, обґрунтованість суджень тощо. Зокрема, не викликає заперечень констатація істориком того факту, що на початок 1900-х років представники помісного дворянства усвідомили необхідність проведення у країні радикальних аграрних реформ, беручи за основу індивідуалізацію селянського землеволодіння. Виваженим і умотивованим вважаємо твердження дослідника про те, що самодержавство ігнорувало пропозиції стосовно шляхів подолання аграрної проблеми, які надходили від дворян, громадськості [20, с. 135, 136].

Водночас лише опосередковано, у контексті обраної ним для вивчення теми, дослідник розкрив погляди С. Вітте, позицію М. Кутлера, В. Гурко на сутність та шляхи вирішення аграрного питання у Російській імперії. Мають місце у дисертації і неточності та моменти, що потребують додаткового обговорення. Наприклад, автор вважає, що роботу Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів було припинено у 1904 р. Насправді, і ми про це вже писали, її діяльність було завершено 30 березня 1905 р. На нашу думку, додаткових аргументів потребує визначення хронології підрозділу 2.2. С. Беспалов її окреслив 1905 – 1910 роками, ведучи мову про полеміку щодо завдань під час аграрної реформи. Адже відомо, що Столипінська аграрна реформа стартувала у 1906 р. Її верхня межа дебатуються дослідниками. Називаються різні дати: 1911 р (дата смерті П. Столипіна), 1914 р. (початок Першої світової війни), 1916 р. (останній рік перед революційними подіями 1917 – 1920 рр.). Однак 1910 р. ми зустрічаємо

чи не вперше. Тобто, доречніше було б хронологію підрозділу 2.2 окреслити 1906 – 1916 рр.

Діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, боротьба між цими двома урядовими центрами за першість у розробці нової урядової аграрної політики у Російській імперії на початку ХХ ст. – предмет наукового вивчення І. Щербакової. Чільне місце у доробку історика відведено вивченню соціально-економічного становища селянства Російської імперії на початку ХХ ст.; виявленню характеру змін державної політики у вирішенні аграрного питання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; аналізу проектів аграрних перетворень із селянського управління, волосного суду, землекористування, напрацьованих Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ; порівнянню висновків місцевих комітетів і губернських нарад щодо шляхів вирішення аграрного питання; розгляду законопроектів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів.

Фактично дослідниця чи не вперше в історіографії зробила спробу наукового порівняння проектів аграрної реформи, розроблених членами двох потужних державних установ. Своєю роботою вона зробила внесок у вирівнювання диспропорції, що склалася в історичній науці у вивченні аграрної історії Російської імперії на початку ХХ ст. Оскільки перед нею в історіографії склалася своєрідна традиція досліджувати або діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, або її місцевих комітетів, або законопроекти Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, або обговорення губернськими нарадами перспектив розвитку аграрного сектора економіки. Тому у такому контексті спроба порівняльного аналізу продержавних аграрних ініціатив, висловлених членами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, безумовно, заслуговує схвалення.

Разом із тим, дослідження І. Щербакової не позбавлене огріхів, неточностей, неузгодженостей. Зокрема, недостатньо обґрунтованим видається судження автора стосовно того, що саме Д. Сипягін – тодішній Міністр внутрішніх справ – став ініціатором створення і Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, і Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Виникає логічне запитання: для чого ініціювати створення двох інституцій, до того ж різних міністерств, коли можна обійтися однією, надавши їй широкі повноваження. Тим паче, що відносини Д. Сипягіна та Миколи II були набагато кращими за відносини С. Вітте та Миколи II. Інша справа, що Міністр фінансів скористався підтримкою Міністра внутрішніх справ у відкритті Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, реалізувавши у такий спосіб свою давню ініціативу зі створення подібного інституту.

Поділяючи думку дослідниці з приводу того, що Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ на початку XX ст. працювала значно ефективніше, ніж наприкінці XIX ст., не погоджуємося з іншим. Історик вважає, що така активність членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ у 1902 – 1903 рр. зумовлена наростанням селянських антиурядових виступів [398, с. 81, 96]. Як відомо, селянські антиурядові виступи в окремих губерніях Європейської частини Російської імперії мали місце у 1902 р., а ніяк не у 1903 – 1904 рр. Масштабнішими та чисельнішими вони стали у 1905 – 1907 рр. Пояснення, вочевидь, потрібно шукати в іншому. Насамперед у тому, що Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ мала потужного конкурента – Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Конкуренція мала місце і між очільниками цих установ. Кожному хотілося вислужитися перед імператором, виявити першість тощо.

Складно безапеляційно погодитися з тим, що дисертація І. Щербакової – комплексний аналіз еволюції державного аграрного курсу у Російській імперії напередодні Першої російської революції [398, с. 17]. Вона

присвячена вивченню діяльності лише Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів і Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Поза її науковим пошуком опинився аналіз обговорення шляхів вирішення аграрного питання в Російській імперії в інших комісіях та нарадах. Насамперед йдеться про „Комісію Центру”, комісію Особливої наради О. Оболенського, Особливу нараду О. Стишинського, міжвідомчу Особливу нараду А. Куломзина, Комісію М. Кутлера, Наряду В. Гурко, Особливу комісію Головного управління землеробства та землевпорядкування тощо. Вони були менш масштабними, порівняно з Особливою нарадою Міністерства фінансів та Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, так би мовити, першорядними інституціями другого ешелону. Водночас їхні напрацювання, по-перше, представляють значний науковий інтерес, по-друге, доповнюють загальну картину проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Дослідницею не приділено уваги і аграрним ініціативам проурядово налаштованої політично активної та наукової громадськості.

Узагальнюючи стан наукового вивчення питань, дотичних до теми нашого наукового пошуку, сучасною російською історіографією констатуємо. По-перше, сучасна російська історіографія, як і українська, зазнала докорінних змін. Кардинальної трансформації зазнала методологія наукового історичного пошуку. Розширилося тематичне поле досліджень. По-друге, російські колеги, порівняно з українськими істориками, значно більше уваги приділяють вивченню окремих аспектів проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. По-третє, у межах сучасної російської аграрної історіографії рельєфно виокремився такий напрям, як віттєлогія. Про що свідчить значна кількість наукової продукції, об'єктом висвітлення у якій є постать, погляди та діяльність С. Вітте.

Водночас є достатньо підстав говорити і про те, що, попри очевидні досягнення у вивченні аграрної історії Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., не всі фрагменти цієї багатогранної тематичної ніші

висвітлено повно та рівномірно. Як переконує аналіз наукового доробку сучасної російської історіографії, більшість праць стосується аграрної історії Росії кінця XIX ст. Значно менше робіт, у яких йдеться про аграрну історію Російської імперії початку XX ст. З-поміж останніх домінують напрацювання, що більшою мірою стосуються урядової діяльності С. Вітте, аграрної реформи П. Столипіна. Фрагментарно, розрізнено, без виявлення діалектичних взаємозв'язків вивчено питання, що стосуються діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, відповідно місцевих комітетів та губернських нарад. Поза спеціальним предметним полем наукових студій російських істориків перебувають й інші моменти, безпосередньо пов'язані з проурядовими аграрними ініціативами у Російській імперії на початку XX ст. Наприклад, аграрні ініціативи проурядово налаштованої політично активної та наукової громадськості, дворянства, „Комісія Центру”, комісія Особливої наради О. Оболенського, Особлива нарада О. Стишинського, міжвідомча Особлива нарада А. Куломзина, Комісія М. Кутлера, Нарада В. Гурко, Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування тощо. Не применшуючи фахового рівня напрацювань сучасних російських колег, зауважимо, що вони містять неточності, дискусійні моменти, питання, що потребують додаткового обговорення.

Узагальнюючи загальний стан наукового вивчення питань, співзвучних із темою нашого наукового пошуку, обґрунтованими вважаємо такі положення. По-перше, історіографічна традиція нараховує значну кількість праць, у яких тією чи іншою мірою висвітлено сюжети, дотичні до нашого наукового пошуку. По-друге, попри чисельну історіографічну спадщину, нашими попередниками не ставилося за мету дослідити проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку XX ст. як цілісний процес осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання

основних положень проурядової аграрної політики, яку було реалізовано за прем'єрства П. Столипіна. По-третє, уточнення, конкретизації потребують аспекти, що стосуються діяльності державних комісій та нарад із обговорення аграрної проблеми, що діяли у Російській імперії на початку ХХ ст. По-четверте, на переосмислення, додаткове вивчення заслуговують погляди державних діячів, представників проурядово налаштованої громадськості на сутність і шляхи вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст., оскільки і до цих пір мають місце неточності та упущення в їх інтерпретації. По-п'яте, не дослідженими залишаються аспекти порівняльного аналізу змісту проурядових аграрних ініціатив із селянськими вимогами та наказами. По-шосте, актуальною є неупереджена, науковообґрунтована оцінка сутності проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., з'ясування конструктивних та негативних моментів у їхньому змісті з тим, щоб під час сучасного аграрного реформування не припуститися помилок, що мали місце у минулому.

Враховуючи вищенаведене, актуальним є наукове осмислення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Цим і зумовлено звернення дисертантки до вивчення обраної нею теми дослідження.

1.2. Джерельна база

У сучасному розумінні історична наука – це система наукових знань про минуле, конкретна наука, яка оперує історичними фактами, почерпнутими з історичних джерел. Не викликає сумнівів твердження стосовно того, що новітнє науково-історичне дослідження не може обійтися без опрацювання історичних джерел. Це зумовлено тим, що, як влучно зауважив І. Ковальченко, історичне джерело виконує функцію накопичення, збереження, передачі інформації про минуле [57, с. 251]. Термін „історичне джерело” науковцями розуміється та тлумачиться по-різному [180, с. 6; 93, с.

40; 142, с. 3]. Так, наприклад, за підрахунками, що наводить О. Богдашина, у сучасній історичній науці розрізняють такі чотири основні підходи до визначення „історичного джерела”, його природи: позитивістський, марксистський, культурологічний, неокантіанський. На думку дослідниці, для визначення будь-якого поняття, зокрема й „історичне джерело”, „найбільш правильним є системний підхід” [23, с. 63].

На наше переконання, „історичне джерело” – основа, на якій ґрунтується об’єктивна, наукова історична реконструкція історичних явищ, процесів, історичних постатей; доказова база, якою оперує дослідник і яку залучає під час обґрунтування авторських суджень і тверджень, їхньої аргументації; „інформаційні фрагменти”, вивчення яких дозволяє розрізнені сюжети скласти у цілісну картину з певної історичної проблеми, відтворивши історичну реальність, яку неможливо змінити. Унікальність історичних джерел полягає у тому, що вони породжені конкретними історичними епохами, а тому відіграють специфічну посередницьку роль у „спілкуванні” між минулим та сучасним, що завдяки історичному трансформується в історичне знання.

Для подолання „інформаційної обмеженості” одного історичного джерела, всебічної реконструкції конкретної історичної проблеми історичники залучають до дослідження історичну джерельну базу. Незважаючи на певну варіативність в її тлумаченні [152, с. 263; 145, с. 86-87], під „джерельною базою”, як правило, у новітній історичній науці розуміють „сукупність джерел, на які спирається історичне пізнання; сукупність (систему) джерел різноманітних типів, родів, видів та різновидів, що акумулюють оптимальну інформацію про історичний процес, явище, подію” [145, с. 86].

Ю. Русина, Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та інші вчені вважають, що важливим у історичному дослідженні є класифікація джерел. На думку О. Богдашиної, класифікація джерел поглиблює уявлення про природу історичного джерела, сприяє подальшій розробці теоретичних проблем джерелознавчої практики, допомагає кращому вилученню

історичної інформації, що міститься в джерелах [23, с. 69]. Класифікацію як винятково важливу і відповідальну процедуру теоретико-методологічного і логічного характеру трактує Я. Калакура, вважаючи її дослідницьким методом. Ю. Русина під цим поняттям розуміє логічну операцію, сутність якої полягає в розподілі об'єктів, що вивчаються, на окремі види і класи за виявленими подібностями та відмінностями, враховуючи закономірності їхнього взаємозв'язку [323, с. 95].

М. Ковальський, П. Кулаковський наполягають на тому, що необхідно відрізнити класифікацію від систематизації джерел. За ними, „класифікація – це відбиття (зображення) об'єктивно існуючого зв'язку між різними категоріями джерел, а систематизація – це упорядкування їх за певною системою, внаслідок чого добір системи і прийомів систематизації визначається суб'єктивним фактором, хоча й залежить від цілей й напрямку досліджень” [153, с. 12].

Найпоширенішою серед дослідників є класифікація джерел за типами і видами. Тип визначається спорідненим способом передачі інформації, вид – сукупністю історичних джерел, близьких за змістом та/або походженням [23, с. 91].

За місцем зберігання історичні джерела поділяються на архівні, бібліотечні, музейні, приватні колекції. Така класифікація є допоміжною. Її сенс полягає у тому, що вона дозволяє виявити цінність джерела, ступінь вірогідності зафіксованої у ньому інформації. В. Тяжельникова, І. Юшин із цього приводу зазначали, що „архівний документ стає історичним джерелом ще до того, як потрапить до архіву. Потрапляє до архіву він тому, що визнається важливим і репрезентативним свідченням людської діяльності в минулому” [369, с. 415-416]. В такому випадку її доцільно застосовувати, враховуючи, що тривалий час особливо цінні джерела були утаємничені, зокрема ті, що безпосередньо стосувалися проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Ми вважаємо, що історичні джерела, принаймні залучені нами до дисертації, доцільно класифікувати за критерієм опубліковані / неопубліковані. Це зумовлюється тим, що опубліковані джерела – актуалізована джерельна база, на підставі якої історики вже зробили узагальнення та висновки. Неопубліковані – це реальна джерельна база, яка актуалізується дослідником під час її опрацювання.

Загально визнаною серед істориків є думка про те, що для науково-історичного дослідження найважливішими є писемні історичні джерела [94, с. 12]. Насамперед серед них розрізняють документальні та оповідні [94, с. 40].

Документальні джерела – рід писемних джерел, що утворився в процесі діяльності різноманітних державних, громадських, приватних установ, підприємств, організацій тощо. Документальні джерела носять офіційний, діловий характер і містять велику фактичну інформацію про всі сторони життя людського суспільства. Існують різні схеми класифікації документів. За С. Павленко і Ю. Сорокою, за службовим призначенням вони поділяються на нормативні (від державних законодавчих актів до організаційно-розпорядчої документації установ, підприємств, організацій) та виконавчі (від підсумкових та оперативних звітних документів до оперативного листування), на документи колективного і особового походження, за видами – на акти, справочинні документи, статистичні, фінансово-розрахункові, судово-слідчі, дипломатичні, військові та інші [94, с. 24-25].

Джерела оповідні – рід усних та писемних джерел, характерною особливістю яких є фіксація інформації у вигляді розповіді у довільній формі про події та явища суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя. На відміну від документальних, оповідні – продукт творчості людей. Вони різноманітні за жанрами: щоденники, записники, листи, спогади, записки тощо [94, с. 31-32].

У нашій дисертації ми застосували комбінований підхід до класифікації залученої до дослідження історичної джерельної бази,

враховуючи останні досягнення науковців-джерелознавців із цієї проблеми. Історичні джерела автор класифікувала за типами, видами, родами, опублікованістю/неопублікованістю тощо.

Основний масив історичної джерельної бази дисертації становлять неопубліковані джерела, опрацьовані автором у Російському державному історичному архіві (далі – РДІА), Державному архіві Російської Федерації (далі – ДАРФ).

Важливу роль при з'ясуванні поглядів державних діячів на аграрне питання, сутності дискусій, що мали місце у проурядових колах стосовно аграрної модернізації Російської імперії на початку ХХ ст., відіграли фонди особистого походження. Саме у них зберігаються рукописи, чернетки, пропозиції тощо, які не були опубліковані тогочасною пресою. Завдяки їхньому неупередженому аналізу, введенню до наукового обігу, нами у дисертації відтворено погляди тогочасних державних діячів та проурядово налаштованої інтелігенції стосовно сутності та шляхів вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. Окрім того, вдалося відобразити загальне інтелектуальне поле, в якому перебували і творили представники тогочасного російського імперського істеблішменту. Насамперед це фонди 579, 586, 601 ДАРФа та фонди 1571, 1622 РДІА. Так, матеріали і документи фонду „В.К. Плеве” (фонд 586 ДАРФа) містять цінну інформацію, що надходила з місць від службовців земств, землевласників тощо. На її основі нами реконструйовано не лише життєдіяльність тогочасного селянства, а і позицію широкої громадськості стосовно сутності та шляхів вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст.

Робота з документами державних установ, що зберігаються у фондах 395, 560, 1276, 1291 та інших РДІА, сприяла розкриттю нами ролі різних відомств тогочасної Російської імперії у розробці, реалізації програм аграрної модернізації країни. Опрацювання документів і матеріалів, що зберігаються у зазначених вище фондах, стало нам у нагоді для всебічного та

незаангажованого висвітлення внутрішнього суперництва, що точилося, наприклад, між Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ. Завдячуючи цим матеріалам ми розкрили сприйняття чиновниками різних відомств як самої аграрної політики та пропозицій, розроблених ними, так і їхню реакцію на критику стосовно політики, що вони проводили на селі, у пресі.

У фондах 395, 560, 1276, 1291 та інших РДІА містяться різноманітні записки, міркування очільників структурних підрозділів різних рівнів стосовно проурядових аграрних ініціатив, що напрацьовувалися у Російській імперії на початку ХХ ст. Аналіз документів і матеріалів, що відклалися у цих фондах, дозволив нам проурядові аграрні ініціативи розглянути як цілісний процес осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики, яку було реалізовано на початку ХХ ст. у Російській імперії.

Сутність, напрями аграрної політики у Російській імперії за правління Миколи II, а також її еволюція достатньо повно представлено документами та матеріалами, що містяться в особистому фонді Миколи II (фонд 601 ДАРФ). На їх основі нам вдалося виважено та аргументовано з'ясувати зміст державного протекціонізму в аграрній сфері. Розкрити розуміння імператором квінтесенції урядової аграрної політики, його симпатій консервативно налаштованим державним діячам, наприклад, І. Горемікіну, В. Плеве та іншим. У ньому містяться також доповідні записки Д. Сипягіна, І. Дурново, С. Вітте на ім'я Миколи II. Це дозволяє реконструювати справжній зміст аграрних ініціатив, запропонованих цими державними діячами.

Інформаційно насиченим є особистий фонд графа С. Ю. Вітте (фонд 1622 РДІА). У ньому зберігається чисельний статистичний матеріал щодо соціально-економічного розвитку Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., листи С. Вітте до імператора з його позицією щодо

майбутнього аграрного сектора економіки країни, матеріали часів віттевського прем'єрства тощо. У комплексі з іншими історичними джерелами вони сприяли розкриттю багатогранної постаті С. Вітте, його внеску у розробку нового державного аграрного курсу, який, на жаль, С. Вітте не довелося реалізувати.

Важливу інформацію щодо діяльності першорядних інституцій другого ешелону, наприклад Комісії Центру, містять документи фонду 1178 ДАРФа. У ньому зберігаються журнали та протоколи засідань комісії, на яких обговорювалися питання аграрної модернізації Росії на початку ХХ ст.

Висвітлення атмосфери роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, позиції її членів щодо вирішення аграрного питання було неможливим без опрацювання інформації, що зберігається у фондах „Загальна канцелярія Міністерства фінансів” (фонд 560) та „Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості” (фонд 1233) РДІА. Стенографічні звіти засідань Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, доповіді, виступи та звіти її очільника та її членів сприяли нашому неупередженому вивченню сутності проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., запропонованих цією установою. Нам вдалося дослідити конкретні пропозиції, висловлені членами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, що стосувалися общини та общинного землеволодіння, волосного суду, управління. У такий спосіб ми комплексно та цілісно, по-науковому розкрили діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Об'єктивно відтворили значний внесок її членів у комплексне вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. Окрім того документи та матеріали фонду 560 дозволили висвітлити діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів не відірвано від загальноекономічної

ситуації у країні. Навпаки – на фоні економічного та фінансового становища, в якому перебувала країна.

Матеріали „Колекції рукописів Царськосільських палаців 1861 – 1916 рр.” (фонд 543 ДАРФ), зокрема, розділу „Революційний рух та боротьба з ним”, стали нам у нагоді під час осмислення такого феноменального соціокультурного явища в історії Російської імперії початку ХХ ст., як Велика селянська революція, витоки якої збігаються у часі з започаткуванням діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ у 1902 р. Завдяки цьому нам вдалося розкрити складну діалектику взаємозалежності між проурядовими аграрними ініціативами у Російській імперії та політизацію селянської свідомості, радикалізацією селянської поведінки у 1902 – 1907 роках.

Опрацювання документів і матеріалів фондів „Департамент законів Державної Ради” (фонд 1149 РДІА) та „Рада Міністрів” (фонд 1276 РДІА) дозволило нам розкрити еволюцію поглядів С. Вітте на общину. Насамперед ми з’ясували його ставлення до цієї інституції у 1890-х роках. Це дозволило нам показати, що граф, модернізуючи промисловість Російської імперії, формує віттевську економічну модель наприкінці ХІХ ст., певною мірою опікувався і питаннями аграрного сектора економіки. Документи і матеріали фонду 1276 РДІА, окрім іншого, забезпечили висвітлення нами позиції С. Вітте в аграрному питанні на початку ХХ ст. Насамперед документи і матеріали цього фонду сприяли розкриттю нами діяльності Сергія Юлійовича на посаді Прем’єра Російської імперії, його урядових ініціатив стосовно селянського переселення, діяльності Селянського поземельного банку тощо. Загалом ми змогли представити цілісну концепцію аграрної реформи, розроблену віттевським кабінетом.

Розкрити сутність, зміст, принципи роботи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ висвітлити їх без перекручень нам дозволило опрацювання документів і матеріалів, що зберігаються у фонді

„Земський відділ Міністерства внутрішніх справ” (фонд 1291 РДІА). У такий спосіб нами проаналізовано як загалом діяльність цієї інституції з напрацювання проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., так і позицію окремих її членів.

Окрім неопублікованих архівних джерел під час написання нашої дисертації ми опрацювали чисельну та різнопланову опубліковану джерельну базу. Її основу становлять мемуари, збірники документів і матеріалів, журнали та протоколи засідань різних комісій та відомств, праці Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, висновки губернських нарад, рішення засідань Ради Міністрів, циркуляри, інструкції, короткі зведення місцевих комітетів, стенографічні звіти засідань Державної Ради, Збірник законів Російської імперії, тогочасна періодика, записки, виступи, промови, листи, доповіді тощо. Всі вони стосуються проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Опрацьовуючи мемуари (записи, щоденники, чернетки, спогади, записи бесід, спостереження), ми усвідомлювали, що це писемне історичне джерело є специфічним різновидом збереження та передачі історичної інформації. Особливості мемуарних творів, як справедливо зазначає С. Макарчук, впливають із особливостей їх написання [183, с. 31-32]. Насамперед, вони хибують на суб'єктивізм; по-друге, мемуарне джерело здебільшого створюється з пам'яті через певний проміжок часу після зображуваних у ньому подій, тому автори часто вдаються до вимислу задля компенсації прогалин у викладі матеріалу; по-третє, як правило, автор мемуарів описувані ним події оцінює з позиції своїх поглядів на момент створення цього джерела; по-четверте, у мемуарах складно розрізнити, які події автором відтворено на підставі власних спостережень, а які з тогочасних чуток, домислів тощо.

Серед однозначних переваг такого специфічного різновиду збереження та передачі історичної інформації є такі: у них міститься рідкісна інформація,

відсутня в інших історичних джерелах; вони наповнюють історичний процес „живим подихом епохи”; виявляють унікальні взаємозв’язки між подіями і людьми, фокусують увагу історика на долі „маленьких людей”, у такий спосіб „оживляючи” історичний процес, наповнюючи „людським змістом” історичні процеси, явища, події.

Під час написання нашого дослідження ми послуговувалися мемуарною спадщиною С. Вітте, А. Куропаткіна, А. Половцева, П. Мілюкова, В. Гурко, М. Вельямінова, О. Суворіна, А. Богдановича, А. Мосолова. Також у нагоді стали електронні ресурси Інтернету, на яких розміщено погляди тогочасних сучасників, нащадків та істориків на діяльність С. Вітте, зокрема, сайту <http://www.allistoria.ru/allis-311-1.html>. Ми свідомі того, що цей вид джерел містить інформацію різної достовірності. У зв’язку з цим ми застосовували новітні методи і принципи у роботі з цим видом опублікованих джерел.

Залучення цього виду опублікованих джерел сприяло ґрунтовному осмисленню нами епохи, так би мовити, з середини, крізь призму її бачення тогочасними учасниками. Завдяки цьому нам вдалося розкрити складні перипетії міжособистісних стосунків державних діячів, виявити та доповнити історичні знання з порушеної нами проблеми інформацією, що не міститься в архівних документах і матеріалах, висвітлити учасниками тих подій оцінку проурядових державних аграрних ініціатив тощо.

Своєрідним писемним історичним джерелом з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. є періодика, або преса. Залучена до дисертації преса зберігається у відповідних бібліотечних фондах. Вона – приклад масових джерел. Існують різні підходи до її класифікації. Оптимальний, на нашу думку, запропонувала О. Богдашина. Дослідниця пресу за видавцями поділяє на державну, партійну, приватну тощо; за політико-програмовими ознаками – на демократичну, ліберальну, консервативну тощо; за призначенням – на жіночу, молодіжну, наукову,

селянську тощо; за місцем видання – на центральну та регіональну тощо; за періодичністю – на щоденну, тижневу, місячну тощо [23, с. 87-88].

Її особливість, на наш погляд, полягає в тому, що преса є не лише історіографічним, але й історичним джерелом, специфіка якого виявляється у тому, що на її сторінках друкується матеріал різноманітний за видами і походженням. Преса була і є результатом цілеспрямованої діяльності людей. Достовірність даних, розміщених у ній, багато в чому зумовлюється суспільно-політичною позицією авторів, редакторів, видавців. Газети, що виходили друком у Російській імперії на початку ХХ ст. та залучені до нашої дисертації („Правительственный вестник”, „Вестник Европы”, „Вестник права”, „Гражданин”, „Искра”, „Московские ведомости”, „Новое время”, „Освобождение”, „Революционная Россия”, „Российские ведомости”, „Русская мысль”, „Русское слово” тощо), цінні насамперед тим, що на їхніх сторінках вміщено промови, виступи, доповіді тощо державних діячів, проурядово налаштованої інтелігенції щодо сутності та шляхів вирішення аграрного питання; аналітичні матеріали; замітки щодо ставлення громадськості до проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.; статті вчених-економістів, банкірів, громадських діячів із обґрунтуванням чи спростуванням тих чи інших положень проурядової аграрної політики у Російській імперії на початку ХХ ст.

Інформаційна цінність не проурядових періодичних видань, на наш погляд, полягає в тому, що в них міститься переважно критичний матеріал щодо проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Це дозволяє об’єктивніше їх вивчати. З іншого боку, вадою цих масових історичних джерел є надмірна заполітизованість, що, як правило, перетворює конструктивну критику в безпідставні звинувачення політичних опонентів.

Значну роль у відтворенні об’єктивної картини діяльності, структури, функцій, повноважень, результатів роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ відіграли опубліковані „Протоколы по

крестьянскому делу” Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, „Труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах”, „Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России”, „Журнал Комиссии Центра”, „Заключения губернских совещаний по пересмотру законоположений о крестьянах”, „Краткий свод местных комитетов” та інші опубліковані документи і матеріали. На підставі їхнього аналізу ми відтворили ставлення широких кіл громадськості тогочасного російського імперського соціуму до проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Збірники документів і матеріалів, наприклад законодавчі матеріали Державної Ради, представляють собою важливе історичне джерело з формування аграрної політики у Російській імперії на початку ХХ ст. Вони містять законодавчі пропозиції міністерств, відгуки на них відомств та окремих членів Державної Ради, журнали обговорення законодавчих ініціатив у Департаментах та Загальних зборах. Це значно доповнює сучасні знання з процесу напрацювань проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Унікальною збіркою документів і матеріалів є „Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах”. Її цінність полягає у тому, що вона дозволяє, зіставивши зміст проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. із вимогами селянства у 1905 – 1907 рр., виявити, наскільки проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. були соціально значущими, відповідали інтересам тих, кому адресувалися – селян.

Також нами залучено відносно новий вид джерела – Інтернет-сайти. На них розміщено та оприлюднено статті з фахових наукових журналів, мемуаристика, раритетні видання тощо.

Узагальнюючи, констатуємо, що залучені нами до дисертації історичні джерела класифіковано із застосуванням комбінованого підходу. За

принципом походження, місцем збереження та цільовим призначенням **неопубліковані письмові архівні історичні джерела**, залучені до роботи, класифікуємо на такі види: **діловодна документація**: протоколи, звіти, доповіді, записки, зауваження тощо; **історичні джерела, авторами яких є посадовці**: виступи, промови, тези, листи, службові записки тощо; **статистичні дані**; **рукописи**: записи, щоденники, чернетки, спостереження тощо.

Опубліковані писемні історичні джерела класифікуємо на такі: тогочасна періодика; збірники документів; журнали засідань нарад та комісій; протоколи; праці; мемуаристика тощо.

Специфічним історичним джерелом із історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. є Інтернет-сайти.

Вважаємо, що опрацьована нами і залучена до дисертації джерельна база є різноплановою, репрезентативною, достовірною. Її аналіз, заснований на сучасних джерелознавчих методах і принципах, та застосування дозволяє провести комплексне науково-історичне дослідження з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. як цілісного процесу осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики.

1.3 Методологія дослідження

Вивчення порушеної нами історичної проблеми потребує з'ясування методологічних засад дослідження. Перед тим, як безпосередньо перейти до розкриття методології запропонованої дисертації, доцільно, на нашу думку, лаконічно охарактеризувати теоретичні напрацювання та методологічні підходи попередників, які вивчали питання, співзвучні з нашою темою. Це дозволить нам чітко визначитися з авторською методологією, рельєфно окреслити її сутнісні параметри. Так, аналіз наукової спадщини з історії

проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії дозволяє констатувати наявність різних методологічних підходів, які умовно можна об'єднати у такі напрями: 1) радянський; 2) новітній.

Становлення радянської методології вивчення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. збігається у часі з формуванням радянської історичної науки. Від другої половини 1920-х рр. у радянській історично-науковій та науково-популярній літературі чіткіше окреслюється політична канва. В історичному доробку дедалі частіше домінує класовий підхід, формується й своєрідна традиція викладу матеріалу на засадах марксистсько-ленінської методології. Так, коли мова йшла про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст., історики обов'язково гіперболізували класовий фактор, зводячи аграрну історію до гострого класового протистояння на селі. Вони всіляко підкреслювали неспроможність властей Російської імперії на початку ХХ ст. вирішити аграрне питання. Ними надмірно гіперболізувався вплив подій Першої російської революції на еволюцію урядової аграрної політики на селі у Російській імперії на початку ХХ ст.

Захисником знедолених селянських мас у таких працях зазвичай виступала більшовицька партія, яка єдина, як і її лідер, поміж інших учасників історичних подій у Російській імперії на початку ХХ ст., знали як вирішити аграрне питання. Саме їх варіант проголошувався єдиноправильним та єдиноможливим. Небільшовицькі альтернативи вирішення аграрної проблеми радянськими дослідниками безапеляційно засуджувалися як „буржуазно-поміщицькі”, „ворожі селянству”. Аграрна політика властей Російської імперії на початку ХХ ст. характеризувалася як така, що не відповідала інтересам селянства, захищала інтереси поміщиків, сприяла пруському шляху розвитку аграрного сектора економіки країни. Таким чином історія міфологізовувалася, перекручувалися не лише факти ключових її періодів, але й їхня інтерпретація.

Упродовж 1930 – 1950-х рр. історична наука, історики в СРСР відігравали роль зняряддя партії більшовиків на ідеологічному фронті, а тому „ухили вбік „чистої науки” не допускалися”. Фактично у цей час утверджується і розвивається як єдиноправильна марксистсько-ленінська методологія сталінського зразка. Її стратегічна мета полягала у тому, щоб розробити історію переможної ходи й утвердження радянської влади, звеличення успіхів радянської села. На цьому фоні всіляко применшувалися як проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії, так і аграрна політика властей держави загалом. Вона критикувалася радянськими дослідниками, які називали її неефективною, половинчастою тощо. Насамперед визнавалося недоцільним залучення до історичних розвідок широкого комплексу джерел. Дослідження мали ґрунтуватися на „перевірених, достовірних” свідченнях про минуле, що підтверджували сталінську інтерпретацію сутності історичного процесу, явищ тощо. Інтелектуальна спадщина засновників і класиків марксизму-ленінізму стала методологічним і теоретичним підґрунтям для радянських істориків цього часу. Положення засновників та класиків марксизму-ленінізму вважалися найдостовірнішими джерелами для історичних досліджень, на яких повинні ґрунтуватися реальні висновки радянських фахівців. Априорі спадщина засновників та класиків марксизму-ленінізму визнавалася достовірною, такою, в якій не можна сумніватися.

З другої половини 1930-х рр. доступ науковців до роботи в архівах було закрито, в 1938 р. архіви передавалися у підпорядкування Наркомату внутрішніх справ. Партійно-державне керівництво не бачило сенсу у тому, щоб дослідники працювали з неопублікованими документами та матеріалами. На його переконання, у цьому не було жодної потреби. Адже у країні чисельними тиражами друкувалися праці К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна – історичні джерела, в яких відображено справжню історію. Не випадково, а закономірно, що зміст практично усіх без винятку наукових праць радянських істориків окресленого періоду позначений ідеологічною заангажованістю, фальсифікацією фактів, явищ, звуженням

дослідницького поля внаслідок обмеження джерельної бази. Однак такі наукові розробки влаштовували владу, оскільки відображали ідеологічні настанови партії.

Незважаючи на ревізію сталінізму М. Хрущовим, якісних зрушень у методології вивчення історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. не відбулося. Упродовж другої половини 1960-х – початку 1980-х рр. методологічно радянські історики, позбуваючись догматів сталінізму, повертаючись до „чистого марксизму-ленінізму”, по-перше, возвеличували в ранг істини останньої інстанції ленінське вчення; по-друге, у методологічному, тематичному аспектах „тупцювали на місці”, не збагачуючи історичні знання з проблеми ні в кількісному, ні в якісному вимірах. Зокрема, методологічну основу всіх без винятку дисертацій становили праці засновників марксизму-ленінізму, документи Комуністичної партії та Радянської держави. Завдання дослідників під час висвітлення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії зводилося до однієї наскрізної тези: власті імперії, зважаючи на буржуазно-поміщицький характер влади, кризу самодержавства не спроможні були в інтересах селянства вирішити аграрне питання. Далі йшло обґрунтування відповідних поглядів В. Леніна на сутність та шляхи вирішення аграрної проблеми у Російській імперії на початку ХХ ст. Всі факти підлаштовувалися під відповідну ленінську інтерпретацію аграрної політики влади Російської імперії на початку ХХ ст.

Поступове звільнення історичної науки від надмірного партійно-ідеологічного контролю в СРСР у 1985 – 1991 рр. стимулювало нестримний розвиток законсервованого інтелектуального потенціалу радянських істориків. Їхня творча енергія спрямовувалася не лише на поверхове заповнення „білих плям історії”, а й на пошук нових тематичних ніш, роботу з раніше недоступними архівними джерелами тощо. Однак, попри це,

незмінною залишалася марксистсько-ленінська методологія, поняттєвий апарат досліджень.

За новітніх умов розвитку історичної науки, чисельної альтернативності думок, підходів, ідей якоїсь однієї універсальної „методології”, як за радянських часів марксистсько-ленінської, не існує. Сучасні дослідники послуговуються різноманітним методологічним інструментарієм. Вони широко залучають методологічні прийоми суміжних із історією наук: соціології, політології, психології, математики (математичне моделювання). Це значно збагачує роботи історичного характеру, дозволяє висловлювати об’єктивніші та аргументованіші судження. Більшість робіт у новітній історіографії написано з позицій „державоцентризму”, антропоцентризму, селяноцентризму. І це виправдано, особливо, коли йдеться про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. Однак дежавоцентричний аспект, на нашу думку, дещо гіпертрофований. Підставою для такого судження є те, що дослідники з’ясовують лише ставлення селян до влади за результатами проведення / не проведення реформи. Практично відсутні дослідження, в яких було б висвітлено власне позицію селянства щодо того, яким воно бачило вирішення аграрного питання.

Новітні наукові студії з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. ґрунтуються на таких принципах історичного пізнання, як науковість, історизм, об’єктивність, системний аналіз тощо. Не ігнорують учені такі загальнонаукові та спеціальноісторичні методи історичного пізнання, як історичний, логічний, проблемний, класифікаційний, періодизації, хронологічний тощо. Формаційна теорія розглядається як один із варіантів трактування розвитку суспільства поряд із цивілізаційною, етногенетичною та іншими теоріями. У цьому контексті виправданою, на наш погляд, є позиція Л. Семенникової з приводу того, що історик може застосовувати будь-який методологічний інструментарій для

аналізу історичного матеріалу, якщо він дає об'єктивно-наукові знання [333, с. 31].

Таким чином, наведений вище стислий огляд еволюції методологічних засад у вивченні історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. засвідчує, що широкий вибір дослідницьких принципів і методів науково-історичного пошуку зумовлює і множинність методологічних підходів до розуміння як історії загалом, так і конкретно-історичних проблем. У сучасній історичній науці методологічний монізм радянських часів поступився місцем методологічним новаторствам кінця 1990-х – початку ХХІ століття (дет. див. [357; 89; 241]). Ми не заперечуємо проти застосування модерністських підходів як однієї з методологічної парадигми наукового пізнання історичних явищ, процесів, подій тощо. Водночас послугування ними повинно бути критичним, раціональним. Адже, як і будь-яка методологія, модерністські та постмодерністські підходи – результат інтелектуальної творчої діяльності людини, а тому вони не бездоганні, застосування їх не може бути „сліпим”. По-друге, невиправданим, на наш погляд, є ігнорування вже напрацьованих та апробованих методологічних парадигм на користь сучасних лише з огляду на данину науковій моді. Фактично не потрібно вводити нові методи і принципи наукового пошуку у ранг „святих” та єдиноправильних і єдиноможливих. Ідолізацію методологічного інструментарію пізнання історичних явищ, процесів тощо історична наука вже проходила у минулому. Повертатися до цього недоцільно. По-третє, враховуючи пізнавальні можливості людини, багатомірність об'єктів історичних досліджень, будь-яка методологія не є універсальною, передбачає взаємозв'язок із іншими, потребує постійного удосконалення.

Попри багаточисельну варіативність методологічних підходів, представлених у сучасній вітчизняній та зарубіжній історичній науці, найбільше нам імпонує **соціокультурний підхід**. Тому ми обрали його своєрідним „стрижневим орієнтиром” нашого дослідження. Ми переконані у

тому, що історія неможлива сама по собі, без її дієвого суб'єкта – людини. У цьому сенсі мають рацію думки, висловлені К. Марксом, Ф. Енгельсом, Е. Кассіером [25, с. 97-98] та іншими мислителями. Поза людським світом ми не можемо говорити про історію у специфічному смислі цього слова, оскільки вважаємо, що історія, окрім іншого, – не що інше, як діяльність людини, яка має свої цілі. По-друге, людина, як правильно на цьому наголошував П. Сорокін, – соціокультурний феномен, власне кажучи, індивід трансформується в особистість під впливом соціокультурного середовища, поза соціумом і поза культурою така трансформація не можлива [348]. Тобто, людина стає людиною (у широкому соціокультурному розумінні) під час опанування культури. Механізмом такої трансформації є процес перетворення зовнішньої для особистості культури у зміст свідомості особистості, у внутрішню для особистості культуру. Через це людина – творець історії – постає як нероздільне ціле особистісного, соціального та культурного (у найширшому розумінні соціального та культурного). Картина світу, закладена у свідомості людей їхньою культурою, становить собою потужну, об'єктивно дієву силу, яка багато в чому визначає хід історії [71, с. 31]. По-третє, яким би не був предмет пошуків історика (економіка, політика, соціальний лад, духовне життя тощо), шлях до їхнього пізнання лежить через аналіз історичних джерел, створених людьми конкретних соціумів і культур. Тому історик, як зазначає А. Гуревич, „неминуче повинен бути істориком культури...” [128, с.219]. Вважаємо за доцільне дещо доповнити цю цитату. Переконані, що не лише істориком культури, а і соціуму. Оскільки соціум та культура не можуть існувати один без одного. Складно уявити собі культуру поза людським соціумом, так само як соціум поза людською культурою. По-четверте, віддаючи перевагу соціокультурному підходу, вважаємо, що він сприяє розумінню складної діалектики загального та конкретного, є антропоцентричним.

Однією з ознак соціокультурної парадигми як методологічного інструментарію наукового пізнання історичних явищ, процесів, подій є

певний універсалізм, завдяки якому з'являється можливість вивчення культурних, політичних, господарських та інших елементів суспільного цілого, а також суспільства як єдності культури та соціальності. Під культурою в такому випадку розуміється сукупність способів і результатів діяльності людини, включаючи ідеї, цінності, норми, взірці тощо. Під соціальністю – сукупність взаємовідносин соціальних об'єктів. На такому фоні селянство Російської імперії на початку ХХ ст. варто розуміти як соціокультурне явище – спосіб організації життя, за якого земля, праця на ній, селянин сам по собі тісно між собою взаємопов'язані; селянство – консервативна основа цивілізації як форми культури, державності як способу соціокультурної організованості. Селянська економіка як соціокультурне явище, об'єкт і суб'єкт аграрної політики влади Російської імперії на початку ХХ ст. – по-перше, посідає певне місце в суспільному поділі праці; по-друге, своєрідний мікросоціум; по-третє, структурний компонент соціуму.

Соціокультурний підхід носить багатовимірний характер, об'єднуючи, наприклад, історичне, історіософське та соціологічне вивчення суспільства. Це дозволяє брати до уваги під час дослідження всю багатогранність реальності соціального життя, досліджувати російський імперський соціум початку ХХ ст. як суперечливу єдність відносин особистості, груп, суспільства в усіх можливих комбінаціях.

За соціокультурного підходу предметом наукової уваги постає активна особистість – багатовимірна біосоціокультурна істота, суб'єкт дії, його мораль, що становить основу будь-якої культури. У такий спосіб наукововиправданою та реальною стає спроба виявлення ціннісних та етичних характеристик соціальних суб'єктів (у нашому випадку – селян, державних діячів, проурядово налаштованої громадськості тощо), що визначаються довготривалим культурним контекстом, оскільки культура пронизує всі без винятку стани суспільного життя.

Дотримуючись соціокультурного підходу, ми зіставили та проаналізували цінності соціальних груп, з одного боку, а з іншого –

соціокультурні характеристики суспільства загалом. Завдяки цьому ми виявили, як різні страти російського імперського соціуму початку ХХ ст. розуміли сутність аграрного питання, які пропонували варіанти його вирішення, чим зумовлювалося ставлення всіх суб'єктів аграрної політики у Російській імперії на початку ХХ ст. один до одного, до реформ загалом.

Соціокультурний підхід оперує певною моделлю суспільства. Останнє тлумачиться як соціокультурна система, що виникає у результаті дій та взаємодій людей. Характер суспільства визначається типом антропосоцієнтальної відповідності, типом сумісності особистісних характеристик суспільства з типом самого суспільства. Отже, якщо враховувати такі критерії, то проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. – результат взаємодії соціокультурних підсистем: влади та селянства в межах тогочасного російського імперського соціуму, характер якої визначається її антропосоцієнтальною орієнтованістю. Крім того, наведене вище дозволило нам говорити про співіснування багатьох різноспрямованих процесів, яким відповідали певні соціокультурні ідеали. У такому разі проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії – оптимальний шлях, компроміс, діалог між ціннісним світом суб'єктів тогочасного російського імперського соціуму.

Культура в соціокультурному підході трактується і як текст, в якому зафіксовано мотивацію людей. У буденному житті люди діють відповідно до історично сформованого змісту культури. Будь-який соціальний суб'єкт (від суспільства до особистості, враховуючи всі проміжні варіанти) – носій субкультури. Ця субкультура містить програму діяльності суб'єкта. Таким чином, селянство Російської імперії початку ХХ ст., представники тогочасного російського політичного істеблїшменту, проурядово налаштована громадськість – суб'єкти соціокультурного простору означеного хронологічного періоду. За таких обставин проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. – соціокультурний результат взаємодії цих субкультур.

Людина відтворює культуру. Вона передається з покоління в покоління, зберігається, втілюється у результатах її праці: предметах, текстах тощо. У них фіксується та передається програма. У культурі людина відтворює себе як суб'єкта. Культура та соціальні відносини – два аспекти відтворювальної діяльності людей. У суспільстві постійно виникають суперечності між соціальними відносинами та культурою, тобто соціокультурні суперечності. Вони виявляють себе як культурні програми, які соціальні відносини перетворюють у нефункціональні, у такий спосіб порушується відтворювальна діяльність людини та суспільства загалом. Така суперечність – конфлікт між програмами, що історично склалися, та інноваціями, що їх змінюють, між соціальними відносинами, що є, і новими. Одним із таких соціокультурних, історичних явищ є революція.

У соціокультурному підході вживають поняття „інверсія” та „медіація”. Інверсія – здатність використовувати вже накопичені варіанти, застосовуючи їх до щоразу нових ситуацій. Медіація – формування раніше невідомих альтернатив. У кінцевому разі вся культура виникає як наслідок медіації – подолання обмеженості попередньої культури. За допомогою цих понять у дисертації розкрито еволюцію поглядів дворянства, представників тогочасного російського істеблїшменту (С. Вігте, В. Плеве, І. Горемікіна та інших) на сутність та шляхи вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. Медіація виявилася у змісті проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Зокрема, у тому, що було запропоновано раніше невідомий варіант вирішення аграрного питання: зрівняння у правах селянства, нівеляція станової окремішності селян, сприяння формуванню на селі індивідуальної селянської власності тощо. Тобто, йшлося про подолання диспропорції у віттевській економічній моделі, про домінування економічно потужного індивідуального селянського господарства на селі.

У нашій роботі соціокультурний підхід не протиставляється іншим як єдиноможливий чи єдиноправильний. Так само він не ототожнюється з

цивілізаційним, формаційним. Ми цілком солідарні з тезою О. Михайлюка стосовно того, що соціокультурний підхід включає в себе основи обох зазначених вище зрізів історичного процесу, а також тяжіє до „тотальної історії”, в якій „все пов’язано з усім” [201, с. 30-31].

Зокрема, із урахуванням соціокультурної парадигми невинуватим, на наш погляд, є абсолютне ігнорування марксистсько-ленінської теорії класової боротьби, що визначає революцію як „локомотив історії”. Так само недоцільним вважаємо й її гіперболізацію. На нашу думку, до соціальних конфліктів, класової боротьби, соціальних революцій необхідно підходити без догматичної упередженості, їх не можна ігнорувати, заперечувати чи оцінювати лише негативно. Серед різних типів революцій, погоджуючись із В. Білоцерківським [21, с. 107], розрізняємо соціальні, національні, а також „комплексні”, тобто ті, що поєднують у собі соціальні, національні та інші компоненти.

У нашій дисертації Перша російська революція інтерпретується як багатомірне, цілісне історичне та соціокультурне явище. Однак вважаємо, що серед усіх її компонентів найвиразнішим був аграрний, селянський. По-перше, селянство чисельно домінувало у структурі тогочасного російського імперського соціуму; по-друге, про виняткову роль аграрного питання у соціально-економічному та суспільно-політичному житті Російської імперії на початку ХХ ст., геополітичних інтересах країни свідчить надмірна увага з боку урядових кіл до нього, інтенсивне напрацювання проурядових аграрних ініціатив упродовж 1900 – 1906 рр. Гіперболізація цього аспекту революції, на наш погляд, правомірна і з огляду на масштабність, якісність, радикалізм процесів, що мали місце на селі під час Першої російської революції. Водночас національний, демократичний та інші складники Першої російської революції носили локальніший характер, відображали інтереси чисельно менших страт постімперського російського соціуму. Таке наше розуміння Першої російської революції кореспондується з концепцією В. Данилова стосовно Великої селянської революції 1902 – 1922 рр.

Беручи до уваги, що об'єктивно-наукові, незаангажовані політичною кон'юнктурою знання є сутністю та головним змістом історичного дослідження, ми у дисертації застосовували загальноприйняті у сучасній історичній науці принципи [144, с. 26-29] і методи [12, с. 17] наукового історичного пошуку.

Найважливішими серед перших є **принципи** багатовимірності, історизму, системності, об'єктивності, всебічності. Вони належать до загальноісторичних, тобто їх можна однаково застосовувати до опрацювання як історіографії, джерел, так і конкретної історичної проблеми.

Багатовимірність як принцип дослідження ми застосовували під час висвітлення історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. на загальному фоні соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни, тих стратегічних геополітичних завдань, які стояли перед нею. Завдяки цьому принципу стає зрозумілою багаторівневість та комплексність проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., життєдіяльність російського імперського соціуму на початку ХХ ст. Це дозволило нам відійти від вузької інтерпретації проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. у біполярному форматі, не зводити їх зміст лише до питання про общинне землеволодіння чи перспективи общини тощо. Навпаки це створило сприятливі умови для того, щоб ми змогли розкрити усі компоненти проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. як цілісного процесу осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики.

Історизм дав нам можливість проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. розглянути, по-перше, у процесі виникнення, розвитку і змін; по-друге, у зв'язку з іншими явищами та умовами конкретної епохи, наприклад, соціально-економічною ситуацією,

що мала місце на селі в окреслений період, настроями селян; по-третє, на фоні конкретного досвіду історії.

Принцип системності широко застосовувався нами під час аналізу історіографії, історичної джерельної бази, оскільки дозволив урахувати здобутки істориків не лише України, а й інших країн. У такий спосіб ми забезпечили цілісність історіографічного аналізу проблеми, комплексне осмислення накопичених історичних знань про неї. Під час виявлення і характеристики історичної джерельної бази цей принцип сприяв тому, що ми, без гіперболізації інформаційного потенціалу окремих типів чи видів історичних джерел, опрацювали і залучили до дисертації широкий комплекс джерел, різноманітних за типологічно-видовими ознаками, інформативністю.

Об'єктивність як правило історичного та історіографічного дослідження, з одного боку, виявилася у тому, що ми добирали такі історіографічні джерела, які б максимально адекватно відображали функціонування історичної думки в усіх її компонентах, а з іншого – у виваженості оцінювання кожного історіографічного явища, у порівнянні різних думок, точок зору, позицій щодо нього. Якщо мова йде про історичні джерела, то ми неупереджено їх аналізували, не „приписували” історичним джерелам того, про що вони „не розповідають”, помічали „інформаційні дрібниці” та нюанси. Це ж стосується і формування історичної джерельної бази: ми не „підтягували” сутність та зміст проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. до односторонньо-рафінованого висвітлення. Навпаки, у роботі ми зробили спробу осягнення проблеми крізь призму фактів, їхньої внутрішньої логіки, відійшовши від одномірного розуміння історії взагалі, поцінування окремих історичних фактів, подій, особистостей зокрема. У цьому сенсі своєрідним орієнтиром для нас була теза А. Епштейна стосовно того, що історик „не повинен ставати в позу прокурора чи адвоката. Він мусить досліджувати, щоб огидне не повторювалося, а добре утверджувалося” [111, с. 29].

Тісно з **принципами системності та об'єктивності** узгоджується **принцип усебічності**. Його дотримання забезпечило усесторонній, всебічний аналіз проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. з урахуванням різновекторних чинників впливу на них, різних оцінок та ставлення до них. Крім того, цей принцип дозволив нам говорити про проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. як про цілісний процес осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики у таких її складниках, як землекористування/землеволодіння, правовий статус селянства, інститут індивідуальної селянської власності, фінанси та кредит тощо.

Важливу роль у нашому дослідженні відіграв **принцип наступності**. Насамперед його застосування спонукало нас до продовження дискурсів попередніх поколінь істориків. Саме тому під час, наприклад, історіографічного аналізу проблеми ми не ігнорували напрацювання дорадянських, радянських, сучасних дослідників. У такий спосіб ми з'ясували, яким чином вони визначили напрями подальшого вивчення проблеми, зумовили появу й нашої дисертації.

Не менш важливим для дослідження проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. є **проблемний принцип**, що дозволив нам сформулювати проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. як власне науково-історичну проблему, виокремити її з загального контексту аграрної історії Росії початку ХХ ст.; відповідно осмислити концепції різних наукових шкіл і напрямів, що стосуються означеної проблематики; опрацювати, проаналізувати та залучити до дослідження потрібну історичну джерельну базу.

Серед **комплексу основних дослідницьких методів історичного пізнання** пріоритет у нашій дисертації належить діалектичному, антропологічному, аналітико-синтетичному, історико-генетичному, історико-

порівняльному, історико-типологічному, історико-системному, історико-хронологічному та історико-ситуаційному, методу класифікації.

Послуговуючись **діалектичним методом** ми виявили і дослідили взаємозв'язки і взаємозумовленість між проурядовими аграрними ініціативами у Російській імперії на початку ХХ ст., реальними соціально-економічними та суспільно-політичними обставинами, за яких розвивалася країна.

Антропологізм націлював на те, що центральною фігурою порушеної нами науково-історичної проблеми є діяльна соціальна особистість, із властивими їй ідеями та уявленнями, почуттями та суб'єктивним світом. У такому сенсі цей метод сприяв тому, що у дисертації розкрито розуміння сутності аграрного питання, шляхів його вирішення у Російській імперії на початку ХХ ст. С. Вітте, І. Дурново, Д. Сипягиним, В. Плеве, О. Кривошеїним та іншими, членами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, громадськими діячами, селянами.

Аналітико-синтетичний, або методи аналізу і синтезу, – універсальний метод формування цілісності історичних знань. Вдаючись до аналізу ми з'ясували стан сільського господарства Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., соціально-майнову диференціацію селян, особливості землеволодіння/землекористування, правовий статус селянства, суперечності соціально-економічного розвитку аграрного сектора економіки Російської імперії на початку ХХ ст. та інші питання соціально-економічного та суспільно-політичного характеру. Крім того, виявили характерні риси та особливості проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. загалом та окремих їх компонентів. За допомогою синтезу реконструювали цілісну історичну картину стосовно витоків та власне напрацювання і змісту проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Вивчення причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей історичного розвитку, послідовне розкриття еволюції проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. стало можливим завдяки **історико-генетичному методу**. Він дозволив віднайти нам смисл цього історичного явища в його еволюції, у процесі становлення, розвитку і зв'язку між подіями.

Розкриваючи сутність проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., ми застосовували **історико-порівняльний метод**: 1) під час вивчення особливостей історіописання. Наприклад, для зіставлення різних періодів історіографії з проблеми. Це дозволило розкрити спільні та відмінні погляди істориків на проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.; 2) під час виявлення спільних та відмінних рис між різними варіантами проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Історико-типологічний метод дозволив нам насамперед розкрити проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. як сукупність певних ситуацій та явищ у їхній цілісності та взаємозв'язку. Так, незважаючи на те, що Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ запропонували різні за змістом проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст., у діяльності обох установ спільною є типова тенденція до покращення стану сільського господарства як галузі економіки, добробуту селян.

Історико-хронологічний та історико-ситуаційний методи дозволили автору осмислити причини певних розходжень, відмінностей що мали місце у різних варіантах проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Не останню роль вони відіграли у розумінні розбіжностей у поглядах представників тогочасного російського імперського істеблїшменту на сутність та шляхи вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст.

Під час опрацювання історичних джерел, історіографії ми застосовували **метод класифікації, джерелознавчу критику, герменевтику, структурний аналіз та „деконструкцію” джерела.**

Завдяки **методу класифікації** ми диференціювали не тільки залучені до дослідження джерела та літературу, але й наукові праці дослідників відповідних історіографічних періодів.

Інформативність залученої нами історичної джерельної бази, ступінь її достовірності ми з'ясовували, застосовуючи **джерелознавчу критику:** аналітичну та синтетичну [93, с. 38-39]. Завдяки першій ми осмислювали окремі джерела, добували окремі факти, а, застосовуючи другу, – комплекси джерел, отримуючи сукупності фактів.

Опираючись на підходи **герменевтики, структурного аналізу та „деконструкції” джерела** [402, с. 238-257], ми, по-перше, посилили інформативність залученої до дисертації історичної джерельної бази; по-друге, відійшли від прямолінійного розуміння джерельної інформації стосовно проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.; по-третє, відобразили уявлення і культурні мотивації державних діячів, проурядово налаштованої громадськості, селянства через тексти історичних джерел.

Ключовим для історичного дослідження історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. є його **поняттєво-категоріальне забезпечення**, яке виконує важливі методологічно-пізнавальні функції [403, 92-93]. Стосовно до нашого дослідження, то передусім йдеться про зміст таких понять, як „аграрна політика”, „аграрне питання”, „модернізація”, „аграрна модернізація у Російській імперії на початку ХХ ст.”, „проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.”, „Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів”, „Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ”, „Комісія Центру”, „комісія Особливої наради О. Оболенського”, „Особлива нарада О. Стишинського”, „міжвідомча

Особлива нарада А. Куломзина”, „Комісія М. Кутлера”, „Нарада В. Гурко”, „Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування”, що є ключовими для вивчення порушеної у дисертації проблематики.

„Аграрна політика” – складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний, суспільно-політичний та правовий компоненти. Соціально-економічна частина стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект стосується форм і методів співпраці органів влади і селянства. Правовий – зміна правового статусу селян.

Іноді ототожнюють **аграрну** політику із **земельною**. На наш погляд, **земельна політика** – важливий складник аграрної, однак більше стосується умов сільськогосподарського виробництва, а не самого виробництва. Так само тотожними вважають **аграрне** і **земельне** питання. На нашу думку, вони співвідносяться між собою як **аграрна** і **земельна** політика, тобто **земельне питання** – складник **аграрного**, більше стосується форм власності на землю, аніж виробничих відносин. **Аграрне питання** – питання про форми власності на землю, типи сільськогосподарських підприємств, закони розвитку сільського господарства.

„Модернізація” – удосконалення, оновлення, приведення об’єкта у відповідність до нових вимог, умов тощо. **„Аграрна модернізація у Російській імперії на початку ХХ ст.”** – спроби властей поліпшити ефективність аграрного сектору економіки країни, покращити матеріальний добробут селян, змінити на краще його правовий статус.

„Проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст.” – це цілісний процес осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його

вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики.

„Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів” – міжвідомча державна установа (1902 – 1905 рр.), створена у складі Міністерства фінансів для розробки проекту аграрної реформи. До її складу входили представники відомств та установ, які опікувалися аграрною політикою у Російській імперії на початку ХХ ст.

„Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ” – державна установа (1902 – 1905 рр.), створена у структурі Міністерства внутрішніх справ з перегляду положень Великої реформи 1861 р. про селян.

„Комісія Центру” – державна комісія (1901 – 1904 рр.), до складу якої входили чиновники різних відомств. Займалася вивченням змін добробуту селянства центральних губерній Російської імперії, що відбулися упродовж 1861 – 1900 років, порівняно з добробутом селян інших губерній Європейської частини країни.

„Комісія Особливої наради О. Оболенського” – міжвідомча державна комісія (1902 – 1903 рр.), створена для вивчення соціально-економічного становища селян, їхньої співпраці з Селянським банком, розробки пропозицій щодо активізації діяльності банку з операцій купівлі-продажу землі селянами.

„Особлива нарада О. Стишинського” – державна комісія (1902 – 1904 рр.), створена для вивчення питань, що стосувалися переселенської політики, напрацювання відповідної законодавчої бази. Селянське переселення розглядалося як компонент аграрної політики властей у Російській імперії на початку ХХ ст.

„Міжвідомча Особлива нарада А. Куломзина” – міжвідомча державна комісія (1903 – 1904 рр.), створена для розробки переселенського законодавства.

„Комісія М. Кутлера” – державна комісія (1905 – 1906 рр.), створена у структурі Міністерства землеробства для напрацювання законопроекту щодо

розширення та покращення селянського землеволодіння / землекористування, підвищення продуктивності селянських земель.

„Нарада В. Гурко” – державна комісія, створена при Головному управлінні землеробства та землевпорядкування (1906 р.). Працювала над розробкою законопроектів, що стосувалися перебудови аграрного ладу країни, застосування аграрних заходів, спрямованих на модернізацію аграрного сектора економіки країни.

Отже, запропоновані у дисертації принципи, методи, поняттєвий апарат дослідження зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів. Завдяки соціокультурному підходу історію проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. представлено багатовимірно, як цілісний процес осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики.

РОЗДІЛ 2

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ З ПОТРЕБ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

2.1. Створення Особливої наради, її склад, структура, принципи діяльності

Кінець XIX – початок XX ст. – неоднозначний період в соціально-економічній та суспільно-політичній історії Російської імперії. З одного боку, відбувається надшвидкий розвиток промисловості, фінансів, банківської справи тощо. З іншого – аграрний сектор переживає кризу. Стан справ у цьому секторі економіки країни неспростовно засвідчив, що попередня політика уряду на селі зазнала фіаско. Багатомільйонні селянські маси, які під впливом реформи 1861 р., модернізації країни, посіли ключові позиції в аграрному секторі економіки, опинилися у скрутному матеріальному становищі.

Криза кінця XIX – початку XX ст. в аграрному секторі була спричинена цілою групою факторів. Найбільше селяни страждали від малоефективних або неефективних систем господарювання на землі, потерпали вони від малоземелля, черезсмужжя, дефіциту тягла, техніки, реманенту тощо. Негативно на веденні сільського господарства позначалися високі процентні ставки по кредитах. Без додаткових капіталовкладень в окреслений період селянам скрутно було вести одноосібне господарювання на землі. Додатковими перешкодами, які гальмували економічне зростання сільського господарства, були питання правового характеру.

Дуже влучно ситуацію, що склалася у тогочасному селі Російської імперії, змалював восени 1898 р. у листі на ім'я Миколи II С. Вітте. Основну причину кризи у сільському господарстві Міністр фінансів убачав у „селянській необлаштованості”. Саме вона, на думку державного діяча, була альфою та омегою усіх тих негараздів, що мали місце на селі наприкінці XIX

ст. „Селянська необлаштованість” розумілася ним, як відсутність законодавчо закріплених прав та обов’язків селян. „Імператор Олександр II, – писав С. Вітте, – викупив душу та тіло селян, але не зробив їх вільними синами вітчизни, не облаштував їхнього побуту на підставі законності... селяни опинилися в рабстві сваволі та невігластва” [233, с. 135, 138].

Криза сільського господарства, на переконання Міністра фінансів, зумовлювала „параліч життєвого нерву прогресу”. Таку свою позицію він обґрунтовував чисельною інформацією з місць, що надходила на адресу Міністерства фінансів. Вільно володіючи нею, державний діяч робив обґрунтовані висновки, стверджуючи, що селяни втратили стимул законним шляхом домогтися покращення свого добробуту. У зв’язку з цим він пропонував зробити з селян „справді вільних людей”, наділених громадянськими правами. Одним із найважливіших громадянських прав С. Вітте вважав право власності на землю.

Підсумовуючи наведені вище та інші міркування Міністра фінансів, констатуємо, що у листі на ім’я Миколи II було викладено лише політичну складову аграрного питання в Російській імперії наприкінці XIX ст. Тому цілком логічним, на нашу думку, є запитання: чому С. Вітте обмежився лише нею. Навряд чи є вагомими підстави звинуватити Міністра фінансів у некомпетентності. Вочевидь, відповідь полягає в іншому. Так, на переконання М. Колесова, у такий спосіб Сергій Юлійович намагався довести безперспективність великих капіталовкладень у галузь, яка переживала кризу [156, с. 57]. На користь своєї думки дослідник наводить уривок із згаданого нами вище листа міністра фінансів Миколі II. Зокрема, він зауважує: „Неможливо допомогти горю поодинокими, хоча і великими заходами матеріального характеру. Насамперед потрібно піднести дух селянства” [233, с. 139].

Погоджуючись із поясненнями М. Колесова, вважаємо за потрібне їх дещо розширити, доповнити. На наше переконання, С. Вітте, будучи високоерудованою особистістю, прекрасно знався на тонкощах державного

управління. Він спеціально увагу царя зосередив саме на політичному аспекті, який до того замовчувався, ігнорувався. У такий спосіб, можливо дещо опосередковано, він хотів показати, що невирішеність аграрного питання, яке стосувалося мільйонів селян, своїми трагічними наслідками може мати зміну політичної системи імперії, тому необхідно на державному рівні розробити програму вирішення аграрної проблеми. Його міркування, як згодом покаже досвід революцій 1905 – 1907 рр. та 1917 – 1920 рр., мали сенс.

Про необхідність змін у соціально-економічному та суспільно-політичному становищі селян говорили не лише міністри, а і губернатори. Промовистим у цьому контексті є звіт генерал-губернатора Південно-Західного краю М. Драгомирова. Відображаючи у документі кризовий характер розвитку сільського господарства, він наполягав на застосуванні владою невідкладних та серйозних заходів, спрямованих на усунення кризи, покращення матеріального, правового становища селян. Його застереження та міркування певною мірою перегукуються з думками С. Вітте. Наприклад, покращення матеріальних статків селян, як і Міністр фінансів, М. Драгомиров пов'язував із „упорядкуванням побуту” селян. Генерал-губернатор у своєму звіті пропонував Миколі II негайно переглянути закони стосовно майнових та немайнових прав селян, засад їхнього громадського самоуправління тощо [302, арк. 101].

Потрібно зауважити, що криза сільського господарства кінця XIX – початку XX ст. не була явищем раптовим та несподіваним. Вона назривала давно. У силу різних причин та обставин урядовці її ігнорували. Можна говорити, що тут спрацьовували як об'єктивні, так і суб'єктивні фактори. Стосовно перших, то у пореформений період урядовці більше переймалися питаннями, пов'язаними з реформуванням країни на нових тоді капіталістичних засадах. Насамперед їхня увага була прикута до індустріалізації країни, пом'якшення наслідків ліквідації кріпацтва для

поміщиків тощо. Що стосується других, то це звична для бюрократії позиція: „а раптом минеться”.

Ігнорування проблеми не призводить до її вирішення. Навпаки вона наростає, неначе снігова лавина. Наприкінці XIX ст. стало зрозумілим, що ще трохи і „снігова лавина” аграрного питання вийде з-під контролю, зумовить непрогнозовані для держави наслідки. Подальше ігнорування кризи у сільському господарстві, як засвідчує аналіз залученої нами історичної джерельної бази, могло б призвести, щонайменше, до таких негативних наслідків. Насамперед сільське господарство остаточно втратило б здатність задовольняти продовольчі потреби держави. Це означало дефіцит продовольства, скорочення експорту сільськогосподарської продукції тощо. Водночас спрацьовувала ланцюгова реакція. Дефіцит продовольства погіршив би і без того небездоганне матеріальне становище більшості населення міст. Скорочення експорту зменшило б надходження до бюджету валюти. Погіршення добробуту більшої частини міщан автоматично загострювало суспільно-політичну ситуацію в країні. Більше того, посилювалися б злидні й самих селян. Наведені вище та інші негаразди загалом би вкрай негативно позначилися на соціально-економічній та суспільно-політичній ситуації в країні. Урядові кола, імператор не були зацікавлені у такому сценарії розвитку подій. Вони розуміли дуалістичну природу аграрного питання (політична та економічна складові), були готові до того, щоб реалізовувати нову аграрну політику, відмінну від попередньої, уникнути можливих суспільно-політичних потрясінь та соціально-економічних катаклізмів. У такий спосіб актуалізувалася ще одна проблема: зміст нової аграрної політики, яке відомство візьметься за розроблення її засад.

Особливо важливим, урахувуючи тонкощі „підкилимної політики” при дворі імператора, було питання про те, яке відомство розроблятиме положення нової аграрної політики. Першість у напрацюванні нової аграрної політики в Російській імперії наприкінці XIX – початку XX ст. належала

міністерству фінансів. Пояснювалося це тим, що відомство не могло належним чином розвивати економіку країни, не реформуючи її аграрний сектор. Водночас, щоб не допустити монополії цієї установи, до справи було долучено і міністерство внутрішніх справ. Фактично формування засад нової аграрної політики відбувалося в атмосфері конкурентної боротьби між зазначеними вище міністерствами. Обидва відомства демонстрували різне бачення, а відповідно і вирішення, проблеми. Так, міністерство фінансів зміст нової аграрної політики планувало розробляти відповідно до загального контексту економічної модернізації імперії Романових. Міністерство внутрішніх справ пріоритет у вирішенні проблеми надавало політичній складовій.

Упродовж 1898 – 1902 рр. С. Вітте докладав наполегливих зусиль для створення позавідомчої аграрної комісії. Зокрема, з пропозицією щодо її створення він виступав у 1898 р. на засіданнях Комітету Міністрів. Крім того, щоб зрушити справу „з мертвої точки” міністр фінансів написав і листа на адресу Миколи II (про нього ми вже згадували вище), в якому, окрім іншого, виклав і міркування стосовно структури та цілей роботи такої комісії. Однак ні імператор, ні найближче його оточення не поспішали з остаточною відповіддю. Фактично до початку ХХ ст. питання про створення позавідомчої аграрної комісії залишалося відкритим.

Ситуація на краще зазнала змін на початку ХХ ст. Це було зумовлено, з одного боку, загрозливою ситуацією, яка склалася у Київській, Полтавській та інших губерніях, уражених недородом та частковим голодом селян у 1901 – 1902 рр., з іншого – продуктивнішими діями міністерства фінансів. Зусиллями чиновників відомства, зокрема заступником міністра фінансів В. Ковалевським, у січні 1902 р. було підготовлено два проекти доповіді імператору із організації міжвідомчої наради для вирішення аграрного питання [107, с. 114].

У першому йшлося про необхідність створення „комітету для пошуку потрібних заходів, спрямованих на покращення сільського господарства”

[278, арк. 5]. У другому – Особливої наради. В останньому документі аналізувався і стан справ у сільському господарстві. Потрібно зауважити, що В. Ковалевський певною мірою лукавив перед імператором, а можливо не хотів його засмутити. Тому, як міг, не драматизував ситуацію. Він, зокрема, стверджував, що труднощі, які мають місце в аграрному секторі економіки – тимчасові, зумовлені загальносвітовими кризовими тенденціями. Особливу увагу автор другого варіанту проекту звернув на те, що не відбулося зменшення „виробничих сил народу”, уявлення про занепад сільського господарства гіперболізовані, вони ґрунтуються на „неправильному узагальненні труднощів окремих регіонів із загальним економічним становищем Росії” [278, арк. 3, 7]. Вкрай обережно В. Ковалевський сповістив Миколу II про те, що покращення селянського життя відбувається занадто повільно порівняно з розвитком країни, „станowiще селян є вельми скрутним” [278, арк. 3].

Незважаючи на таку мажорну тональність, підготовлений М. Ковалевським документ містив цілком резонні висновки, узагальнення та пропозиції. Насамперед на увагу заслуговує слушне судження про те, що стан справ у сільському господарстві має першочергове значення для економічного розвитку всієї країни. Правильною є думка і про те, що тогочасне сільське господарство не можна модернізувати застосовуючи лише „термінові заходи”. Його оновлення повинно бути результатом розвитку всього економічного життя країни. Конструктивною є висловлена у документі пропозиція про об’єднання зусиль усіх міністерств, що мали безпосереднє відношення до сільського господарства, і створення Особливої наради, яка б опікувалася проблемами сільського господарства [278, арк. 3].

22 січня 1902 р. Миколою II було підписано указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. У цьому зв’язку виникає логічне, на нашу думку, запитання: чому імператор пішов на зустріч пропозиціям міністерства фінансів у 1902 р. і проігнорував їх у 1898 р., якщо їхній зміст суттєво не змінився. До того ж було втрачено чотири

роки, упродовж яких криза у сільському господарстві лише посилилася. Крім того, підписаний Миколою II проект не містив конкретної програми діяльності Особливої наради. Відповідь, очевидно, лежить у площині тонкощів політичного життя двору, особистісних симпатій/антипатій імператора. Підтвердженням наших міркувань є спогади С. Вітте та О. Суворіна.

У своїх мемуарах С. Вітте занотував, що В. Ковалевський не вніс до проекту про створення Особливої наради положення стосовно програми її дій на вимогу міністра фінансів. Свою позицію Сергій Юлійович пояснював необхідністю бути обережним, зважаючи на невдачу 1898 р. Він розумів, що вдруге з тією ж пропозицією до Миколи II міг звернутися лише міністр внутрішніх справ. Ураховуючи це, С. Вітте доручає Д. Сипягіну вести перемовини з царем стосовно створення Особливої наради: „Лише за підтримки Сипягіна та за його ініціативи вдалося знову порушити питання про створення селянської комісії” [41, с. 217].

Чому саме Д. Сипягін став ключовою фігурою у стратегічних планах С. Вітте з організації Особливої наради. На нашу думку, ставка на міністра внутрішніх справ пояснювалася двома важливими моментами. По-перше, своєю посадою Д. Сипягін був зобов'язаний С. Вітте. По-друге, як занотував у своїх мемуарах О. Суворін, „Сипягіна государ вважав „своїм”, любив його, вірив йому, до Вітте довіри у государя завжди було мало, і сам Вітте знав це. Тому вплив Сипягіна на государя і дружба з ним були потрібні Вітте; Сипягіну потрібний був радник, досвідченіший за нього в інтригах, а Вітте, як людина розумна і кмітлива експлуатував Сипягіна, впливав на нього, а через нього і на Государя” [354, с. 56].

За сприяння Д. Сипягіна Особливу нараду з потреб сільськогосподарської промисловості очолив С. Вітте. До складу установи увійшло 22 чиновники високого рангу. Вони представляли такі інституції Російської імперії: Державну раду (А. Половцев, граф І. Воронцов-Дашков, Н. Чихачев, А. Куломзин, П. Семенов, Н. Герард,), Міністерство

землеробства та державного майна (А. Єрмолов), Міністерство внутрішніх справ (Д. Сипягін, Е. Ватаці, В. Плеве), Міністерство фінансів (С. Вітте, В. Коковцов, О. Оболенський, М. Кутлер, О. Путилов) тощо [53, с. 2].

До Особливої наради також було кооптовано осіб, запрошених за особистої протекції Миколи II. Це були такі високопосадовці, як член Державної ради, сенатор І. Горемикін, статс-секретар М. Муравйов, міністр юстиції, сенатор С. Манухін, сенатор Г. Євреїнов, сенатор М. Хвостов [278, арк. 201-202].

С. Вітте як голова Особливої наради мав право запрошувати до роботи установи усіх, кого вважав за потрібне. Однак ці члени мали право лише дорадчого голосу. Як засвідчує аналіз опрацьованих нами історичних джерел, міністр фінансів активно застосовував отримане від імператора право. За час діяльності Особливої наради ним до її роботи додатково було запрошено понад 100 осіб [278, арк. 202]. В основному це були такі опозиційно налаштовані до традиційного аграрного курсу посадовці, як Д. Піхно, П. Дюшен, А. Мануїлов та інші. У такий спосіб С. Вітте збільшував чисельність своїх прихильників у складі очолюваної ним установи. За підрахунками М. Симонової, лише упродовж 1902 – 1904 рр. у роботі Особливої наради з правом дорадчого голосу взяло участь 87 осіб. Найбільший відсоток становили представники міністерства фінансів – 29 осіб. Водночас представники інших міністерств значно поступалися своєю чисельністю: міністерство внутрішніх справ – 19 осіб, міністерство землеробства – 12, міністерство шляхів сполучень – 3, міністерство народної освіти – 3 сенатори, 5 представників земських управ, 5 професорів вищих навчальних закладів, 10 представників банків [342, с. 16].

Відразу по створенню Особливої наради її члени розподілилися на два табори: прихильники традиційної аграрної політики (т. зв. консерватори), прихильники нової аграрної політики. Уважне опрацювання історичної джерельної бази дозволило нам реконструювати склад кожного із угруповань. Так, прихильниками позиції С. Вітте, а відповідно і

напрацювання нової аграрної політики, були О. Оболенський, В. Коковцов, А. Єрмолов, П. Шванебах, Ф. Нікітін. Позицію очільника Особливої наради у питанні про громаду поділяли І. Воронцов-Дашков, А. Половцев, Л. В'яземський, П. Сабуров, В. Калачів, О. Долгорукий, А. Куломзин.

В опозиції до них перебували прихильники традиційної аграрної політики (т. зв. консерватори): В. Плеве, О. Стишинський, Д. Сипягін, Е. Ватаці, П. Лобко. Найбільш активно себе позиціонували в статусі опозиції до С. Вітте А. Щербатов, С. Шереметьєв, С. Хвостов, П. Семенов. За це зазначена четвірка отримала назву „консервативної меншості”.

Аналіз складу Особливої наради переконує у тому, що він, порівняно зі складом інших комісій, був набагато представницькішим. Він відповідав тезі, висловленій М. Ковалевським у проекті, підписаному Миколою II, про необхідність об'єднання в одній установі представників усіх відомств, які безпосередньо опікуються сільським господарством. Чисельно в Особливій нараді домінували прихильники С. Вітте, нової аграрної політики. Тому дещо сумнівною є теза Г. Дейча, який вважав, що „склад Особливої наради підібрано таким чином, щоб ні одне з урядових угруповань не домінувало над іншими” [90, с. 56]. На наш погляд, С. Вітте вдалося, попри особистий спротив імператора, забезпечити ключові позиції в Особливій нараді за представниками міністерства фінансів. Опосередковано про правильність нашого судження говорить і той факт, що міністр фінансів, як ніхто інший, був зацікавлений у продуктивності діяльності створеної ним установи. Пов'язано це було з тим, що основний його конкурент – міністерство внутрішніх справ в особі Д. Сипягіна – також зорганізувало подібну установу – Редакційну комісію. Тому С. Вітте вкрай необхідно було працювати набагато ефективніше за своїх колег-конкурентів. Для цього йому була потрібна команда однодумців.

Наступним кроком у процесі інституалізації Особливої наради стало окреслення кола компетенції, напрацювання засадничих принципів її діяльності. Багато у чому вирішення окреслених питань залежить від

особистої позиції керівника установи. Її С. Вітте висловив у приватній розмові імператору ще до офіційного відкриття Особливої наради. У розмові з царем С. Вітте намагався довести Миколі II, що Особлива нарада повинна обговорювати важливі, принципові питання аграрної політики [279, арк. 36]. На користь такої своєї позиції він наводив доволі переконливі аргументи. Насамперед Сергій Юлійович говорив про те, що найефективніший шлях допомоги сільському господарству – докорінна зміна правового становища селян – 9/10 населення країни. Знову, як і у листі на ім'я імператора восени 1898 р., він наголошував на покращенні правового статусу селян, на необхідності законодавчого закріплення за ними майнових та немайнових, громадянських прав [96, с. 114]. Намагаючись вплинути на почуття імператора, застосовуючи історичну ретроспективу, закликаючи до збереження традицій, С. Вітте запропонував Миколі II очолити обговорення важливих питань селянського буття, як це зробив Олександр III [342, с. 18]. Порозумітися двом політикам не вдалося. Імператор твердо відстоював позицію, запропоновану Д. Сипягіним, яка зводилася до того, щоб зберегти за міністерством внутрішніх справ ключову роль у підготовці нової аграрної політики, всіяко обмеживши цілі та завдання роботи Особливої наради.

Переймаючись більше інтересами справи ніж власними амбіціями, С. Вітте вирішив не йти на відкриту конфронтацію з Миколою II та Д. Сипягіним. Він вчинив дипломатичніше – заручився підтримкою більшості членів Особливої наради, очікуючи кращої нагоди. Так, упродовж 2 – 26 лютого 1902 р. відбулося декілька засідань Особливої наради, на яких обговорювалася програма її дій. На підтримку пропозицій С. Вітте виступила більшість членів новоствореної установи. Зокрема, Ф. Тернер, П. Сабуров відкрито заявили про те, що без перегляду законодавства про селян немає шансів реально покращити стан справ у сільському господарстві імперії [279, арк. 36].

Врешті-решт було висловлено компромісне судження стосовно основних завдань Особливої наради: „З'ясування потреб

сільськогосподарської промисловості та пов'язаних із нею галузей народного труда” [198, с. 1-2]. Також товаришу міністра фінансів В. Ковалевському, який очолив спеціально створену комісію, було доручено скласти програму діяльності Особливої наради. Були викладені також побажання до структури програми. Зокрема, вважалося, що програма Особливої наради повинна представляти собою систематичне цілісне, в якому питання групувалися за окремими категоріями. Таких категорій передбачалося п'ять: 1) заходи загального характеру; 2) заходи з покращення сільського господарства; 3) заходи, що стосуються торгівлі та транспортування сільгосптоварів; 4) особливі заходи з підвищення сільськогосподарської промисловості у селян; 5) заходи з розвитку та упорядкування селянських промислів.

15 лютого 1902 р. спеціально створена комісія під головуванням В. Ковалевського представила на розгляд членів Особливої наради проект розробленої ними програми. П'ять наведених вище нами категорій містили такі 40 питань:

1. сприяння земським та громадським закладам у їхній діяльності на користь розвитку сільського господарства;
2. поширення сільськогосподарських знань та умінь шляхом організації відповідних курсів, читань, навчально-практичних господарств, виставок тощо;
3. покращення та розвиток дослідної справи, знайомство широкої громадськості з її результатами;
4. боротьба з негараздами сільського господарства: ярами, хворобами, епідеміями тощо;
5. будівництво і утримання доріг спільного користування;
6. прийняття законів, спрямованих на регламентацію та охорону водного господарства;
7. прийняття суворого покарання за самозахоплення землі, крадіжку сільгосппродукції, конокрадіство;

8. будівництво і утримання доріг спільного користування місцевого значення;
9. підтримка єдності господарських одиниць шляхом утворення неподільних маєтків у зв'язку з переглядом законодавства про успадкування родовим майном;
10. полегшення способів усунення черезсмужжя;
11. заходи з покращення утримання місцевих доріг;
12. удосконалення законодавства про оренду землі;
13. заходи з найефективнішого використання казенних угідь на підставі оренди;
14. організація дрібного народного кредиту;
15. короткотерміновий сільськогосподарський кредит;
16. збільшення меліоративного кредитування;
17. налагодження роботи господарських союзів та кооперації;
18. з'ясування можливості застосування особливих заходів для піднесення сільськогосподарської промисловості Центрально-Чорноземних губерній;
19. поширення удосконалених систем та прийомів ведення сільського господарства, знарядь праці, сільськогосподарської техніки;
20. заходи з розвитку тваринництва;
21. заходи з розвитку молочного господарства;
22. поширення та покращення садівництва, бджолярства, городництва;
23. сприяння розвитку промислового виробництва, пов'язаного із сільським господарством, що підвищує його прибутковість;
24. покращення хлібної торгівлі;
25. обладнання зерносховищ;
26. урегулювання залізничних тарифів;
27. полегшення обміну земельних ділянок для усунення черезсмужжя;
28. застосування заходів із зміцнення внутрішніх ринків збуту;

29. покращення умов перевезення та постачання сільськогосподарських продуктів та хліба до казни;
30. покращення господарства та економічного становища селян залежно від умов землекористування;
31. обговорення питань реорганізації селянського суду та самоуправління;
32. створення дрібної господарсько-попечительської одиниці;
33. можливе забезпечення селян землею при їхньому виході з громади;
34. організація мирського та земського оподаткування;
35. визначення межі дрібнення ділянок при громадському та подвірному землекористуванні;
36. залучення сільських громад до виселення надлишкового приросту населення;
37. сприяння переселенню та створення переселенських відділків у Європейській частині Російської імперії;
38. заохочення селян до добровільного розселення у межах свого наділу;
39. підвищення техніки кустарного виробництва та полегшення збуту кустарних виробів;
40. упорядкування селянських відходів на промисли [53, с. 60-68].

Аналіз наведених вище 40 позицій переконує у такому. По-перше, програму було складено відповідно до інструкцій, отриманих спеціально створеною комісією під головування В. Ковалевського. По-друге, програма відображала погляди С. Вігте на сутність і напрями діяльності Особливої наради. Так, неодноразово Міністр фінансів висловлювався за поширення серед селян сільськогосподарських знань, заснування землеробських союзів, сільськогосподарський кредит. По-третє, програма значно виходила за межі, встановлені компромісним рішенням стосовно питань, що належать до компетенції розгляду Особливою нарадою. По-четверте, вона відображала погляди прихильників нової аграрної політики на її сутність. У їхньому

розумінні, враховуючи вище викладений зміст програми, аграрна політика – це складник внутрішньоекономічної політики, що містить соціально-економічний та суспільно-політичний компоненти. Соціально-економічна частина стосується таких визначальних питань у житті селянства, як проведення земельної реформи та врегулювання поточних сільськогосподарських справ: поліпшення землеустрою, підвищення агротехнічного обробітку землі, забезпечення селянських господарств сільгоспінвентарем, насіннєвим фондом, робочою худобою тощо. Суспільно-політичний аспект стосується форм і методів співпраці органів влади і селянства, правового статусу селян. По-п'яте, вона реально відображала усі кризові явища у розвитку аграрного сектора економіки Російської імперії кінця XIX – початку XX ст., спрямовувалася на їхнє усунення. Тобто, на нашу думку, сутність та зміст програми були адекватні викликам часу. Її автори володіли інформацією про реальний стан справ у галузі.

Зрозуміло, що такий об'ємний документ як програма не міг не викликати критики, в окремих моментах, на нашу думку, конструктивної, на свою адресу. Водночас підкреслимо, що це свідчить про інтерес членів Особливої наради до того, чим їм доведеться займатися. Отже, до своєї справи вони підходили свідомо, осмислюючи її соціально-економічне та суспільно-політичне значення. Активну участь у дискусії взяли П. Семенов, Д. Сипягін, В. Плеве, О. Стишинський, С. Вітте, Ф. Тернер та інші. Дебати стосувалися зменшення кількості питань, над якими мала працювати Особлива нарада. Насамперед йшлося про 10, 30, 32, 33, 35 питання. Урешті було досягнуто компромісу. Декілька пунктів, зокрема 33, вилучили з програми, решту залишили, змінивши їхній статус із соціально-економічного на суспільно-політичний. Підсумовуючи результати обговорення, С. Вітте зауважив: „Ця програма остаточно не закріплює коло питань, що мають розглядатися, доведеться вносити доповнення та зміни залежно від нових пропозицій, що будуть надходити під час роботи” [198, с. 2]. Таким чином голова Особливої наради давав чітко зрозуміти, що очолювана ним установа

має широке поле для маневру. Дещо обмежене коло питань, над якими належало працювати Особливій нараді, порівняно з компетенцією Редакційної комісії – тактичний відступ і не більше.

12 травня 1902 р. Микола II схвалив програму дій Особливої наради. Таким чином навесні 1902 р. члени Особливої наради вже знали чітко сферу застосування своєї розумової праці. У такий спосіб було пройдено черговий етап у становленні цієї інституції.

Ефективна робота Особливої наради залежала не лише від якості її кадрового складу. Важлива роль відводилася інформаційному забезпеченню. Враховуючи тогочасні інформаційні можливості члени Особливої наради одноголосно на черговому засіданні 2 лютого 1902 р. погодилися з тим, щоб до її діяльності залучити „місцевих людей”. Однак офіційне рішення про їхнє створення було прийнято 9 лютого 1902 р. Таке рішення на порядок денний ставило питання про механізм такого залучення, а також спосіб чи способи, в які буде здійснюватися інформаційне забезпечення. Потрібно віддати належне членам Особливої наради, які відмовилися від традиційних підходів у вирішенні цієї проблеми. Вони пішли іншим шляхом. Зокрема, було прийнято рішення про створення структурного підрозділу особливої наради – місцевих комітетів. За задумом, останні мали представляти собою специфічну колегію на чолі з відповідальним перед урядом керівником. Комітети поділялися на повітові та губернські. Перші очолювали повітові предводителі дворянства, другі – губернатори.

Для з'ясування того, в яких губерніях потрібно організувати комітети Особливою нарадою було створено спеціальну комісію на чолі з О. Стишинським у складі Кутлера, Шульца, Козловського, Боткіна. Уважно опрацювавши необхідну інформацію, комісія дійшла висновку: „Беручи до уваги, що у всіх губерніях Європейської Росії існує приватне землеволодіння, функціонують дворянські та земські установи, бажано в усіх без винятку губерніях Європейської Росії утворити місцеві комітети”. У Закавказзі було визнано за доцільне місцеві комітети утворити у Тифліській та Кутаїській

губерніях. Стосовно Сибіру, то там місцеві комітети повинні були діяти лише у чотирьох губерніях: Тобольській, Томській, Єнісейській, Іркутській [282, арк. 65-80]. Всього було зорганізовано 618 комітетів. Із них 82 – губернські, 536 – повітові. Із останніх 50 губернських та 490 повітових комітетів діяло на Європейській території Російської імперії [53, с. 8].

Розподіл комітетів на повітові та губернські не був випадковим. Вони різнилися між собою функціонально. Повітові комітети виконували т. зв. „чорнову роботу”. Тобто збирали інформацію про потреби, проблеми сільського господарства на рівні повіту. Далі передавали її для узагальнення до губернського комітету. Члени останнього отриману розрізнену інформацію зводили у єдине ціле. У такий спосіб вимальовувалася цілісна картина з урахуванням регіональних особливостей по всій Російській імперії. Стосовно функцій повітових та губернських комітетів, то їх точно у своєму виступі сформулював С. Вітте: „Очікувати від місцевих сил розробки питань неможливо. Допомога місцевих сил фахівцям не потрібна. Я місцевому елементу придаю значення лише у сенсі поповнення програми: можливо, ми обійдемо увагою питання, які є важливими на місцевому рівні, але нам невідомі” [279, арк. 79-80].

Створюючи цей структурний підрозділ, члени Особливої наради вирішували ще одну проблему – вони діяльності Особливої наради надавали характеру контрольованої публічності. На нашу думку, такий крок за тогочасних умов був виявом справжнього лібералізму. Окрім того, як можна було вирішувати селянське питання без тих кому власне адресувалося його вирішення – безпосередніх сільгоспвиробників. Зауважимо, що думки членів Особливої наради у цьому співпадали з громадською думкою. Так, у своєму зверненні до членів Особливої наради селяни Київського та Васильківського повітів Київської губернії наголошували на тому, що ніякі комітети, ніякі наради без участі у них селян не можуть напрацювати ефективної програми, спрямованої на подолання кризи у сільському господарстві. Таку свою позицію селяни обґрунтовували тим, що у цих установах домінують

поміщики, які дбають лише про власні інтереси. Тому і необхідна участь селян у таких установах, щоб такі комітети та наради змогли виробити аграрну політику, яка б стосувалася не лише поміщиків, а і селян, щоб було відомо „як потерпає селянин від поміщиків та властей” [84, арк. 2].

Формування кадрового складу комітетів покладалося на їхніх керівників. Якихось чітких інструкцій стосовно цього питання розроблено не було. Члени Особливої наради запропонували керівникам комітетів при вирішенні кадрових питань керуватися тим, що інформація про потреби, проблеми сільського господарства того чи іншого повіту чи губернії має надходити від якомога більшої кількості компетентних у цій справі осіб. Рекомендувалося отримувати інформацію „не лише від земських діячів, але і місцевої адміністрації, дворянства, і навіть окремих фахівців із тієї чи іншої справи” [53, с. 5-6].

За таких обставин визначальним фактором при підборі кадрів до складу комітетів стала особиста позиція керівника. Це не могло не позначитися на кількісному та якісному складі членів місцевих комітетів. Так, на Полтавщині Лохвицький повітовий комітет нараховував 150 членів, а Богодухівський – 5 [198, с. 8]. За нашими підрахунками, які корелюються з підрахунками інших дослідників, наприклад, проведеними С. Шидловським, І. Щербаковою, всього у роботі губернських та повітових комітетів Особливої наради взяло участь 12093 особи. Із них 2316 – у губернських, решта – 9777 – у повітових. Водночас чисельність членів губернських комітетів коливалася від 7 (Закаспійський та Семирічнинський) до 89 (Курляндський), а повітових – від 4 до 150 (детальніше про склад місцевих комітетів див. таблицю 2.1) [282, арк. 5].

Таблиця 2.1 [282, арк. 5]

**Кількість комітетів із різною чисельністю членів по 49
Європейським губерніям Російської імперії**

Кількість членів	Кількість губернських комітетів	Кількість повітових комітетів
Менше 10	-	71
10 – 20	-	204
20 – 30	8	113
30 – 40	15	52
40 – 50	13	15
Понад 50	13	12
Всього комітетів	49	467

Аналіз даних, уміщених у таблиці 2.1, дозволяє стверджувати, що середній склад губернського комітету по 49 губерніям Європейської частини Російської імперії становив 47 членів, по решті території – 22 члени, середньостатистичні показники по імперії коливалися у межах 38 осіб.

У фондах Російського державного історичного архіву містяться документи та матеріали, проаналізувавши які можна відтворити соціальний склад комітетів із різною чисельністю членів по 49 Європейським губерніям Російської імперії (детальніше див. таблицю 2.2).

Таблиця 2.2.
Соціальний склад місцевих комітетів Особливої наради [282, арк. 5]

Склад комітетів	Губернські				Повітові			
	По 40 губерніям Європейської Росії		По решті губерній		По 40 губерніям Європейської Росії		По решті губерній	
	Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%	Чисельність	%
Чиновники	646	29	385	61	2128	26	164	24
Дворяни та землевласники	803	37	149	24	2140	26	5	1
Земські гласні, службовці земств	496	23	-	-	1799	22	-	-
Селяни	48	2	15	2	1375	17	467	68
Інші верстви	192	9	84	13	800	9	49	7
Разом	2185	100	633	100	8242	100	685	100
Особи без звання	131	-	32	-	1535	-	47	-
Разом	2316				9777			

Нескладні математичні підрахунки у таблиці 2.2 даних розкривають соціальний склад учасників губернських та повітових комітетів. Домінанта належала дворянам та землевласникам. Їхня частка у складі губернських комітетів становила 1/3, повітових – 1/4. Друге місце посідали чиновники. Їхня частка у складі губернських та повітових комітетів була приблизно однаковою – 1/4. На третій сходинці перебували діячі земств. Вони становили 23% членів у губернських та 22% у повітових комітетах. 1/5 частину від усієї чисельності членів комітетів становили селяни, посідаючи

четверту сходинку. Отже, найчисельнішими у складі губернських та повітових комітетів Особливої наради були такі чотири соціальні групи: 1) дворяни та великі землевласники; 2) чиновники міністерств та відомств; 3) земські діячі; 4) селяни. Таким чином члени Особливої наради інформувалися із цих чотирьох основних джерел. Такий стан справ із соціальним складом комітетів дозволив С. Шидловському зробити висновок, що інформація, яка надходила до Особливої наради з місць, була цінною, „оскільки надходила від осіб, які на практиці знали становище і потреби нашої сільськогосподарської промисловості у різних регіонах Росії” [391, с. 65].

Соціальний склад губернських та повітових комітетів Особливої наради отримав різні оцінки в історіографії. Радянські дослідники, наприклад, І. Чернишев [378, с. 34], П. Маслов [190, с. 55], М. Симонова [342, с. 12], переважно акцентували на домінуванні у їхньому складі дворян і чиновників. Вони робили висновок, властивий у цілому радянській історіографії, про те, що комітети носили вузькокласовий характер тощо. Наприклад, М. Симонова вважала, що місцеві комітети за своїм складом були дворянсько-чиновницькими. На підтвердження своєї думки вона наводила дані, розміщені у звіті С. Вітте про діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, щоправда, інтерпретуючи їх на власний манер. Відповідно до цих показників, дворяни та землевласники складали 37% членів губернських комітетів і 25% – повітових; чиновники – 29% губернських і 26% повітових; земські гласні та земські службовці – відповідно 23 та 22%; селяни – 2% губернських і 17% повітових [290, арк. 2]. Якщо зіставити статистику, наведену М. Симоновою та нами, не побачимо суттєвої відмінності. У зв’язку з цим, на нашу думку, відсутні об’єктивні підстави у критиці М. Симоновою С. Вітте за начебто спотворення ним реального стану справ із соціальним складом місцевих комітетів [342, с. 160]. С. Вітте, узагальнивши інформацію, що надходила до

нього з місць, загальну кількість членів місцевих комітетів оцінював в 11 тис. осіб, які діяли у 49 губерніях [290, арк. 2].

Сучасні російські історики по-іншому висвітлюють цей сюжет. Так, В. Лебедєв, спираючись на опрацьовану ним джерельну базу, доводить, що власне чиновники становили лише 1/3 від загалу членів місцевих комітетів 49 губерній Європейської Росії. Пов'язано це з тим, що голови комітетів, користуючись відсутністю законодавчо закріпленого механізму кадрового забезпечення комітетів, нехтуючи вказівками високопосадовців, активно до роботи у них залучали земців. Тому більшість, зокрема у повітових комітетах, належала безпосереднім сільгоспвиробникам – поміщикам, селянам, службовцям земств [172, с. 60].

На нашу думку, соціальний склад губернських та повітових комітетів – адекватний часові, сутності завдань, які стояли перед Особливою нарадою. Ми вважаємо, що, порівняно з іншими подібними установами, склад місцевих комітетів був навіть прогресивнішим, адже були представлені селяни. Четверта позиція для селян – цілком об'єктивна, враховуючи рівень грамотності, освіченості, заможності цієї соціальної верстви. Домінанта поміщиків та великих землевласників – традиційне явище для подібних установ. Потрібно віддати належне і тому факту, що до участі у комітетах були запрошені представники земств, які, як ніхто інший, були добре обізнані з ситуацією у сільському господарстві на місцях.

Процедура становлення місцевих комітетів тривала упродовж зими – весни 1902 р. Влітку 1902 р. вони розпочали свою роботу відповідно до тієї програми дій, яку отримали від Особливої наради. Варто зауважити, що члени місцевих комітетів здебільшого творчо підходили до запропонованої їм програми. Незавжди вони погоджувалися з нею, вносили свої пропозиції, розширювали її зміст тощо. Наприклад, члени Новоторжського повітового комітету Тверської губернії критично поставилися до запропонованої їм програми. Вони зауважили, що для виходу з кризи сільського господарства насамперед потрібно усунути культурні, правові, фінансові та економічні

проблеми. Тому саме вони мають бути предметом пильної уваги комітету, а не ті, що запропонувала Особлива нарада. Подібною була позиція членів повітових комітетів Воронежської губернії [198, с. 25].

Водночас не варто перебільшувати творчий підхід у роботі місцевих комітетів. Як засвідчує опрацьований нами джерельний матеріал, він, зазвичай, був властивий повітовим комітетам. На губернському рівні ситуація була дещо іншою. Насамперед вона була пов'язана з політичною складовою, за якою пильно стежило міністерство внутрішніх справ, роблячи на цьому свою „гру”. Під останньою, звісно, йдеться про те, щоб якомога більше нашкодити роботі Особливої наради, створивши сприятливі умови для Редакційної комісії. Не будемо забувати, що ці дві установи (нарада та комісія), як і міністерства при яких вони функціонували, були конкурентами.

У Міністерстві внутрішніх справ було добре відомо, як до земств ставився цар, його найближче оточення. В очах двору земства уявлялися опозиційними установами. З цього у міністерстві внутрішніх справ вирішили вигідно для себе скористатися, пригальмувавши у такий спосіб діяльність місцевих комітетів, у яких, як ми вже зазначали, чисельним було представництво земців. Тому Міністерство внутрішніх справ, опікуючись начебто боротьбою з антиурядовою агітацією, почало тиснути на губернські комітети, застосовувати репресії до окремих їхніх членів. Більшість губернаторів, намагаючись уникнути ускладнень, докладали чимало зусиль і повертали роботу губернських комітетів у напрямок, лімітований програмою Особливої наради, забороняли публічне слухання окремих доповідей та інформаційних зведень, рецензували інформацію, що надходила з місць. Наприклад, Харківський губернатор заборонив публічний виступ М. Ковалевського. Свою позицію він обґрунтував тим, що у доповіді містяться такі слова: „Не можна починати боротьбу з комарами, не знищивши перед цим вампірів. Стан сільськогосподарської промисловості країни не можливо покращити без усунення головних причин, які зумовили її кризу” [223, с. 168].

Попри ці та інші перешкоди, місцеві комітети проробили титанічну роботу, забезпечивши Особливу нараду здебільшого об'єктивною інформацією про проблеми у сільському господарстві. Їхня робота завершилася у 1903 р. виданням у цьому ж році 58 томів „Праць місцевих комітетів”. Праці відіграли помітну роль у роботі Особливої наради. З одного боку, вони дозволили скласти цілісне уявлення про стан у сільському господарстві різних регіонів Російської імперії. З іншого – були своєрідною доказовою базою під час обговорення питань і прийняття відповідних рішень під час засідань Особливої наради. Високу позитивну оцінку „Праці місцевих комітетів” отримали від С. Вітте. Він говорив про те, що ці матеріали відіграли ключову роль у становленні його власної позиції. Голова Особливої наради відверто заявляв: „Я б не наважився заперечити багатьом авторитетним судженням, що висловлювалися на Нараді. Однак якщо це робив і роблю тепер, то лише тому, що надаю великого значення голосу місцевих людей” [250, с. 2-3].

Водночас ми не вважаємо за доцільне гіперболізувати роль і значення „Праць місцевих комітетів”, їхній надмірний вплив на роботу Особливої наради. Питання не в тому, що ці матеріали неякісні чи складені непрофесійно. Як історичне джерело вони надзвичайно цінні. Проблема полягає в іншому – в політичній системі, яка існувала в Російській імперії на початку ХХ ст. Остання у силу своєї природної сутності не була налаштована на діалог із громадськістю, з широкими народними верствами. Більше того, останні так само не могли цивілізовано, без застосування сили, впливати на рішення, що приймалися владою, взагалі бути почутими. Тому, попри всю цінність та інформативну насиченість, „Праці місцевих комітетів” об'єктивно ні на що вплинути не могли, оскільки громадська думка у тогочасній російській державі ігнорувалася.

Таким чином, підсумовуючи написане вище, констатуємо таке. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. сільське господарство Російської імперії конче потребувало ефективних реанімаційних дій. Аграрна політика, аграрне

питання із суто економічної проблеми перетворилися й на політичну. Потреба в реорганізації аграрної політики по-своєму, але усвідомлювалася урядовими колами Російської імперії.

Під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів 22 січня 1902 р. цар підписав указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, на яку покладалося напрацювати основні принципи нової аграрної політики. Становлення Особливої наради відбувалося за умов гострої конкурентної боротьби між міністерством фінансів (з ініціативи якого й виникла нарада) та міністерства внутрішніх справ (за сприяння якого було створено Редакційну комісію).

До складу Особливої наради входили представники усіх міністерств та відомств, які тією чи іншою мірою опікувалися питаннями розвитку аграрного сектору. Широке представництво державних мужів дозволяє ідентифікувати Особливу нараду як справжній надвідомчий орган із вирішення актуальної соціально-економічної та суспільно-політичної проблеми. Очолив її тодішній міністр фінансів С. Вітте. Завдяки зусиллям Сергія Юлійовича більшість у нараді була за прихильниками нової аграрної політики. Вважаємо, що особлива нарада – продукт та результат наполегливих зусиль С. Вітте на шляху загальної модернізації імперії на початку ХХ ст.

Програмні засади діяльності Особливої наради після їхнього обговорення були затверджені царем. Вони стосувалися таких основних напрямків: 1) заходи загального характеру; 2) заходи з покращення сільського господарства; 3) заходи, що стосуються торгівлі та транспортування сільгосптоварів; 4) особливі заходи з підвищення сільськогосподарської промисловості у селян; 5) заходи з розвитку та упорядкування селянських промислів. С. Вітте довелося примиритися, що вони дещо поступалися подібним принципам роботи Редакційної комісії. Водночас йому вдалося зберегти широке поле для маневру щодо подальшого розширення повноважень наради.

Позитивним було те, що Особлива нарада не перетворилася на „мертвонароджену дитину”, тобто не стала суто кабінетною комісією на зразок попередніх. Створення місцевих комітетів не лише розширило соціальну базу установи. Вперше в історії Російської імперії селян, нехай і дуже, дуже опосередковано, але допустили до вирішення їх же питань через членство у повітових та губернських комітетах.

Склад місцевих комітетів адекватно відображав соціально-економічні та суспільно-політичні обставини, за яких вони створювалися та функціонували. Незважаючи на чисельні перешкоди з боку міністерства внутрішніх справ, у цілому діяльність повітових та губернських комітетів була результативною. Вони виконали покладену на них місію – забезпечили Особливу нараду об’єктивною інформацією про стан справ у сільському господарстві країни.

2.2. Соціально-економічна та суспільно-політична складові аграрного питання на засіданнях Особливої наради

8 грудня 1904 р. завершилося опрацювання членами Особливої наради рішень більшості місцевих комітетів, надісланих на її адресу. Тому розпочалася робота з безпосереднього обговорення важливих складових аграрного або селянського питання. Засідання наради відбувалися за нових, можна сказати непростих суспільно-політичних умов, залаштункових ігор двору. Так, якщо упродовж 1902 – 1903 рр., попри всі зусилля С. Вітте, йому не вдалося перебрати у Редакційної комісії пальму першості у розробці аграрної політики, то у 1904 р. ситуація змінилася. Активізація роботи Особливої наради зумовлювалася насамперед завершенням діяльності Редакційної комісії. Її результатом стало напрацювання консервативної аграрної політики, яка, по-перше, мало відповідала викликам часу, по-друге, критикувалася навіть при дворі імператора. До того ж невдала російсько-японська війна вкрай загострила і без того нестабільну політичну ситуацію в

країні. На такому фоні уряд продовжував відшукувати альтернативну аграрну політику. За таких обставин значно зросли роль та значення Особливої наради як центру з розробки нової аграрної політики.

На зміну статусу Особливої наради вплинули кадрові перестановки в уряді. 15 липня 1904 р. загинув міністр внутрішніх справ В. Плеве. Він позиціонував себе прихильником традиційної аграрної політики. Його правонаступником на цій посаді став П. Святополк-Мирський – прихильник ліберальних поглядів на аграрне питання. У такий спосіб тиск із боку міністерства внутрішніх справ на діяльність Особливої наради як центру з напрацювання нового аграрного курсу було серйозно послаблено.

В окреслений хронологічний період посади міністра фінансів позбувся голова Особливої наради – С. Вітте. У зв'язку з цим трансформацій зазнали погляди экс-міністра на сутність аграрної проблеми та шляхи її вирішення. Зокрема, він переконався у хибності власної позиції стосовно того, що не потрібно робити капіталовкладення у сільське господарство, як вважав перебуваючи на посаді міністра фінансів [280, арк. 178]. Втративши у 1903 р. посаду, а відповідно і можливість формувати та реалізовувати економічну політику в державі, С. Вітте намагався відновити свій статус-кво шляхом активної участі у розробці нової аграрної політики. Саме тому він докладав значних зусиль для перетворення Особливої наради в реальний центр із розробки нової аграрної політики.

Першими кроками экс-міністра у цьому напрямку стали кадрові зміни у складі Особливої наради. На особисте запрошення голови наради до її складу увійшли ліберально налаштовані професори, юристи: Д. Піхно, І. Іванюков, О. Гуляєв, М. Каблуков, Л. Петражицький. Окрім них оновлений склад Особливої наради поповнився ліберально мислячими державними чиновниками: Г. Євреїнов, О. Кривошеїн, О. Нікольський, О. Єрмолов, О. Рігтіх. Членами наради у 1904 р. стали сенатори С. Манухін та М. Хвостов, экс-міністр внутрішніх справ І. Горемікін. Крім того, до роботи Особливої наради долучили і членів Редакційної комісії: О. Зинов'єв,

Г. Савіч, В. Гурко, О. Ликошин. За словами В. Гурко, у роботі наради взяли участь практично всі представники бюрократичного світу, які вважалися фахівцями у сфері селянського права [74]. У такий спосіб, на думку С. Вітте, відбулося зміцнення інтелектуального потенціалу Особливої наради, що дозволило їй трансформуватися у монопольний центр із розробки нової аграрної політики.

Офіційне утвердження Особливої наради у новій якості відбулося 12 грудня 1904 р. У цей день було опубліковано указ імператора, який стосувався удосконалення державного порядку. У ньому підтверджувалося право наради на розроблення „найважливіших питань селянського життя” [237, с. 1196-1197]. Перше засідання членів Особливої наради у новому статусі установи відбулося 15 грудня 1904 р. На ньому виступив С. Вітте, який ознайомив присутніх зі змістом указу імператора від 12 грудня 1904 р., а також окреслив нові напрямки діяльності установи. Насамперед, потрібно було об’єднати закони про селян із загальним законодавством імперії. По-друге, до компетенції наради були віднесені ключові проблеми сільського господарства. Зіставивши напрямки роботи Особливої наради за 1902 – 1903 рр. із викладеними вище, переконуємося, що С. Вітте вдалося перетворити очолювану ним установу на потужний центр із напрацювання нової аграрної політики.

З-поміж широкого кола питань, які перебували у компетенції наради, вирішено було почати з обговорення общини (громади). Такий підхід умотивовувався тими роллю та значенням, які відігравала община у житті селян, у першу чергу у сфері землеволодіння/землекористування. У порушеному питанні було виокремлено такі складові, що підлягали обговоренню: 1) витоки общини; 2) переваги та недоліки общини; 3) майбутнє общини; 4) питання власності на землю в общині; 5) роль общини у політичному житті селян та держави загалом. По кожному з цих підпитань точилися запеклі дискусії, приймалися відповідні рішення. Зупинимося на їхньому висвітленні.

Витоки общини стали предметом обговорення у наукових колах Російської імперії ще у XIX ст. Саме тоді окреслилося дві точки зору на цю проблему. Перша була представлена позицією професора Б. Чичеріна. Вчений доводив, що община в Росії сформувалася наприкінці XVIII ст. під впливом покріпачення селян та подушного податку. На противагу Б. Чичеріну І. Беляєв стверджував, що община – споконвічне російське явище. Її витоки він виводив із переддержавницького періоду в історії східних слов'ян.

Дотримуючись наукової традиції, частина членів Особливої наради також вважала, що община як форма землеволодіння утвердилася у селян природним шляхом до виникнення держави на території проживання східних слов'ян. Саме тому О. Щербатов, П. Семенов, О. Стишинський вважали, що це є серйозною підставою для збереження та всілякої підтримки общини, общинного землеволодіння. На їхнє переконання, руйнація общини призведе до ліквідації споконвічного способу буття селян Росії.

Натомість Д. Піхно поставив під сумнів судження своїх колег. Спростовуючи аргументи на користь збереження общини та общинного землеволодіння, він наполягав на іншому: „... я ніде не віднайшов переконливих доказів ні щодо давності земельної общини, ні щодо природного її утворення”. Залучаючи до обґрунтування своєї позиції наукову спадщину І. Беляєва, Д. Піхно вважав, що община – результат аграрної політики держави. Її основу, на його думку, становила фіскальна система, яка ґрунтувалася на сплаті подушного податку та круговій поруці, адмініструванні в управлінні та господарстві кріпосних селян. Таким чином його позиція трактувала общину як штучне явище буття селян Росії. У зв'язку з цим Д. Піхно цілком умотивовано, принаймні для себе, вважав за необхідне ліквідувати общину [261, с. 29].

Детальне обговорення цієї проблеми призвело до появи третьої точки зору на общину. Її прихильники, намагаючись дотриматися принципу „золотої середини”, визнали, що община – явище історичне, однак, властиве

не лише російському селянству. Общинне землеволодіння існувало і в інших країнах Європи на різних етапах їхнього історичного розвитку, але згодом трансформувалося в ефективніші способи землекористування / землеволодіння. Справді, у середньовічних германців існувала родова община, яка згодом трансформувалася у сусідську. Вона була цілком адекватним аналогом російській общині. Як наслідок таких міркувань окреслюється ідея нейтралітету стосовно до общини. Держава не повинна нищити цю форму землеволодіння / землекористування, але і не повинна докладати зусиль до її збереження.

Поза увагою членів Особливої наради не опинилося питання переваг та недоліків общини, общинного землеволодіння / землекористування. П. Семенов переконував колег у тому, що саме община – оптимальна форма господарювання за тих умов, що мали місце в Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Свою думку він обґрунтовував тим, що община стримувала обезземелення селян. Це було вкрай важливим, ураховуючи потреби тодішньої промисловості країни у робочій силі. Надлишок робочих рук призводив до погіршення соціально-економічного становища селян, які залишалися без роботи як у місті, так і без землі на селі. М. Хвостов, зіставляючи переваги общинного та подвірного землеволодіння, висловився за общинне. Останнє, на його переконання, характеризувалося меншим черезсмужжям, більшою урожайністю, ніж подвірне.

Привертає увагу оригінальний висновок М. Хвостова стосовно того, що „общині властивий сільськогосподарський прогрес” [259, с. 8]. Так до нього питання ніхто не вирішував. Як ілюстрацію до власних суджень він наводив приклади з північних губерній, в яких селяни-общинники запроваджували багатопільне господарство. Його погляди підтримав і О. Посніков, який говорив: „Община не є перешкодою на шляху розвитку сільського господарства ... За общинного землеволодіння можуть співіснувати різноманітні системи..., навіть ті, що є зразком розвиненої культури, городництва, садівництва” [259, с. 26-28].

Вищенаведену позицію поділяв і А. Лукошин, стверджуючи про відсутність альтернативи общині як форми землеволодіння. На користь своєї тези він звертався до світоглядних імперативів селян Росії. Зокрема, зауважував, що у силу специфіки ментальності селянства воно не сприйме відмінну від общинної форму господарювання на землі. Проблема, на його думку, полягала у тому, що після реформи 1861 р. викупні операції надали общині примусового характеру. Кругова порука, обмеження вільного виходу з общини – основні недоліки, які заважають общині нормально розвиватися. Їхнє усунення, на переконання А. Лукошина, сприятиме трансформації общини у добровільний союз селян. За збереження общини виступав і М. Герард. Щоправда, він вважав за необхідне усунути негативні моменти, властиві общині, які критикувалися сучасниками [262, с. 32].

Узагальнюючи думки прихильників общини, констатуємо, що вони занепад общини не пов'язували з умовами общинного землеволодіння. Останнє розумілося як таке, що здатне до саморозвитку. Причини кризи общини її прихильники вбачали у зовнішніх факторах, насамперед у адміністративно-фіскальних функціях, покладених на общину після Великої реформи.

Подібні погляди викликали шквал критики. У першу чергу це стосувалося тези про стримання общиною пролетаризації селян. А. Куломзин резонно щодо цього зауважував, що „пролетаріат буде за будь-якої форми землеволодіння, жодна з форм не врятує від пролетаріату” [257, с. 25-27]. Його підтримав Л. В'яземський: „Розвиток пролетаріату залежить не від форми землеволодіння, а від дефіциту землі. Пролетаріат і зараз зростає з кожним роком, але приховується в общині” [258, с. 11]. Категоричнішим за своїх колег у критиці позиції прихильників общини був О. Нікольський. Узагальнюючи дані по Орловській, Рязанській, Тульській губерніям, він констатував, що за панування у сільському господарстві окреслених територій общини, сільський пролетаріат становить 20 – 30% [262, с. 15].

Л. В'яземський, Г. Євреїнов, О. Нікольський піддали сумніву істинність суджень М. Хвостова. Зокрема, О. Нікольський спростував тезу щодо того, що за общинного землеволодіння черезсмужжя менше, а врожайність більша порівняно з іншими формами господарювання. Л. В'яземський ґрунтовно заперечив тезу М. Хвостова стосовно здатності общини до саморозвитку, визнавши непереконливими приклади процвітання окремих общин. Г. Євреїнов, проаналізувавши випадки травосіяння, констатував, що вони були поодинокі, реалізовані за допомогою земств, місцевих агрономів. Оперуючи чисельним цифровим матеріалом він показав, що інтенсифікація господарств вимагала значних капіталовкладень. За умови общинного землеволодіння робити їх було недоречно, непродуктивно. Г. Євреїнов проілюстрував: з часом община не розвивається, а навпаки – деградує, втрачає здатність задовольняти потреби навіть своїх членів. Так, по 32 общинам Михайлівського повіту Рязанської губернії упродовж 1885 – 1898 рр. відбулося скорочення поголів'я коней на 14%, лоша́т – на 39,8%, корів – на 11%, телят – на 34%, овець – на 65%, свиней – на 81% [259, с. 12-13].

Причини деградації, на переконання Г. Євреїнова, були такі. По-перше, общинне землеволодіння позбавляло селян стимулів до покращення ведення господарства. По-друге, дрібнення селянських наділів. По-третє, відсталі технології обробітку землі [259, с. 12, 15].

Із загальною оцінкою общини виступив Д. Піхно. У своєму виступі він, зокрема, зауважив: „Общинне землеволодіння не вирішує соціально-політичного питання про забезпечення землею всього сільського населення, однак серйозно погрожує загальним малоземеллям та нищенням селянської надільної власності. З сільськогосподарської точки зору, общинне землеволодіння – погана оренда, нічим не забезпечена, спрямована на позбавлення землевласника енергії, грабіжницьке ставлення до використання природних сил” [261, с. 29]. Общину як основну причину кризи та занепаду

сільського господарства Російської імперії визначав О. Нікольський [262, с. 15].

У результаті обговорення питання про переваги та недоліки общини чітко окреслилася позиція, відповідно до якої община – рудимент тогочасного економічного устрою, яка перешкоджає інтенсифікації сільського господарства, зростанню його продуктивності.

Різнилися позиції членів Особливої наради і у питанні майбутнього общини. Надшвидке знищення общини передбачав В. Гурко. Він вважав, що закінчення викупних операцій по землі позбавить общину найвиразнішої її ознаки – зрівняльного розподілу землі між членами, а тому прискорить занепад общини. Ліквідація общини, на якій так наполягав В. Гурко, не викличе, на його думку, кардинальних змін у побуті та способі життя селян. Свою позицію він умотивовував тим, що община без переділів – це не та община, про яку йдеться у законі. Так, за його підрахунками, понад чверті общин імперії не робили переділів упродовж 25 років. Понад однієї п'ятої не робили його зовсім. Якщо ж до цих показників додати ще 15% общин із подвірним землеволодінням, то, доводив В. Гурко, общинне землеволодіння втратило провідні позиції для більшості селян [258, с. 31, 33, 34-36]. Узагальнюючи, його позиція зводилася до двох основних положень: 1) община демонструє ознаки занепаду. У багатьох випадках общинне землеволодіння – фікція, яку штучно підтримує закон; 2) необхідно боротися з общиною.

Такі міркування В. Гурко не залишилися без уваги прихильників общини. М. Хвостов не погоджувався, зокрема, з тим, що у більшості общин відсутнім був переділ землі. Він наполягав на тому, що переділи у тій чи іншій формі мали місце. Як приклад, він наводив зменшення-збільшення розмірів окремих ділянок. О. Посніков хибною вважав тезу стосовно відсутності переділів як ознаки розпаду общини. Ф. Тернер, визнаючи, що „общинне землеволодіння гальмує культурне удосконалення землеробства”, підкреслював тісний взаємозв'язок між общиною та побутом селян. Це

давало йому підстави говорити про неможливість примусового, адміністративного нищення общини. У зв'язку з цим він пропонував оригінальне вирішення проблеми – створити умови, за яких селяни зможуть вільно обирати між різними формами землеволодіння [283, арк. 112].

Такий ліберальний підхід до майбутнього общини викликав схвальні відгуки серед членів Особливої наради. Так, А. Куломзин стосовно зазначеної вище думки заявив таке: „... общинна форма шкідлива, ... але вона є історичною формою існування великоросів, а не створеною кимсь. Ніякі закони змінити цю форму не можуть, поки необхідність її зміни не буде усвідомлена народом” [257, с. 25-27].

У підсумку учасники обговорення зійшлися на тому, що визнали общину добровільним союзом селян. І прихильники, і опоненти общини погодилися з тим, що необхідно позбавити общину примусових рис задля її трансформації у добровільну селянську спілку. Однак в іншому – в оцінці перспектив і самому тлумаченні общини як добровільної селянської спілки – погляди членів Особливої наради різнилися. Зокрема, прихильники общини в усуненні примусових рис, властивих общині вбачали можливість її перетворення у життєздатне, оновлене утворення. Їхні опоненти – можливість полегшення переходу до інших форм землеволодіння.

Така полярність думок автоматично порушувала ще одну важливу проблему – власності на общинних землях. Хто був власником землі: община як юридична особа чи окремі селяни? Від відповіді на нього залежало майбутнє общини. Адже, якщо селяни матимуть право виокремлювати свої ділянки та переходити до інших форм землеволодіння, то перспективи общини були одні. Якщо ж вони не мали такого права, то перспективи були інші. Питання, можна сказати, стояло руба: бути чи не бути общині.

О. Стишинський, керуючись тогочасною юридичною практикою, визначав общину як союз, при якому „право власності на надільні землі належить юридичній особі – сільській громаді, а її членам, фізичним особам, належить право користування: безтермінового, спадкового стосовно

присадибних ділянок та тимчасового, до переділу – на польові землі” [258, с. 2].

Проти визнання общини власником землі категорично виступив Д. Піхно. Для аргументації своєї позиції він звернувся до змісту Положення від 19 лютого 1861 р. (статті 165) та Загального Положення (стаття 36). Оперуючи ними, Д. Піхно обстоював висновок, що власниками землі є окремі селяни, однак їхня власність перебуває у спільній власності до закінчення викупних операцій. У такий спосіб община розумілася ним лише як тимчасовий розпорядчий орган цієї спільної власності.

Його опоненти – О. Стишинський та П. Семенов – також вдалися до аналізу змісту Положення від 19 лютого 1861 р. та Загального Положення. Однак прийшли до діаметрально протилежних висновків. Вони звернули увагу членів Особливої наради на саму процедуру викупних операцій. В інтерпретації О. Стишинського виявилось, що процедура передбачала два варіанти: землю могли купувати або окремі селяни, або общини. Відповідно, власниками у першому випадку були селяни, а у другому – громади. На практиці, стверджували О. Стишинський та П. Семенов, землі викупувалися громадами. На них видавалися й уставні грамоти. Тому, узагальнювали вони, власником надільних земель була община.

До окресленої вище дискусії, зважаючи на принципове значення порушеного нею питання, долучилися О. Рігтіх, Л. Петражицький, О. Єрмолов. Проаналізувавши юридичні документи, за якими селяни звільнялися з кріпосної залежності, О. Рігтіх запропонував цікаве тлумачення поняття „земельна власність”. До нього попередники не звертали увагу на цей сюжет. Він доводив, що у нормативно-правових актах, опрацьованих ним та до яких апелювали й інші його колеги, йшлося про те, що „як за подвірної, так і общинної власності надільна земля визнавалася власністю у загальноцивільному значенні цього поняття, до того ж власністю окремих селян, а не юридичних осіб”. Далі, аналізуючи текст Маніфесту від 19 лютого 1861 р. та зміст статті 159 Положення про викуп, він уточнював: „селяни

статусу вільних селян-власників набували ... по закінченню викупної операції, до тих пір, поки за землею числився борг, право власності було обмежене правом розпорядження” [262, с. 8].

Л. Петражицький звернув увагу на те, що в Положенні 1861 р. не було точності у визначенні понять та термінів. У такий спосіб він пояснював суперечність зроблених обома сторонами висновків, які ґрунтувалися на аналізі цього документу. На його думку, дискусія стосовно власності на землю в общині носила суто теоретичне значення. Він говорив, що на практиці все було визначено: „В російській селянській психіці право власності общин, тобто відповідні повноваження, у тому числі важливе право брати землю в одних і давати її у тимчасове користування іншим, має місце та діє”. Визнання законними переділів автоматично означало визнання права власності на землю за общиною. В іншому б випадку (визнання права власності на землю за селянами) ставило б під сумнів законність переділів. Це, на думку Л. Петражицького, зумовило б хаос на селі. Водночас професор не робив трагедії із цієї ситуації. Навпаки він запропонував законний механізм виходу з неї. На його переконання, необхідно було законодавчо закріпити існуючий стан справ із общинним землеволодінням. У такий спосіб створювалися необхідні умови для визначення у майбутньому раціональних правил переходу від общинної власності до приватної [262, с. 19].

Подібною була позиція і О. Єрмолова. Він погодився з існуванням у законодавстві серйозних протиріч, які унеможливають остаточно вирішити питання із общинним землеволодінням. Поняття „общинне землеволодіння” він трактував як тимчасовий державний інститут, існування якого пов’язане з викупними операціями. Із завершенням останньої общинне землеволодіння перетворювалося на спільне. Кардинальна відмінність між цими двома явищами селянського життя полягала у такому. За общинного володіння власником землі визнавалася община як юридична особа. Спільне володіння означало колективну власність. Це зумовлювало докорінну зміну прав селян на надільну землю. О. Єрмолов пояснював, у чому сутність цього процесу.

Так, у першому випадку отримання селянином землі могло відбутися лише за згодою юридичної особи в усій його сукупності, тобто за згодою усіх членів общини. У другому – кожний член общини отримував право на частину спільної власності, відповідно і на її виокремлення із загалу.

Підсумок дискусії підвів С. Вітте. Він заявив, що саме право общинника на частку общинної власності неспростовне. Питання в іншому: як визначити розмір цієї частки, як створити умови для її виокремлення із загалу. Це потрібно, на думку С. Вітте, вирішити у такий спосіб, аби не порушити прав селян, що залишалися в общині. Саме це питання було складним.

Інтенсивний обмін думками членів Особливої наради викликало питання про політичну роль общини. Проблема була більше, ніж актуальною, адже розпочалася Перша російська революція 1905 – 1907 рр. До її обговорення приступили 15 січня 1905 р. за ініціативи П. Семенова. На його думку, революційні події, в яких активну участь взяли безземельні селяни, що вийшли з общини, зайвий раз переконують: община – надійний гарант від пролетаризації, а відповідно, політизації села. У зв'язку з цим він заявляв: „... якщо знищити общину, то чисельність сільського пролетаріату буде неухильно зростати ... такий елемент не дорожить нічим, легко піддається будь-яким хвилюванням, які не властиві селянам-общинникам” [257, с. 23].

Коментуючи виступ П. Семенова, С. Вітте звернув увагу на те, що, згадуючи про заворушення на вулицях столиці, він не згадав про виступи селян Полтавської та Харківської губерній 1903 р. Зокрема, голова Особливої наради зазначив, що найактивнішими були селяни Костянтиноградського повіту Полтавської області, в якому, до речі, з 195 тис. дес. надільної землі 175 тис. було в общинній власності. О. Єрмолов висловився за те, щоб не ставити у безпосередню залежність „схильність населення до безладу” від форми землекористування [257, с. 23].

Отже, думки членів Особливої наради знову розподілилися. Одні вважали, що община – надійний бар’єр від політизації селян, інші – каталізатор цього процесу.

Цікавим є те, як до общини ставилися місцеві комітети, яку інформацію стосовно цього питання вони подали до Особливої наради. Опрацювання нами історичної джерельної бази дозволило відтворити позицію повітових та губернських комітетів щодо цієї проблеми. Вона обговорювалася у 184 комітетах. 113 повітових та 12 губернських висловилося за ліквідацію общини, 42 – за збереження з певними застереженнями, 17 – ухилилися від прямої відповіді, зауваживши, що „саме життя вирішить питання” [318, с. 124]. Водночас межа між прихильниками ліквідації общинного землеволодіння та їхніми опонентами не була чітко вираженою. Лише 52 комітети з 125 пропонували скасування общини законодавчо, 5 висловилося за обов’язковий перехід до приватної власності. Решта пропонувала різні способи заохочення виходу селян із общини, залишаючи за селянами свободу вибору [317, с. 102-103].

Ставлення місцевих комітетів до питання про збереження чи ліквідації общини представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Ставлення місцевих комітетів до питання про збереження чи ліквідації общини [329]

	У 49 губерніях Європейської Росії (комітетів)
За однозначне збереження общинного землекористування	32
За збереження за умови його упорядкування	15
Разом	47
За полегшення виходу з общини	27

За перехід до подвірного володіння рішенням простої більшості	17
За перехід до подвірного володіння	22
За перехід до хутірського володіння	10
За перехід до володіння на засадах приватної власності	5
За скасування общинного землекористування	15
Разом	96

Аналіз даних, уміщених у таблиці 2.3, переконує, що прихильники общини були в меншості. Більшість комітетів виступила за модифікацію цього інституту. Таким чином спостерігаємо співзвучність між узагальненою позицією членів Особливої наради та місцевих комітетів.

Підводячи підсумок по дискусії стосовно общини, констатуємо таке. По-перше, порушене питання було вкрай актуальне, оскільки стосувалося основ селянського буття. По-друге, прихильники скасування/модифікації общини наводили переконливіші аргументи за своїх візаві. По-третє, під час обговорення проблеми членами Особливої наради було проаналізовано нормативно-правову базу, яка стосувалася селян Росії. Її осмислення виявило ряд суттєвих недоліків, які унеможлилювали законодавче закріплення змін на краще, переконували в необхідності напрацювання принципово нового законодавства про селян. Насамперед це стосувалося серйозних розбіжностей у трактуванні таких важливих понять, як „община”, „общинне землеволодіння”, „селянське землеволодіння” тощо. По-четверте, принципово новим було те, що, незважаючи на революційні події, узагальнена позиція Особливої наради стосовно общини містила засади поступовості та добровільності. Згодом саме вони ляжуть в основу Столипінської аграрної реформи.

Принципове значення для визначення напрямів нової аграрної політики мало ще два питання: 1) які альтернативні обшинному форми землеволодіння можуть сприяти ефективному розвитку сільського господарства; 2) за якими правилами селяни можуть виходити з общини та виокремлювати свої наділи із общинного фонду.

Як не дивно, однак, і прихильники збереження общини, і їхні опоненти одноголосно висловилися за хутір як альтернативу общинному землеволодінню. Хутір було проголошено панацеєю в усуненні проблем, що мали місце у сільському господарстві Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Однак уже конкретні міркування стосовно хуторів, становлення хутірської системи господарювання на селі у прихильників збереження общини та їхніх опонентів були різними.

П. Семенов, розмірковуючи над масштабами поширення хутірської системи, закликав колег „прагнути до добробуту всього народу, а не окремих осіб”. У такий спосіб він привертав увагу до ризиків, які виникали під час становлення хутірської системи. На наш погляд, П. Семенов резонно зауважував, що формування хуторів призведе до масового обезземелення селян: „Якщо зі 100 селянських дворів земельні наділи перейдуть до 20 господарів, ... а решта 80 дворів стануть безземельними, то це б суперечило всьому тому, що створювалося Положенням 19 лютого 1861 р. Поділити обшинну землю між усіма 100 дворами так, щоб кожний отримав гарну ділянку, на якій завів би хутірське господарство, на жаль, неможливо” [260, с. 15]. Подібними були думки і О. Щербатова. За його підрахунками, понад 3/4 селян при переході на хутори, розмір якого обмежувався б 50 дес., ставали безземельними. Масовому поширенню цієї системи перешкоджали і природнокліматичні умови, наприклад дефіцит води в окремих регіонах. О. Посніков, підтримуючи своїх однодумців, наводив аргументи соціокультурного характеру. Він був переконаний, що хутір, порівняно з общиною, меншою мірою відповідав специфіці побуту російських селян. У такий спосіб, виступаючи за хутір як альтернативну форму общинному

землеволодінню, прихильники збереження общини виступали за обмеження поширення хутірської системи.

Опозиційно налаштований до общини П. Дюшен поставив під сумнів судження своїх колег стосовно недоречності масового поширення хуторів. Зокрема, він спростовував заперечення щодо поширення хуторів реальними прикладами із заселення Сибіру та інших степових районів Російської імперії. З цього приводу П. Дюшен говорив: „Дивно, що всі заперечення лунають саме тепер, коли ще до недавнього подвірне заселення було звичайною формою колонізації степів нашого півдня, приволзького краю і всього Сибіру, не кажучи вже про давню Русь, яка не знала великих поселень. Якщо наші селяни до недавнього засновували у степах хутори і знаходили воду, то геть не зрозуміло, чому вони її не віднайдуть тепер”. Необхідність та можливість створення хутірських господарств доводив досвід Ровенської та Вітебської губерній. П. Дюшен зауважував, що у цих регіонах розверстання общинного землеволодіння відбувалося без втручання держави, коштом селян [284, арк. 68-70].

Особлива нарада, вислухавши аргументи обох сторін, як завжди, обрала компромісну позицію. Вона була висловлена у виступах О. Єрмолова, Д. Піхно. Перший однозначно відрубне землеволодіння назвав досконалою формою землеволодіння. Водночас він погодився з думкою тих колег, які говорили про поступовий перехід до неї: „Я вважаю, однак, що перше, ніж перейти до цієї форми, община поступально пройде декілька стадій: спочатку трансформується у подвірне володіння, а далі – до більш відособленого землеволодіння. Перехід має бути поступовим... ” [262, с. 20-21]. Схожі думки висловив і Д. Піхно. Він наголосив на безперспективності насильницької трансформації економічного життя. На його переконання, краще не заважати людям жити краще, а допомагати у цьому. У зв'язку з цим, підсумовував професор: „Прагнути до масового поширення хуторів не потрібно, оскільки ця, безсумнівно краща, форма господарювання містить багато складнощів, не завжди є придатною до реалізації” [261, с. 30-31].

Таким чином позиція Особливої наради стосовно хуторів полягала у тому, що: 1) хутір визнавався ефективнішою порівняно з общиною формою землекористування, хоча і небездоганною; 2) перехід від общинного до хутірського землеволодіння має бути поступальним, ненасильницьким.

Друге питання було набагато складніше для вирішення, оскільки воно носило суто практичний характер: зачіпало інтереси не тільки тих селян, що виходили з общини та облаштовували хутірське господарство, а і тих, хто залишався в общині. Ураховуючи це, члени Особливої наради запропонували три можливі варіанти переходу до нових форм землеволодіння: 1) за рішенням більшості членів общини; 2) з ініціативи меншості; 3) індивідуальний перехід.

Перший варіант передбачав перехід до нової форми землеволодіння за умови, що за це проголосувала більшість членів общини. У такому випадку автоматично порушувалося питання про те, що собою являє більшість. Відповідно до тогочасного чинного законодавства про селян, перехід до подвірного землеволодіння міг бути реальним тільки за рішенням кваліфікованої більшості (2/3). На практиці набрати таку кількість голосів було надзвичайно складно. Тому більшість членів Особливої наради вважала, що така кваліфікована більшість лише гальмувала сільськогосподарський прогрес. У зв'язку з цим лунали пропозиції замінити кваліфіковану більшість простою більшістю голосів.

О. Оболенський, наприклад, взагалі доводив, що заміна кваліфікованої більшості простою на практиці немає суттєвого значення. Всерівно рішення про перехід, на його думку, приймалося одноголосно. М. Хвостов та О. Стишинський наполягали на збереженні кваліфікаційної більшості. О. Єрмолов 2/3 називав „кайданами, що стримують розвиток ініціативи у селян”. Навіть прихильник общини П. Семенов визнав правоту думки О.Єрмолова. Він погоджувався на зменшення пропорції до 3/5. Водночас він не вітав заміни кваліфікаційної більшості на просту, вважаючи, що у такому разі вихід із общини залежатиме від випадковостей [263, с. 11].

Обережну позицію обрав С. Вітте. З одного боку, він вважав, що проста більшість набагато краща за кваліфіковану, а з іншого – не наполягав на обов'язковому її застосуванні. Пояснюючи свій вибір голова Особливої наради роз'яснював: „Я висловився за збереження 2/3 голосів лише тому, що далі будуть обговорюватися способи для виходу з общини меншості, тобто йтиметься про те, що рішення більшості не є обов'язковим для меншості” [264, с. 15]. Така точка зору С. Вітте була взята за основу. Таким чином, перехід від общинного до інших форм землеволодіння міг відбутися по рішенню 2/3 голосів, але меншість мала право виокремлення з общини своїх наділів.

Жваві дебати точилися також навколо таких питань. По-перше, хто із членів общини мав право голосу: чи всі її члени, чи тільки ті, хто мав наділ. По-друге, як вираховувати більшість: чи із усієї чисельності тих, хто мав право голосу, чи тільки із тієї чисельності, що була присутня на сході. Думки членів Особливої наради стосовно цього були діаметрально протилежні. Частина виступала за те, щоб більшість обраховувати із загального списку тих, хто мав право голосу, частина – тільки тих, хто брав участь у сході; одні виступали за збереження кваліфікованої більшості, інші – за просту більшість. Єдиної думки стосовно цього напрацьовано не було. Матеріали обговорення передали Редакційній комісії при Особливій нараді, зобов'язавши останню віднайти компромісне рішення.

Думка про те, що рішення 2/3 общинників не було обов'язковим для меншості, ні в кого з членів Особливої наради не викликала сумнівів. Більше того, вона була схвалена одностайно – рідкісний випадок у роботі наради. Так само більшістю голосів був підтриманий і принцип, за яким меншість мала право на вихід із общини. Натомість умови реалізації цього принципу стали приводом до серйозної дискусії між прихильниками збереження общини та їхніми опонентами.

Так, О. Стишинський, М. Хвостов наполягали на тому, щоб за селянами, які вийшли з общини, закріплювати наділи в одному місці. В

іншому випадку, переконував О. Стишинський, відбулася б плутанина між общинним та подвірним землеволодінням, посилювалося б черезсмузжя, унеможливилися б наступні переділи. З точки зору теорії, наведена вище позиція мала сенс. Однак на практиці, як слушно зауважив С. Вітте, її реалізувати було надзвичайно складно [264, с. 19].

Не менш важливими питаннями при виході селян із общини були питання про розмір наділів, які закріплювалися за ними, та про те, які саме наділи закріплювати за селянами. Цю проблему не оминули своєю увагою члени Особливої наради. На переконання І. Іванюкова, О. Нікольського, О. Стишинського, доречно звернутися до аналізу нормативно-правової бази і діяти, керуючись нею. Зокрема, І. Іванюков прямо вказував на рішення Сенату щодо цього питання. Відповідно до нього, за селянином який виокремлювався із общини, закріплювався той розмір землі, який він мав за останнім переділом [264, с. 23]. Це положення, на переконання О. Нікольського мало бути висхідним у визначенні земельних прав членів общини. З цим погоджувався і О. Стишинський. В його розумінні виокремлення з общини за існуючим переділом – єдине реальне вирішення цього питання.

Проти такого підходу категорично виступив М. Кутлер. Він позицію, якої дотримувалися І. Іванюков, О. Нікольський, О. Стишинський, назвав несправедливою. Свою думку М. Кутлер обґрунтовував таким: „... переділи в общинах відбуваються по наявним у них душам, якщо у 2/3 общини кількість наявних душ зросла, а у 1/3 зменшилася, то 1/3 буде вимагати виокремлення з метою закріплення за собою того надлишку, що випадково став її” [264, с. 26-27]. У зв'язку з цим він пропонував виокремлювати землю на підставі нового переділу. Таку ідею підхопив і розвинув Л. Петражицький. Він мислив оригінально, апелюючи до соціокультурних та світоглядних імперативів селян Російської імперії. У його розумінні, якщо селяни будуть прагнути отримати більше землі під час виокремлення з общини, ніж у них є, то вони намагатимуться скористатися випадком, у результаті чого община

штучно розпадеться. Якщо вони боятимуться отримати менше, ніж вони мають за общинного землеволодіння, то вони ніколи не погодяться на виокремлення з общини. Таким чином утворювалася ситуація, за якої нове правило відіграло роль гальма у ліквідації общини.

Обидві позиції були крайнощами, а тому члени Особливої наради відхилили їх. Своєрідну крапку у дискусії з цього питання поставив С. Вітте. Він підкреслив необхідність надання права меншості виходити з общини усупереч думці більшості. Голова наради окреслив три принципові умови такого переходу. По-перше, розмір ділянки селянина, який виокремлювався з общини, не повинен перевищувати того розміру, який по факту перебуває у користуванні такого селянина. По-друге, розмір виокремлюваної землі визначався на підставі тієї системи переділу і того сімейного складу, який мав місце на момент виокремлення. По-третє, повинні функціонувати спеціальні установи, до яких селяни могли вільно звертатися, вирішуючи поземельні спори [265, с. 5]. Такий підхід С. Вітте, ураховуючи загальний стан справ у сільському господарстві імперії, був виправданим. Він також узгоджувався з принципами Особливої наради – поступовість, ненасилля.

Індивідуальний перехід був необхідний із загальної сільськогосподарської точки зору. Саме таку позицію обстоював О. Нікольський. На його переконання, індивідуальна ініціатива селян була каталізатором удосконалення агротехнологій на селі. У зв'язку з цим він вважав, що якщо позбавити ініціативних селян права індивідуального виходу з общини, то остання позбудеться будь-якої можливості до прогресу [265, с. 11]. Більш обережним у своїх судженнях на проблему був С. Вітте. З одного боку, він вважав, що такий індивідуальний перехід сприятиме штучному нищенню общини. З іншого – не заперечував проти того, щоб таке право було закріплене за селянами, але на умовах, які б унеможливили штучне руйнування общини. Як одну з них, С. Вітте називав дозвіл індивідуального переходу лише під час переділу. Однак це, як доводив І. Горемикін, суперечило 36 статті Загального Положення. У ній чітко було прописано:

„Кожний член общини може вимагати, щоб із общинної землі йому було виокремлено ділянку у приватну власність, розмір якої відповідав би його дольовій участі у придбанні цієї общинної землі. Якщо таке зробити неможливо, то селянинові, який бажає отримати свою ділянку землі, общиною сплачуються кошти. Їхній розмір визначається або взаємною згодою, або оцінкою землі” [265, с. 16-17, 29].

Підводячи підсумки дискусії, члени Особливої наради зійшлися на тому, що селяни мають право на індивідуальний вихід із общини лише під час переділів. У решті випадків вони мають право вимагати грошову компенсацію за те, що їхній наділ залишається в общині [288, арк. 4]. Взята за основу членами наради трисходинкова система переходу селян до нових форм землеволодіння, попри окремі недоліки, мала одну суттєву перевагу. Селяни отримували право вибору. До цього вони його не мали. З іншого боку, на нашу думку, така модель за умов революції була оптимальною. Вона відволікала увагу селян від участі у революції, спонукала їх до удосконалення сільськогосподарського виробництва. Спрямовувала селянську енергію у річище державного будівництва.

Окрім питань соціально-економічного характеру члени Особливої наради активно обговорювали і приймали рішення з питань суспільно-політичного характеру. Насамперед це стосувалося проблеми селянського управління та судоустрою.

С. Вітте на черговому засіданні наради висловив власну концепцію переоблаштування селянського управління. Її сутність полягала у тому, що центральну ланку селянського управління – сільську общину – планувалося реорганізувати на всестановій основі, максимально наблизивши її до земств. У такий спосіб Сергій Юлійович мав намір створити дрібну земську одиницю. Така позиція голови Особливої наради була підтримана більшістю її членів. Вони справедливо наголошували на тому, що селянське управління перевантажене різноманітними обов’язками: адміністративними, податними,

поліцейськими. Всі вони втратили становий характер, належали до компетенції не місцевих, а державних органів управління [287, арк. 316].

Більшість звертала увагу і на той факт, що склад волосного управління був незадовільним. Наприклад, О. Ріттіх зауважував: „Виборна служба у сільській адміністрації є тяжкою повинністю, вона відволікає від ведення господарства, тому старші посади, які є почеснішими, заміщуються або хуліганями, або особами, що від них залежать, менш почесні – недбалими господарями” [165, с. 10].

Селянське управління потребувало реорганізації й через сваволю земського начальства, зауважували представники більшості. На доказ своєї правоти її представники, зокрема М. Кутлер, оперуючи інформацією, що надходила до міністерства внутрішніх справ, зауважував, що закони 1889 р. не сприяють розвитку самоуправління на селі. Здебільшого питання, що належать до компетенції селянських сходів та общин, вирішуються на власний розсуд земського начальника [252, с. 21].

Проти такої позиції більшості виступила меншість: О. Стишинський, М. Хвостов, О. Щербатов, С. Шереметєв. Вони наполягали на необхідності збереження становості у селянському управлінні. Були категорично проти будь-яких принципових змін у цій справі. Єдине на що вони погоджувалися – часткові зміни в органах селянського самоуправління та покращення кадрового складу волосного та сільського сходів. Вони були переконані, що сама ідея всестанової волості не може бути реалізована. В іншому випадку, стверджували представники меншості, у роботі сходу домінували б куркулі та інший небажаний елемент. Під час обговорення питань соціально-економічного характеру виявлялося б протистояння між інтересами селян та поміщиків. Селяни реорганізацію волосного ладу, вважала меншість, не сприймуть, будуть вважати її інтригою вищих класів [248, с. 28].

Заперечуючи ідею всестановості волості, меншість обґрунтовувала це тим, що селянський мир – однорідна маса, на яку особи інших станів, із їхньою культурою та освітою, справлятимуть негативний вплив [74, с. 169].

У своїх судженнях вони не були самотніми. Подібних поглядів дотримувалася соціалістично налаштована інтелігенція та крайні консерватори. Уряд так само вважав, що під час об'єднання селян із представниками інших станів, буде порушено єдність та цілісність селянських світоглядних імперативів. Знищення цього світоглядного фільтра призведе до того, що вакуум заповнить різноманітна політична ідеологія. Потрібно сказати, що подібні застереження мали під собою реальний ґрунт. Варто хоча б пригадати активну політичну роботу серед селянства есерів та інших політичних сил на початку ХХ ст., виступи селян під час російської революції 1905 – 1907 рр. Окрім того не варто забувати і про своєрідну традицію „страху” можновладців перед „пугачовщиною”.

На переконання меншості, переоблаштування селянського управління суперечило основним принципам Великої реформи. Про це відверто на засіданні Особливої наради заявив О. Стишинський. За його словами, заміна сільського сходу новою формою всестанового земського управління – дрібною земською одиницею – рівнозначна „ліквідації селянства як стану у першій половині Росії та катастрофічному зменшенню чисельності у другій половині” [251, с. 28].

Проти всестановості селянського управління висловився і М. Хвостов. У своїх аргументах він апелював до морального аспекту проблеми. Зокрема, наголошував на тому, що селяни навряд чи виграють від того, що у роботі волосних з'їздів братимуть участь представники інших станів. Найбільше він опікувався долею селян Північно-Західного краю, переймаючись тим, щоб не віддати їх на поталу „іноплеїнному класу” [248, с. 28].

Водночас, розуміючи, що повністю виступати проти ідеї удосконалення земств за умов революції 1905 – 1907 рр. неможливо, меншість пішла на тактичний крок. Її представники запропонували вирішити завдання зближення земств із населенням шляхом реорганізації виконавчих органів земств. Замість формування всестанових волосної та земської установ вносилася ідея розширення представництва на сільських сходах під

час вирішення чітко визначеного кола питань. Меншість готова була надати право голосу на сільських сходах міщанам, ремісникам, цеховим тощо. Окрім того вона погоджувалася частково витрати на утримання волосного правління покривати за рахунок держави [248, с. 28].

Підсумком гострих дебатів стало голосування. У його результаті члени Особливої наради висловилися на підтримку проекту С. Вітте. Було прийнято рішення вилучити із селянського управління ведення адміністративних справ. Їх передавали або земству, або урядовій установі.

Обговорення проблем волосного суду та селянського права відбувалося на фоні критики проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Так, О. Гуляєв критично оцінював рівень фаховості волосного суду. Він вважав, що „за невігластва суддів, волосний суд – суд волосного писаря”. Зрозуміло, що за таких обставин безглуздо було розширювати повноваження волосного суду. Свою позицію він обґрунтовував тим, що проект волосного суду передбачає створення установи, що не принесе ніякої користі селянам, навпаки буде лише шкодити. Його існування лише посилить зловживання з боку земського начальника, оскільки відсутнє цивільне право для селян [253, с. 2].

Г. Євреїнов піддав критиці стану відокремленість селянства і повну залежність селянського суду від адміністративних властей. У такий спосіб, на його думку, нехтуються основні принципи Великої реформи. Він наполягав на необхідності унормування селянських правовідносин цивільним законодавством. Ним було запропоновано і створення виборного селянського суду на чолі з суддею, що має спеціальну юридичну освіту [255, с. 11].

Прикметно, що у вищих правлячих колах також скептично ставилися до проекту про волосний суд Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Цікавими щодо цього є міркування міністра юстиції М. Муравйова. За його словами, волосний суд не відповідав критеріям правильного суду: „Волосний суд несамотійна, залежна від усіх інстанція: від волосного

старшини, волосного писаря, від земського начальника. Він не здатний виконувати покладені на нього функції” [256, с. 5-6].

Всупереч цим думкам лунали ідеї меншості. Зокрема, М. Хвостов наполягав на тому, що волосний суд, як і волость, мають залишатися становими, тобто селянськими. Таким же до цього питання було ставлення і О. Щербатова [254, с. 30].

Таким чином 19 членів Особливої наради висловилося за реорганізацію волосного суду. Вони становили більшість. Меншість – за збереження селянського волосного суду без будь-яких його змін. Єдине на що вони погоджувалися – на створення судових уставів, які б ураховували особливості селянського життя та специфіку селянської правової свідомості.

Отже, підсумовуючи обговорення членами Особливої наради важливих соціально-економічних та суспільно-політичних складових селянського питання, констатуємо таке. По-перше, її засідання відбувалися в атмосфері коректних, тією чи іншою мірою науковообґрунтованих дискусій між прихильниками консервативної аграрної політики та їхніми опонентами. По-друге, рішення, що приймалися, ґрунтувалися на принципах поступовості та ненасиллі. По-третє, прийняті по ключовим питанням соціально-економічного життя селян рішення засвідчували, що нарада обрала і дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного сектора економіки. Водночас ураховувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет стали віддавати розвитку особистої ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту селянської приватної власності на землю. По-четверте, обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. Ставка робилася на стимулювання і розвиток селянського самоуправління, інтеграцію

селянського мікрокосму до імперського макрокосму. По-п'яте, упродовж кінця 1904 – початку 1905 рр. Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики. С. Вітте вдалося досягти поставлених ним цілей.

2.3. Закриття Особливої наради. Вплив її рішень на нову аграрну політику уряду

30 березня 1905 р., відповідно до указу імператора, Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості припинила свою діяльність. Рішення Миколи II шокувало не лише С. Вітте, а і Сенат, якому воно було оголошено. Всі матеріали, напрацьовані Особливою нарадою, передавалися у розпорядження Особливій нараді із заходів по зміцненню селянського землеволодіння на чолі з І. Горемикіним. Остання інституція оголошувалася правонаступником Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Завдання новоствореної інституції полягало у тому, щоб „запропонувати заходи, спрямовані на зміцнення селянського землеволодіння, а також напрацювати положення про надання селянам найкращих умов використання своїх угідь у зв'язку зі змінами господарських умов” [277, арк. 1]. Прикметно, що указ про припинення діяльності наради було підписано у той самий день, коли три роки тому розпочалися селянські виступи у Костянтиноградському повіті Полтавської губернії.

С. Вітте отримана звістка дошкуляла з особливою гостротою. По-перше, три роки наполегливих зусиль виявилися марними, оскільки І. Горемикін і гадки не мав продовжувати на нових засадах розробляти аграрну політику, С. Вітте це прекрасно розумів. По-друге, 30 березня 1902 р. і 30 березня 1905 р. тісно переплелися між собою у свідомості Сергія Юлійовича, у чомусь були для нього знаковими.

Насамперед цікавим є те, як ситуацію пояснював С. Вітте. На його думку, мало місце два основних фактори. Перший – напрямок та характер

роботи Особливої наради. На переконання екс-голови наради, „думка про приватну власність селян була настільки новою, що напрямок діяльності Особливої наради викликав застереження, які тепер висловлюють окремі члени Державної Ради, чи не просуваємося ми у цьому питанні дуже швидко, хоча ми йшли, можна сказати зі швидкістю людського бігу, а потім – зі швидкістю кур'єрського поїзду. Однак звичайну людську швидкість назвали небезпечною, у результаті чого Особлива нарада припинила існування” [266, с. 27].

Другий – особистісний. Про нього С. Вітте залишив інформацію у своїх спогадах. Зокрема, він записав, що під нараду „міну уповільненої дії” підвели І. Горемікін, кар'єрист О. Кривошеїн, Д. Трепов. Саме вони переконали імператора у тому, що Особлива нарада „ненадійна”, своєю діяльністю підриває основи російської державності [41, с. 221].

О. Корелін також вважає, що фатальну роль у майбутньому Особливої наради відіграла записка Д. Трепова „Земельна політика та селянське питання”. У ній містилася критика діяльності наради, а окремі положення були відтворені в наказі імператора про ліквідацію установи. „Селянське питання є центральним питанням російського життя, – писав Д. Трепов. – Із селянським питанням пов'язане наше майбутнє”. Однак ці моменти не усвідомлювалися, на переконання Д. Трепова, членами Особливої наради. Замість того, щоб вирішувати актуальні питання економічного характеру С. Вітте та очолювана ним нарада більше переймалися правовими питаннями, тим, як поширити на селян цивільне законодавство, усунути його стану відокремленість. Д. Трепов доводив, що це було неправильним [162, с. 523].

На думку М. Симонової, поява записки Д. Трепова була сигналом про те, що у внутрішній політиці самодержавства окреслилися кардинальні зміни, зумовлені революцією 1905 р. [342, с. 217].

Певну ясність у розуміння особистісного фактору у закритті Особливої наради вніс у своїх мемуарах В. Гурко [74, с. 84, 397, 399-401]. Він звернув

увагу на той факт, що І. Горемикін позбувся портфеля міністра внутрішніх справ та імператорського благовоління через інтриги С. Вітте. У попередніх розділах ми писали, що своєю посадою Д. Сипягін був зобов'язаний С. Вітте. Отримав її він після звільнення І. Горемикіна. Зрозуміло, що за такого розвитку подій І. Горемикін тільки і розраховував на реванш над С. Вітте за першого ліпшого випадку. Така нагода випала на початку ХХ ст. За підтримки Д. Трепова, з братом якого Іван Логгинович добре знався ще коли очолював міністерство внутрішніх справ, І. Горемикін повертає собі втрачені колись позиції. Спочатку він, як ми писали про це вище, усуває конкурента розпущеної Особливої наради з питань сільськогосподарської промисловості, а у квітні 1906 р. замість С. Вітте очолює уряд.

Не менш важливою складовою, окрім особистої боротьби між С. Вітте та І. Горемикіним, було і ставлення Миколи II до голови Особливої наради. Відомо, що 28 лютого 1905 р. С. Вітте написав листа на ім'я імператора [41, с. 573]. У ньому, обговорюючи поточні питання, Сергій Юлійович зробив спробу переконати царя у доцільності укладання мирної угоди з Японією, враховуючи загострення політичної ситуації усередині країни. Пропозиція була цілком умотивованою. С. Вітте мислив логічно і правильно, захищаючи інтереси імперії. Однак Микола II думав по-іншому. Поразки у війні з Японією заділи самолюбство імператора, позбавили здатності мислити прагматично. У плани царя входив реванш над Японією, а не мирний договір. С. Вітте у черговий раз став опальним.

Отже, закриття Особливої наради не було об'єктивно умотивованим. Установа перебувала на етапі піднесення своєї діяльності. Залишався важливий період – систематизувати рішення у законопроект.

Припинення роботи Особливої наради не було конструктивним і з політичної точки зору. Адже Особлива нарада із заходів по зміцненню селянського землеволодіння на чолі з І. Горемикіним не була дієздатним органом. Більшість її членів складала меншість Особливої наради С. Вітте. Доходило навіть до курйозів. Так І. Горемикіну довелося роз'яснювати

М. Хом'якову, майбутньому голові III Державної Думи Росії, що ні вихід із общини окремих членів, ні виокремлення селян на хутори, не лише не підривають основи общинного ладу, а сприяють його міцності, відіграючи роль „попереджувального клапану” [241]. Особлива нарада, очолювана І. Горемікіним, фактично похоронила справу напрацювання адекватної вимогам часу аграрної політики.

С. Вітте умів „тримати удар”. Пройшовши тернистий шлях, набувши достатнього політичного досвіду, знаючись на традиціях двору, він розумів, що рано чи пізно, але імператор, урядовці змушені будуть повернутися до аграрного питання. Очікувати довелося недовго. У жовтні 1905 р. С. Вітте очолює Раду Міністрів Російської імперії. Крім того, на початку 1906 р. хвиля масових заворушень по країні пішла на спад. Однак активна участь у революції селян у черговий раз змусила владу повернутися до розробки та упровадження нової аграрної політики.

Зазначимо, що участь селян у революційних подіях була масовою. За підрахунками В. Данилова, восени 1905 р. селянський рух охопив більше половини Європейської Росії, практично усі регіони поміщицького землеволодіння. Упродовж 1905 р. було зафіксовано 3228 селянських виступи, у 1906 р. – 2600, у 1907 – 1337. За різними підрахунками дослідників, у 1905 – 1907 рр. у Європейській Росії було знищено від 3 до 4 тис. дворянських маєтків, тобто 7 – 10% від їхньої загальної чисельності. Найбільше їх було знищено у Саратовській, Самарській, Тамбовській, Курській, Київській та Чернігівській губерніях [75, с. 4-23].

Про масштабність участі селян у революції свідчать і такі дані. Так, тільки із 13,1 млн. селян українських губерній 1/5 брала участь у революції [176, с. 297]. Активність і спрямованість селянських виступів під час революції 1905 – 1907 рр. мала регіональну специфіку. Так, на Правобережжі переважала страйкова боротьба із гаслами збільшення зарплати, зменшення робочого дня. Селянський рух спрямовувався проти великого землеволодіння і орендарів. У ньому брали участь як незаможники, сільгоспробітники, так і

заможні селяни [147; 1]. На Лівобережжі селяни виступали як проти поміщиків, так і проти заможних односельчан [222]. Хоча, скажімо, на Полтавщині заможні селяни теж громили економію у с. Чевельчі [147, с. 163]. Всі групи селянства брали участь в аграрному русі Півдня України. Про характер селянської боротьби дозволяють говорити дані, наведені М. Лещенком. Вони переконують у тому, що селянські виступи носили суто економічний характер. Так, із 6802 селянських виступів у 1905 – 1907 рр. в Україні лише 886 заворушень або 13% носили політичний характер, а 5098 або 72% – економічний характер [176, с. 346]. Як справедливо зауважує Ю. Вовк, на соціальній активності селян позначилась його любов до землі. Біднота мріяла не про ліквідацію багатіїв, а про те, щоб самій стати такою [49, с. 13-14].

Користуючись нагодою (прем'єрство та потреба в новому аграрному курсі) С. Вітте бере активну участь у розробці нової аграрної політики. Ключова роль у цьому процесі належала уряду. 10 січня 1906 р. прем'єр-міністром імператору було представлено звіт-довідь про роботу Ради Міністрів із напрацювання засад нової аграрної політики. У ньому було проаналізовано вплив Маніфесту від 3 листопада 1906 р., що стосувався викупних платежів селян за землю, на подальшу трансформацію аграрного законодавства Російської імперії. У зв'язку з цим він акцентував увагу на подальших кроках із модернізації аграрного сектору економіки. Насамперед, на думку прем'єр-міністра, потрібно було надільні землі визнати власністю селян. По-друге, закріпити правила, за якими селяни могли виокремлювати свої наділи із общинного землекористування [308, арк. 7]. У такий спосіб С. Вітте перед Миколою II ставив питання про необхідність законодавчого оформлення в країні нового інституту – селянської приватної власності на землю. Свою позицію він обґрунтовував тим, що приватна власність селян на землю, закріплена за ними юридично, позитивно позначиться на їхній правосвідомості. Повага до своєї власності, вважав С. Вітте, викличе подібне ставлення і до чужої. Отже, ми бачимо, що, як і у попередніх випадках,

Голова Ради Міністрів апелював до необхідності не лише економічних чи правових змін на селі, а і до трансформації свідомості селян. Цю ж ідею згодом проголосить і П. Столипін. У виступі від 6 березня 1907 р., говорячи про завдання головного управління землеустрою і землеробства у зв'язку із реформою, П.А. Столипін констатував: “..необхідно дати можливість здібному, працелюбному селянинові, тобто солі землі російській, звільнитися від тих тисків, від тих сучасних умов життя, в яких він тепер перебуває. Потрібно дати йому можливість закріпити за собою плоди трудів своїх і передати їх у невідчужену власність” [350, с. 105].

Звіт-доповідь, незважаючи на революційність змісту викладених у ньому ідей, отримав схвалення імператора. Йому імпонувала ідея С. Вітте законодавчо оформити інститут селянської приватної власності на землю. Позиція Миколи II стимулювала роботу Ради Міністрів з аграрного питання. Через два тижні після подання прем'єром звіту-доповіді самодержцю, 24 січня 1906 р., відбулося засідання уряду, на якому була конкретизована програма його дій у сфері модернізації селянського законодавства [309, арк. 46]. Члени уряду були свідомі того, що аграрна реформа, як і скасування кріпацтва у 1861 р., зумовить проведення в країні цілої низки реформаторських заходів, що будуть стосуватися судочинства, податкової справи, земств тощо [195, с. 205-206]. У зв'язку з цим, вважали урядовці, доречним було б використовувати проекти, напрацьовані Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості упродовж 1902 – 1905 рр. Таким чином, думки, ідеї, проекти, напрацьовані упродовж 1902 – 1905 рр. Особливою нарадою, отримали подальший розвиток у роботі уряду в 1906 р.

5 березня 1906 р. Радою Міністрів було схвалено рішення створити Міжвідомчу комісію під головуванням О. Нікольського для напрацювання нею основних засад із реорганізації селянського законодавства. В історіографії зустрічається ще одна її назва – Особлива нарада під головуванням О. Нікольського. 10 березня відбулося перше її засідання.

Окреслюючи загальний напрям та характер робіт у напрацюванні аграрного законодавства, комісія проголосила, що ці моменти чітко окреслені указом імператора від 12 грудня 1904 р. Тому основні його положення – орієнтир у діяльності усіх міністерств та відомств, нарад та комісій, що розробляють нове аграрне законодавство [296, арк. 3]. Плануючи програму законодавчих робіт комісія однозначно визначалася, що вона стосується лише тих аспектів селянського питання, що пов'язані з існуючим законодавством про селян і діяльністю Селянського банку та Переселенського управління.

Її члени були свідомі того, що за усієї важливості цих заходів лише вони не зможуть кардинально поліпшити матеріальні статки селян. Для цього потрібно, щоб фінансово-економічна політика держави відповідала економічним інтересам та потребам селянства. Важливим у загальній системі урядових заходів, спрямованих на модернізацію аграрного сектора економіки та покращення добробуту селян, комісія вважала „промисловий напрямок”. Йшлося про те, щоб збільшити попит на селянську працю, забезпечити виробництво цінніших результатів землеробства. Не меншого значення надавалося кредитній сфері. Необхідно було організувати доступний для селян кредит. Це б стимулювало розвиток освіти на селі, зміни на краще у побуті тощо. Члени комісії вважали: „Сукупність окреслених вище заходів разом із покращенням правового становища селян та із заходами щодо упорядкування та збільшення за потреби їхнього землекористування може забезпечити селянам справжній добробут і економічний успіх, усунути гостроту селянського малоземелля...” [296, арк. 8].

24 березня 1906 р. на розсуд уряду було представлено „Основні положення змін у законодавстві про селян”. 15 квітня 1906 р. цей законопроект було визнано програмою дій уряду в аграрній сфері. Її зміст стосувався таких основних положень: 1) змінити юридичний статус надільного землеволодіння: сімейне право пропонувалося трансформувати в особисте, общинне – у надільне; 2) проведення землевпорядних робіт для поширення відрубного та хутірського господарювання, надання державою на

це землемірної та грошової допомоги; 3) збільшення селянського землеволодіння за рахунок казенних, удільних та інших земель, куплених через Селянський банк; 4) грошова підтримка на державному рівні переселенського руху селян із центральних, густозаселених губерній на східні окраїни імперії, де щільність населення була значно меншою; 5) реформування системи селянського самоуправління: заміна губернських та повітових у селянських справах присутствій на всестанові установи; б) усунення станової відокремленості селян; 7) реорганізація судової системи селянства на засадах рівності всіх станів перед судом, незалежності суду від адміністрації [307, арк. 61-67 зв.].

Контент-аналіз змісту рішень, прийнятих Особливою нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості, та програми уряду дає достатньо підстав стверджувати їхню ідейно-змістову схожість. Водночас ми не заперечуємо і наявності певної відмінності. Особливо виразно це простежується у питанні форм землекористування – одному із найболючіших для селян Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Як ішлося у попередньому підрозділі, члени Особливої наради, розглядаючи питання форм землеволодіння, альтернативних общинному, дійшли згоди про те, що селяни отримували три варіанти переходу до інших форм землеволодіння: за згодою більшості, за ініціативою меншості, за власної ініціативи. У програмі уряду пропонувалося радикальніше його вирішення. Зокрема, йшлося про те, що в общинах, у яких не відбувалося переділу упродовж визначеного терміну, наділи, що були у користуванні селян, закріплювалися за ними у приватну власність. Проти цієї норми як надто радикальної виступили члени Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. У програмі уряду залишилися без змін умови закріплення за селянами земельних ділянок з общинного землеволодіння, напрацьовані членами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Вони обмежувалися термінами переділів. У документі, зокрема, йшлося про таке: „Виокремлення землі, закріпленої у приватну власність окремих селян, здійснювати у випадку

переділу – за будь-якої чисельності домовласників, а до переділу – лише за наявності визначеної законом кількості осіб, що виокремлюються, або у випадку добровільної угоди з общиною... ” [295, арк. 18].

Принципами діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості були поступовість та ненасилля у проведенні реформ. Схожою була і позиція уряду. Рада Міністрів не заперечувала проти рішучих дій у реформуванні аграрного сектора економіки, однак „усвідомлювала необхідність дотримання поступовості, щоб запобігти різким потрясінням селянського побуту... ” [297, арк. 21].

Значна кількість положень, розроблених упродовж 1902 – 1905 рр. Особливою нарадою, лягла в основу Столипінської аграрної реформи. Наведемо окремі з них. Так, П. Столипін, ще будучи міністром внутрішніх справ, висловлювався за неприпустимість насильної руйнації тих форм землеволодіння, що склалися на селі. Свою позицію він обґрунтовував тим, що „такі заходи не будуть схвалені селянством і викличуть протидію з їхнього боку, оскільки докорінні насильні зміни існуючого тепер ... селянського землеволодіння не відповідали б у багатьох випадках ні регіональним особливостям, ні справжнім потребам населення” [297, арк. 15].

Погляди П. Столипіна стосовно майбутнього общини не різнилися від ідей, висловлених Особливою нарадою. В одній із своїх промов, очолюючи вже уряд Російської імперії, він говорив: „Нехай власність ця буде спільна там, де община ще не віджила, нехай вона буде надвірна там, де община вже себе віджила, але нехай вона буде міцна, нехай буде спадкова” [350, с. 105]. Тому складно беззастережно погодитися з тими дослідниками, які мету столипінських перетворень вбачають у руйнації общини (П. Зирянов [130, с. 72-73], І. Ковальченко [154, с. 60], Б. Лановик, З. Матисякевич, Р. Матейко [109, с. 349], А. Шатохін [383, с. 74]).

Прем'єр мав на меті не руйнацію общини в ім'я порятунку поміщиків, а покращення селянського добробуту. Іншими словами, фактично, йшлося

про задоволення економічних вимог селянства, висунутих в 1905 – 1907 рр. „Отже, найголовніше наше завдання – зміцнити низи. У них вся сила країни. Їх більше 100 мільйонів! Буде здоровим і міцним коріння держави, повірте – і слова Російського Уряду по-іншому зазвучать перед Європою і цілим світом...” [352, с. 85].

Не можна однозначно погодитися з позицією О. Фурсенка в оцінці Столипінської аграрної реформи. Так, дослідник, з'ясовуючи проблему економічного розвитку Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть, побіжно розглядає і Столипінську аграрну реформу. Її оцінка автором – негативна: ”Проект столипінської аграрної реформи був запозичений із трудів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, але „перекручений” після того, як він зазнав хірургічної операції і побував у поліцейських руках” [375, с. 4-5]. На нашу думку, так ставити питання – не досить коректно. Перспективнішим вважаємо підхід, за якого Столипінська аграрна реформа – це результат цілеспрямованої діяльності Особливої наради, урядовців упродовж 1902 – 1905 рр. Безпосередній вплив, на яку справила участь селян Російської імперії у революції 1905 – 1907 рр.

Як і С. Вітте, члени Особливої наради, П. Столипін прекрасно розумів, що вирішення аграрного питання дозволить покращити матеріальні умови селянства. Він не сумнівався й у тому, що у цьому, крім селян, зацікавлені й інші верстви суспільства, в цілому держава. “Я думаю, що селяни не можуть не бажати розв’язання того питання, яке для них є найближчим, найболючішим. Я думаю, що і землевласники не можуть не бажати мати своїми сусідами людей спокійних та задоволених замість голодних та свавільних. Я думаю, що і всі російські люди, бажаючи заспокоєння своїй країні, бажають якнайшвидшого розв’язання того питання, яке, без сумніву, хоча б частково, живить смуту” [350, с. 99].

Спостерігаємо ідейно-змістову схожість між проектами Особливої наради та нововведеннями, започаткованими П. Столипіним, і у меті реформ. Як і його попередники, Голова Ради Міністрів планував “підняти нашу

злиденну, нашу слабку, нашу виснажену землю, оскільки земля – запорука нашої сили у майбутньому, земля – це Росія” [352, с. 22]. “У наш час держава у нас хвора. Найкволішою, найслабшою частиною, яка занепадає, яка згасає, є селянство. Йому необхідно допомогти... Мета уряду цілком конкретна: уряд бажає підняти селянське землеволодіння, він бажає бачити селянина багатим” [350, с. 106]. П. Столипін у неодноразових своїх виступах перед членами Державної Думи окреслював і визначав головну мету уряду під час проведення реформ на селі. “В основі всіх тих урядових законопроектів, які міністерство вносить у Думу, лежить одна наскрізна думка, яку уряд буде проводити і в усій своїй наступній діяльності. Думка ця створити ті матеріальні норми, в які повинні втілитися нові правовідносини, що є результатом реформ останнього часу. Перетворена за волею Монарха Батьківщина наша повинна стати правовою державою ...” [351, с. 83].

Окрім того, діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості дала поштовх до діяльності й інших комісій, які розглядали різні аспекти аграрної проблеми. Однією з таких була Особлива комісія Міністерства внутрішніх справ під головуванням П. Дурново (далі – Особлива комісія П. Дурново). Її було створено за згодою імператора 17 грудня 1903 р. для перегляду паспортного статуту від 1894 р.

Поява Особливої комісії П. Дурново безпосередньо пов’язана з роботою Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Справа у тому, що восени 1903 р., відгукуючись на вимоги місцевих комітетів створити належні умови для вільнішого пересування селян по країні, члени Особливої наради на порядок денний поставили питання напрацювання паспортного законодавства. Цій проблемі було приділено три засідання: 1, 8 та 22 листопада 1903 р. Її членами було визнано, що за скасування кругової поруки паспорти втратили своє податне значення. За нових умов за ними зберігається суто „поліцейська функція” – посвідчення особистості.

Результативність Особливої комісії П. Дурново була високою. Проектом, розробленим нею, вносилися суттєві зміни до діючого законодавства. За ним не вимагався вид на проживання ні у місцевості перебування, ні під час переїзду. Паспорт ставав безстроковим. Він виконував одну єдину функцію – посвідчував особу. Щоправда, законодавчі ініціативи Особливої комісії П. Дурново не поширювалися на євреїв у межах осілості, іноземців та осіб, що перебували під наглядом поліції [231, с. 25-27].

Про те, що зміст проекту був занадто сміливим свідчить бюрократична волокита з його затвердженням. До весни 1905 р. він перебував на „розгляді” різноманітних уповноважених міністерств і відомств. Схвалений був лише у квітні 1905 р. Незважаючи на ретельну „інспекцію” законопроекту на політичну благонадійність Міністр внутрішніх справ О. Булігін у 1905 р. відклав його запровадження. На його думку, він докорінно змінював усталену практику паспортного контролю, а тому до 1906 р. потрібно було зачекати з його реалізацією [231, с. 92-93].

Отже, підсумовуючи викладене вище, констатуємо, що закриття Особливої наради відбулося здебільшого під впливом суб’єктивних факторів, не відповідало ні економічній, ні політичній ситуації в країні. Її правонаступник – Особлива нарада на чолі з І. Горемікіним – не дав конструктивних результатів у справі напрацювання основ нової аграрної політики.

Ідеї, проекти, висловлені та розроблені членами Особливої наради справили помітний вплив на подальшу розробку та сам зміст нової аграрної політики уряду. Про це переконливо свідчить програма реформування аграрного сектора економіки віттевської Ради Міністрів від 15 квітня 1906 р. Незважаючи на відставку 16 квітня С. Вітте з посади Голови Ради Міністрів Російської імперії, проекти реформування сільського господарства країни, сформульовані Особливою нарадою, знайшли свій логічний розвиток у Столипінській аграрній реформі. Остання, увібравши в себе чимало від матеріалів Особливої наради, ставши результатом наполегливої праці

багатьох державних та громадських діячів, була відповіддю російського самодержавства на аграрний виклик початку ХХ ст.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПЦІЯ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА ВНУТРІШНІХ СПРАВ

3.1. Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ: організація, мета та принципи діяльності

Скасування кріпосного права в Російській імперії у 1861 р. стало важливою віхою у соціально-економічному, суспільно-політичному житті країни, у долі багатомільйонного селянства, яке у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. становило 8/10 населення. Не викликає заперечень усталена у вітчизняній та зарубіжній історіографії теза про те, що 1861 рік став своєрідним вододілом, „Рубіконом” в історії імперії Романових, її населення. Водночас хибним було б вважати, що Велика реформа 1861 р. раз і назавжди вирішила аграрне питання. На наше переконання, правильність якого підтверджує розвиток політичних подій 1905 – 1907 рр. та 1917 – 1921 рр., реформою 1861 р. аграрне питання лише загострилося. Воно із суто економічного трансформувалося у політичне, а в окремих моментах і психологічне. Воно стало альфою та омегою внутрішньої політики пореформеного самодержавства, наріжним каменем соціально-економічних заходів військово-політичних режимів, що змагалися за владу у революційну добу.

Про те, що аграрне питання потребувало подальшого осмислення, нових підходів до його вирішення стало зрозумілим уже у 1880-х рр. Як слушно зауважує В. Леонтович, уявлення про те, що завданням держави є забезпечення існування селян, опіка над ними чітко оформилися за царювання Олександра ІІІ [175, с. 218]. На нашу думку, ураховуючи особливості тогочасного імперського суспільно-політичного життя, саме імператору належала провідна роль у формуванні подібного розуміння сутності аграрного питання. Підтвердження такої нашої тези міститься у

спогадах С. Вітте. Останній не погоджувався з тим, що таке бачення сутності аграрної політики є правильним. Водночас він дуже точно пояснив її витоки. Зокрема, зауважив, що „це була помилка імператора Олександра III, ... помилка не лише добросовісна, але помилка значною мірою душевна. Імператор Олександр III сердечно ставився до потреб російського селянства ... Це був тип справжнього самодержавного монарха, самодержавного російського царя; а поняття про самодержавного російського царя нерозривно пов'язане з поняттям про царя як про покровителя-турботника російського народу, захисника ...” [45, с. 270].

Такий підхід, сутністю якого став протекціонізм держави по відношенню до селян, зумовив витіснення з інтелектуального поля тогочасного російського інстемблшменту принципу, відображеного у селянському законодавстві 1861 р. Тобто ідея надання селянам громадянських свобод і трансформація отриманої ними землі у справжню приватну власність поступилася поглядам, відповідно до яких „цар – батько, селяни – діти”, а тому обов'язок самодержця – опіка над своїми дітьми. Щоправда, ніхто не задумувався над тим, а що робити, коли „діти” стануть дорослими, як регламентувати „опіку”, як реагувати на ті виклики, що матимуть місце у дорослому житті „дітей”. Напевне класика європейського світогляду – давньогрецькі міфи – не сприяли тому, щоб замислитися, чому Зевс узяв гору над Хроносом, попри таку пильну опіку останнього над своїми дітьми. Патріархальний консерватизм другої половини XIX ст. виявився сильнішим за освічений лібералізм першої половини XIX ст.

Ідея державного протекціонізму по відношенню до селян стала стратегічним напрямком в аграрній політиці царського уряду 1880-х – 1890-х рр. Зокрема, земля, отримана селянами по ліквідації кріпацтва, урядовими колами розглядалася як спеціальний фонд. Його функція зводилася до того, щоб забезпечити існування селян як землеробів. Такий підхід на порядок денний ставив інше питання – правове гарантування існування спеціального фонду, а також рівномірний його розподіл між селянами. У такий спосіб

дедалі поглиблювалася особлива природа майнових відносин селян, що зумовлювало посилення станової окремішності селянства від інших соціальних верств Російської імперії.

Окреслена вище тенденція знайшла своє відображення на законодавчому рівні. Насамперед на її закріплення спрямовувалися закони від 1886 р., 1889 р., 1893 р. Так, законом від 18 березня 1886 р. ставилися бар'єри до поділу подвірного майна серед членів двору. Закон від 1889 р. значно розширював повноваження волосних судів, вилучаючи у такий спосіб селян із юрисдикції безстанових судів. Закони від 8 червня 1893 р. [235] та 14 грудня 1893 р. [224] ускладнювали процедуру перерозподілу общинної землі, унеможлилювали її продаж. Ґрунтовно та детально ці питання висвітлено у дослідженнях Є. Бруснікіна [30] та М. Симонової [342, с. 16], тому ми не будемо вдаватися до їхнього ретельного аналізу.

Про те, що аграрне питання у другій половині XIX – на початку XX ст. перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл говорить і створення урядом різних надзвичайних комісій. На них, зазвичай, покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Однією з таких стала Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ.

Аналіз наукового доробку попередників дозволяє констатувати, що в історіографії побутують різні точки зору на початки та етапи її діяльності. Так, С. Сидельников вважає, що Редакційна комісія була заснована паралельно з „Комісією з вивчення причин зубожіння землеробського центру” (далі – комісія „Центру”) В. Коковцова у січні 1901 р. Вона повинна була внести відповідні зміни у законодавство про селян. Однак вона виконала лише підготовчу роботу. Після убивства її організатора – міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна, замість неї у червні 1902 р. було зорганізовано Редакційну комісію під головуванням О. Стишинського. Вона продовжила роботу над проектом [334, с. 40-41].

Подібну позицію представлено і у дисертації І. Щербакової. Автор, відтворюючи внутрішньополітичну канву створення Особливої наради та Редакційної комісії, зауважує, що на початку 1901 р. Д. Сипягін виступив перед Миколою II з доповіддю з історії розробки селянського законодавства упродовж 1893 – 1898 рр. У ній, окрім іншого, він висловив пропозицію щодо створення комісії з перегляду окремих законів стосовно селянства. Ця комісія мала б, за задумом міністра внутрішніх справ, існувати у структурі Міністерства внутрішніх справ, а її організаційним центром мав стати Земський відділ МВС. Імператор пристав на таку ідею. Спеціальним указом Миколи II від 14 січня 1902 р. було створено Редакційну комісію на чолі з О. Стишинським [398, с. 83-84].

Б. Ананьїч та Р. Ганелін вважають, що Редакційна комісія стала результатом протистояння В. Плеве та С. Вітте. Початком її заснування дослідники називають червень 1902 р. [8, с. 114].

Натомість Л. Нестерова вважає, що історію Редакційної комісії можна прослідкувати з 1893 р. [213, с. 77].

Таким чином дослідники пропонують три різні дати: витoki з 1893 р., 14 січня 1902 р., червень 1902 р. На наше переконання, з урахуванням аналізу історичних джерел, залучених до дисертації, логіки розвитку подій, є достатньо підстав говорити про те, що витoki Редакційної комісії сягають 1893 р., а у своїй діяльності вона пройшла декілька етапів, пов'язаних із діяльністю міністрів внутрішніх справ І. Дурново, Д. Сипягіна, В. Плеве.

У 1893 р. у Державній раді під час жвавого обговорення закону про невідчужуваність надільного землеволодіння не було вирішено питання про необхідність перегляду всього законодавства про селян. Натомість передбачалося, що Нове положення про селян мало б містити Положення 1861 р. і всі законодавчі додатки до нього 1880-х – 1890-х рр. Член Державної ради І. Горемикін запропонував створити „надзвичайну особливу комісію” (тодішньою термінологією – позавідомчу комісію) для розробки змін у загальному положенні про селян. Діяльність комісії мала носити

утаємничений характер. Такі „заходи безпеки” умотивовувалися тим, що гласність у роботі комісії зможе активізувати суспільно-політичну активність селян. Як зазначалося у документі: „... породить в крестьянской среде напрасные опасения и ожидания” [227, с. 613-614] (цитуємо мовою оригіналу, щоб не втратити змісту під час перекладу – автор). Очевидно, враховуючи нестабільність ситуації у країні, зумовлену голодом 1892 р., такі застережливі заходи мали сенс.

Отримавши згоду у Державній раді, Міністр внутрішніх справ І. Дурново 27 листопада 1893 р. звернувся до Олександра III із доповіддю про доцільність зосередження справи про перегляд законодавства про селян у Міністерстві внутрішніх справ. Свою позицію він обґрунтовував тим, що це дозволить новоствореній комісії працювати ефективно, „не відволікаючись на пустопорожні розмови”. Імператор на пропозиції І. Дурново залишив промовисту резолюцію: „Це і моя думка” [302, арк. 24]. У такий спосіб було вирішено створити комісію у складі Міністерства внутрішніх справ для перегляду основних Положень 1861 р.

Тримаючи ініціативу у своїх руках, І. Дурново розпочав жваву активність. Зокрема, Міністерством внутрішніх справ було розроблено програму – список проблем, які потрібно було розглянути. Вона нараховувала 66 питань. Її запропонували на розгляд губернським нарадам. Останні були створені спеціально, для того щоб розглянути програму Міністерства внутрішніх справ, ураховуючи свій місцевий досвід державного управління, регіональну специфіку розвитку сільського господарства, особливості майнової диференціації селян тощо.

Варто зауважити, що на цьому жвава активність Міністерства внутрішніх справ, губернських нарад себе вичерпала. Гору взяла традиція – не поспішати. Більшість губернських нарад надала відповіді консервативного характеру, які загалом відображали сутність відомства, що їх створило – Міністерства внутрішніх справ. Рішення губернських нарад співпадали із позицією самого І. Дурново. Міністр вважав, що вирішення розроблених

комісією проблем, не потребує радикально нового підходу. На його переконання, мова йшла про те, щоб узгодити з вимогами життя зміст нових законів. Вимоги життя вже виявили себе в адміністративній практиці по селянським справам. Тому нічого нового вигадувати не потрібно [175, с. 234-235].

Таким чином, незважаючи на всю важливість аграрного питання, широкі повноваження комісії, її діяльність упродовж 1890-х рр. була малоефективною. Вона в основному обмежилася складанням переліку питань у 1894 р., попереднім опитуванням місцевих установ у 1895 р., публікацією у 1897 р. чотирьох томів із отриманими результатами [334, с. 28]. Фактично до 1901 р. жодних заходів із перегляду законодавства про селян цією комісією проведено не було [74, с. 159].

Ми вважаємо, що така низька ефективність роботи означеної вище комісії зумовлювалася особливістю функціонування державних інституцій Російської імперії, відсутністю єдиних підходів до модернізації аграрного сектора економіки. Справа у тому, що у вищих правлячих колах держави існували різні угруповання, які по-своєму бачили перспективи розвитку як країни, в цілому, так і сільського господарства зокрема. Вони ж мали і різну підтримку з боку імператора. Найважливішим у той час було питання не лише про зміни у законодавстві про селян, а і про те, в якому напрямку редагувати законодавство про селян. Вибір коливався між двома альтернативами: консервативною та ліберальною. Першу уособлювало Міністерство внутрішніх справ, другу – Міністерство фінансів. Саме між цими двома могутніми на той час відомствами та їхніми шефами йшла зовні невидима, але наполеглива залаштункова боротьба. Так, упродовж лише 1898 р. С. Вітте двічі робив спробу перетворити Міністерство фінансів у центр із перегляду законодавства про селян. Відповідно І. Дурново двічі переконував імператора цього не робити [96, с. 113]. Таким чином кулуарна боротьба відволікала, не давала можливості працювати. З іншого боку, невизначеність

позиції також не сприяла розробці конкретних кроків із удосконалення законодавства про селян.

На початку ХХ ст. аграрне питання у Російській імперії набуло нового звучання, забарвлення. Із суто економічного воно трансформувалося у суспільно-політичне. Така еволюція відбулася під впливом загальноросійського процесу становлення політичних партій, активізації земсько-ліберальної опозиції, соціально-економічних негараздів початку ХХ ст. Так, у 1899 – 1900 рр. розпочалася промислова криза, у 1901 – 1902 рр. від недороду та часткового голоду страждали селяни Київської, Полтавської губерній. Це все спонукало урядові кола адекватно реагувати на нові умови, шукати відмінні від існуючих шляхи вирішення аграрного питання. У зв'язку з цим у вищих колах імперії згадують про події 1893 р. Міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна з доповіддю щодо стану справ із перегляду законодавства про селян запросив Микола II.

Розуміючи, що імператору немає чого доповідати, Міністр внутрішніх справ у своєму виступі більше зосередився не на тому, що зроблено комісією Міністерства внутрішніх справ, а на тому, як реорганізувати цю діяльність, спрямувати її у конструктивне для правлячої династії річище. Потрібно визнати за Д. Сипягіним талант оратора та досвідченого чиновника. Він, на відміну від свого попередника – І. Дурново, вніс пропозицію переглянути не все законодавство про селян, а лише ті законодавчі новели, недоліки яких виявилися на практиці. На його думку, насамперед потрібно було переглянути положення про селянське самоуправління та суд, питання мирського оподаткування, законодавство про сімейні розподіли, визначити умови переходу до подвірного землеволодіння та дострокового викупу наділу, розробити порядок передачі земельних наділів, а також правила спадкування надільного та ненадільного майна [302, арк. 101, 69].

Однак в одному він повторив І. Дурново. Як і його попередник, Д. Сипягін, навівши аргументи 1893 р., виступив за те, щоб розробкою вищеокреслених питань займалася комісія у складі Міністерства внутрішніх

справ, під головуванням Міністра. Останній особисто призначав її членів. Організаційним центром мав бути Земський відділ Міністерства внутрішніх справ. Пропозиції Д. Сипягіна були схвалені Миколою II. Спеціальним указом від 14 січня 1902 р. попередня розробка законодавства про селян покладалася на особливу Редакційну комісію. Очолив її заступник міністра внутрішніх справ – О. Стишинський.

Отже, між комісією 1893 р. і комісією 1902 р. прослідковується безпосередній зв'язок. По-перше, на неї покладалися однакові функції: перегляд законодавства про селян. По-друге, ініціаторами їхнього створення виступили міністри внутрішніх справ. По-третє, вони функціонували при Міністерстві внутрішніх справ, уособлюючи консервативні підходи до вирішення аграрного питання. По-четверте, в обох випадках їхня діяльність була санкціонована імператорами з урахуванням того, що ці комісії мали відображати державницьке розуміння шляхів вирішення аграрного питання. По-п'яте, їхня поява була результатом позалаштункових інтриг.

У такий спосіб у 1902 р. було започатковано новий етап у розвитку комісії 1893 р. Перші п'ять місяців 1902 р. тривав організаційний момент. Фактично Редакційна комісія тупцювала на місці. Як наприкінці XIX ст., так і на початку XX ст. мали місце бюрократична тяганина, відсутність чіткого розуміння сутності проблеми та шляхів її вирішення. Мета діяльності Редакційної комісії, висловлена імператором у спеціальному указі про її створення – „перегляд узаконень про селян із метою їх узгодження зі справжніми потребами життя та користю держави” – була абстрактною. Як згодом пригадував В. Гурко, „цією фразою, яка нічого не значила, ... обмежувалися всі вказівки стосовно основного характеру майбутнього перегляду селянського законодавства. В якому напрямку передбачав Сипягін проводити перегляд, мені невідомо, та, напевне, він і сам цього точно для себе не з'ясував. Одне лише не викликає сумнівів, а саме те, що ніяких радикальних змін в облаштуванні селянського життя не передбачалося, вся реформа ... мала проводитися у консервативному дусі ...” [74, с. 159].

Організаційне становлення Редакційної комісії виявлялося у тому, що Міністерство внутрішніх справ активно листувалося з Міністерством фінансів стосовно її фінансування. Д. Сипягін був переконаний у тому, що для нормального функціонування Редакційної комісії потрібно 120 тис. руб. щорічно упродовж п'яти років. С. Вітте таку суму вважав надмірною. Тому листування між двома відомствами зводилося до банального торгу.

Водночас тривало „перетягування канатів” між Міністерством внутрішніх справ та Міністерством фінансів за першість у розробці оновленого селянського законодавства. Як уже йшлося у попередніх розділах, 22 січня 1902 р. було започатковано роботу Особливої наради під головуванням С. Вітте. У результаті неодноразових консультацій з Миколою II Д. Сипягіну вдалося переконати імператора у необхідності створення Особливої наради, однак із значно меншими повноваженнями, порівняно з Редакційною комісією. Завданням Особливої наради, на його переконання, мало бути лише обговорення основних принципів перегляду селянського законодавства. Розробка проектів, зміни, доповнення законодавства про селян залишалися прерогативою Редакційної комісії.

Крім того було узгоджено і порядок розгляду законодавства про селян. Він був таким. Нові законопроекти напрацьовувалися Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Потім їх розглядала Особлива нарада Міністерства фінансів. Вона їх погоджувала, за потреби корегувала і погоджувала. Далі законопроекти передавалися на розгляд Державної Ради. Така система взаємостримання та противаг, з одного боку, була занадто забюрократизованою. З іншого, беручи до уваги особливості законотворчої діяльності в імперії, залаштункову боротьбу, державні інтереси тощо вона мала сенс. Вона забезпечувала відносно самостійну діяльність Особливої наради та залишала непорушними „корінні начала селянського побуту”. Д. Сипягін, як колись І. Дурново, ратував за секретний характер роботи Особливої наради [78, арк. 7-8]. Свою позицію Міністр внутрішніх справ пояснював тим, що Міністр фінансів хотів долучити до діяльності Особливої

наради діячів із різними політичними поглядами. Зрозуміло, що у той час це було крамолою.

Отже, результатом підкилимної боротьби стала тимчасова перевага Редакційної комісії над Особливою нарадою. Вона виграла масштабністю поставлених перед нею завдань: розробка всіх пропозицій з перегляду селянського законодавства зосередилася у Редакційній комісії.

Попри певну невизначеність керівництва Редакційної комісії, були окреслені чотири основні напрямки, над якими повинні були працювати члени Редакційної комісії:

- 1) селянське громадське управління;
- 2) землекористування і цивільні права селян;
- 3) громадське господарство селян;
- 4) волосний суд [302, арк. 190-212].

Темпи та напрямки роботи Редакційної комісії кардинально змінилися навесні 1902 р. 2 квітня 1902 р. за дорученням бойової дружини есерів студент С. Балмашов п'ятьма пострілами застрелив Д. Сипягіна. Смерть Міністра внутрішніх справ викликала серйозний суспільно-політичний резонанс. Новим Міністром внутрішніх справ Микола II призначив В. Плеве. Вибір цієї кандидатури, на нашу думку, зумовлювався як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Щодо об'єктивних. В. Плеве, по-перше, фаховий юрист. По-друге, у 38 років був сенатором. По-третє, досвід роботи на високих державницьких посадах. Стосовно суб'єктивних. В очах імператора, царської сім'ї В. Плеве мав стійкий образ консерватора, вірного слуги царю, захисника трону та Вітчизни. З постаттю цієї особистості пов'язаний черговий етап в історії Редакційної комісії.

Прихід нового очільника силового відомства вніс корективи у розстановку внутрішньополітичних сил навколо аграрного питання. Якщо Д. Сипягін і С. Вітте, маючи багато спільного, змогли дійти певного компромісу, то В. Плеве він не влаштував. Його непокоїли зволікання у діяльності Редакційної комісії. Був ще один нюанс, так би мовити,

особистісний або людський фактор, який, на наш погляд, вплинув на розвиток ситуації з переглядом законодавства про селян. Ми вважаємо, що Д. Сипягін значно поступався В. Плеве за багатьма показниками. Насамперед у нього не було такого досвіду законотворчої роботи. По-друге, селянська справа не була предметом його зацікавлень. По-третє, це були різні люди за внутрішніми світоглядними переконаннями, характерами, темпераментами, силою волі тощо.

Досить влучну характеристику Д. Сипягіну, яка підтверджує вищенаведені наші міркування, дав його друг, товариш, на руках якого він зустрів смерть, Н. Вельямінов. Він, зокрема, зауважив: „Сипягин был человек далеко не выдающегося ума и был не государственный человек; он был не лишён великорусской хитрости, царедворства и соответственной этому фальши и неправдивости, но его политические и религиозные принципы делали его человеком цельным, убеждённым и в общем честным. Революционеры хорошо знали, кого они убивают, избирая свою жертву из числа приближённых Императора Николая II. Россия потеряла в Сипягине мало, но Государь потерял в нём очень много — истинного, верного и действительно преданного слугу. Сипягин принадлежал к тому типу людей, кои были так нужны Государю Николаю Александровичу и коих вокруг него почти не было” [32] (цитуюмо мовою оригіналу задля достовірної передачі думки – автор).

Перед тим, як перейти до аналізу діяльності Редакційної комісії за В. Плеве, вважаємо за доцільне, бодай побіжно, зупинитися на світоглядних засадах і орієнтирах нового очільника Міністерства внутрішніх справ, його розумінні аграрного питання в Російській імперії та шляхів його вирішення.

Становлення поглядів В. Плеве на аграрне питання відбулося у другій половині 1880-х – на початку 1890-х рр. Це був період гострої аграрної кризи, формування законодавства у традиціях правління Олександра III. Як заступник Міністра внутрішніх справ він брав активну участь в урядових заходах із формування аграрної політики. Так, наприклад, він очолював

Комісію з приводу падіння цін на сільськогосподарську продукцію в Росії (1888 р.), Комісію з перегляду положення про волосні суди та складання проекту правил про впровадження судових справ у земських начальників (1889 р.) тощо, упродовж тривалого часу він був представником Міністерства внутрішніх справ у Комісії для обговорення питання про заходи з підтримки дворянського землеволодіння, а згодом брав участь у Нараді по справах дворянства (1897 – 1901 рр.). Потрібно віддати належне В. Плеве, адже він одним із перших у Російській імперії, очолюючи у 1888 р. Комісію з приводу падіння цін на сільськогосподарську продукцію в Росії, визнав, що сільське господарство країни катастрофічно відстає за темпами розвитку від сільського господарства європейських країн.

Селянське питання В. Плеве розумів наріжним каменем внутрішньої політики уряду. Зокрема, про це він заявив у розмові з В. Грингмутом – видавцем „Московських відомостей” 8 грудня 1903 р. Висловлюючись стосовно перспектив країни, шеф силового відомства зауважив про те, що, на його думку, існує чотири невідкладних питаннях, вирішення яких фундаментально позначиться на подальшому розвитку імперії. З-поміж них на першому місці – селянське питання, на другому – єврейське, на третьому – освітнє, на четвертому – робітничє [362, с. 291].

Виступаючи перед чинами Міністерства внутрішніх справ із нагоди 100-ї річниці відомства 29 грудня 1902 р., В. Плеве зачепив і аграрне питання. Він наголосив на тому, що „найважливішим завданням сучасності є упорядкування селянської справи, ... оскільки Росія – селянська держава, а тому все, що зміцнює селянство, зміцнює нашу державну міць” [271, арк. 87]. Цікаво, що такі міркування очільника силового відомства звучали в унісон думкам П. Столипіна. Останній, проводячи аграрну реформу, вважав: „Отже, найголовніше наше завдання – зміцнити низи. У них вся сила країни. Їх більше 100 мільйонів! Буде здоровим і міцним коріння держави, повірте – і слова Російського Уряду по-іншому зазвучать перед Європою і цілим світом...” [352, с. 85].

Однак покращення добробуту селян, їхнього правового статусу В. Плеве вбачав в іншому, ніж С. Вітте та П. Столипін. На його думку, зміцнити соціально-економічне становище селянства можна було лише шляхом зосередження у селян колосального земельного фонду, їхнього прикріплення до землі, унеможливлення обезземелення та пролетаризації. Фактично йшлося про „своєрідну консервацію” селянства як окремішнього соціального стану від капіталістичних викликів кінця XIX – початку XX ст. в Російській імперії. У такий спосіб „батько-імператор” турбувався про своїх „дітей-селян”. Якщо говорити з позиції права, то В. Плеве залишався прихильником законодавчих актів 12 – 13 червня 1889 р. та 14 грудня 1893 р., про які ми писали вище.

Про своєрідну еволюцію поглядів нового голови Редакційної комісії свідчить його лист від 31 серпня 1903 р. до А. Кіреєва. У ньому В. Плеве аналізував суспільно-політичні негаразди, що мали місце в країні. Їхні витoki він убачав у дисбалансі між суспільно-політичними та соціально-економічними реаліями і моделлю управління. На його переконання, сучасна йому ситуація була позначена насамперед „докорінними змінами народногосподарського укладу”. Сутність цих змін, на переконання В. Плеве, полягали у стрімкій трансформації натурального господарства у грошове [232]. Тобто ми можемо говорити про те, що Міністр внутрішніх справ був людиною мислячою, адекватною, яка зналася на особливостях загальноекономічного та суспільно-політичного поступу. Сенатор Є. Феоктистов про В. Плеве писав: „... он совмещал в себе немало достоинств – значительный ум, громадную память и способность работать без отдыха; не было такого трудного дела, которым он не в состоянии был бы овладеть в течение самого непродолжительного времени” [372, с. 249] (цитуюмо мовою оригіналу для достовірного відтворення сутності – автор).

Очоливши Міністерство внутрішніх справ, В. Плеве розпочав активну діяльність у Редакційній комісії за двома напрямками: реорганізація

кадрового складу та структури, формулювання принципів та концептуальних засад діяльності.

До роботи у Редакційній комісії Міністр внутрішніх справ додатково запросив О. Ликошкіна (обер-прокурор цивільного касаційного департаменту Сенату), Г. Савича, В. Гурко (голова Земського відділу), І. Дурново, О. Кривошеїна. Під час безпосереднього напрацювання проектів до складу Редакційної комісії за клопотання В. Гурко та згодою В. Плеве було кооптовано П. Зубовського (молодший помічник діловода Земського відділу Міністерства внутрішніх справ), І. Цизарева (приват-доцент кафедри права Петербурзького університету), П. Шиловського (службовець Міністерства внутрішніх справ, перейшов із судового відомства, в якому працював судовим слідчим), О. Зноско-Боровського (помічник діловода Земського відділу Міністерства внутрішніх справ), В. Петрова (помічник діловода Земського відділу Міністерства внутрішніх справ) [74, с. 203]. Як засвідчив досвід, В. Плеве підібрав креативну команду. Далася у знаки така риса його характеру, як уміння бачити „живих людей”. Так, наприклад, О. Ликошин був автором проекту „Положення про надільні землі”, В. Гурко – проекту про селянське управління, І. Дурново та Г. Савич – проекту „Положення про волосний суд”. Головою комісії залишався О. Стишинський. Незважаючи на це, „душею” комісії, за спостереженнями О. Кривошеїна став В. Гурко [169, с. 57].

Як передбачав ще Д. Сипягін, організаційним центром Редакційної комісії став Земський відділ Міністерства внутрішніх справ. У його структурі було сформовано три тимчасові відділи. Кожний із них мав чітко окреслене поле діяльності. Так перший відділ вивчав питання землекористування та цивільних прав селян. Другий – громадського селянського управління. Третій – волосного суду. Для налагодження конструктивної роботи комісії були розподілені обов’язки між її членами. П. Семенов повинен був, відповідно до спеціалізації першого відділу, розробити проект стосовно землекористування та цивільних прав селян. На П. Зубовського покладалося доведення до

потрібної форми законопроекту про землекористування селян. В. Гурко, з урахуванням спеціалізації другого відділу, мав проаналізувати законодавчу базу щодо громадського управління селян та розробити новий законопроект. У цьому йому мали допомагати І. Цизарев, О. Зноско-Боровський. Г. Савич, згідно зі спеціалізацією третього відділу, зобов'язувався переглянути законодавство про волосний суд та внести пропозиції з його удосконалення. Його помічниками були П. Шиловський та В. Петров.

Отже, В. Плеве до роботи над селянським законодавством залучив фахівців, які мали юридичну освіту або досвід роботи у правовій сфері. Він не обмежився лише кадровими новаціями. Було також удосконалено структуру Редакційної комісії. В її складі діяли тимчасово створені три відділи. Між її членами було розподілено обов'язки та напрямки діяльності. Все це, за задумом В. Плеве, мало сприяти активній діяльності членів Редакційної комісії над селянським законодавством.

Оновлений Міністром внутрішніх справ каркас Редакційної комісії потрібно було наповнити змістом, задати напрямок діяльності. Тому зі властивою йому наполегливістю В. Плеве розпочав переосмислення попереднього досвіду діяльності організації О. Стишинського. Потрібно зауважити, що шефу силового відомства довелося напрацьовувати ідейне наповнення діяльності Редакційної комісії за надто складних обставин. Так, за спогадами сучасників тих подій, зокрема В. Гурко, для царедворців інтригою залишалися напрямок, ідейний зміст та політична забарвленість діяльності Редакційної комісії, характер, який їй надасть В. Плеве [74, с. 159-160, 169]. Пояснювалося це тим, що погляди на аграрне питання на початку ХХ ст. сильно різнилися, а в окремих моментах тісно перепліталися. Як і наприкінці ХІХ ст., спектр думок був надзвичайно різнобарвний. Частина ультра правих створила для себе із общини не менший фетиш, ніж революційні народницькі течії, хоча і вкладаючи у нього діаметрально протилежний смисл. Частина соціалістично налаштованої інтелігенції обґрунтовувала необхідність збереження за селянами станового селянського

суду та окремішнього селянського управління. Подібними до таких поглядів були підходи консерваторів. Тезу про те, що селянство являє собою однорідну масу, а тому не потребує інтеграції у загальноросійсько-імперський соціально-правовий простір, підтримували як консерватори, так і соціалісти. Обидва політичні табори вважали, що така інтеграція є шкідливою для селянства, оскільки деградує його. Цікавим є те, що подібні думки лунали і в урядових колах. Уряд також був проти соціальної інтеграції селян, оскільки, на його переконання, у такий спосіб у світоглядні імперативи селянства проникала революційна ідеологія. Водночас окремі державні діячі, наприклад, Г. Євреїнов, вважали, що діяльність Редакційної комісії буде відповідати духу Великої реформи 1861 р. Тобто носитиме ліберальний характер [110, с. 1]. Отже, в інтелектуальному полі тогочасної Росії, попри незначні політично зумовлені розбіжності, у більшості випадків міцно утвердилася ідея державного протекціонізму над селянами з позицій консерватизму.

Питання про перспективи Редакційної комісії постали наприкінці 1902 р., коли В. Плеве, підводячи результати діяльності Д. Сипягіна та свої, констатував, що фактично за десять років діяльності було розроблено лише один законопроект – „Положення про надільні землі” Д. Семенова від 1899 р.

Його основні ідеї та зміст виявилися архаїчними навіть для В. Плеве, якого складно було запідозрити у прихильності до лібералізму. Так, зокрема, у ньому йшлося про штучну консервацію надільного землеволодіння шляхом визначення межі дроблення та концентрації землі. Надільний фонд, відповідно до поглядів Д. Семенова, – заповідні землі. Його безпосереднє призначення – забезпечення селян землею. У зв'язку з цим заборонялося землю перетворювати на об'єкт ринкових економічних відносин. Ті ж селяни, землезабезпеченість яких була меншою за встановлену межу, підлягали переселенню до Сибіру. Проект більше відповідав реаліям першої половини XIX ст., дореформеної Росії. З урахуванням посилення суспільно-політичної активності селян, а фактично, згідно з концепцією В. Данилова,

початком Великої селянської революції у 1902 р., брати ідеї проекту Д. Семенова за основу аграрної політики було, на наш погляд, рівнозначно самогубству.

Про невідповідність „Положення про надільні землі” російським реаліям початку ХХ ст. В. Плеве доповів імператору 23 січня 1903 р. [302, арк. 70]. Заслуговує на увагу той факт, що Міністр внутрішніх справ, незважаючи на всю консервативність своїх поглядів, розкритикував проект Д. Семенова. Він зміг переконати Миколу II у необхідності формулювання нових підходів у вирішенні аграрного питання. Цікавим, з наукової точки зору, залишається питання про те, що мав на увазі В. Плеве під „новими підходами”. Наскільки у цьому „новому” домінувало „добре забуте старе”.

Вище ми вже писали про те, під впливом яких факторів та за яких умов формувалися світоглядні орієнтири В. Плеве, про його досвід роботи у багатьох державних комісіях упродовж 1880-х – 1890-х рр. Ще у 1898 р. під час обговорення у Комітеті міністрів питання про причини падіння платоспроможності селян у губерніях землеробського центру він сформулював для себе засади, на яких, на його переконання, має ґрунтуватися вирішення аграрного питання. Урядова аграрна політика, на його думку, мала відповідати таким принципам:

- 1) станова окремішність селянства та у зв'язку з цим особливий порядок управління селянами;
- 2) невідчужуваність селянських надільних земель;
- 3) недоторканість основних форм селянського землекористування від будь-яких насильницьких змін [302, арк. 190-212].

Ці ж принципи були покладені ним і в основу діяльності Редакційної комісії. Мета діяльності цього органу, також сформульована В. Плеве, відповідала зазначеним вище принципам. На думку Міністра внутрішніх справ, вона полягала у тому, щоб розробити постійні правила, які б сприяли зміцненню порядку, безпеки та добробуту селянського життя [302, арк. 133]. Водночас акцент робився на тому, що мова йде не про кардинальні зміни у

соціально-економічному та правовому становищі селян, а про упорядкування, виправлення, розвиток правил, які оберігають теперішній поземельний устрій селян, їхнє правове та соціально-економічне становище [362, с. 15].

Обґрунтуванню цих засад у діяльності Редакційної комісії було присвячено „Особливий нарис роботи Редакційної комісії”. Стосовно станової окремішності селян, йшлося про те, що такий стан справ зумовлено тим, що землеробство – споконвічний предмет життєдіяльності селянства. Саме у ньому вбачалася запорака станової окремішності селян, їхнього способу та характеру життя, у межах яких сформувалася селянська самосвідомість. Виокремлення селян в особливу соціальну страту, яка підлягала державному нагляду, вважалося правом держави, логічним наслідком понесених нею втрат, спрямованих на забезпечення селянського побуту. Пильний нагляд з боку держави за селянами пояснювався обов’язком влади пильнувати за тим, щоб земельний фонд забезпечував існування селян як стану. Необхідність збереження станової окремішності селянства зумовлювалася також, на думку властей, потребою захисту селян від поширення на них цивільного законодавства, до норм якого селяни не були готові. Урядовці були переконані, що заміна звичаєвого права цивільним призведе до незворотних процесів у житті селян. Насамперед спричинить хаос у землеволодінні та землекористуванні, спадкуванні надільними землями. Цього допустити було ніяк неможливо вважали члени Редакційної комісії.

Збереження другого принципу, на думку авторів „Особливого нарису роботи Редакційної комісії”, логічно зумовлювалося першим. Адже дозвіл селянам на відчужуваність надільних земель спровокував би непередбачені для держави результати. В економічному плані – земля стала б об’єктом ринкових відносин, що активізувало б капіталізацію аграрного сектора економіки. Така капіталізація зумовила б і пролетаризацію селянства з усіма наслідками, що звідсіля випливають. Відповідно порушилися б звичний для

великих землевласників спосіб та уклад життя, співвідношення у балансі продуктивних сил села тощо. Трансформація базису неминуче призвела б до тотальної еволюції надбудови. Останнє, у розумінні тогочасних можновладців, було рівнозначне загибелі імперії. Більше всього їх насторожувала та обставина, що зосередження землі у чисельно незначної частини села, поряд із обезземеленням чисельно більшої частини села, суперечило споконвічному принципу – забезпеченню більшості селян землею. На підтвердження правильності власних суджень і думок, члени Редакційної комісії наводили досвід європейських країн. На заході дрібне селянське землеволодіння, позбавлене державної охорони та опіки, що перебуває під впливом цивільного обігу, поступово зникає, поступаючись земельній власності іншого гатунку. В Росії такого не потрібно.

На користь збереження общинного землекористування, члени Редакційної комісії наводили такі аргументи. Вони вважали, що общинне землеволодіння давніше за подвірне. Воно більше поширене за подвірне. Общинне землеволодіння більше відповідає сутності російської душі. До того ж община гальмує пролетаризацію села. Вона сприяє розподілу народного багатства. Необхідність пильного нагляду за общиною пояснювалася низьким рівнем розвитку сільського господарства. „... опіка общини, захищаючи слабких і підганяючи нерадивих, повинна бути визнана потрібною” [362, с. 12-15].

У нарисі увага зверталася також на те, що причини незадовільного використання селянами родючості ґрунтів, тобто їхніх виробничих потужностей, слід шукати не в общинному землекористуванні, а у черезсмузжі та багатосмузжі, у розподілі економічного тягаря між членами общини. Тому потрібно не змінювати правовий статус землеволодіння, а об'єднувати земельні ділянки одного двору в один відруб та створювати на ньому хутори.

У підсумку безапеляційно стверджувалося, що „докорінна зміна існуючого селянського земельного ладу, освяченого віками, не відповідає у

багатьох випадках ні регіональним особливостям, ні справжнім потребам населення” [362, с. 15].

Завдання Редакційної комісії, сформульовані В. Плеве, мали такий зміст:

1. зміни, доповнення та узгодження між собою діючих узаконень, що стосуються селянського управління, відповідно до сучасних потреб сільського населення;

2. упорядкування діяльності волосного суду (у частині винесення покарань, вирішення майнових спорів), яка б ґрунтувалася на „твердих підставах, що відповідають народній правосвідомості”;

3. запровадження правил, які точно визначають права окремих селян на різновиди земельних наділів;

4. віднайдення способів, які сприяють розвитку особистої підприємливості населення та сприяють переходу селян до досконаліших форм землекористування;

5. упорядкування поземельних відносин селян, пов’язаних з черезсмужжям;

6. зміцнення у селян почуття законності та поваги до чужих прав [302, арк. 107-110].

Таким чином, В. Плеве у змістову основу діяльності Редакційної комісії поклав як свої думки та ідеї, так і ті, які були сформовані в інтелектуальному полі російського істеблішменту у 1880-х – 1890-х рр. Певної модифікації зазнала технологія їхньої реалізації. З урахуванням обставин часу було зроблено спробу полегшити окремим селянам вихід із общини, виокремити їхні наділи у відруби, а потім їх перетворити на хутори.

На наш погляд, принципи, покладені в основу діяльності Редакційної комісії різнилися від комісії І. Дурново 1893 р. Наприклад, тим, що В. Плеве відійшов від прямолінійної тактики консервації села, намагаючись, водночас, пристосувати ідею державного протекціонізму над селянством до нових обставин часу. Такий, так би мовити, новий підхід отримав санкцію

імператора. Маніфестом від 26 лютого 1903 р., зокрема, наголошувалося на необхідності „... подальшого збереження общини та захисті від насильного нищення при одночасному полегшенні виходу окремим селянам із неї” [37].

Отже, ми бачимо, що В. Плеве у принципі вдалося на власний розсуд розібратися з тими ідеями, напрямками, політичними течіями стосовно аграрного питання, що мали місце в інтелектуальному середовищі тогочасної Російської імперії. Він запропонував авторське бачення сутності аграрного питання та власний підхід до його вирішення. Стратегічно вони кореспондувалися з поглядами імператора. Знайшли відображення на законодавчому рівні.

Поза увагою Редакційної комісії опинилося два блоки принципових питань. На їхньому розгляді наполягала ліберально налаштована громадськість, ураховуючи високопосадовців. Перший блок – питання про викупні платежі селян. Другий – стосовно особистих прав селян. Міністр внутрішніх справ відмовився розглядати перший блок питань, мотивуючи тим, що його вивчали у зв'язку з ліквідацією кругової поруки. Аргументом на користь своєї позиції стосовно другого блоку питань він навів ту обставину, що невдовзі передбачався загальний перегляд цивільного законодавства Російської імперії. Тому доречніше його буде розглянути саме у такому контексті [302, арк. 133 зв.].

Узагальнюючи написане вище, констатуємо, що витоки Редакційної комісії чітко прослідковуються з 1893 р. У своїй еволюції вона пройшла декілька етапів, які тісно пов'язані з діяльністю на посаді Міністра внутрішніх справ Російської імперії таких постатей, як І. Дурново, Д. Сипягін, В. Плеве.

Кожний із зазначених етапів мав свої особливості. Ця специфіка зумовлювалася такими факторами. По-перше, загальною суспільно-політичною та соціально-економічною ситуацією в країні. По-друге, актуальністю аграрного питання для правлячої династії та політичної еліти.

По-третє, ідейно-змістовим наповненням інтелектуального поля російського істеблішменту стосовно аграрного питання та інтересів держави.

На наш погляд, найбільше зусиль до належного функціонування Редакційної комісії доклав В. Плеве. По-перше, підшефна йому структура зазнала структурних змін. По-друге, якісно оновився кадровий склад. По-третє, йому вдалося її діяльність наповнити реальним ідейно-теоретичним змістом. По-четверте, за В. Плеве вона перетворилася у реальний центр із розробки та удосконалення законодавства про селян.

Принципи, покладені в основу роботи Редакційної комісії, відображали не лише погляди В. Плеве на аграрне питання. Вони були співзвучні також думкам імператора, про що свідчить Маніфест від 26 лютого 1903 р. Їхній зміст не суперечив концепції державного протекціонізму над селянами, сформованій за царювання Олександра III. Вадою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку XX ст. Замість того, щоб „випустити пар” і спрямувати селянську суспільно-політичну активність у вигідне для династії продержавне річище, ставку зробили на „закручування гайок” із незначним послабленням для малочисельної категорії селян.

3.2. Проект аграрної реформи Редакційної комісії

Восени 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу над законопроектом аграрної реформи. Було підготовлено нове Положення про селян. Воно складалося із семи частин: „Положення про селянське громадське управління”, „Положення про волосний суд”, „Статут волосного судочинства”, „Статут про покарання, що накладаються волосними судами”, „Сільський статут про договори та спадковість”, „Положення про надільні землі”, „Правила про відмежування селянських наділів та їх розверстки з черезсмужними наділами приватних власників” [302, арк. 134].

Проаналізуємо основні положення та зміст, стратегічну мету та ідейно-теоретичну заданість цього проекту.

Автори проекту нове Положення проголосили спадкоємцем Положення 1861 р., тих принципів, які були відображені у документі епохи Олександра II. Основним із-поміж інших визнавався принцип наділення усього селянства землею. Наділення усіх селян землею членами Редакційної комісії розумілося специфічно. Цей процес вони розуміли „як створення сільського населення, забезпеченого у своїх потребах особливим, дарованим йому земельним фондом” [363, с. 11].

Також пафосно проголошувалося, що нове Положення буде діяти „багато років”. У такий спосіб, на наш погляд, висловлювалася позиція його творців про те, що їм вдалося нарешті вирішити аграрне питання в країні. Його чинність планувалося поширити на ті губернії Російської імперії, де функціонував або створювався інститут земських начальників.

Відповідно до концепції протекціонізму держави над селянами, про яку вже йшлося у попередньому розділі, наділення селян землею, з позиції членів Редакційної комісії, мало ще й політичну складову. Цей процес розглядався як створення матеріального підґрунтя (базису) для існування станової окремішності селян. Остання для самодержавства мала одну непересічну політичну цінність – консерватизм, який вважався запорукою того, що селяни будуть віддані монархії.

Відданість селян імперії у проекті аграрної реформи Редакційної комісії отримала навіть філософсько-правове обґрунтування. У ньому, зокрема, наголошувалося, що праця на землі стала основним фактором формування „особистості російського селянина”. Виховані у наполегливій праці, звиклі до одноманітного способу життя, потерпаючи від стихій природи селяни, як ніяка інша соціальна верства країни, усвідомлюють свою залежність від зовнішніх сил природи, від начал вищого порядку. У зв'язку з такими обставинами, продовжували свої міркування члени Редакційної комісії, селянство буде підтримувати державність, яка в їхніх очах уособлює

конструктив, захищатиме її від деструктивних сил [363, с. 12]. Саме на розвиток такого консерватизму, надзвичайно корисного для правлячої династії, і спрямовувалося державне піклування про селянське землезабезпечення.

На початку ХХ ст. майнова диференціація селянства стала фактом, із яким неможливо було не рахуватися. Хоча вона і не була такою антагоністично загрозливою, як про це писали класики марксизму-ленінізму, однак і не була поодиноким явищем. Члени Редакційної комісії звернули увагу і на цей факт, зокрема, на формування заможного та малозаможного селянства. Вони запропонували уряду рахуватися з майновою диференціацією селян як із закономірним процесом капіталізації аграрного сектора економіки. У документі йшлося: „Явище це настільки природне (тобто майнова диференціація – автор), що перешкоджати йому ... означало б суперечити основним началам економічного життя, в якому ... саме нагромадження багатства є могутнім знаряддям накопичення господарського та культурного прогресу народу” [366, с. 451].

Автори нового Положення, беручи до уваги викладені вище міркування, вважали, що становлення економічно заможного селянства – позитивне явище. Їхня логіка, на наш погляд, була цілком виправданою. Вони вважали, що заможні селяни найперше і найбільше зацікавлені в охороні інституту власності, а відповідно і держави. У зв'язку з цим рекомендувалося не перешкоджати зростанню чисельності заможного селянства [366, с. 451].

Водночас такий підхід не означав і активної державної підтримки цій категорії селянства. Як не дивно, але замість того, щоб заручитися політичною підтримкою з боку заможних селянських верств, члени Редакційної комісії їхні інтереси обмежили лише економічною сферою. Вони радять заможне селянство активно залучати до освоєння ненадільних земель, тобто спрямовують лише у політичну площину. Такий підхід навряд чи можна виправдати. Адже відомо, що економічні статки завжди породжують

бажання отримати політичні дивіденди. Таку позицію підшефних В. Плеве можна пояснити лише тим, що дворянсько-поміщицька страта, яка міцно утвердилася у вищих ешелонах влади Російської імперії ще з XVIII ст., не хотіла поступатися своїми позиціями ані перед промисловою, ані перед сільською буржуазією. Романових така ситуація теж вповні влаштувала. Однак вона суперечила дійсності, породжувала невдоволення з боку міцніючої російсько-імперської буржуазії, яка у такий спосіб із союзника трансформувалася у категорію опозиціонера до правлячої династії.

Стосовно малозаможного селянства, нове Положення не відходило від ідей 1880-х – 1890-х рр. Держава повинна була захищати „слабкі елементи” села від „натиску на них людей, наділених великою енергією, а іноді й нерозбірливістю у досягненні поставленої мети” [363, с. 14-15]. Найбільшою загрозою для економічно малозаможних селян члени Редакційної комісії вважали обезземелення. Своє бачення ситуації вони обґрунтовували двома положеннями, які, на нашу думку, достатньо об’єктивно відображали особливості суспільно-політичної та соціально-економічної моделі тогочасної Російської імперії. По-перше, це призводило до пролетаризації селян, тобто зменшення чисельності верстви, на яку покладалася місія охорони династії та трону. По-друге, промислових потужностей було замало, щоб задовольнити реальну потребу у працевлаштуванні обезземелених селян [366, с. 451].

Ураховуючи наведене вище, проектом передбачалося створення умов для остаточного відриву від землі лише незначної частини селянства. Решта – більшість селянського миру – утримувалася на селі низкою законодавчих актів. Гарантом від пролетаризації селян вважався надільний фонд. Таким чином чітко окреслювалася і функція держави – нагляд та втручання у подальшу долю надільних земель. Саме тому надільні землі проголошувалися невідчужуваними. У цьому аспекті проект Редакційної комісії не просто дублював положення закону від 14 грудня 1893 р., а навіть удосконалив їх.

Так, відповідного до нового Положення, захисту підлягали не лише надільне землеволодіння як інститут, а й конкретна дрібна селянська надільна власність [363, с. 17-18]. Фактично йшлося не лише про заборону подальшої капіталізації аграрного сектора економіки, а про фіксацію (консервацію) напівкріпосного статусу селян. Це досягалося шляхом встановлення межі дрібнення та концентрації селянської землі, створення своєрідного заповідника – дрібної надільної селянської власності [366, с. 440-457]. Прикметно, що у цій частині О. Ликошин – автор проекту „Положення про надільні землі” – дублював моменти, про які йшлося у „Положенні про надільні землі” Д. Семенова від 1899 р. Відмінність полягала тільки у тому, що О. Ликошин пропонував застосовувати гнучкіші методи. Ми вважаємо, що Редакційна комісія неправильно зробила, спрямувавши законодавство на консервацію селян. Потрібно було сприяти становленню індустрії, соціальні процеси, пов’язані з формуванням робітничого класу спрямовувати у вигідне для держави річище.

Порівняно з надільним землеволодінням питанням общини члени Редакційної комісії відводили другорядну роль. Аналіз цієї частини нового Положення переконує, що її члени відтворили ті загальні думки, ідеї, погляди на общину, які висловлювали її критики. Було визнано, що община – форма землекористування, що склалася історично, а тому у своєму розвитку вона може трансформуватися у щось інше. Нагадаємо, що наприкінці XIX ст. в інтелектуальному полі російського істеблїшменту побутувала інша концепція общини. Община фетишувалася, вважалася явищем глибоко російським та унікальним, яке відтворює сутність душі російського селянина. Оскільки общину стали розуміти як щось динамічне, то її перестали вважати гарантом непролетаризації селян, єдиною можливою формою господарювання на селі [363, с. 20-27].

Перегляд ролі та значення общини у соціально-економічному та правовому житті селянства на порядок денний ставив питання про те, які форми господарювання на селі сприятимуть покращенню селянського

добробуту. Як не парадоксально, але саме консервативно налаштовані члени Редакційної комісії висловилися за відрубів та хутори як альтернативу общині та надільному землеволодінню селян. Саме хутір, на переконання авторів нового Положення, гарантував селянам якщо не манну небесну, то, принаймні, якісне покращення їхніх матеріальних статків. З хутора почали робити новий фетиш, розглядати цей інститут як чергову панацею від проникнення „політичної інфекції” у селянське середовище. Вважалося, що саме хутірська система господарювання сприятиме „зміцненню у селян поваги до чужих прав” [363, с. 23-24]. У такому ж контексті згодом лунали і думки П. Столипіна: „Я думаю, що селяни не можуть не бажати розв’язання того питання, яке для них є найближчим, найболючішим. Я думаю, що і землевласники не можуть не бажати мати своїми сусідами людей спокійних та задоволених замість голодних та свавільних. Я думаю, що і всі російські люди, бажаючи заспокоєння своїй країні, бажають якнайшвидшого розв’язання того питання, яке, без сумніву, хоча б частково, живить смуту” [350, с. 99].

Водночас вважаємо хибним стовідсоткове ототожнення розуміння сутності хутірського господарства П. Столипіним та членами Редакційної комісії. По-перше, в аналізованому проекті ідея хуторів та відрубів лише викристалізовувалася, формувалася. По-друге, найголовніше, за новим Положенням, володіння селянами хуторами та відрубамі відбувалося на правах общинної та подвірної власності. За аграрною реформою П. Столипіна, – на правах приватної власності. По-третє, О. Стишинський та його колеги, розуміючи, що відрубно-хутірська система зумовить кардинальні трансформації в укладі селянського життя, не хотіли цього допускати. Природними формами землеволодіння, „напрацьованими історичним досвідом”, вони продовжували вважати общинне та подвірне землеволодіння. Зрозуміло чому. За таких умов селянин не трансформовувався у „віттевську персону”, а залишався поза юрисдикцією цивільного законодавства.

У такий спосіб ми спостерігаємо алогізм у судженнях членів Редакційної комісії. З одного боку, вони критикують общину, а з іншого – докладають зусиль для зміцнення цього інституту: реорганізації та упорядкування переділів [363, с. 16, 23-25]. Правильно виявляючи слабкі місця общини, вони віддають перевагу поступовій, невизначеній у часі, трансформації общинного та подвірного землеволодіння у відрубно-хутірське. Основним аргументом на користь общини у такому шараханні навколо цієї інституції було те, що вона опікувалася незаможним селянством.

Ставка на надільне землеволодіння зумовила пильну увагу з боку В. Плеве та його колег цьому питанню. Порівняно з попередніми подібними документами проект „Положення про надільні землі” мав якісно нові риси. Зокрема, статтею 1 давалося визначення поняття „надільні землі”. Під ними розумілися всі землі, отримані селянами по Великій реформі 1861 р., незалежно від розрядів: колишні поміщицькі, державні, колишні імператорські, казенні, удільні. У такий спосіб визнавалося, що в результаті економічного розвитку країни ці відмінності нівелювалися. Водночас статтею 2 проекту поняття „надільні землі” поширювалося також на землі, придбані громадами в обмін на землі, що були передані державі чи віддані під розробку корисних копалин. Статтею 3 документу визначався порядок поширення правил про надільні землі на землі, придбані общинами, селянськими товариствами та окремими селянами [366, с. 11-17].

У такий спосіб спостерігаємо процес тотальної „наділізації” земельного фонду, що перебував у землеволодінні чи землекористуванні селян. Навряд чи це було об’єктивно правильно. Суб’єктивно – так. Це відповідало окресленій нами вище концепції розуміння владою сутності надільного фонду.

На нашу думку, Редакційна комісія, працюючи над текстом 1 – 3 статей проекту „Положення про надільні землі” не брала до уваги сакральне ставлення селян до землі, їхнє почуття власника та господаря своєї землі. Чиновники уможлядно вважали, що тотальна „наділізація” буде вигідною

селянам, оскільки вони матимуть переваги. Найголовнішою з яких була невідчужуваність надільних земель. Насправді ефект був зворотній. Адже селянин не міг не лише продати, а і купити землю. Однак відомо, що селянські родини були чисельними. Діти, „стаючи на ноги”, прагнучи самостійно господарювати, мали вирішувати питання із отриманням землі. Так само це була і батьківська проблема. Легальних шляхів її вирішення було вкрай мало у зв'язку зі збільшенням часу між перерозподілами общинної землі, ускладненням процедури придбання землі тощо. Наприклад, статтями Положення передбачалося, що без дозволу общини общинні землі не могли забудовуватися, оброблятися; без згоди общини неможливо було продати наділ і присадибну ділянку [366, с. 402, 409].

Більше того, окремі новели нового проекту законодавства про селян носили відверто каральний характер стосовно до тих господарів, які наважувалися чинити самовільний розподіл надільного землеволодіння. Цьому було присвячено спеціальний III відділ. Самовільні розподіли не визнавалися чинними. У випадку судових спорів вони позбавлялися правової охорони, а відповідно і охорони судом. Податки за умов самовільного розподілу всеодно стягувалися з двору як одиниці оподаткування. Члени двору колективно відповідали за борги по сплаті податків та виконанню інших повинностей. Община позбавляла двори, що вдалися до самовільного розподілу, права на використання запасних ділянок, відмовляла у додатковому наділенні землею під час чергового перерозподілу, незважаючи на зміни у чисельності членів двору [366, с. 322-329].

Вихід був лише в оренді. Знаючи специфіку, скажімо, села Європейської частини Росії, не складно передбачити стрімке зростання цін на оренду, посилення економічної, правової залежності селян від орендодавця тощо. Однак ситуація з орендою не була такою простою, як може видатися на перший погляд. Окрім цінового аспекту існував ще і правовий. Справа у тому, що проект Редакційної комісії не обійшов увагою і цю сферу. Зокрема, відповідно до нього, регламентувалася навіть внутрішньонадільна оренда.

Без згоди громади наділ не можна було орендувати більше року. Максимальні терміни оренди становили 12 років, але договір про оренду був чинним тільки до нового переділу [366, с. 149-150, 116-118]. Фактично зміст цих статей не сприяв розвитку на селі довгострокової оренди. Навпаки, є підстави говорити про те, що такі законодавчі обмеження стимулювали поширення короткотермінової, як правило, річної оренди. Як форма землекористування вони не були дуже вигідні селянам, по-перше. По-друге, призводили до занедбання земельного фонду, оскільки селянин намагався „вижати” із землі максимально, бо потрібно було оплатити оренду, податки, заробити для родини.

Новим у „Положенні про надільні землі”, порівняно з попередніми аналогами, було обґрунтування юридичної природи селянської надільної власності на землю. Члени Редакційної комісії застосували цікавий принцип – протиставлення індивідуальної, приватної власності, що мала місце у поза надільному землеволодінні, та сімейної власності. Останню вони трактували як особливість селянського побуту, що склалася історично. В її основі лежало сімейно-трудова початок, іманентно властиве селянській праці. У документі стосовно цього йшлося: „... доки основним промислом селян є землеробство, майнові інтереси членів селянської родини будуть зосереджені навколо одного, спільного для всієї родини польового господарства, у руках розпорядника цього господарства – господаря – будуть за необхідності зосереджуватися всі майнові засоби селянського двору, котрі ... не можуть розглядатися інакше, ніж власність усієї родини” [366, с. 428-429].

У такий спосіб у новому проекті відбулося закріплення сімейно-трудова теорії селянської власності. Члени Редакційної комісії вважали не просто за доцільне, а за необхідне застосовувати поняття „сімейна власність”. У цьому аспекті знову можна побачити алогізм суджень цієї інституції. Оскільки на наступних сторінках проекту йшлося про те, що характерною рисою тогочасного розвитку сільського господарства є занепад „сімейного початка” та інтенсивний розвиток „початка приватного, індивідуального” [366,

с. 428]. Виникає цілком логічне питання: для чого оперувати тим, що себе не виправдовує, натомість чинити перешкоди новому, породженому соціально-економічним розвитком аграрного сектора економіки.

Свою позицію автори проекту обґрунтовували таким. Вони вважали, що скасування сімейної власності, по-перше, якісно б змінило поземельні та майнові відносини селян, які ґрунтувалися на сімейно-трудовах началах; по-друге, зумовило б необхідність докорінного перегляду не тільки законодавства про селян, а юридичної практики загалом; по-третє, суперечило б стратегічній меті реформи – наділенню всіх селян землею, а не окремих господарів; по-четверте, порушило б інтереси родини у зв'язку з неможливістю у випадку визнання майна двору приватною власністю господаря поставити розпорядження останнього у залежність від згоди інших членів родини або зробило б необхідним встановлення принципу повного невідчуження цього майна [366, с. 429].

Зберегти общину, на думку членів Редакційної комісії, потрібно було ще й тому, що за общинного землеволодіння власником надільної землі (юридичною особою) була община, а окремі господарі наділялися правом лише користування землею. Крім того, це право поширювалося не конкретно на господаря, а на весь двір. За подвірного землеволодіння власником (юридичною особою) вважався селянський двір, а не конкретний господар.

У такий спосіб запропоновані колегами В. Плеве законодавчі ініціативи ігнорували закріплення поняття „приватна власність” за селянами. Зрозуміло чому. Адже визнання за селянином права приватної власності автоматично на порядок денний ставило питання про наділення його цивільними правами. Тобто йшлося про усунення станової окремішності селянства, його інтеграцію у соціально-правовий простір Російської імперії. Завдання ж нового Положення, як ми зазначали вище, полягало в іншому. Саме тому його автори, з одного боку, протиставили надільну та ненадільну селянську власність, а з іншого – обґрунтували нівеляцію відмінностей між общинним та подвірним землеволодінням у середині селянського надільного

землеволодіння. Соціально-правове становище окремого господаря за общинного землеволодіння суттєво не різнилося від його соціально-правового становища за подвірного землеволодіння. За общинного землеволодіння він повинен був рахуватися, окрім членів родини, ще й з думкою общини.

Зауважимо, що община контролювала не тільки соціально-економічні чи правові аспекти у функціонування селянського господарства. Вона мала гарантоване законом право „опікуватися” внутрішньородинними справами. Це виявлялося у тому, що діти без згоди батьків, так само як батьки без згоди общини, не мали права на самостійні вчинки. Наприклад, статтями 23 – 25 передбачалося, що до повноліття (25 років) діти не мали права без згоди батьків виходити зі складу двору. Так само вони не могли отримати паспорти для відходу на заробітки. Логіка була проста. Таким же чином як „цар-батюшка” опікувався своїми „дітьми-селянами”, так батько родини мав піклуватися про своїх дітей. Патріархат офіційно визнавався „наріжним каменем селянської сім’ї”. На користь такої позиції наводився той аргумент, що відсутність відповідних правових норм не сприятиме консолідації селянського двору, „ внесе смуту і безлад у селянське господарство та родину” [366, с. 70-76, 81].

Постатейний аналіз нового Положення переконує у тому, що його автори, мінімально реагуючи на зміни об’єктивної реальності в імперії, порівняно зі своїми попередниками, відійшли від принципу тотальної консервації всього селянства. Акцент робився на середньозаможних верствах. Сільській бідноті та заможним селянам створювалися, хоча й незначні, умови для виходу зі складу общини та селянської верстви. Після скасування такого інституту, як кругова порука, визнавалося недоречним насильницьке утримання селян в общині [366, с. 74-76]. Тому проектом усувалися другорядні перешкоди до виходу селян із общини, передбачені Положенням 1861 р. Зокрема, від селянина, який мав намір вийти з общини, перестали вимагати виплати викупного боргу та договір про його прийом від

іншої общини. Право виходу зі складу общини окремим селянам надавалося 26 статтею [364, с. 243-246]. Єдиною умовою, яку мав виконати селянин, що бажав залишити общину, була вимога відмовитися від прав на присадибну ділянку та польовий наділ [366, с. 76].

Незважаючи на те, що вимога була одна, вона зачіпала корінні права та інтереси селянина. Вище ми звертали увагу на те, що продати земельний наділ було надто складною справою, яку майже нереально було реалізувати. Залишався єдиний варіант – безкоштовно відмовитися від землі, за яку, починаючи від 1861 р., виплачувалися викупні платежі. Погодитися на таке міг не кожний. Адже польовий наділ та присадибна ділянка – основний та єдиний скарб селянина. У такий спосіб спостерігаємо чергову суперечність у змісті нового положення. Вона виявляється у тому, що по-перше, наміри дисонують з практикою. Проголошені полегшення для виходу зі складу общини насправді обернулися у неможливість виходу з неї. По-друге, така ситуація лише обурювала селян, оскільки не дозволяла серйозно поліпшити матеріальні статки. Тому навряд чи можна було розраховувати, як на це сподівалися царедворці, на лояльність селян до правлячої династії. Навпаки, це лише сприяло проникненню „політичної інфекції” у селянське середовище, формуванню селянських поглядів антицарського спрямування. На нашу думку, важливішим було зменшити темпи та обсяги антидержавницької політизації селян, ніж їхньої пролетаризації.

Автори нового положення мислили по-іншому. Вони вважали, що у такий спосіб пригальмують пролетаризацію села. „... позбавлення вихідців із общини права на землю стане стримуючим засобом проти виходу з общини, не вмотивованого об’єктивно. Втрата землі – настільки серйозний результат, що навряд чи хтось на нього наважиться, якщо не переконаний у тому, що зможе по-іншому забезпечити себе та свою родину” [366, с. 77]. Статтями 52 – 53, 57, 66 передбачався продаж присадибної ділянки за умови, якщо із общини виходить уся родина. Однак і тут було обмеження. Продати можна було лише одно общинникам [366, с. 131-135, 139-141, 149]. Насправді на

перший погляд непримітне обмеження було серйозним гальмом, користь від якого отримувала тільки община. У такий спосіб держава виводила надільні селянські землі з поля економічної ринкової конкуренції. Селянин не міг за присадибну ділянку отримати коштів більше, ніж йому могли запропонувати учасники ринку. Він змушений був погодитися на продаж тільки однообщинникам, щоб отримати хоч щось, хоча і значно менше від ринкової вартості землі.

Не менш суперечливими були статті нового положення про перехід селян на хутори та відруби. Водночас зауважимо, що це було новим моментом в аграрному законодавстві Російської імперії початку ХХ ст. Передбачалося три основних способи їхнього створення при общинному володінні: 1) утворення висілків; 2) виокремлення ділянок окремим особам; 3) перехід цілих селянських общин до від общинного володіння до подвірного. Передбачаючи створення висілків, члени Редакційної комісії ставили перед собою конкретну мету. Її зміст полягав у тому, щоб ліквідувати черезсмужжя та далекосмужжя.

За своєю спрямованістю статті про створення виселок більшою мірою відповідали стратегічним інтересам заможного селянства. Підтвердженням такої нашої тези є зміст статей 115, 116, 118, 124 та 125 проекту. Зокрема, статтями 115 – 116 визначалися умови створення виселок. Вони створювалися у малонаселених общинах, які нараховували 20 – 50 дворів, за вимогою 1/5 від загалу господарів. Якщо община нараховувала більше дворів, то потрібна була згода не менше 50 господарів, навіть, якщо це буде менше 1/5. Утворення виселок не залежало від періодичності перерозподілу общинних земель. Бажаючи відійти на висилки наділялися правом отримання рівноцінної землі. За ними зберігалось право користування угіддями. Таким чином закон захищав виселенців від погіршення їхнього добробуту. Виселенці мали право більшістю голосів обирати форму землеволодіння: подвірну чи общинну. Коли обиралася подвірна форма землеволодіння, кожний двір отримував землю в одному відрубі. За общинного

землекористування регламентувалася кількість дворів. Вона не могла перевищувати десяти дворів [366, с. 338-347, 350-353].

На перший погляд, може скластися враження, що перехід на відруби та хутори був вигідний селянам, а держава була зацікавлена у масовості цього явища. Однак уважне вивчення усіх норм проекту нового законодавства змушує у цьому сумніватися. Насправді члени Редакційної комісії робили ставку не на все селянство, а лише на заможну його частину. Така позиція знайшла законодавче закріплення. Зокрема, передбачалося обов'язкове переселення виселенців на надані їм ділянки своїм коштом [366, с. 338-343]. Фінансової підтримки держава не надавала ні на переселення, ні на започаткування господарювання на новому місці. Стартовий капітал був не у всіх навіть заможних господарів. Не всі могли витримати витрати і на перевезення. Цим зазначений проект у гіршу сторону різнився від Столипінського аналогу. У такий спосіб обмежувалася економічна ініціатива навіть середньозаможних та заможних селян.

Подібні принципи лежали в основі правил про виділення ділянок окремим господарям. Вони теж містили чимало суперечностей. Виділення ділянок окремим членам общини регламентувалося попереднім законодавством. Наприклад, про це йшлося у частині 2 статті 165 „Положення про викуп”. Однак закон від 14 грудня 1893 р. фактично її ліквідував. Він викуп поставив у безпосередню залежність від волі общини. Автори „Положення про надільні землі” замість скасованої частини 2 статті 165 написали статтю 130. Відповідно до неї, вихід окремих членів общини із її складу не залежав від сплати викупу [366, с. 357-368]. Однак намагання членів Редакційної комісії максимально врахувати під час цієї процедури інтереси общини знайшли відображення у статті 130. Згідно з її змістом встановлювалися такі обмеження. По-перше, виселення могло відбутися лише за умови, якщо відбувся общинний перерозподіл землі. По-друге, селянин, що виселявся, зобов'язувався негайно переселитися на виселок [366, с. 368-374]. У такий спосіб члени общин, в яких не відбувалися земельні

перерозподіли, позбавлялися права на переселення на висілки. Відсутність матеріальної допомоги з боку держави також обмежувала коло учасників цього процесу.

Нарешті третій спосіб виходу з общини – перехід до подвірного землеволодіння цілими громадами – також більшою мірою урахував інтереси общини. Насамперед потрібна була згода $2/3$ господарів, що мали право участі у селянському сході. Кожний двір отримував за умов такого переходу відруб на умовах подвірного володіння. Складність полягала у тому, що не завжди можна було отримати згоду необхідної кількості селян. Існувала ще одна проблема. У випадку, якщо селянин бажав повернутися до общини, йому потрібно було отримати згоду на це всіх учасників сільського сходу.

За умов подвірного землеволодіння, для переходу на відруби та хутори також потрібна була згода $2/3$ сільського сходу. Однак у цьому випадку обмеження були ще жорсткішими. Справа у тому, що цим $2/3$ господарів мало належати не менше $2/3$ площ наділу. Перехід міг відбутися або шляхом розподілу всього наділу на відруби, або шляхом розверстки польових угідь для ліквідації черезсмужжя [366, с. 388-391, 457, 476-478].

Розробка „Правил про відмежування селянських наділів та їх розверстки з черезсмужними наділами приватних власників” підпорядковувалася одній наскрізній ідеї. Її зміст полягав у тому, щоб позбутися черезсмужжя. Останнє членами Редакційної комісії розглядалося як серйозна перешкода у розвитку виробничих потужностей сільського господарства, загострення протистояння між різними категоріями сільських жителів. У цьому їхні погляди співпадали з реальним станом справ у цій сфері. Вирішенню проблеми надавалося не лише економічне, а й політичне значення. Воно було сформульоване у доповіді В. Плеве імператору 3 липня 1903 р. Міністр внутрішніх справ цілком правильно, на нашу думку, зауважив, що черезсмужжя – джерело „аграрних смут”. Воно, на його переконання, живиться постійними суперечками між селянами та

поміщиками за сінокоси, випаси тощо. Усунення такого джерела „аграрних смут”, переконував шеф силового відомства, сприятиме зміцненню у селянській свідомості поваги до інституту власності [302, арк. 116].

Саме тому окремі новели Положення містили рішучі засоби з усунення черезсмужжя. Зокрема, обов’язковою вважалася розверстка угідь на вимогу 2/3 господарів, що мали право голосу на сході [363, с. 408-409]. Уряд брав на себе функцію сприяння укладанню добровільних угод між селянами та великими землевласниками стосовно розподілу спільних вигонів, пасовиськ, водопоїв, розверстки угідь. З цією метою передбачалося започаткування спеціальних органів – місцевих комісій. До їх складу повинні були входити два представники від великих землевласників, призначені губернатором, два представники від селян, запропоновані земським начальником (як правило, волосні старшини або голови волосних судів), податковий інспектор. Очолював її земський начальник, який і контролював урегулювання розмежування та розверстку [363, с. 422].

Не менше уваги члени Редакційної комісії приділили питанням селянського управління. Автором проекту перебудови селянського управління був В. Гурко. Відвідавши під час відрядження Курську, Катеринославську та Нижегородську губернії, він виявив ряд серйозних недоліків у роботі системи селянського управління [286, арк. 287]. Найсуттєвіший із них полягав у тому, що сільський сход був переобтяжений різноманітними справами, що стосувалися розрізнених за своїм змістом адміністративних, господарських, поліцейських, земельних тощо питань. Часто сільські громади не співпадали за своїм складом із земельними общинами. Одні з них у своєму складі мали декілька земельних общин, інші – лише частину членів якоїсь однієї земельної общини. Зустрічалися великі села, які до Великої реформи 1861 р. належали різним власникам, а тому склалися з декількох окремих земельних общин і відповідно мали декілька сходів. Тому виникала парадоксальна ситуація, за якої був відсутній

уповноважений орган, який мав би розглядати справи всього села [248, с. 3-8].

У зв'язку з цим В. Гурко висловився за удосконалення існуючої системи управління селянами. Він вважав за доцільне розподілити повноваження сільського сходу. Відповідно до його бачення покращення ситуації з селянським управлінням, пропонувалося ліквідувати адміністративно-господарську одиницю – сільську общину. Замість неї створити дві нові: земельну общину та сільську общину. Компетенція першої структури обмежувалася справами, пов'язаними зі спільним володінням надільною землею. Сфера повноважень другої окреслювалася адміністративно-господарськими функціями [74, с. 163]. До діяльності керівного органу сільської общини – сільського сходу – планувалося долучити, окрім селян, представників інших соціальних верств, які проживали на селі.

У такий спосіб, за замислом В. Гурко, у майбутньому могло б сформуватися безстанове місцеве управління [286, арк. 288 зв.]. На наш погляд ця ідея була цілком конструктивною. За рахунок її реалізації, з одного боку, хоча й повільно, але б йшла інтеграція селян у загальноімперський соціально-правовий простір. З іншого, це б сприяло нівеляції антагонізмів на селі між різними соціальними стратами сільських жителів.

Проектом також передбачалося: 1) порядок розподілу велелюдних та об'єднання малолюдних сільських общин; 2) забезпечення права вільного виходу із общини за умови відмови від користування общинними землями; 3) вирішення на селянських сходах адміністративних питань та питань землекористування чи землеволодіння; 4) заміна у велелюдних сільських общинах сільських сходів із господарів сходом обраних для вирішення маловажливих справ; 5) заходи, спрямовані на упорядкування діяльності та складу сільських і волосних сходів; 6) оподаткування мирськими зборами міщан, посадських, ремісників, цеховиків, у яких є майно у межах волості; 7) правила про вибори, проходження служби та звільнення посадових осіб

селянського общинного управління; 8) порядок визначення і розверстки мирських повинностей, розпорядження мирським майном та капіталом; 9) визначення 10-ти річного терміну для осіб, що залишили общину, після чого вони позбавлялися права володіти землею [364, с. 247].

Окрім іншого, голова Земського відділу Міністерства внутрішніх справ пропонував реорганізувати волосний схід. Він мав стати малочисельнішим. До участі у його роботі залучалися обрані від волості делегати. Суттєво обмежувалися права земського начальника. За проектом, він позбавлявся права заарештовувати волосного старшину. Вперше у практиці імператорської Росії посада волосного старшини повинна була оплачуватися. Більше того, виборним від сільських общин, волосним і сільським писарям, волосним старшинам, сільським старостам і збірникам податків за трирічний бездоганний стаж роботи на посадах гарантувалося звільнення від тілесного покарання [364, с. 230-231].

Передбачалося укрупнення волості шляхом злиття дрібних в одну одиницю. У майбутньому такі укрупнені волості мали стати основою для дрібної земської одиниці. Планувалося також чітко окреслити кордони волості з урахуванням кордонів усіх земель, що входили до складу волості. Це було справжнім ноу-хау у системі територіально-адміністративного поділу Російської імперії. До складу волості мали входити всі сільські общини, розташовані у її межах, а також усі селяни, що мали в общинах нерухоме майно. Також соціальний склад волості розширювався за рахунок зарахування до неї міщан, посадських, ремісників, цеховиків, що, як і селяни у межах общини, що входила до складу волості, володіли нерухомою власністю, незалежно від їхньої прописки та постійного місця проживання [74, с. 201].

Проект В. Гурко носив компромісний характер. З одного боку, це можна розглядати як плюс, оскільки у такий спосіб його автор намагався певною мірою представити інтереси як консерваторів, так і лібералів. З іншого – В. Гурко наразив себе на серйозні неприємності. Його критикували

як ліберали, так і консерватори. Перші за малу поступливість, другі – за поступливість загалом. Долю проекту вирішило особисте втручання В. Плеве, який його підтримав [303, арк. 102 зв., 106 зв.-107, 109 зв.].

Автором проекту про удосконалення волосного суду був І. Дурново – заступник міністра внутрішніх справ. Наприкінці 1880-х рр. він брав активну участь у розробці закону від 12 липня 1889 р., яким, як вважають історики, було започатковано контрреформування судової системи Російської імперії. Консервативність поглядів цього держслужбовця була відчутна у кожному рядку запропонованого ним документу. Зокрема, на початку проекту Положення зазначалося: „... перетворення волосних судів на засадах закону 12 липня 1889 р. позитивно вплинуло на загальний характер сільського правосуддя, особистий склад судів покращився, їхня діяльність була успішною і у багатьох місцевостях вони користуються повагою селян” [365, с. 76]. Попри оптимізм І. Дурново, Редакційна комісія визнала за доцільне удосконалити діяльність волосного суду. „... трансформований волосний суд, хоч і удосконалений, не відповідає рівню тих завдань, що на нього покладені, а тому є потреба зробити рішучий крок уперед у напрямку, окресленому Тимчасовими правилами 12 липня 1889 р.”, – йшлося у документі [363, с. 52].

Принципова позиція членів підшефної В. Плеве інституції полягала у тому, щоб зберегти становий характер волосного суду. На її користь наводилися три „потужних” аргументи: фінансовий, кадровий, психологічний. Зокрема, такі підрахунки та міркування. На посаді земських начальників у 32 губерніях Російської імперії перебувало 1856 осіб. 18% вакансій із них заміщувалися „людьми зі сторони”. 18% дефіцит кадрового складу інституту земського начальника зумовлювався зменшенням чисельності поміщицького дворянства. Це було серйозною перешкодою у підборі необхідних кадрів як для волосного суду, так і для інституту земського начальника. Для заміщення посад волосних суддів потрібно було 9390 осіб із фаховою освітою. Витрати на їхнє утримання становили б понад

20 млн. руб., ураховуючи, що щорічна зарплата міського судді дорівнювала 2200 руб [365, с. 4-6].

Вихід із такої ситуації полягав у тому, щоб запросити на посади волосних суддів представників інших соціальних страт Російської імперії, які мали відповідну юридичну освіту. Однак така перспектива аж ніяк не влаштувала ні І. Дурново, ні його колег. Свою відмову вони мотивували тим, що волосні судді – представники інших станів можуть нанести шкоду віковим традиціям селянського правосуддя, оскільки вони не знайомі з селянським побутом, особливостями соціально-економічного життя селян.

Така логіка, на нашу думку, була хибною, відображала суперечливий характер намірів. З одного боку, проголошувалася необхідність удосконалення волосного суду. З іншого – наводилися аргументи на користь того, щоб це не робити. У такий спосіб члени Редакційної комісії доводили, що той стан справ, що мав місце з волосним судом їх цілковито влаштував. Об'єктивно ситуація була з ненайкращих. Фахових волосних суддів було небагато, більшість становили профани. Всеволод земських начальників ставило під сумнів правильність винесених судом рішень [363, с. 66].

Однак автори нового Положення цього „не помічали”. Робили вони це свідомо, щоб довести природний характер становості волосного суду, прихильність селян до такої форми правосуддя. На користь такої своєї позиції вони наводили дані обстеження Міністерства внутрішніх справ стосовно оскаржень рішень, які виносилися волосними судами. Відповідно до нього, було оскаржено 16,4% рішень волосних судів за цивільними справами та 11,4% – за кримінальними. На думку чиновників, такі цифри були оптимістичними, свідчили про фаховість волосних суддів, незначну похибку, яка в межах допустимого.

Ми вважаємо, що ці показники були катастрофічними, вони свідчили про некомпетентність волосних суддів, про сваволю земських начальників та у цілому місцевого апарату управління селянами. По-перше, за тогочасних умов оскаржити рішення суду первинної інстанції було вкрай складно,

судова практика була дуже консервативною. Система не могла допускати такого, оскільки потім було б поставлено під сумнів і її існування. Лише в окремих випадках, в яких мала місце стовідсоткова невідповідність букві закону, можна було очікувати на позитивне рішення при оскарженні. Якщо кожна 16 чи 11 справа не відповідала чинному законодавству, то не складно уявити реальну фахову компетентність таких волосних суддів. По-друге, ці дані є неповними, зважаючи на загальну грамотність, а швидше безграмотність селянства, а також на те, що судова тяганина вимагала серйозних фінансових витрат, а тому дозволити її собі міг не кожний господар.

Зміст третього аргументу зводився до того, що селяни мають особливу, специфічну правову свідомість. Вона, на переконання членів Редакційної комісії, тісно пов'язана зі звичаєвим правом. Така психологічна окремішність селянства не могла сприяти поширенню на них норм загальноімперського цивільного законодавства. Потрібно було створити спеціальне селянське законодавство: особливі цивільний та кримінальний кодекси. В його основі мало лежати селянське звичаєве право [365, с. 4-6].

За такою логікою окремішню свідомість мали й інші верстви російського імперського соціуму. Однак судилися вони за загальним цивільним, карним чи адміністративним законодавством. Саме судова реформа Олександра II сприяла перетворенню станового суду у безстановий. Тому третій аргумент не витримує жодної критики.

Відповідно до проекту, волосний суд у складі чотирьох суддів мав діяти у кожній волості. Без змін залишався принцип комплектації штатів. Кожна сільська община делегувала до волосного суду одного представника. Свої повноваження він виконував упродовж трьох років. Новим, порівняно з попередніми аналогами, було створення Волосного з'їзду. Ця інстанція мала виконувати апеляційну функцію. Необхідність її створення пояснювалася тим, що скарги на рішення волосного суду передавалися до повітового з'їзду. Рішення останнього могло оскаржити губернське присутствіє. У зв'язку з

цим повітовий з'їзд та губернське присутствіє були переобтяжені розглядом численних оскаржень тощо. До того ж існував і певний дубляж функцій у вирішенні цивільних справ, підсудних волосному суду. У першій інстанції ці справи розглядалися на підставі звичаю, у другій – за участю судового відомства. У зв'язку з цим вважалося за доцільне розвантажити повітові з'їзди і у двох-трьох населених пунктах повіту створити волосні з'їзди. Селянам це буде зручно, оскільки волосні з'їзди будуть розташовані неподалік від їхньої волості [365, с. 4-6]. На нашу думку, пропозиція була цілком слушною. Її реалізація, по-перше, могла б, принаймні, зменшити витрати селян на дорогу до вищої судової інстанції. По-друге, зменшилися б терміни розгляду апеляції.

За проектом, до складу Волосного суду повинні були входити земський начальник (голова), селяни (голови волосних судів), почесні мирові та дільничні судді [363, с. 169-241].

У проекті містилися й конкретні пропозиції, що стосувалися змін у судочинстві. Так, відповідно до них, судді волосного суду не підлягали адміністративній відповідальності. Натомість, згідно з Карним Статутом 1903 р., вони підлягали адміністративній владі земського начальника. Передбачалося зменшення термінів розгляду апеляції з 30 до 14 днів. За Карним Статутом, рішення по цивільним справам до 30 руб. і вироки до трьох днів арешту не розглядалися на предмет апеляції без згоди земського начальника. За проектом, земський начальник ставав головою суду, а тому міг призупинити дію будь-якого рішення.

Дбаючи про те, щоб волосний суд був „швидким і правильним”, було прийнято рішення забезпечити його детальною інструкцією у веденні цивільних та кримінальних справ. Її зміст не повинен був „порушувати правовий аспект селянського життя” і мав бути „зрозумілим селянам” [365, с. 10]. Це стало причиною розробки „Сільського статуту про договори та спадковість” та „Статуту волосного судочинства”. Перший документ регламентував права селян стосовно надільного та ненадільного майна.

Другий – передбачав зміни у покараннях селян порівняно з Карним Статутом 1903 р. Потрібно зауважити, що проект останнього документу був значно ліберальнішим за кримінальне законодавство 1903 р. Наведемо порівняльну таблицю для ілюстрації нашої тези (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1 [365, с. 10]

**Суворість покарань за Карним Статутом 1903 р. та
за Проектом Редакційної комісії**

Проступок	Покарання за Карним Статутом 1903 р.	Покарання за проектом
Поширення неправдивих чуток, безпідставний вчинок	Арешт до 3 місяців, штраф до 300 руб.	Арешт до 7 днів, штраф до 25 руб.
Словесна образа	Арешт до 6 місяців, штраф до 500 руб.	Арешт до 14 днів, штраф до 50 руб.
Наклеп	Ув'язнення до 5 місяців	Арешт до 30 днів, штраф до 100 руб.
Крадіжка до 500 руб.	Ув'язнення від 2 тижнів до 2 років	Ув'язнення до 6 місяців
Крадіжка від 5 до 50 руб.	Ув'язнення від 6 місяців до 1 року	Ув'язнення від 10 днів до 1 місяця
Крадіжка до 5 руб.	Ув'язнення від 3 до 6 місяців	Арешт від 10 днів до 1 місяця
Крадіжка до 50 коп. або за пом'якшуючих обставин	Арешт від 1 дня до 6 місяців	Арешт до 10 днів

Уважний аналіз даних, наведених у таблиці 3.1, переконує, що автори нового проекту значно послабили покарання селян за вчинені ними проступки. Пом'якшення стосувалося як арешту та ув'язнення, так і штрафних санкцій. Розміри штрафу зменшилися у 10 – 12 разів. Терміни арешту – у 12 разів, ув'язнення – у 4 – 12 разів. Лібералізація каральних санкцій членами Редакційної комісії пояснювалася відсутністю на селі

крайніх виявів кримінальної злочинності, що потребують застосування жорстких санкцій.

Офіційним і повноправним представником держави, який контролював життя і общини, і селян, був земський начальник. Він був наділений надзвичайними повноваженнями. До сфери його компетенції належало право втручатися як у питання общини, так і селянської родини. Відповідно до закону, земський начальник міг, нехтуючи позицією батьків, надати чи не надати неповнолітнім дітям дозвіл на вихід зі складу двору. Без затвердження земського начальника рішення общини про перерозподіл землі не вважалося чинним. Теж саме стосувалося сімейних розподілів. Він вирішував і питання політичної благонадійності чи неблагонадійності окремих членів общини, їхнього виселення чи не виселення із общини [366, с. 74-76, 254-256, 311-316, 353-354]. Фактично земський начальник був „Бог і цар”, вершитель селянської долі. Законодавство не передбачало контроль за його діяльністю з боку общини. З правової точки зору, повноваження земського начальника мали більшу юридичну силу за правомочності общини. У такий спосіб, на нашу думку, на мікрорівні відтворювалася політична модель самодержавної Росії.

Під час обговорення проекту про волосний суд члени Редакційної комісії не могли обійти увагою і питання про трансформацію інституту земського начальника, доцільність змін його повноважень. І. Дурново вважав за правильне зберегти всі попередні повноваження земського начальника у повному обсязі. Тобто, сфера його компетенції мала продовжувати поширюватися на судочинство у цивільних та кримінальних справах тощо [303, арк. 60]. Пропонувалося навіть розширити сферу його підсудності. Зокрема, йшлося про цивільні позови вартістю від 100 до 300 руб. Проти цього виступив О. Стишинський. Він наполягав на тому, щоб зберегти судову компетенцію земських начальників у попередніх обсягах. Для судочинства інших справ створити колегіальний судовий орган. Г. Савич не погодився з такими міркуваннями голови Редакційної комісії. Апелюючи до

Тимчасових правил від 23 липня 1899 р., що стосувалися змін у податковій справі у зв'язку з ліквідацією кругової поруки, він звернув увагу на недоречність подвійного підпорядкування селян і податковому інспектору, і земському начальнику. Г. Савич радив дотримуватися принципу, покладеного в основу закону від 12 липня 1889 р. про земських начальників. Його зміст зводився до так званої „єдності влади”. На цій підставі член Редакційної комісії вважав за необхідне зберегти повноваження волосного суду, але другу волосну судову інстанцію реорганізувати з колегіальної у призначальну, запросивши туди „кращих земських начальників”. О. Кривошеїн висловився за розширення судових повноважень земських начальників. Однак у певних межах – до 500 руб. [303, арк. 63-63 зв., 66 зв.-67].

Як і у попередніх випадках крапку у дискусії поставив В. Плеве. Будучи фаховим юристом, він апелював до чинної нормативно-правової бази. Зокрема, зауважив, що Міністерство юстиції не розробило новий статут про кримінальні покарання. У зв'язку з цим чітко не визначено чисельність підсудних волосному суду кримінальних справ. Тому немає підстав змінювати ті повноваження, які покладені на земських начальників. Замість цього він запропонував колегам розробити положення, за якими земські начальники могли якісно поліпшити свої матеріальні статки та мати перспективи кар'єрного зросту. Це б, на думку Міністра внутрішніх справ, сприяло б подоланню кадрового дефіциту, який переживала ця інституція [303, арк. 77-78].

„Російські відомості” від 27 лютого 1903 р. повідомляли, що Міністерством внутрішніх справ було розроблено законопроект про покращення особового складу земських начальників. Його змістом передбачалося зменшення майнового та вікового цензів для претендентів на цю посаду. Крім того, посада земського начальника безпосередньо пов'язувалася з ієрархічними сходінками вищих посад імперії [322]. Отже,

ідеї В. Плеве набули подальшого розвитку у законодавчих ініціативах підшефного йому відомства.

Таким чином, пропозиції авторів проекту з перегляду положень про волосний суд не спрямовувалися на докорінну зміну селянського судочинства. Здебільшого вони стосувалися посилення контролю держави за селянами, покращення становища державних службовців. Лібералізація системи покарань за селянські проступки кардинально позитивно не позначалася на загалом безправному становищі селян. Принципова позиція членів Редакційної комісії на посилення станової окремішності селян знайшла відображення у тому, що не відбулося інтеграції законодавства про селян у загальноімперський правовий простір. Правовий статус селян залишався на низькому рівні.

Тогочасна громадськість, преса пильно стежили за результатами роботи Редакційної комісії, публічно їх коментуючи. Так, наприклад, ліберально налаштована преса, зокрема „Вісник права”, піддали критиці проект В. Гурко. Вони закидали його автору непослідовність у відстоюванні принципу всестановості. Свою критику ліберали будували на протиріччі, яке містилося у проекті стосовно визнання волості суцільною одиницею та обмеженням складу колишніх податних станів. Сучасне життя, – йшлося у статті, – „вимагає нові форми, а замість них проект комісії містить лише дріб'язкові доповнення” [36].

Критикувалися також суперечності, що мали місце у змісті положень пояснювальної записки та самого проекту В. Гурко. Насамперед йшлося про таку фразу пояснювальної записки: „... Ті інтереси справи, які доручаються волосним общинам, є інтересами общинного господарства та правління; у цьому сенсі волосна організація має певні риси земської організації, а тому належність до волосних общин має визначатися наявністю власності на майно у межах волості” [74, с. 205]. Дописувачі ліберального „Вісника Європи” увагу акцентували на тому, що з вищенаведеного можна зробити один логічно обґрунтований висновок: „... волость ... повинна бути

всестанова, однак Редакційна комісія, не пояснюючи нічого, обмежує склад общини особами податних станів” [34].

В одній із статей, опублікованій у „Новому часі”, йшлося про те, що „у народі формуються паростки нищівного соціалізму, оскільки умови та порядки общинного побуту передбачають існування лише общинної власності, а не індивідуальної”. „Російське багатство” безапеляційно стверджувало, що проект нового Положення спрямовується на штучне розшарування селян, збереження общини [226, с. 29].

На думку Г. Євреїнова, проекти Редакційної комісії не вирішували аграрного питання. Він вважав, що надмірний протекціонізм держави над селянами суперечить основним принципам державного права, применшує справжню роль та значення держави. Вирішити аграрне питання можливо лише шляхом проведення аграрної реформи, яка б ґрунтувалася на ліберальних засадах епохи Олександра II. Г. Євреїнов був прихильником ідеї звільнення селян від усіх обмежень їхньої особистої свободи, що ще зберігалися, зрівняння їх у громадянських правах із іншими верствами імперського соціуму. До тих пір, поки цього не станеться, – переконував автор, – аграрне питання завжди буде актуальним, потребуючим чергового вирішення [110, с. 5, 17].

В. Розенберг, детально аналізуючи проект нового Положення у частині, що стосувалася волості, однозначно розкритикував його авторів. Під сумнівним було поставлено наріжний камінь ідеологічної змістової проекту нового Положення – „адміністративна опіка над закладами общинного управління”. За його словами, „помилковість основного начала ... чітко простежується в логіці його викладу”. Передбачувану проектом „волесть”, на його думку, не можна назвати селянською. „Швидше за все, – підсумовував дослідник, – вона заслуговує на те, щоб її називали кріпосною або підначальною, тобто такою, що не самоуправляється, а нею керує начальствующий над нею представник повітової адміністрації” [321, с. 315, 325, 328].

В унісон думкам В. Розенберга лунали роздуми А. Мануїлова щодо общинного землеволодіння. Він, зокрема, звернув увагу на те, що члени Редакційної комісії без змін залишили принципи, на яких ґрунтувалося общинне землеволодіння відповідно до законів 1893 р., „змінивши лише окремі умови їхнього застосування”. Узагальнюючи зміст усіх законодавчих проєктів, розроблених колегами В. Плеве і О. Стишинського, А. Мануїлов цілком слушно, на нашу думку, вважав, що їхня основна ідея – „збереження юридичної окремішності селян із підлеглистю земським начальникам суперечить вимогам життя, думці незаангажованих знавців селянського побуту”. На його переконання, варто було селянина визнати „дорослою людиною”, яка компетентна вирішувати справи, що стосуються його соціально-економічного та правового буття. „Вести в адміністративних помочах багатомільйонну масу – бюрократична утопія, що зумовлює спотворення життя” [186, с. 329, 347].

Міщанин І. Зайцев був ще відвертішим у своїх судженнях стосовно проєкту нового Положення. У листі на ім'я імператриці Олександри Федорівни він писав: „Я бачу, заснована комісія для розробки проєкту про покращення побуту селян віднайшла такий спосіб відокремлення бідних селян від багатих, що ця реформа зумовить не покращення становища селян, а крадіжки, грабунок, розбій” [302, арк. 3].

Якщо позицію ліберально налаштованої преси та дослідників можна пояснити їхнім несприйняттям консерватизму і у такий спосіб певною мірою виправдати зміст нового Положення, то ставлення до нього представників політичної еліти імперії однозначно переконує в архаїзмі законодавчих ініціатив Редакційної комісії. У правлячих колах, зрозуміло, що за винятком наближених до В. Плеве осіб, результати роботи інституції, очолюваної О. Стишинським, не були позитивно схвалені та сприйняті. Відгукуючись на проєкт, Міністр юстиції М. Муравйов писав: „Новий закон ставить за мету остаточно закріпачити селян, остаточно віддалити їх та усамітнити від інших станів. Їх хочуть скинути у прірву. У них будуть своя влада, свій суд, свої

закони. Під час публічного обговорення проекту здійнявся б галас невдоволення”. Подібно на адресу проекту Редакційної комісії висловився і військовий міністр О. Куропаткін: „Закони, розроблені у Міністерстві внутрішніх справ, немов би на основі закону 19 лютого 1861 року, проте по суті селян хочуть відокремити стіною від усіх інших станів і під приводом охорони ще раз закріпачити” [95, с. 84, 86].

Вкрай обережно щодо сутності проекту нового Положення висловився С. Вітте. Під час засідання Комітету Міністрів 23 листопада 1903 р. він нічого не сказав про сутність результатів роботи Редакційної комісії. Однак всіляко намагався виявити характер цього проекту, називаючи його „попереднім”, „відомчим матеріалом із селянського питання”, „недостатньо зрілим” тощо [83, арк. 2 зв.].

Натомість імператор схвалив запропоновані Редакційною комісією законодавчі ініціативи. Указом від 8 січня 1904 р. принципові положення законопроекту, розробленого підлеглими О. Стишинського, набули статусу керівних засад аграрної політики в імперії.

Підсумовуючи, констатуємо, що упродовж відносно короткого терміну на розсуд імператора, урядовців, громадськості Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ запропонувала проект нового Положення про селян. Безсумнівно, урахувуючи бюрократичні традиції імператорської Росії, це був серйозний позитив і, вочевидь, єдиний. На наш погляд, ідейно-змістове наповнення проекту законодавства про селян повністю відобразило назву інституції, яка його розробила. У ньому не було нічого нового, лише редакція аграрного законодавства 1880-х – 1890-х рр. „Новими реаліями”, до яких потрібно було наблизити принципи „нової” аграрної політики, стала суб’єктивна думка членів Редакційної комісії, консервативно налаштованих державних діячів та імператора. У цьому сенсі проект поза будь-якою критикою. Другорядні за сутністю поступки суттєво не впливали на покращення матеріального добробуту селян, не сприяли їхній інтеграції у загальноімперський соціально-правовий простір. Концепція державного

протекціонізму епохи Олександра III залишалася незмінною. Незначної еволюції зазнав механізм її застосування на практиці. Однак в об'єктивних реальностях російсько-імперської соціально-економічної та суспільно-політичної дійсності початку ХХ ст. цього було замало. Прагнення членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880-х – 1890-х рр., зумовили еkleктичний характер запропонованих ними законодавчих ініціатив. Кризу аграрного курсу їм подолати не вдалося.

Не наважившись із селян зробити повноцінного суб'єкта соціально-правового поля, політична еліта Російської імперії позбавила себе надійного союзника – селянства, яке становило 2/3 тогочасного російсько-імперського соціуму. Ставка на консервацію селян своїм результатом мала зворотній ефект – їхню політизацію антимонархічного забарвлення. Саме тому ті, кому відводилася місія бути оплотом імперії та правлячої династії перетворилися на їхніх опозиціонерів.

3.3. Губернські наради: створення, принципи та результати діяльності

Наприкінці 1903 р. Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ завершила роботу з напрацювання нового законодавства про селян. За процедурою, розробленою з ініціативи Д. Сипягіна, відображеній в урядовому повідомленні від 14 січня 1902 р., проект мала розглянути Особлива нарада під головуванням Міністра внутрішніх справ та за участю представників інших відомств. Після такого обговорення, з корективами та доповненнями, він направлявся до Державної ради. Остання інстанція, предметно та ретельно вивчивши документ, висловивши свою оцінку його, передавала проект імператору. Саме він приймав остаточне рішення, виносячи той чи інший вердикт [236].

Влітку 1902 р. В. Плеве вирішив внести серйозні корективи у процедуру обговорення проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. У доповіді на ім'я імператора від 31 липня 1902 р. він запропонував передати проект нового Положення на обговорення у спеціальні губернські наради перед тим, як його розгляне Особлива нарада під головуванням Міністра внутрішніх справ та за участю представників інших відомств. Свою позицію він обґрунтовував таким. По-перше, важливістю аграрного питання. По-друге, історичною аналогією. Саме такі комітети діяли під час напрацювання проекту Великої реформи 1861 р. за Олександра II [304, арк. 130-134 зв.].

М. Симонова такий поворот у процедурі обговорення пояснює тим, що на В. Плеве серйозно вплинуло наростання опозиційності серед ліберальної буржуазії, що виявилось у діяльності місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Саме тому він висловився за залучення „опозиційних елементів” до практичної роботи на користь самодержавства. У цьому, вважає дослідниця, Міністр внутрішніх справ убачав „кращий засіб боротьби із „конституційною смутою” [342, с. 67].

На думку І. Щербакової, ідея змінити порядок обговорення проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ народилася в очільника силового відомства під впливом посилення антимоноархічних настроїв у середовищі ліберальної буржуазії. Тому, – зауважує історик, – він, очевидно, хотів створити видимість роботи на місцях, показати, що до обговорення проекту були залучені „представники від землі”. Вона також вважає, що у такий спосіб В. Плеве намагався створити „противагу місцевим” комітетам, котрі більше розмірковували, ніж відповідали на конкретні та життєво важливі питання [398, с. 132].

Поділяючи ці та інші думки наших попередників, вважаємо, що не останню роль у зміні процедури обговорення проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ відіграв фактор політичної інтриги. За великим рахунком, В. Плеве нічого не втрачав, його позиції на владному

олімпі були міцними. Тим більше, що у царській Росії останнє слово завжди було за імператором, який дозволяв собі не рахуватися з перед тим висловленими думками, політичними течіями тощо. Тому, пропонуючи створення губернських нарад, він, з одного боку, віддавав належне тогочасній „політичній моді” радитися з громадськістю, забезпечуючи Миколу II від зайвої критики лібералів. З іншого – посилював імператорську підтримку своєму дітищу. Подальший перебіг подій підтверджує такі наші міркування.

Миколу II такий підхід Міністра внутрішніх справ цілком задовольнив. Про це він категорично висловився під час свого виступу перед курським дворянством у серпні 1902 р. Згодом спільна позиція В. Плеве та Миколи II була відображена у маніфесті царя від 26 лютого 1903 р. [37].

На нарадах Комітету Міністрів проект Редакційної комісії більшістю його членів було піддано гострій критиці. Жваве обговорення викликала й ідея В. Плеве віддати проект нового Положення на обговорення спеціально утвореним для цього інституціям. Проти цього виступив С. Вітте. Свою позицію він обґрунтовував тим, що недоречно на розсуд широкої громадськості виносити законопроект, у якому не відображено позицію місцевих комітетів, який носить характер „попереднього матеріалу по селянській справі”. Краще, на його переконання, було б направити законопроект Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ на розгляд позавідомчої наради або наради у складі зацікавлених відомств [305, арк. 222 зв.].

Вважаємо, що С. Вітте, будучи досвідченим царедворцем, майстром залаштункової інтриги, переслідував власні цілі. По-перше, як чиновник високого рангу, не бажав наражатися на цілком умотивовану критику з боку ліберально налаштованих кіл. По-друге, він розумів, що губернські наради стануть вагомою контрсилою для діяльності місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. По-третє, акцентуючи обережно на недосконалоості нового проекту Положення, він висловлював

фактично протилежну до позиції членів Редакційної комісії думку щодо шляхів модернізації аграрного сектора економіки країни. По-четверте, у такий спосіб він намагався скористатися бюрократичною тяганиною, затягнути час розгляду результатів діяльності комісії О. Стишинського і першим подати на розсуд імператора проект Особливої наради.

Як не дивно, але наміри С. Вітте не піддавати проект Редакційної комісії обговоренню широкої громадськості знайшли підтримку в опонента Голови Комітету Міністрів – державного контролера П. Лобко. Сутність його поглядів полягала у такому. На переконання державного контролера, який брав до уваги особливості діяльності місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, „місцеві люди” за основу розгляду аграрного питання візьмуть принципи ліберального забарвлення. „Проекти на місцях, – зауважував чиновник, – будуть розроблятися ... на принципах скасування станової окремішності селян і поширення на них загального цивільного законодавства та судочинства, включення до ринкового обігу землі та землекористування на засадах приватної власності без будь-яких общинних зв'язків” [305, арк. 222 зв.-224].

В його словах була велика частка правди. Саме такі підходи були наріжним каменем у діяльності не лише місцевих комітетів Особливої наради, а і земської записки „Комісії Центру”. Як уже йшлося вище, консервативно налаштовані правлячі кола дотримувалися діаметрально протилежних поглядів як на селянство, так і на аграрну політику в державі.

У виступі В. Плеве щодо цього питання було оприлюднено іншу точку зору – про доцільність створення губернських нарад для розгляду проекту аграрної реформи Редакційної комісії. Аргументи Міністра внутрішніх справ зводилися до такого. По-перше, він підтримав ініціативу П. Лобко спеціально обумовити, передаючи на розгляд губернських нарад проект нового Положення, що основні принципи нової аграрної політики, відображені у документі, санкціоновані особисто імператором, а тому не можуть бути переглянуті, оскаржені тощо. По-друге, шеф силового відомства довів

неконструктивність роботи місцевих комітетів Особливої наради, які більше, на його думку, займалися популізмом, ніж вирішенням питання державного значення. Губернські наради, за словами В. Плеве, напрацюють „повніший за обсягом та якісніший матеріал, ніж труди місцевих комітетів” [305, арк. 223].

Виступ В. Плеве вплинув на членів Комітету Міністрів. Більшістю голосів вони проголосували за створення губернських нарад. Однак різні думки лунали з приводу компетенції запроєктованих до створення губернських нарад. Частина чиновників очолюваного С. Вітте державного органу висловилися за обговорення проекту нового Положення губернськими нарадами у повному обсязі. Пояснювалося це тим, що основні принципи законопроекту не найшли свого відображення у маніфесті від 26 лютого 1903 р. [305, арк. 225 зв.]. Натомість П. Лобко був проти цього. На його погляд, не потрібно було на розгляд губернських нарад виносити положення про відмежування селянських наділів та їхню розверстку з черезсмужними угіддями суміжного володіння [305, арк. 225].

Міністр внутрішніх справ не розраховував на такий розвиток подій. Укотре його підтримав Микола II. 21 грудня 1903 р. у журналі Комітету Міністрів з'явилася резолюція царя про необхідність появи проекту указу, в якому розвивалися б принципи, відображені маніфестом 26 лютого 1903 р.

Аналіз ситуації з обговоренням ініціатив В. Плеве у Комітеті Міністрів виявляє одну цікаву, як на нас, закономірність. Міністр внутрішніх справ нічого не робив, не узгодивши з імператором. Таке враження, що його вустами говорив сам Микола II. Так, лише заручившись підтримкою царя шеф силового відомства оприлюднив ідею зі створення губернських нарад. За втручання самодержця позитивно для В. Плеве вирішилася проблема з приводу компетенції губернських нарад. З іншого боку, це свідчить і про те, що у протистоянні Міністерства внутрішніх справ та Міністерства фінансів за першість у розробці нового курсу аграрної політики Микола II, хоча і не відкрито, але пристав на бік В. Плеве.

Відповідно до резолюції, 8 січня 1904 р. указом імператора проголошувалося заснування губернських нарад для перегляду законодавства про селян. У документі законодавчо оформлювалася і пропозиція В. Плеве стосовно того, щоб члени губернських нарад не обиралися, а призначалися губернаторами. Губернські наради створювалися у тих губерніях, де існували земства, а також у Київській, Волинській, Подільській. До їхнього складу, відповідно до указу, входили: губернатор (голова), губернський очільник дворянства, начальники місцевих управлінь цивільного відомства, голова окружного суду, член губернського присутствія, голова губернської земської управи, представники дворянства та земства, земські начальники (не менше чотирьох). Також передбачалося залучення осіб, котрі, згідно з текстом документу, „своїм досвідом чи знаннями можуть сприяти вирішенню завдання, що стояло перед губернськими нарадами” [236].

Отримавши санкцію імператора, В. Плеве розгорнув бурхливу діяльність. Уже через сімнадцять днів після указу імператора, 25 січня 1904 р., занадто швидко за тогочасними мірками, він скликав нараду губернаторів, на якій головував О. Стишинський. У її роботі брали участь Голова Земського відділу Міністерства внутрішніх справ В. Гурко та сам Міністр внутрішніх справ.

На порядку денному наради губернаторів стояли питання складу губернських нарад, а також формулювання завдань їхньої діяльності. В. Плеве найбільше турбувало те положення імператорського указу від 8 січня 1904 р., в якому йшлося про залучення до складу губернських нарад осіб, котрі „своїм досвідом чи знаннями можуть сприяти вирішенню завдання, що стояло перед губернськими нарадами”. Він зобов’язав губернаторів, по-перше, не допускати до роботи губернських нарад опозиціонерів. По-друге, у кадровій політиці на перше місце ставити політичну благонадійність, на друге – професіоналізм. Навряд чи такий підхід міг сприяти якісному вирішенню покладених на зазначену вище

інстанцію зобов'язань. Однак він забезпечував упереджував можливу опозиційну критику самодержавства.

Завдання губернських нарад оприлюднив О. Стишинський. Вочевидь, що перед цим вони були погоджені з В. Плеве та імператором. У преамбулі свого виступу щодо цього, головуючий на нараді губернаторів зауважив, що пропозиції Редакційної комісії, на думку їх авторів, небездоганні, враховуючи регіональні особливості країни. Тому перед губернськими нарадами стоїть завдання перевірити правильність цих замислів та успішність їхнього виконання. Члени губернських нарад закликалися „оживити запроєктовану постановку селянського громадського життя та господарського побуту строкатими фарбами місцевих особливостей, визначити похибки загальної перспективи”.

Головуючий на нараді губернаторів звернув увагу присутніх на необхідності залучення до обговорення проекту нового Положення селян або їхніх представників. Чим більше селян або їхніх представників буде опитано, тим краще. Співпрацю із селянами або їхніми представниками пропонувалося організовувати не під час загальних засідань губернських нарад, а на засіданнях відповідних підкомісій. Пояснювалося це велелюдністю загальних засідань губернських нарад, яка може „негативно позначитися на щирості та обґрунтованості” свідчень селян.

На нараді розглядалося і широке коло питань, що стосувалися безпосередньої організації роботи губернських нарад. Зокрема, В. Плеве розкрив необхідність створення підкомісій у складі губернських нарад. Їхня організація зумовлювалася тим, що детальна та ретельна робота губернських нарад неможлива, оскільки всіх проектів, напрацьованих Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, занадто багато. Тому для раціонального використання часу та конструктивності діяльності доречним буде створення підкомісій у складі кожної губернської наради та алгоритму обговорення проекту нового Положення (особлива програма). Спочатку передбачалося створення від трьох до семи таких підкомісій у кожній

губернській нараді. Згодом, обговоривши таку пропозицію, зійшлися на трьох.

Потреба в особливій програмі визначалася таким. По-перше, необхідністю систематичного та всебічного розгляду не лише основних положень, напрацьованих Редакційною комісією, а й окремих статей; узагальнення точок зору стосовно них „знаючих місцевих людей”. По-друге, упорядкуванням результатів діяльності губернських нарад таким чином, щоб була можливість використання як висновків нарад, так і окремих думок їхніх членів.

Структура особливої єдиної програми містила чотири розділи. Перший – програма питань до проекту нового Положення про селянське общинне управління. Другий – програма питань до проекту про волосний суд. Третій – програма питань про надільне землеволодіння. Четвертий – програма питань до проекту правил про відмежування селянських наділів та їх розверстки з черезсмужними наділами приватних власників. Кожний із зазначених розділів програми містив окремі питання, що відображали сутність відповідних законопроектів або їхні характерні риси. Відповіді на них продемонстрували б ставлення губернських нарад до принципів законопроекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, до основних новел документу. Водночас до відома губернаторів доводилося, що цим діяльність губернських нарад не обмежується. Навпаки визнавалося за правильне, коли „місцеві люди”, які не погоджуються зі змістом результатів діяльності комісії О. Стишинського, обґрунтовано викладуть авторське бачення їх удосконалення.

За ініціативи В. Плеве, зі складу запрошених губернаторів було сформовано так званий колегіальний орган, який безпосередньо скеровував діяльність губернських нарад, – Особливу нараду, яку очолив О. Стишинський. Нею було проведено кропітку організаційну роботу за трьома напрямками. Перший – детально розроблено питання для обов’язкового обговорення у губернських нарадах. Другий – визначено

питання, що потребують додаткової інформації та думок стосовно них селян. Третій – єдина форма та структура висновків губернських нарад [194, с. 10-17].

Оперативно, упродовж двох тижнів, В. Плеве розробив і 6 лютого 1904 р. затвердив інструкцію, якою регламентувалася діяльність губернських нарад. Вона складалася з п'ятнадцяти пунктів.

Перший стосувався термінів подання губернатором матеріалів, що підлягали обговоренню, губернським нарадам. Він не повинен був бути більшим за місяць до дати відкриття засідання.

У другому закріплювалася норма, за якою губернські наради для зручності у своїй роботі мали право створювати у своєму складі особливі підкомісії. Вони і мали обговорювати окремі проекти або їхні складові.

Третім визначалося, що підкомісії утворюються із членів губернських нарад за взаємною згодою та за погодженням із губернатором. Головування у підкомісії покладалося на одного із її членів, що дав на це згоду. Голова затверджувався губернатором.

Четвертим передбачалося залучення до роботи губернських нарад та підкомісій компетентних осіб, враховуючи селян, котрі могли б дати корисні поради.

П'ятим заборонялася участь у засіданнях губернських нарад чи підкомісій сторонніх осіб. Також запроваджувалася цензура. Зокрема, без дозволу губернатора заборонялося друкувати у пресі протоколи їхніх засідань.

У шостому йшлося про те, що голови губернських нарад та їхніх підкомісій у своїй діяльності повинні були керуватися відповідним законодавством 1892 р.

Сьомим регламентувався порядок діяльності губернських нарад. Вони мали керуватися особливою програмою, розробленою Особливою нарадою під головуванням О. Стишинського. Водночас не заборонявся розгляд й інших, дотичних питань, які не входили до запропонованого переліку.

Підкомісії обговорювали або проекти, або окремі їхні частини у межах, визначених особливою програмою.

Діловодство у губернських нарадах, відповідно до восьмого пункту, велося за розпорядженням губернатора. Він же контролював участь у ньому членів нарад.

Висновки губернської наради чи її підкомісії, – фіксував дев'ятий пункт, – мали бути обґрунтовані та конкретизовані. Обов'язково вимагалось зазначити проект чи його статтю тощо, яких вони стосувалися.

Задля об'єктивності інформації, що містилася у резолюціях губернських нарад, десятий пункт зобов'язував губернаторів фіксувати не лише рішення, ухвалені більшістю, але і позицію меншості. Допускалося долучення до звіту особливих думок та записок членів нарад.

Одинадцятим передбачалася фіксація позиції тимчасово залучених до участі у роботі губернських нарад осіб у спеціальних протоколах, які долучалися до журналів засідань.

Висновки губернських нарад, відповідно до дванадцятого пункту, оприлюднювалися та підписувалися членами, присутніми на засіданнях.

Висновки, протоколи засідань губернських нарад та додатки до них тринадцятим пунктом вимагалось копіювати та передавати до Міністерства внутрішніх справ, не очікуючи остаточного завершення роботи губернських нарад.

Літографування, друк трудів губернських нарад та їхніх підкомісій для потреб губернських нарад з дозволу губернатора регламентувалося чотирнадцятим пунктом.

Згідно з п'ятнадцятим пунктом, оригінали документів губернських нарад зберігалися у місцевих губернських присутствія [134, с. 4-7].

Узагальнюючи зміст інструкції, якою регламентувалася діяльність губернських нарад, розробленої В. Плеве, та заходи властей зі структуризації новостворених губернських нарад, констатуємо таке. Основні положення інструкції спрямовувалися на забезпечення цілковитого контролю за

діяльністю губернських нарад. Вони відповідали намірам Міністра внутрішніх справ не повторити гіркою для влади уроку від діяльності місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Для цього було обрано консервативний напрямок у діяльності губернських нарад. Наміри залишити незмінними принципи, відображені у проекті нової аграрної політики, розробленому Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, маскувалися офіційним закликком „всебічно та ретельно їх розглянути”. Навряд чи позиція меншості серйозно бралася б до уваги членами комісії О. Стишинського. Таким чином, наші міркування про те, що наміри В. Плеве зі створення губернських нарад зумовлювалися фактором політичної інтриги є правильними.

Водночас не можна не відзначити, що у відносно короткий проміжок часу Міністру внутрішніх справ вдалося структурувати та налагодити роботу губернських нарад. Позитивним було те, що їхня структура була струнка, логічна. Вона дозволяла у принципі оперативно вирішити завдання, покладені на цю інституцію.

Загалом по імперії було утворено, за неповними підрахунками, тридцять вісім губернських нарад у складі 2252 осіб. Їхній соціальний склад відображено у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2 [248, с. 10]

Соціальний склад членів губернських нарад (у %)

Чиновники	Представники дворянства	Земські діячі	Особи без посад
46	33	18,5	2,5

Аналіз даних, уміщених у таблиці 3.2, переконує, що більшість соціального складу губернських нарад – 79% – становили продержавно налаштовані чиновники та представники дворянства. Земські діячі та особи без посад – лише 21 %. Останніх було менше у 3, 7 рази. У такий спосіб на

практиці реалізовувалася концепція В. Плева стосовно одержавлення цієї інституції.

Вважаємо за доцільне співставити соціальний склад губернських нарад із соціальним складом губернських та повітових місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості (таблиця 3).

Таблиця 3.3 [282, арк. 5]

**Соціальний склад губернських та повітових місцевих комітетів
Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості (у %)**

Склад комітетів	Губернські		Повітові	
	По 40 губерніям Європейської Росії	По решті губерній	По 40 губерніям Європейської Росії	По решті губерній
Чиновники	29	61	26	24
Дворяни та землевласники	37	24	26	1
Земські гласні, службовці земств	23	-	22	-
Селяни	2	2	17	68
Інші верстви	9	13	9	7
Разом	100	100	100	100

Відповідно до даних таблиці 3.3, соціальний склад губернських та повітових місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості був, хоча і не значно, але строкатіший за відповідні показники губернських нарад. Так, чиновники і представники дворянства у губернських місцевих комітетах Європейської Росії становили 66%, у повітових – 52%; в інших губерніях відповідно 85% та 25%. Земські гласні, службовці земств, селяни та представники інших верств у губернських місцевих комітетах Європейської Росії становили 34%, у повітових – 48 %; в інших губерніях відповідно 15% та 75%.

Отримані нами дані для зручності представимо у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4 [282, арк. 5]

**Соціальний склад членів губернських нарад Редакційної комісії
Міністерства внутрішніх справ та губернських і повітових місцевих
комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської
промисловості (у %)**

Соціальний склад	Губернські наради Редакційної комісії	Губернські комітети Особливої наради		Повітові комітети Особливої наради	
	По 38 російським губерніям	По 40 губерніям Європейської Росії	По решті губерній	По 40 губерніям Європейської Росії	По решті губерній
Чиновники, дворяни та землевласники	79	66	85	52	25
Земські гласні, службовці земств, селяни, особи без посад	21	34	15	48	75
Разом	100	100	100	100	100

Нескладні математичні підрахунки засвідчують чисельне переважання продержавно налаштованих чиновників та представників дворянства у губернських нарадах над своїми колегами у губернських повітових комітетах Європейської Росії, але перевагу продержавно налаштованих чиновників та представників дворянства у губернських комітетах інших губерній над своїми колегами у губернських нарадах. Земські гласні, службовці земств, селяни, особи без посад чисельно переважали у губернських комітетах інших губерній над своїми колегами з губернських нарад, останні чисельно переважали над своїми колегами з губернських комітетів Європейської Росії. Якщо ж брати до уваги показники повітових комітетів Особливої наради, то вони були кращими за аналогі губернських нарад. У зв'язку з цим навряд чи

можна погодитися з тезою О. Стишинського, що у губернських нарадах домінував „місцевий елемент”, незважаючи на те, що 64% їхніх членів мало майновий ценз у межах губерній [286, арк. 167-168]. Об’єктивні дані, наведені нами вище, переконують у зворотному.

До травня 1904 р. губернські наради завершили в основному обговорення проекту нового Положення, напрацьованого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Наприкінці 1904 р. було опубліковано три випуски висновків губернських нарад по загальним питанням, що стосуються перегляду селянського законодавства. Перший стосувався селянського общинного управління [118], другий – волосного суду [119], третій – селянського землекористування [120].

Як уже ми згадували, на розгляд губернських нарад виносилося три програми питань, складені до таких проектів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ:

1. положення про селянське общинне управління;
2. положення про волосне судочинство;
3. положення про селянське землекористування.

Перша програма про селянське общинне землеволодіння нараховувала 38 питань. Перше з них стосувалося розподілу селянських общин на сільські, до складу яких входили б усі селяни, що проживали у межах поселення та мали нерухомість у межах волості, та на земельні, об’єднанні спільністю володіння землею. За таку пропозицію проголосувало 1109 членів губернських нарад. Розподіл голосів був таким: 16 нарад проголосувало одноголосно, 11 – більшістю, 8 – меншістю. Не підтримало цю ідею 112 членів: більшість Вітебської, Ровенської, Самарської, Тульської нарад, а також меншість Воронежської, Володимирської, Курської та Тверської нарад.

Дотримуючись регламенту, передбаченого інструкцією, розробленою В. Плеве, розглядалися записки та повідомлення, спрямовані на покращення основних положень проекту Редакційної комісії. Зокрема, до Подільської губернської наради надійшла записка від землевласника О. Мироненка. Її

автор звернув увагу на те, що члени Редакційної комісії проігнорували дворян та духовенство, а все управління життям села поклали на плечі сільського старости. Так не можна, оскільки малограмотні та безпринципні старости не можуть добросовісно виконувати своїх повноважень, які до того ж стосуються значного спектру проблем. Він пропонував упорядкувати сільське управління шляхом виокремлення із повноважень сільського старости „предмети відомства”, передавши їх позастановій установі. На його думку, доцільно було на селі запровадити подвійне управління: станове селянське та церковно-приходське. Повноваження першого поширити на справи, що стосуються станових інтересів та прав селян. Другого – на адміністративно-господарські справи для всіх жителів села [304, арк. 5].

Наступне питання у програмі селянського управління стосувалося упорядкування сільських сходів. Пропозицію Редакційної комісії, що стосувалася виведення із сфери сільських сходів питань селянського землевпорядкування, одноголосно підтримало 27 нарад (1135 членів), більшість у 8 (315 членів). Не підтримала меншість 4 губернських нарад: Казанської, Орловської, Саратовської, Тульської, один член Курської. Воронежська меншість свою особливу позицію відобразила у додатку до протоколу. Її зміст зводився до того, що розподіл закріпити у тих місцевостях, де він існує. Запровадження тотального розподілу є недоречним, „не зумовлюється життєвими потребами”. Гродненські представники запропонували один схід розподілити на два присутствія. За такої його структури, у вирішенні адміністративно-господарських питань брали б участь ті селяни, які сплачують мирські збори, а у вирішенні питань землекористування – селяни, які лише володіють землею [118, с. 13].

Наступне питання стосувалося визначення кордонів волості. Воно не викликало широкого обговорення. За ініціативу Редакційної комісії висловилося 1582 члени губернських нарад. 11 членів свою відмову аргументували тим, що реорганізація сільських общин у майбутньому

поставить під сумнів доцільність збереження волості як адміністративно-територіальної одиниці [118, с. 21-23].

Подібного майже одноставного схвалення зазнало питання про кооптування до складу волості осіб колишніх податних станів, які володіють в її межах нерухомістю. За його підтримку висловилося 1488 членів, тобто 30 нарад і 7 більшістю голосів. 10 нарад запропонувало розширити соціальний склад кооптованих до волості членів також за рахунок тих осіб, що мали податкові пільги [118, с. 24].

Підсумовуючи результати обговорення губернськими нарадами першої програми, констатуємо, що вони загалом підтримали законопроект Редакційної комісії стосовно розподілу сільських громад, упорядкування сільських сходів, визначення територіальних меж волості, кооптування до її складу осіб колишніх податних станів. Водночас далі обговорення цих питань губернські наради не пішли. Ініціативи, запропоновані щодо удосконалення законопроекту, не позначалися суттєвістю їхнього змісту. Вони так і залишилися пропозиціями. На відміну від місцевих комітетів губернські наради не підтримали ідею перетворення волості у позастанову адміністративно-господарсько-судову одиницю.

Відповідно до другої програми, губернським нарадам потрібно було визначитися щодо ролі волосного суду і судочинства у житті селян. Формулювання першого питання другої програми зводилося до того, чи зберегти існуючий суд, чи підпорядкувати розгляд цивільних та кримінальних справ селян загальним судам та яким саме. 1197 членів висловилося за збереження волосного суду: одноголосно проголосувало 13 нарад, 19 – більшістю. Не підтримало цю пропозицію 487 членів [119, с. 13]. Так звана меншість висловлювала різні альтернативи. Наприклад, 196 членів Ровенської, Гродненської, Псковської, Вітебської, Санкт-Петербурзької, Самарської, Орловської, Тамбовської губернських нарад виступило за запровадження загальностанових виборних судів та суддів. Чотири наради Воронезької, Курської, Смоленської та Чернігівської губерній більшістю

голосів схвалили передачу селянського правосуддя „всестановим коронним дільничним суддям”. Запровадження місцевого судового органу першої інстанції підтримала більшість Санкт-Петербурзької губернської наради. 29 членів 5 губернських нарад проголосувало за передачу правосуддя земським начальникам. Однак за умови їхнього звільнення з адміністративної посади. Меншість Тульської губернської наради запропонувала створити нові волосні суди з принципово відмінними від існуючих засадами функціонування.

1218 членів проголосувало за зміни у компетенції волосного суду: 33 наради одногосно, 9 – більшістю, за беззмінне існування волосного суду – 147 членів. Пропозиції щодо зміни компетенції, узагальнено, стосувалися: 1) виведення із компетенції волосного суду кримінальних справ і зменшення компетенції по цивільним справам із ціною позову до 300 руб. Пропозицію підтримало 18 нарад; 2) пропозицію щодо розширення компетенції волосного суду підтримало 13 нарад; 3) пропозицію скоротити компетенцію по кримінальним справам і розширити по цивільним підтримало 4 наради [119, с. 19-23].

Найважливіше питання другої програми, логічно узгоджене із попередніми, стосувалося застосування звичаєво-правових норм у селянському судочинстві. 1041 член підтримав положення законопроекту Редакційної комісії про застосування звичаєво-правових норм у селянському судочинстві, не підтримало – 384. 13 нарад висловилося за скасування звичаю, із них 5 одногосно: Волинська, Ровенська, Костромська, Московська, Чернігівська; 4 – більшістю голосів: Гродненська, Полтавська, Уфимська, Курська; 4 – меншістю: Бессарабська, Вітебська, Воронежська, Саратовська [119, с. 25-28].

Стосовно доцільності розробки для волосного суду особливого статуту про покарання з точно визначеними видами покарання за проступки голоси членів губернських нарад розподілилися таким чином. 1151 членів підтримали таку необхідність, проти проголосувало 221 член. Меншість

становило 8 нарад: 3 проголосували проти одногосно (Мінська, Подільська, Чернігівська), 2 – більшістю голосів (Ровенська, Курська), 3 – меншістю (Київська, Новгородська, Полтавська). Представники цих 8 нарад висловилися за єдине кримінальне законодавство для всіх станів [119, с. 48-49].

Відповідно до змісту третьої програми, губернські наради повинні були розглянути положення про селянське землекористування. Вона нараховувала 45 питань. Общини стосувалося тридцять шосте. За заміну общинного землеволодіння подвірним висловилося 1184 члена: 23 наради одногосно, 10 – більшістю голосів. 234 члена було проти цього: 10 нарад. Інститут сімейної селянської власності підтримало 1190 членів, ідею присадибні ділянки при общинному землеволодінні вважати власністю селянина, а не всього двору підтримало 163 члени. 1078 членів губернських нарад вважали за доцільне обмежити права господаря згодою решти членів двору. Обмеження стосувалися: оренди землі, обміну присадибної ділянки, відчуження присадибної ділянки тощо. Проти таких нововведень проголосували 5 губернських нарад: Псковська, Чернігівська, Нижегородська, Саратовська, Тверська [120, с. 32-33].

Отже, чисельність голосів членів губернських нарад та їхній розподіл стосовно питань третьої програми виявляє цікаву закономірність. Вона, на нашу думку, полягає у такому. Однозначно розвиток індивідуальної земельної власності підтримали члени Чернігівської, Харківської, Полтавської, Ровенської, Гродненської, Мінської, Могилевської та Подільської губернських нарад. Саме ці регіони вважалися передовими у сільськогосподарському розвитку, тут раніше та інтенсивніше за інші регіони Російської імперії відбувалося виокремлення селян на відруби та хутори. До того ж ці території, зокрема Харківська та Полтавська губернії, були центром суспільно-політичної активності селян у 1902 р.

Підсумовуючи у цілому результати обговорення губернськими нарадами проекту нового Положення Редакційної комісії Міністерства

внутрішніх справ, констатуємо, що як не дивно, однак члени губернських нарад не виявили очікуваної властями сто відсоткової однастайності стосовно основних принципів аграрної реформи, запропонованих Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ.

Така ситуація з голосуванням по проекту Редакційної комісії, на думку Д. Селіхова, зумовлюється регіональними особливостями соціально-економічного розвитку Російської імперії. Зокрема, тим, що „в тих губерніях, де панували товарно-грошові відносини капіталістичного типу, переважала позиція, що заперечувала намагання законсервувати пережитки минулого” [331, с. 119]. Поділяючи загалом правильність цього судження, вважаємо за недоцільне обмежуватися лише факторами соціально-економічного характеру. Звичайно, їх потрібно брати до уваги. Однак, не менш важливим є і суспільно-політичний аспект. Зауважимо, що 1902 рік – рік посилення суспільно-політичної активності селян, масових збройних селянських заворушень. Члени губернських нарад, губернії яких перебували в епіцентрі селянського руху, або по сусідству на власні очі бачили діаметрально протилежний ефект від державного протекціонізму над селянами. Навряд чи їм хотілося вдруге переживати суспільно-політичні потрясіння. Таким чином регіональна відмінність у соціально-економічному та суспільно-політичному розвитку Російської імперії позначилася на результатах обговорення губернськими нарадами проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ.

З іншого боку, результати обговорення засвідчили правильність тієї критики, що лунала на адресу авторів проекту нового Положення від ліберально налаштованої преси, громадських активістів та державних діячів. Незважаючи на більшість голосів, які отримав проект, ситуація була з ненайкращих. Ураховуючи застосування запобіжних заходів, підтримка 2/3 голосів – „Піррова перемога”. Нескладно уявити, яким би був результат без уживаних властями запобіжних заходів.

В опозиції до проекту, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, перебувала Київська губернська нарада. У цьому, на наш погляд, немає нічого дивного, ураховуючи висловлені нами вище думки стосовно суспільно-політичних та соціально-економічних особливостей розвитку регіонів Російської імперії на початку ХХ ст. Кияни розкритикували проект селянського самоуправління комісії О. Стишинського. Консервативному принципу станової окремішності селян вони протиставили ліберальні ідеї нівеляції становості. За такою логікою, Київська губернська нарада виступала за інтеграцію селян у загальноімперське соціально-правове поле.

Аналізуючи соціально-економічний розвиток селянства, еволюцію його світоглядних орієнтирів, її члени доводили, що сучасне село різко контрастує з тими уявленнями про нього, що склалися у представників вищої влади. „Воно не таке, яким було 50 – 60 років тому”, – писали кияни у своєму звіті. На село сильно впливає урбанізація, індустріалізація країни. Ігнорувати ці впливи та зміни недоречно, а в окремих моментах і небезпечно. Також неправильно станову окремішність селян вважати природним явищем селянського буття. Насправді це штучне явище, яке підтримується фіскальною політикою держави.

Були спростовані й інші моменти – наріжні принципи проекту нового Положення. Наприклад, представники Київської губернської наради аргументовано довели, що дворянство, як це проголошувалося офіційною доктриною, не зазнало втрат від Великої реформи 1861 р. Адже селяни землю не отримали безкоштовно, а сплачують за неї викупні платежі. Розміри останніх перевищують об'єктивну ринкову вартість землі. Тому про які фінансові збитки для селян можна вести мову.

Кияни, очевидно, врахувавши досвід Харківської та Полтавської губерній 1902 р., говорили і про те, що потрібно відмовлятися від надмірної опіки держави над селянами. В іншому випадку селяни її позбудуться самі. Складно відмовити членам Київської губернської наради у бездоганній

логіці, коли вони запитували: якщо консервативність селян – запорука існування самодержавства, яка зумовлює необхідність державного протекціонізму над селянами, то чому дворянство – фундамент імперії позбавлене такого надмірного піклування з боку держави.

Наводилися вагомі контраргументи і стосовно того, що селянство – реальна основа самодержавства, а тому потребує станової окремішності. На їх переконання, навряд чи малограмотні селяни розуміли сутність таких складних юридичних понять та політичних явищ, як „державна влада”, „державна влада”, „закон” тощо. „Відокремлення в управлінні та суді маси малокультурного населення від освічених та заможніших верств є політично небезпечним, оскільки усамітнена маса стає недовірливою та незадоволеною своїм принизливим становищем, а серед сільського населення можуть розвиватися прагнення до аграрних переворотів. У Росії потрібно серйозно рахуватися з такою загрозою унаслідок недостатнього розуміння права власності та недорозвиненого почуття законності” [286, арк. 152-155].

Резонність таких суджень складно заперечити. Погляди членів Київської губернської наради були реалістичними. Вважаємо, що вони об’єктивно відображали ті особливості соціально-економічного та правового становища селян, що мали місце у Російській імперії на початку ХХ ст.

Серйозні корективи у результаті обговорення губернськими нарадами проекту нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, відбулися наприкінці 1904 р. Важлива роль у цьому процесі належала таким факторам. По-перше, указу імператора від 12 грудня 1904 р. У ньому викладалися засади облаштування селянського побуту. Їхній зміст якісно дисонував із попередньою позицією імператора. Указом проголошувалося: „... Во главе забот наших поставляя мысль о наилучшем устройстве быта многочисленнейшего у нас крестьянского сословия, Мы усматриваем, что, согласно нашим предуказаниям, дело это уже подвергается обсуждению: наряду с подробным, на местах, рассмотрением первоначальных предположений министерства внутренних

дел, ныне в особом, из опытейших лиц высшего управления, совещании изучаются важнейшие вопросы устройства крестьянской жизни на основании сведений и отзывов, заявленных при исследовании в местных комитетах общих нужд сельскохозяйственной промышленности. Мы повелеваем, чтобы работы эти привели законы о крестьянах к объединению с общим законодательством Империи, облегчив задачу прочного обеспечения пользования лицами этого сословия признанным за ними Царем-Освободителем положением „полноправных свободных сельских обывателей”. Обозревая за сим обширную область дальнейших народных потребностей, Мы, для упрочения правильного в Отечестве Нашем хода государственной жизни, признаем неотложным: ... 2) предоставить земским и городским учреждениям возможно широкое участие в заведывании различными сторонами местного благоустройства, даровав им для сего необходимую в законных пределах, самостоятельность, и призывать к деятельности в этих учреждениях, на однородных основаниях, представителей всех частей заинтересованного в местных делах населения; с целью успешнейшего же удовлетворения потребностей оного образовать сверх ныне существующих губернских и уездных земских учреждений, в теснейшей с ними связи, общественные установления по заведыванию делами благоустройства на местах в небольших по пространству участках; 3) в целях охранения равенства перед судом лиц всех состояний, ввести должное единство в устройстве судебной в Империи части и обеспечить судебным установлениям всех степеней необходимую самостоятельность...” (цитуюмо мовою оригіналу для достовірної передачі змісту – автор) [133].

По-друге, змінам, що відбулися влітку 1904 р. у керівництві Міністерства внутрішніх справ. Зокрема, 15 липня 1904 р. Є. Сазоновим, членом „Бойової організації партії соціалістів-революціонерів”, було вбито В. Плеве. 26 серпня 1904 р. Міністром внутрішніх справ став П.Д. Святополк-Мирський. За повідомленнями тогочасної преси, наприклад „Звільнення”, у його призначенні вбачалося припинення „епохи реакції”

В. Плеве. „Искра”, „Революційна Росія” міністерство П.Д. Святополк-Мирського називали „міністерством приємних посмішок”. Своє кредо на посаді шефа силового відомства він висловив 16 вересня 1904 р. на зустрічі з чинами Міністерства внутрішніх справ. У своїй промові він пообіцяв керуватися почуттями щирості та доброзичливості у спілкуванні з громадськими установами, представниками різних соціальних верств тогочасної Російської імперії. „Лише за таких умов, – говорив новий міністр, – можна розраховувати на взаємну довіру, без якої неможливо очікувати успіху у справі облаштування держави”. Ця промова стала підставою називати сучасником період управління Міністерством внутрішніх справ Російської імперії П.Д. Святополк-Мирським „весною російського життя” [330].

По-третє, трагедія В. Плеве змінила і позалаштункову розстановку сил на владному олімпі. Насамперед йдеться про „вихід із тіні” С. Вітте. Відповідно це позначилося і на стратегії аграрної політики самодержавства. Пріоритет отримали ліберальні принципи Голови Комітету Міністрів.

По-четверте, поразки Російської армії на Далекому Сході, наростання невдоволення серед широких верств населення усередині країни змусили Миколу II переглянути принципи аграрної політики.

П.Д. Святополк-Мирський, реагуючи на зміни, ситуацію, що склалася у діяльності губернських нарад, у циркулярі від 31 грудня 1904 р. роз’яснив офіційну позицію очолюваного ним відомства стосовно нового проекту законодавства про селян. Він закликав губернські наради, враховуючи всю важливість справи, яку вони виконували, завершити роботи у повному обсязі. Міністр наголосив на безпосередньому ідейно-змістовому зв’язку між маніфестом від 26 лютого 1903 р. та указом від 12 грудня 1904 р. [193, с. 18].

Такий зміст указу імператора від 12 грудня 1904 р. у частині, що стосувалася селян, прихід нового керівника у Міністерство внутрішніх справ викликали справжній шок серед членів губернських нарад. Окремі з них відмовилися від попередніх своїх суджень, привівши їх у відповідність до

нової державно-політичної кон'юнктури. Показовою у цьому є позиція голови Санкт-Петербурзької наради О. Зинов'єва.

У грудні 1904 р. він на ім'я С. Вітте направив записку „Порядок розгляду селянського питання (у зв'язку із сучасними настроями Росії)”. У ній висловлювалася думка про те, що „бродіння „селянського моря”” розпочалося давно. Навряд чи його можна заспокоїти паліативними заходами, поправками тощо. Лише реформа, заснована на засадах права, справедливості, природного розвитку сільського господарства, зможе вирішити аграрне питання у країні, заспокоїти селян [286, арк. 384-384 зв.].

О. Зинов'єв принципово відмежувався від проекту Міністерства внутрішніх справ. Створені В. Плеве губернські наради охарактеризував як непридатні для розробки нової аграрної реформи. Він запропонував змінити регламент їхньої діяльності. Це стосувалося насамперед того, щоб роз'яснити головам губернських нарад, що інструкції, розробленої В. Плеве, не обов'язково дотримуватися. По-друге, ознайомити членів губернських нарад із результатами діяльності місцевих комітетів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. По-третє, наголосити на важливості всебічності розгляду законопроекту, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. По-четверте, доукомплектувати губернські наради представниками земств [286, арк. 385].

Зазначена вище позиція О. Зинов'єва, на наш погляд, була не стільки виявом лібералізму, хоча, безсумнівно, він мав місце, скільки вмінням чиновників швидко пристосовуватися до зміни політичної кон'юнктури. Аргументом на користь наших думок є, принаймні, те, що саме О. Зинов'єва В. Плеве вважав своїм соратником. Саме О. Зинов'єв за вказівкою В. Плеве розгромив ліберально налаштоване земство Тверської губернії у 1903 р. Саме О. Зинов'єв за фактичного керівництва В. Плеве розробкою нового аграрного курсу не висловлювався ліберально на адресу проекту аграрного законодавства, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ.

Початок революції 1905 р. швидко лібералізував позицію й інших губернських нарад. Журнали губернських нарад 1905 р. рясніють відмовою їхніх членів від попередніх поглядів. Показовим у цьому є записи у журналах Симбірської губернської наради. У травні 1904 р. ця нарада санкціонувала проект Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. У березні 1905 р. різко розкритикувала проект нового Положення комісії О. Стишинського. Він, на переконання симбірців, не сприяє єдності класів, підриває єдність та міцність державного ладу. Підставою для перегляду своїх рішень члени Симбірської губернської наради вважали обмеження їхньої інтелектуальної свободи навесні 1904 р. [300, арк. 28 зв., 30 зв.].

Діяльність губернських нарад властям не вдалося утаємничити, як це передбачав Д. Сипягін. Вона була предметом уваги преси, політиків, громадських діячів. Так, ліберально налаштована преса критикувала губернські комісії за їхній склад. „Вісник Європи” вважав, що губернські наради висловлюють думку не місцевих діячів, зважаючи на їхній соціальний склад, думку місцевої адміністрації [35, с. 349]. Натомість „Московські відомості” „Труди Редакційної комісії” визнали „правильною та енергійною відсічню ворогам становості та окремішності селян” [207].

Правову оцінку результатам діяльності губернських нарад намагався висловити „Громадянин”. На його сторінках піддавалася сумніву доцільність тотальної опіки держави над селянами. Проект Редакційної комісії критикувався і за нерішучість звільнити общину від безземельних. Натомість пропонувалося змінити закон 1893 р., дозволивши селянам закладати надільну землю для отримання ними дешевого кредиту. Вивільнення общини від малоземельних селян рекомендувалося зробити шляхом дозволу останнім продавати свої наділи своїй общині. Обезземелених селян передбачалося переселяти до Сибіру, допомагаючи їм придбати землю через Селянський банк [68].

Ліберально налаштована „Російська думка” спростувала позицію Редакційної комісії, яка, начебто, готуючи проект нового Положення,

керувалася ідеями Великої реформи 1861 р. Вона довела, що обстоювання станової окремішності селян безпосередньо суперечить ідейному полю епохи Олександра II [226, с. 25-26].

Дописувач „Нового часу” доводив, що передбачена проектом Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ станова окремішність селян є не вигідною ні селянам, ні державі. Вона містить небезпеку цивільному розвитку держави [226, с. 24].

Найкурйознішою критикою результатів діяльності губернських нарад відзначилася „Революційна Росія”. Вона авторам проекту нового Положення закидала неправильність їхніх намірів щодо руйнації общини. Останню вона проголошувала „корінним началом” російського народного життя, яке суперечить „буржуазно-капіталістичному культу приватної власності” [310]. Парадокс полягав у тому, як ми вже писали про це вище, що общинне начало у селянському житті проектом Редакційної комісії лише зміцнювалося.

Отже, преса, громадськість, скориставшись „весною російського життя” за П.Д. Святополк-Мирського отримала змогу критикувати на власний розсуд результати діяльності губернських нарад. Не завжди критика була обґрунтованою. Однак у цілому вердикт громадськості проекту Редакційної комісії не узгоджувався з його оцінкою губернськими нарадами. На його підтримку висловилися лише проурядові періодичні видання.

Узагальнюючи діяльність губернських нарад із обговорення проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, констатуємо, що у ній умовно можна виокремити два періоди. Перший – 8 січня 1904 р. – грудень 1904 р. Це був час організаційного оформлення губернських нарад, формування їхнього складу та активної діяльності. Характерною ознакою було безпосереднє керування цим процесом В. Плева. Це знайшло своє відображення у консервативному змісті більшості відгуків губернських нарад на проект нового Положення комісії О. Стишинського, у фактичному його схваленні більшістю губернських нарад. Другий – 12 грудня 1904 р. – перша половина 1905 р. Позначений кардинальними змінами як у принципах

аграрної політики держави, так і рішеннях на проект Редакційної комісії внутрішніх справ. Останні під впливом суспільно-політичних факторів лібералізувалися. Незважаючи на відсутність очікуваної властями одноголосності у діяльності губернських нарад, у цілому вони підтримали положення, викладені у змісті проекту нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Вони схвалили відокремлення сільських общин від земельних, збереження волосного суду, створення особливого цивільного кодексу для селян, збереження звичаєво-правових норм, розвиток сімейної власності на землю.

РОЗДІЛ 4

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ КОМІСІЙ ТА НАРАД, ПОГЛЯДАХ ПОЛІТИЧНО АКТИВНОЇ ТА НАУКОВОЇ ГРОМАДСЬКОСТІ 1901 – 1906 РР.

Упродовж 1901 – 1906 рр. окрім Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів та Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ обговорення шляхів вирішення аграрного питання в Російській імперії тривало і в інших комісіях та нарадах. Насамперед йдеться про „Комісію Центру”, комісію Особливої наради О. Оболенського, Особливу нараду О. Стишинського, міжвідомчу Особливу нараду А. Куломзина, Комісію М. Кутлера, Наряду В. Гурко, Особливу комісію Головного управління землеробства та землевпорядкування тощо. Вони були менш масштабними, порівняно з Особливою нарадою Міністерства фінансів та Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ, так би мовити, першорядними інституціями другого ешелону. Водночас їхні напрацювання, по-перше, представляють значний науковий інтерес, по-друге, доповнюють загальну картину проурядових аграрних ініціатив початку ХХ ст. У зв'язку з цим вважаємо за доцільне проаналізувати основні моменти у діяльності означених вище інституцій.

Окрім того, суспільно-політичні потрясіння початку ХХ ст. у Російській імперії активізували осмислення аграрного питання у країні не лише урядових кіл, а і проурядово налаштованої політично активної та наукової громадськості. На адресу властей надходило чимало звернень, листів, автори яких висловлювали власне бачення аграрної проблеми та шляхів її подолання у контексті загальнодержавних заходів. Думки, позиції, міркування проурядово налаштованої політично активної та наукової громадськості представляють собою значний науковий інтерес. По-перше, їхнє ідейно-змістове наповнення є оригінальним, певною мірою відображає загальнонаукове інтелектуальне поле імперії стосовно аграрної

проблематики. По-друге, окремі положення та міркування проурядово налаштованої політично активної та наукової громадськості бралися до уваги властями під час напрацювання основних положень нової аграрної політики. По-третє, у сукупності з іншими проурядовими аграрними ініціативами вони значно доповнюють сучасні знання щодо проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії у перше десятиріччя XX століття.

Окреслене вище зумовлює те, що автор дисертації вважає за доцільне зупинитися на аналізі тих аграрних ініціатив, що надходили від проурядово налаштованої політично активної та наукової громадськості на адресу властей. З об'єктивних причин предметом висвітлення не змогли стати всі без винятку аграрні ініціативи, ураховуючи їхню багаточисельність. У зв'язку з цим дисертантка обрала найтипівіші, в яких відображено думку представників різних груп проурядово налаштованої, політично активної та наукової громадськості. Насамперед йдеться про аграрні ініціативи окремих високопосадовців, представників земств, науковців.

4.1. Діяльність „Комісії Центру” та комісії Особливої наради О. Оболенського

16 листопада 1901 р. було засновано „Комісію з вивчення питання про зміни з 1861 до 1900 рр. добробуту сільського населення Середньоземлеробських губерній порівняно з іншими територіями Європейської Росії”. В історіографії частіше за все її називають або „Комісія Центру”, або „Комісія 16 листопада 1901 р.”. Зауважимо, що власне проблема збіднення центральних губерній Росії виникла напередодні Великої реформи 1861 р. З-поміж ліберально налаштованої бюрократії викликала стурбованість обмежена увага урядовців до потреб цих територій. Насамперед їх бентежила диспропорція у державних видатках на потреби окраїнних та центральних губерній держави. Лунали думки про те, що

центральні губернії зазнають урядової дискримінації, результатом чого є занепад у них сільського господарства.

На початку 1880-х років поняття „збіднення” стало популярним, як зауважує Л. Горизонтов, завдяки літературному твору, авторство якого належить уродженцю Тамбовської губернії [61, с. 177]. Першопочатково мова йшла про центрально-чорноземні губернії. Однак на початку ХХ ст. територіальні межі були розширені. Тепер вони стали охоплювати смугу від Середньої Волги до Правобережної України. Наприкінці ХІХ ст. думка про аграрну кризу в центральних губерніях Російської імперії активно обговорювалася вченими-економістами, громадськими діячами, що належали до неонародників і лібералів, консерваторів тощо [19]. Водночас єдиного погляду на проблему та шляхи її вирішення не було ні в урядовців, ні представників громадських та політичних напрямків і течій. Це і стало однією з причин пильної уваги урядовців до аграрного сектору економіки регіону, створення „Комісії Центру”.

З-поміж інших обставин, що спричинили появу комісії, були такі:

1. голод, що розпочався 1901 р. в європейських губерніях Російської імперії;
2. необхідність змін у сільському господарстві та законодавстві про селян;
3. незадовільні результати роботи Особливої наради на чолі з О. Звегінцевим.

Детальніше зупинимося на останній причині, яка безпосередньо вплинула на створення „Комісії Центру”. 1880-і – 1890-і роки були позначені кризовими рисами розвитку аграрного сектору економіки Російської імперії. Насамперед вони виявлялися у періодичних неврожаях та голодуванні селян центрально-чорноземних губерній. У вищих ешелонах влади неодноразово обговорювалося питання створення спеціальної комісії для вивчення ситуації та напрацювання конкретних механізмів подолання негативних явищ. У 1899 р. за наказом імператора було утворено Особливу нараду під головуванням

О. Звегінцева. Це був чиновник Міністерства внутрішніх справ, який на початку ХХ ст. обирався депутатом до Третьої та Четвертої Державних Дум. Перед ним стояло чітке завдання: зібрати матеріали, що стосуються економічного розвитку аграрного сектора економіки центрально-чорноземних губерній, виявити сутність проблеми „збідніння” Центру.

До складу очолюваної ним установи О. Звегінцев запросив в основному своїх колег – службовців Міністерства внутрішніх справ. Вони визначили об’єкт своїх пошуків – дев’ять губерній, в яких, на їхню думку, найчіткіше виявлялися кризові явища. Робота Особливої наради тривала упродовж 1899 – 1901 рр. Вона завершилася виданням у 1901 р. „Трудів” за загальною редакцією О. Поленова [136].

Висновки, представлені цією установою підтвердили факт наявності серйозних проблем в аграрному секторі центрально-чорноземних губерній Російської імперії. Однією з його причин визначався надмірний податковий тягар, від якого потерпали селянські господарства. Ретельно та ґрунтовно було розкрито вплив голоду 1891 – 1892 рр. на сільське господарство та на соціально-економічне становище селян.

Однак загалом результати Особливої наради О. Звегінцева були неповними, мали чимало серйозних огріхів. Зокрема, ними до уваги бралася лише державна статистика, ігнорувалася земська. З ненадрукованих матеріалів були залучені лише обстеження Департаменту окладних зборів за 1896 р. Резюме стосувалося здебільшого 1861 – 1895 рр. і не охоплювало 1895 – 1900 рр. [281, арк. 69-73].

Гострої критики результати діяльності Особливої наради О. Звегінцева зазнали з боку С. Вітте. Його не влаштовувала ні джерельна база „Трудів”, ні їхній зміст. Слабкі місця у них виявив і В. Розенберг, який зауважував, що вони більшою мірою стосувалися інтересів поміщиків, а не держави у розумінні Міністра фінансів [320, с. 20].

Отже, Особлива нарада О. Звегінцева не подала на розсуд урядовців об’єктивної інформації щодо стану справ у сільському господарстві. Не було

запропоновано і конкретних шляхів покращення матеріального добробуту селян. Між тим на початку ХХ ст. аграрне питання ставало дедалі актуальнішим, а його вирішення все невідкладнішим. Нагальною була потреба в отриманні об'єктивних даних щодо стану розвитку сільського господарства країни. Цим і зумовлювалося започаткування діяльності „Комісії Центру”.

Головою Комісії 16 листопада 1901 р. став В. Коковцов – заступник міністра фінансів Російської імперії. До її складу увійшли представники трьох міністерств: фінансів, внутрішніх справ, землеробства та державного майна. Від Міністерства фінансів – такі відомі на той час його діячі, як В. Касперов, М. Кутлер, В. Покровський та інші. Міністерство внутрішніх справ представляв В. Гурко, а Міністерство землеробства і державного майна – С. Бехтеєв, О. Поленов, В. Сіпягін та інші. У її діяльності брав участь і О. Звегінцев, представляючи інтереси Міністерства внутрішніх справ.

Окрім урядовців до роботи комісії було запрошено фахівців-теоретиків із аграрного питання, а також земських діячів, що знали на сільському господарстві (практиків). Останніх нараховувалося 19 осіб. 15 з них – представники губернських управ: Курської, Рязанської, Тамбовської, Полтавської, Воронежської, Нижегородської, Сибірської, Саратовської, Казанської [285, арк. 105-106 зв.].

Таким чином, склад комісії, хронологічні та територіальні межі вивчення ситуації – все це свідчило про те, що урядові кола імперії не на жарт були стурбовані станом справ в аграрній сфері. Вони були зацікавлені в отриманні об'єктивної, достовірної інформації, на підставі якої можна було б розробити дієву державну програму з модернізації сільського господарства.

Комісія працювала три роки. Результатом її діяльності стали три томи, в яких були опубліковані цікаві дані про стан сільського господарства 18 губерній Російської імперії, викладено конкретні думки та пропозиції стосовно усунення тих негативних явищ, що мали місце на селі. Так, зокрема, члени комісії вважали, що економічні та політичні обставини розвитку

Російської імперії на початку ХХ ст. детермінують необхідність створення у країні чисельної верстви дрібних землевласників. Останні, будучи зацікавленими в охороні власності, будуть гарантом непохитності самодержавства. Причина кризи у сільському господарстві – землеустрій. Тобто йшлося про те, що незручний розподіл надільної землі, черезсмужжя, багатосмужжя, дрібність наділів негативно позначалися на розвитку як загалом аграрного сектору економіки країни, так і селянських господарств зокрема [298, арк. 21].

На особливу увагу з-поміж матеріалів, напрацьованих членами комісії, заслуговують ті, в яких відображено погляди земських діячів на сільське господарство – так звана „Записка” представників земств. До „Комісії Центру” вона надійшла у жовтні 1903 р. Її обговоренню було приурочено сім засідань комісії, текст документу та матеріали щодо його розгляду були оприлюднені. Для нас, ураховуючи тему дослідження, неабиякий інтерес становить та частина документу, в якому висвітлено модель удосконалення аграрного сектору економіки Російської імперії.

Земці виступили за доцільність не обмежуватися вирішенням вузьких економічних завдань, спрямованих на покращення матеріального добробуту селян лише 18 губерній, а мислити глобально, у масштабах країни. Вони пропонували виявити корінні причини кризи сільського господарства імперії. Щоб досягти такого результату, зауважували автори „Записки”, потрібно мати дані не тільки про матеріальне становище селянства. Необхідно ураховувати правовий, соціальний та культурний аспекти селянського буття [285, арк. 162].

Діячі земств вважали, що за сорок років по ліквідації кріпосного права селянське господарство зазнало відчутних зрушень, як і у цілому економіка Російської імперії. З натурального, під впливом загальних тенденцій капіталізації країни, воно трансформувалося у грошове. До таких умов селянин, за земською термінологією „знаруддя праці державної економіки”, пристосувався погано. Розмірковуючи у такому ключі, земці констатували,

що „це знаряддя праці зіпсоване”. Полагодження цього механізму земці вбачали у зміні „внутрішнього співвідношення між селянином і оточуючими його складними умовами праці”, в „удосконаленні самого селянина як знаряддя праці у загальній економіці держави” [285, арк. 163].

Першість у проекті аграрної реформи, запропонованої „Запискою” відводилася заходам просвіти селян та трансформації їхнього правового статусу. Її автори вважали, що без зміни селянської свідомості під впливом освіти складно, а то і не можливо очікувати позитивних зрушень у селянському господарстві. „Тільки просвіта, розвиток особистості та її самодіяльності ... дають надію на краще майбутнє”, – йшлося у документі [285, арк. 163 зв.]. Варто зауважити, що просвіта селян розумілася широко. Земці вважали за потрібне ліквідувати не тільки безграмотність селян, а і поширювати серед них сільськогосподарські знання, запроваджувати у селянське господарство досягнення агрономії.

Також необхідно було, на переконання земців, зрівняти права селян із правами інших соціальних верств Російської імперії. П'ятим пунктом записки відзначалося обмеження особистості селянина у цивільних, майнових та спеціально спадкових правах [285, арк. 164 зв.]. У зв'язку з цим пропонувалося усунути цю прогалину. У цьому земці були солідарні з С. Вітте, який також основний акцент у запланованих ним трансформаціях селянського господарства робив на змінах внутрішніх орієнтирів селянства. Можливо, саме цим і можна пояснити наполегливість Міністра фінансів, попри опір В. Плеве, у залученні представників земств до роботи „Комісії Центру”.

Наступні положення „Записки” стосувалися заходів, спрямованих на покращення матеріального добробуту селян. Селянське малоземелля рекомендувалося ліквідувати шляхом забезпечення селянських дворів „трудовою нормою”. Остання розумілася як така, що сприяє задоволенню матеріальних потреб селянської родини. Земці висловили і конкретні механізми вирішення селянського малоземелля. Такими вони вважали:

- 1) створення Селянського банку;
- 2) переселення селян у малозаселені губернії;
- 3) сприяння розвитку орендних відносин [285, арк. 168 зв.].

Стосовно діяльності Селянського банку, вимагалось чітко дотримуватися статті 54 статуту 1895 р., якою заборонялася надмірна концентрація землі у руках заможних селян. Останні не мали права купувати землі більше, ніж були спроможні її обробити силами селянської родини. Щодо переселення селян у малозаселені губернії, пропонувалося розробити таку систему фінансової державної підтримки, якою реально могли користуватися малозаможні селяни, переселяючись у малозаселені губернії, облаштовуючи там своє господарство. З приводу сприяння розвитку орендних відносин, казенні та надільні землі варто було, на переконання земських діячів, розбити на невеликі за розмірами ділянки (щоправда, не уточнювалося на які саме) для того, щоб їх могли орендувати як селянські общини, так і окремі господарі [285, арк. 169-170 зв.].

Земці не обійшли своєю увагою і питання селянської общини, общинного землеволодіння. У цій проблемі вони виокремили суто економічну складову. Політичний аспект вони до уваги не брали, вважаючи, що вони його виклали у попередніх розділах, в яких йшлося про потребу зрівняння правового статусу селян із іншими соціальними верствами імперії. Найбільший недолік общини діячі земств убачали у тому, що вона гальмує застосування селянами передових агротехнічних удосконалень, техніки тощо. Це не сприяло інтенсифікації як окремих селянських господарств, так і аграрного сектору економіки Російської імперії загалом.

Ураховуючи це автори „Записки” магістральний напрямок аграрної реформи вбачали у тому, щоб „перетворити общину у союз добровільний, а не примусовий”. Механізм його реалізації полягав в усуненні перешкод для селян під час їхнього переходу від общинного до подвірного землекористування і навпаки [285, арк. 172]. Вони висловлювалися за підтримку ідеї заохочувати створення селянами хутірського чи відрубного

господарства на правах „повної власності”, а не колективної, общинної чи сімейної. Як стимулюючий засіб пропонувалося винагороджувати хуторян і відрубників за те, що вони залишали свої землі общині, виходячи з неї. Окрім того, земці не були проти того, щоб дозволити селянам продавати землі подвірного землеволодіння представникам різних станів [285, арк. 172].

Автори „Записки” свою позицію обґрунтовували тим, що для ефективності сільського господарства, насамперед його продуктивності, необхідно три основні умови:

1. переконаність селянина у тому, що ділянка землі, яку він обробляє, є його приватною власністю, невід’ємною частиною його самостійності;
2. невіддаленість земельних угідь від місця проживання селянина;
3. територіальна цілісність ділянки [123, с. 4].

Як відомо, саме ці умови були відсутні у селі Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст., що значно гальмувало капіталізацію аграрного сектора економіки. Про це цілком справедливо зауважували представники губернських земств. Вони, зокрема, писали: „У селянина-общинника немає власності на наділ, а лише тимчасове володіння від переділу до переділу, звідси недбалість до землі, примусова сівозміна” [123, с. 4].

Земські діячі гостро критикували і саму сільську громаду як спосіб самоорганізації, буття селян, засіб державного управління сільським миром. Водночас їхня критика не була брутальною. Автори „Записки” висловлювалися за те, щоб сільська громада була добровільною організацією, а не обов’язковою. До того ж перехід від однієї форми землеволодіння/землекористування мав відбуватися без будь-яких обмежень. Селянин, на їхню думку, мав право вільного виходу з сільської громади за умови, що він відмовлявся від громадського наділу [123, с. 4]. Таким чином, земцями добровільна громада розумілася як своєрідна природна, ідеальна модель сільського укладу життя за умов капіталізації. Сільська громада, на їхнє переконання, мала бути динамічним соціальним інститутом, який адекватно реагує на виклики того дня.

Отже, позиція земських діячів різко контрастувала з проектом нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Три кити державної аграрної політики: станова окремішність селян, невідчужуваність наділів та недоторканість общини, – земці пропонували не відредагувати, а якісно змінити, відповідно до соціально-економічних та суспільно-політичних реальностей Російської імперії на початку ХХ ст. Її цінність полягає у тому, що фактично за три роки до початку Столипінської аграрної реформи регіональні земські діячі виклали її основні положення, сформулювавши, хоча і тезово, стратегію аграрного розвитку Росії у перше десятиліття ХХ ст. Водночас зміст цього документу беззаперечно підтверджує: Столипінська аграрна реформа – не кабінетний варіант інновацій, як про це писали опоненти прем'єр-міністра, згодом радянські історики, а історично зумовлений акт, необхідність якого давно стала зрозумілою для урядових кіл, широкої громадськості.

Попри наявність конструктивних положень, у „Записці” мали місце і окремі суперечності, упущення. Наприклад, земці виступали за рівне представництво у земстві всіх груп населення, а водночас шкодували стосовно того, що прадавні основи патріархального селянського побуту розпадалися на їхніх очах під впливом модернізації. У документі нічого не йшлося про інтенсифікацію сільського господарства. Ставилося питання лише модернізації общини та землеволодіння/землекористування на селі.

Під час обговорення „Записки” членами „Комісії Центру” висловлювалися різні думки та судження. Основну увагу представники комісії В. Коковцова приділили економічним аспектам, відображеним у документі. Не викликало жодних заперечень положення земців про доцільність та необхідність підвищення освітнього рівня селян, поширення серед них передових технологій, які б сприяли трансформації екстенсивного селянського господарства в інтенсивне. Міністерство землеробства та державного майна зобов'язувалося ширше долучати земства до сільськогосподарської просвіти селян [116, с. 23-24].

Учасники обговорення земської записки підтримали запропоновані заходи з подолання селянського малоземелля шляхом активізації діяльності Селянського банку, переселення та оренди. Більше того, Селянський банк розкритикували за відсутність у його діяльності чіткої програми з реалізації аграрної політики. Зокрема, за несприяття придбавати землю малоземельним селянам [116, с. 52-53].

Меншою чіткістю позначена позиція членів „Комісії Центру” по тих сюжетах, уміщених у „Записці”, що стосувалися порядку селянського землекористування. Її вирішили обмежити схваленням загального формулювання напрямку розуміння ситуації. „... жодна із форм землеволодіння не повинна домінувати над іншою, а повинна формуватися вільно під впливом місцевих умов”, – вважали представники комісії В. Коковцова. Дискусію викликало обговорення запропонованих запискою конкретних кроків із полегшення переходу селян від общинного до подвірного землеволодіння. Відсутність згоди трансформувалася в абстрактну за своїм змістом фразу: „У зв’язку зі складністю питання необережно висловити навіть загальні побажання щодо нього” [116, с. 68-69].

Частина членів „Комісії Центру” підтримала ініціативу земських діячів винагороджувати селян за ту ділянку землі, яку вони залишали в общині, виходячи з неї. С. Бехтеев усупереч наполягав на тому, що це зумовить масовий вихід селян із общини, їхнє обезземелення. Однак більшість колег В. Коковцова позбавлення селян-вихідців із общини вважала стримуючим фактором для виокремлення із общини селян. Своєрідний підсумок із дискусії щодо цього питання підвів голова „Комісії Центру”. Він заявив: „... з державної точки зору важливо зберегти за селянином його земельний фонд, тому заходи, що зумовлюють обезземелення селян як стану, небажані. Зовсім інше варто сказати щодо окремих осіб: більшість із них фактично вже безземельна, тобто не може прогодуватися із тих клаптиків, що перебувають у їхньому розпорядженні; інші забезпечують своє існування підробітками десь: таких осіб немає підстав утримувати на землі”. У такий спосіб члени

„Комісії Центру” чітко розмежували інтереси держави та окремих господарів. Відповідно до цього, вважали за правильне вирішувати і питання селянського малоземелля. Однак гору взяв принцип першоважливості державних інтересів. Тому, зберігаючи недоторканість надільного фонду, більшість колег В. Коковцова не проголосувала за дозвіл селянам із подвірним землеволодінням продавати землю вихідцям із інших станів. Меншість – підтримала цю ідею земців [116, с. 78, 80-81].

Отже, під час обговорення в Комісії 16 листопада 1901 р. „Записки” більшість її положень була схвалена чиновниками – членами комісії. Так, учасники комісії висловилися на підтримку висловленої земськими діячами думки про те, що сільські громади повинні винагороджувати тих селян, що вийшли з них, залишивши землю громаді. Не викликала заперечень і теза, запропонована земцями, стосовно того, що селянам потрібно надати право виходу зі складу сільської громади без землі. Водночас немає підстав стверджувати, що „комісія у повному складі підтримала пропозиції земців”, як це робить В. Казарезов [143, с. 111]. Викладений вище матеріал неспростовно доводить наявність різних точок зору серед членів „Комісії Центру” на зміст „Записки”.

Обговоренням „Записки” діяльність „Комісії Центру” не обмежилася. Її члени активно працювали над вирішенням покладених на них завдань. Зокрема, О. Поленов сформулював три основні причини, що зумовлювали зубожіння 18 Середньоземлеробських губерній:

- 1) недостатня розвиненість індустрії, що зумовлювало аграрний характер економіки цих губерній, перенасиченість ринку робочої сили;
- 2) відносно високий рівень щільності населення, відповідно малоземелля селян, роздробленість їхніх наділів;
- 3) екстенсивний характер землеробства.

Детальний аналіз причин зубожіння селян центрально-чорноземних губерній, сформульованих О. Поленовим, дав підстави членам комісії В. Коковцова відхилити їх. Обґрунтування відхилення зводилося до того, що

ці причини не мали специфічного для Середньоземлеробських губерній характеру [116, с. 11].

Було визнано, що значною мірою скрутне матеріальне становище селян центрально-чорноземного регіону визначалося надмірним податковим тягарем. Водночас спроба окремих членів „Комісії Центру” поставити цей фактор, а також відсутність у селян пільг по викупним платежам за основні причини їхнього зубожіння зазнала фіаско. Інші зробили спробу пояснити, що зубожіння селян – результат перехідного етапу у розвитку економіки Російської імперії. За їхнім формулюванням – наслідок зіткнення натурального господарства із грошовим. Тип селянського господарства ними визначався як натуральний, а не дрібнотоварний. У такий спосіб занижувався рівень розвитку капіталізму у сільському господарстві регіону. Однак таке пояснення складно було визнати задовільним із урахуванням загальноекономічних тенденцій та показників у розвитку Російської імперії на початку ХХ ст. У підсумку було зроблено цілком правильний, на нашу думку, висновок про те, що пояснити зубожіння селян центрально-чорноземних губерній однією причиною – нереально. „... Занепад цей, швидше за все, зумовлюється усією сукупністю явищ економічного життя населення, з’ясувати ступеню впливу кожного складно”, – йшлося у висновку комісії [116, с. 12].

Поза полем зору „Комісії Центру” не опинилося і питання податкового тягара для селян. Розглядалися також розміри зменшення викупних платежів. Цьому питанню надавалося особливого значення. Наперед навіть було озвучено цифру зниження викупних платежів. Вона не повинна була перевищувати 20 млн. руб. Цю суму було зменшено для тих губерній, які увійшли до району „зубожіння” [116, с. 87-88].

Не менш важливим для комісії В. Коковцова було визначити межі району „зубожіння”. Для вирішення цього питання її членами залучалися чисельні статистичні матеріали, в яких містилися показники розвитку аграрного сектора економіки центрально-чорноземних губерній. У результаті

їхнього ґрунтового аналізу членам „Комісії Центру” вдалося окреслити район „зубожіння”. За даними Особливої наради О. Звєгінцева він нараховував дев’ять губерній: Курську, Орловську, Тульську, Рязанську, Пензенську, Саратовську, Тамбовську, Воронежську, Симбірську. За час, що минув, тобто за вісім років, він значно розширився. Окрім зазначених вище, долучилися ще й такі: Харківська, Нижегородська, Казанська, Уфимська, Оренбурзька, Самарська, Полтавська, Чернігівська губернії та Донська область. Список не можна назвати вичерпним. Річ у тім, що з-поміж членів комісії лунали голоси включити до цього ареалу зубожіння ще ряд повітів та поселень. Однак більшість відхилила цю пропозицію, беручи до уваги бюджетні міркування [116, с. 114-115].

Як зміст „Записки”, так і діяльність „Комісії Центру” перебували у фокусі постійної уваги преси. Відгуки останньої значною мірою залежали від політичної спрямованості видання. Об’єктивних оцінок було вкрай мало. Наприклад, консервативно налаштовані „Громадянин” [65] та „Московські відомості” [204] документ земських діячів зіставляли з подіями Великої Французької революції. „Записку” вони називали „декларацією маленького Конвенту”, а її авторів – „земськими Мірабо”. „Новий час” [216], захищаючи концепцію державного протекціонізму щодо селян, висунув гасло „Земля понад усе!”. У такий спосіб він виступав за недоторканість надільного фонду, заборону продавати селянам наділи тощо.

Натомість ліберальна преса схвалювала зміст „Записки”. Наприклад, „Російське слово” наголошувало на схожості позицій земців та місцевих комітетів Особливої наради [326]. „Російська думка” вважала, що документом земських діячів підсумовано все те, про що „ведуться розмови і у суспільстві, і у літературі, і у земстві, і у сільськогосподарських комітетах” [324].

Подібна діаметральність суджень у пресі стосувалася і діяльності „Комісії Центру”. „Громадянин” [68], „Новий час” [217] вважали, що В. Коковцов негативно ставиться до „Записки”, а тому всіляко вітали

діяльність комісії. Вона, на їхню думку, відповідала державницьким інтересам, захищала принципи державного протекціонізму над селянами. „Московські відомості” запустили, висловлюючись сучасною мовою, цікавий слоган. Його зміст: „Урятувати дворянство не заради дворянства, а заради Росії” [205]. Вони вважали, що в центральних-чорноземних губерніях від економічної скрути потерпають не лише селяни. Від неї так само страждають поміщики [203]. Однак ні Особлива нарада з потреб сільськогосподарської промисловості, ні „Комісія Центру” не звертають на це жодної уваги. Порятунком і селян, і поміщиків вони вбачали у тому, щоб запобігти штучному насадженню промисловості у центральних губерніях [203], перешкоджати відтоку робочої сили з центру на периферію [206], у забезпеченні поміщицьких господарств дешевою робочою силою тощо.

„Російські відомості”, відображаючи загальну спрямованість ліберально налаштованої преси, основним досягненням комісії В. Коковцова вважали визначення правильних причин зубожіння сільського господарства центральних-чорноземних губерній Російської імперії. Вони підтримали думку „Комісії Центру”, що ці причини безпосередньо пов’язані з „важливими умовами майнового та правового побуту селян”. Вони також обстоювали доцільність запровадження „цілої системи докорінних перетворень” [325]. Подібну змістову та ідеологічну тональність містили публікації „Вісника Європи” [33].

Обговорення результатів діяльності „Комісії Центру” було внесено до порядку денного засідання Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості 10 січня 1904 р. У промові С. Вітте виклав історію установи, підвів підсумки її діяльності. Як не дивно, але голова Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості не схвалив проекту „Комісії Центру”. Він звинуватив її членів у тому, що вони виклали загальні питання, які стосуються країни загалом, а не конкретно центральних-чорноземних губерній. До того ж з більшості питань, висвітлених комісією В. Коковцова, Особлива нарада прийняла відповідні рішення. Решту – обговорюватиме на

чергових засіданнях. У такий спосіб, узагальнював С. Вітте, діяльність „Комісії Центру” є низькоефективною. Такого розгортання подій ніхто не очікував. Така реакція С. Вітте образила В. Коковцова [281, арк. 69, 73].

Насправді, якщо вищеокреслену ситуацію розглянути у контексті перебігу загальної політичної ситуації в Російській імперії, то потрібно, на наш погляд, схилити капелюха перед талантом С. Вітте як стратега, царедворця і політика. Розгляд результатів діяльності „Комісії Центру” на засіданні Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості співпав у часі з указом Миколи II від 8 січня 1904 р. Ним, як ми зазначали у попередніх розділах, санкціонувалися на законодавчому рівні принципи державної аграрної політики, представлені Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Основні положення, напрацьовані комісією В. Коковцова, різко контрастували з ними. Позиції С. Вітте при дворі були слабкими, оскільки цар більше симпатизував В. Плеве. За таких умов ми вважаємо голова Особливої наради обрав єдино правильне рішення – поступитися результатами діяльності „Комісії Центру” аби унеможливити від розпуску Особливу нараду, свою програму аграрних перетворень загалом. На нашу думку, стратегічно це було вивірено. У чомусь це нагадує рішення М. Кутузова, прийняте ним у Філях: віддати Москву Б. Наполеону, щоб зберегти армію і перемогти. У майбутньому так і сталося. Проект Редакційної комісії так і залишився ініціативою, а державна аграрна політика змінила курс відповідно до віттевської, а згодом століпінської програми дій.

Узагальнюючи викладене вище, констатуємо, що результати діяльності „Комісії Центру”, незважаючи на їхню критику, особливо з боку С. Вітте, є задовільними. Порівняно з Особливою нарадою під головуванням О. Звегінцева, комісія В. Коковцова якісно різнилася, по-перше, широтою поставлених перед нею завдань. По-друге, складом учасників. По-третє, принципами, покладеними в основу її діяльності. По-четверте, рішеннями, об’єктивованими не лише численним статистичним матеріалом, а і реальним станом справ у сільському господарстві центрально-чорноземних губерній.

Водночас мали місце і певні недоліки, упущення. По-перше, при всій повазі до В. Коковцова, його постать не була занадто авторитетною в очах двору. Тому навряд чи можна було розраховувати на підтримку імператора тих рішень, які приймалися очолюваною ним інституцією. По-друге, комісія працювала ізольовано від місцевих державних інституцій. Кількісного представництва від земств було замало. Потрібна була підтримка земських та інших чисельних регіональних установ. По-третє, варто було залучити до діяльності „Комісії Центру” також впливових голів потужних у політичному сенсі міністерств та відомств Російської імперії. По-четверте, не вистачало чіткості позиції по принциповим питанням.

Питання про роль Селянського банку у покращенні добробуту селян неодноразово порушувалося у правлячих колах Російської імперії, тогочасною громадськістю. Свою позицію стосовно цього, зокрема, висловили представники земств у „Записці”, зміст якої проаналізовано нами вище. У 1902 р. питання про оновлення програми діяльності банку у зв’язку з проведенням нової аграрної реформи розглядалося на засіданнях Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Про актуальність проблеми свідчило декілька факторів. По-перше, на необхідності додаткового фінансування селянських господарств, надання їм пільгового фінансового клімату акцентували увагу члени „Комісії Центру”, своє бачення ролі Селянського банку висловлювали члени Редакційної комісії міністерства внутрішніх справ тощо. У зв’язку з цим С. Вітте також потрібно було напрацювати власну точку зору стосовно діяльності цієї потужної фінансової установи у контексті запланованої ним модернізації аграрного сектору економіки Російської імперії. По-друге, інтерес до діяльності Селянського банку з боку Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості було посилено запискою Г. Крестовникова. Він представляв економічні інтереси московської промислової буржуазії. Зрозуміло, що проігнорувати звернення авторитетної людини з московських бізнесових кіл С. Вітте не міг. Його міркування, на

нашу думку, мали сенс. Російська буржуазія давно вже переймалася питаннями не лише матеріальних статків чи культурно-просвітницького та меценатського характеру. Вона серйозно замислювалася над посиленням своїх політичних позицій, отриманням можливостей реального впливу на суспільно-політичне та соціально-економічне життя країни. Ігнорувати такі обставини для політика рівня С. Вітте було вкрай необережно та невиправдано.

Зміст записки Г. Крестовникова полягав у такому. Автор, який не поділяв традицій російської бюрократії тягнути з вирішенням нагальних проблем, висловився за негайне та радикальне вирішення аграрного питання. Основну причину кризи аграрного сектора економіки він убачав в общині. Общинне землеволодіння необхідно було замінити надільним на правах приватної власності. Знаряддям реалізації цих планів мав стати Селянський банк [101, с. 24-26]. Такий підхід до вирішення аграрної проблеми зацікавив С. Вітте. Певною мірою думки Г. Крестовникова його зацікавили через співзвучність із власним баченням механізмів покращення ситуації на селі. Інтерес виявився серйозним, очевидно, С. Вітте уже побачив перспективну корисність від цього проекту для своєї програми удосконалення сільського господарства. У такий спосіб він прагнув розширити коло питань для розгляду Особливою нарадою, забрати ці питання зі сфери компетенції В. Плеве.

Підтвердженням правильності наших думок є те, що 4 грудня 1902 р. Міністр фінансів звертається до імператора з доповіддю про створення Особливої комісії для попереднього обговорення окремих питань, що стосуються діяльності Селянського поземельного банку. Фактично йшлося про дозвіл Миколи II створити Комісію для обговорення питань економічного становища сільського населення, що мали відношення до діяльності Селянського банку. Зокрема, за словами С. Вітте, мова повинна йти про переселення та розселення селян. Самодержець дав згоду на заснування такої Комісії (далі – Комісія О. Оболенського). Водночас, будучи

прихильником урівноваження політичних позицій міністерств та відомств, а, можливо, і недовіряючи С. Вітте у повному обсязі, він поставив одну умову. Вона полягала у тому, що С. Вітте буде співпрацювати з цього питання з В. Плеве [272, арк. 29-29 зв.]. С. Вітте не залишалося нічого іншого, як погодитися.

Головою Комісії став О. Оболенський – заступник Міністра фінансів. До її складу увійшли представники Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства землеробства та державного майна. Для посилення своїх позицій С. Вітте до Комісії Оболенського делегував своїх повноважених представників: І. Шипова, М. Кутлера, О. Путилова. Перший очолював Департамент Державного казначейства, другий – директор Департаменту окладних зборів, третій – управляючий канцелярією Міністерства фінансів. За влучним висловом В. Гурко, „ці три Аякса ... завжди виступали дружним фронтом... Загальний тон усіх трьох був ліберальним, а у питаннях, що стосувалися селянства, вони були прихильниками поглядів, що домінували у передових земських колах” [74, с. 201].

У відповідь В. Плеве до Комісії О. Оболенського делегував А. Струкова, І. Мордвинова, О. Лопухина, В. Гурко. Перший – колишній предводитель катеринославського губернського дворянства, відомий у громадсько-політичних колах як консерватор. Другий – колишній управляючий Ставропольською казенною палатою, третій – директор Департаменту поліції, четвертий Голова Земського відділу Міністерства внутрішніх справ. Від свого шефа усі четверо отримали чіткі інструкції. Їхній зміст був категоричний: без згоди В. Плеве не приставати на будь-яку з позицій, тримати його у курсі справи постійно [74, с. 200-206].

Перше засідання Комісії О. Оболенського відбулося 23 січня 1903 р. Її члени не підтримали пропозицій, висловлених у записці Г. Крестовникова. Мотивація відмови полягала у тому, що означенні у записці пропозиції носили примусовий та радикальний характер. Комісія наголосила, що перехід

від однієї форми землеволодіння до іншої повинен бути добровільним. До того ж, переваги надільної форми землеволодіння перед общинною – дискусійне питання. Тому, зауважували члени Комісії О. Оболенського, немає достатніх підстав кардинально, як пропонував Г. Крестовников, змінювати діяльність Селянського банку. Не схвалили члени комісії й ідею активної банківської підтримки створенню чисельного надільного землеволодіння [289, арк. 113]. Таким чином ініціативи В. Крестовникова зазнали фіаско.

Через п'ять днів В. Плеве надіслав С. Вітте листа. У ньому Міністр внутрішніх справ висловив міркування щодо завдань у роботі комісії. Шеф силового відомства вважав Селянський банк „потужним фактором у справі розподілу земельних багатств між різними верствами”. У зв'язку з цим він наполягав на тому, щоб „комісія забезпечила узгодженість його діяльності із загальними завданнями держави у сфері аграрної політики”. Тому, на погляд В. Плеве, Комісія О. Оболенського насамперед повинна дати відповідь на найважливіше питання. У листі воно було сформульовано таким чином: „Наскільки у майбутньому можна допускати купівлю селянами, за сприяння банку, земель, що належать іншим станам, без порушення правильного співвідношення між приватновласницькою та селянською земельною власністю” [270, арк. 26-28].

Його турбувало те, що скорочення дворянського землеволодіння і чисельності цієї верстви позначається на складі селянських і земських установ, суперечить урядовій політиці на місцях. Він вважав, що за підтримки Селянського банку уряд мав сприяти розширенню землеволодіння „істинно російських селян” у губерніях із неросійським населенням та малозаселених районах імперії. Також потрібно було вирішити, чи повинен Селянський банк сприяти у придбанні землі заможним селянам для формування дрібних селянських господарств фермерського типу та підняти норму позик для придбання землі окремими селянами. На користь такого вирішення питання він навів той аргумент, що бажано було б на селі

сформувати такий тип селянських господарств, який відіграв би роль „допоміжної ланки” між поміщицьким та селянським надільним землеволодінням [270, арк. 29-30].

Крім зазначеного підходу, Міністр внутрішніх справ передбачав і альтернативний розвиток подій. Його сутністю стала допомога малоземельним селянам у придбанні землі у межах, які б забезпечили „безбідне існування середньої селянської родини”. За такого варіанту варто було переглянути у бік зменшення розміри ссуд, змінити засоби сприяння малоземельним селянам у придбанні землі. В. Плевє, зокрема, пропонував не вимагати від них приплати до суми, що вони отримували, до визначення купівельної вартості землі, яку планувалося придбати. Більше того, вважав за доцільне як приплату до ссуди зараховувати вартість наділів, що вже перебували у користуванні селян [270, арк. 30-30 зв.]. Загалом проект, представлений В. Плевє, на нашу думку, створював сприятливі умови для якщо не остаточного усунення, то, принаймні, суттєвого пом'якшення селянського малоземелля.

З іншого боку, змістове навантаження листа В. Плевє корінним чином йшло у розріз цілей, які переслідував С. Вітте, відкриваючи Комісію О. Оболенського. Оскільки, суттєво втручаючись у роботу комісії, спрямовуючи напрямок її діяльності у консервативному ключі, Міністр внутрішніх справ знову робив спробу „перетягнути канат” у розгляді аграрного питання у своє відомство. С. Вітте це теж не влаштовувало. Вважаємо саме цим можна пояснити мовчання Міністра фінансів стосовно листа його колеги. Лист В. Плевє став об'єктом розгляду на засіданнях Комісії О. Оболенського.

Обговорення листа В. Плевє до С. Вітте як у дзеркалі відобразило принципові розбіжності у поглядах очільників двох потужних імперських міністерств на сутність аграрної проблеми та шляхи її вирішення. Тональність, задана діяльності комісії вищезгаданим листом, виявилась уже під час першого засідання. Члени Комісії О. Оболенського зійшлися на

необхідності створення на придбаних селянами за сприяння Селянського банку землях „подвірно-надільного володіння, пристосованого до ведення самостійного хутірського господарства” [273, арк. 67 зв.].

Жваву дискусію викликало питання про те, яку саме категорію селян у придбанні землі повинен підтримати Селянський банк. Семеро членів комісії, враховуючи креатури В. Плеве, висловилося за підтримку банком малоземельних селян. Свою позицію вони обґрунтували прихильністю до концепції державного протекціонізму над селянами. „Хоча існування господарств фермерського типу і є економічно бажаним, однак сприяння їхньому існуванню на шкоду найбільш потребуючій у землі частині селянства не може бути прерогативою держави”, – підсумовували плевівські прихильники. Зменшення розмірів ділянок, що мали продаватися, на думку сімки, повинно було сприяти придбанню землі якомога більшій частині малоземельного селянства. Збільшення розмірів, вважали вони, порушило б трудовий принцип. Існуючі норми вважалися завищеними, оскільки не враховували процесів інтенсифікації сільського господарства [273, арк. 79-81].

Десять членів комісії та О. Оболенський наполягали на тому, щоб максимальний розмір землі, який мав намір придбати господар, визначався залежно від можливостей покупця і членів його родини обробити цю землю власними силами [273, арк. 79-81]. Переглядати земельні норми, передбачені Статутом банку від 1895 р., ними визнавалося за недоцільне, оскільки в їхній основі лежав трудовий принцип. „Земельні норми, – вважали однодумці О. Оболенського, – сприяють утворенню як крупних хутірських господарств, економічне значення і користь яких не викликає сумнівів, так і дрібних господарських одиниць, у такий спосіб дозволяють наблизитися до ідеалу аграрного ладу держави, що вимагає існування чотирьох видів землеволодіння: крупного та середнього стосовно приватного землеволодіння та дрібного і дуже дрібного стосовно селянського землеволодіння” [273, арк. 41]. Крім того, позиція одинадцятьох

обґрунтовувалася і тим, що один лише банк не може суттєво вплинути на покращення забезпечення землею селян. Потрібні були й інші заходи уряду.

Принципово думки членів Комісії О. Оболенського різнилися й стосовно обсягу та напрямку діяльності Селянського банку. Відповідно до положень маніфесту від 26 лютого 1903 р., Дворянський та Селянський банки „згідно із завданням зміцнення народного господарства, ... повинні свою діяльність спрямовувати на зміцнення і розвиток добробуту ... поміщиків-дворян і селян” [273, арк. 47 зв.]. Плевівське бачення виконання цієї вимоги маніфесту продемонстрували 22 та 26 квітня 1903 р. В. Гурко, О. Кривошеїн, І. Мордвинов, А. Струков, С. Шульц. Ця п’ятірка висловилася за окреслення у межах Російської імперії території, на якій би діяльність Селянського банку з продажу поміщицької землі та зі сприяння придбання землі селянам була заборонена. Така заборона повинна була поширюватися на територію таких губерній: Бессарабська, Володимирська, Воронежська, Катеринославська, Курська, Казанська, Калузька, Костромська, Московська, Нижегородська, Новгородська, Орловська, Пензенська, Полтавська, Псковська, Казанська, Санкт-Петербурзька, Саратовська, Симбірська, Смоленська, Таврійська, Тамбовська, Тверська, Тульська, Харківська, Херсонська, Чернігівська, Ярославська. Загалом 28 губерній Європейської Росії. Продаж поміщицької землі на цих територіях повинні були санкціонувати Міністр внутрішніх справ, Міністр фінансів, Міністр землеробства та державного майна. Незгода когось одного означала автоматичну заборону. Дозвіл надавався за умови, що „приватновласницькі угіддя займають суцільні простори землі у декілька тисяч десятин землі, не обробляються самими власниками, а здаються ними в оренду”. Особливо підкреслювалась нагальна потреба збереження середньої та дрібної дворянської земельної власності [273, арк. 45].

На нашу думку, такий підхід був цілком логічним із урахуванням концепції державного протекціонізму над селянами. Він також повністю узгоджувався з проектом Нового Положення Редакційної комісії. Крім того,

беручи до уваги, що п'ятірка була креатурою В. Плева і фактично озвучувала принципи консервативних кіл у вирішенні аграрного питання, нічого несподіваного у запропонованому немає. З іншого боку, з позиції тверезого глузду та об'єктивної реальності, реалістичність такого бачення ситуації викликає серйозні сумніви. Адже запровадження на практиці заборони погіршило б не лише матеріальний добробут дворян-поміщиків, а поставило б у безвихідь і селянство. Таке „піклування” про обидві ці верстви, на якому всіяко наполягали консерватори, обернулося б насправді на погіршення їхнього соціально-економічного становища. Більшість Комісії О. Оболенського відхилила цю ініціативу, зважаючи на її утопічність.

Непоступливість членів комісії викликала невдоволення у Міністра внутрішніх справ, який наполягав на перегляді Статуту банку та розробці нового переселенського закону. Свою позицію детально він виклав у записці членам Комісії О. Оболенського. Її лейтмотив полягав у тому, щоб рішуче змінити політику банку. Решта змісту документу стосувалася обґрунтування цієї наскрізної ідеї.

Так, В. Плева звинуватив Селянський банк, його керівництво у зростанні цін на землю, обезземеленні дворянства, наданні позики економічно заможним селянам. Він від керівництва банку вимагав рішучої боротьби зі спекуляціями навколо цін на землю, надання фінансової підтримки малозаможним селянам-переселенцям. Міністр внутрішніх справ проголошував, що уряду не байдуже, у чії руки щорічно переходить 800 тис. дес. землі. Він вважав, що банк не повинен перетворюватися на звичайну позичкову установу, а мав би чітку та узгоджену з керівництвом країни програму дій. Як варіант, В. Плева вбачав за доцільне, щоб банк власним коштом викупував у поміщиків землю, а не надавав селянам для її придбання позички, мобілізуючи у такий спосіб земельний фонд. Далі регулював би торгівлю землею, визначаючи ті губернії та повіти, в яких селяни справді потребують розширення свого землекористування, та ті, в яких подальший перехід землі у руки селян є небажаним, недоцільним. Банк

також мав гальмувати створення крупних селянських господарств, подібних до господарств фермерського типу. Варто було заборонити також селянам купувати наділ більший за 150 десятин із метою запобігти значній концентрації землі у селянських господарствах.

На думку Міністра внутрішніх справ, необхідно, щоб щорічно програма діяльності банку затверджувалася за згодою між Міністерством фінансів та Міністерством внутрішніх справ. Він запропонував, щоб представник Міністерства внутрішніх справ у раді банку отримав право затримувати або відкладати реалізацію тих чи інших рішень до розгляду їх обома міністрами. Більше того, він передбачав під контроль Міністерства внутрішніх справ поставити надання банком спеціальної фінансової допомоги окремим селянам-господарям. У такий спосіб план В. Плеве з реорганізації діяльності Селянського банку зводився до тотального за ним нагляду з боку підшефного йому міністерства [122].

Немає підстав, на нашу думку, проект реформи Селянського банку, запропонований Міністром внутрішніх справ, вважати конструктивним, таким, що відповідає державним інтересам чи інтересам селян і поміщиків у вирішенні аграрного питання. Він був результатом залаштункової боротьби між В. Плеве та С. Вітте. Черговою спробою перетворити і так недемократичну імперію Романових у поліцейську державу.

У цій ситуації із запискою В. Плеве „кидається в очі” мовчазна позиція О. Оболенського та його однодумців, а фактично С. Вітте. Міністр фінансів удруге обійшов мовчанкою ініціативи В. Плеве. Вважаємо, що прояснити таку ситуацію може та суспільно-політична атмосфера, що панувала у вищих ешелонах влади під час діяльності комісії, а також особиста позиція С. Вітте. Щодо першого, то, як зазначалося вище, обговорення питань щодо діяльності Селянського банку відбувалося на фоні маніфесту 26 лютого 1903 р., а фактично тріумфу В. Плеве. Знову ж таки, як у випадку із „Комісією Центру”, шансів відстояти „банківське питання” було обмаль. Більшою була загроза втратити проект аграрної реформи, напрацьований Особливою

нарадою з потреб сільськогосподарської промисловості. Стосовно другого, то вважаємо, що для С. Вітте „банківське питання” було суто питанням позалаштункової інтриги. В його концепції персоналізації селянства, тобто кардинальної зміни правового статусу селян, економічним складникам відводилася другорядна роль.

За п'ять з половиною місяців Комісія О. Оболенського так і не напрацювала ніякої програми дій для Селянського банку. Єдиною узгодженою дією було прийняття рішення про створення Ради банку. Вона мала складатися із керуючого банком, його заступників, не більше п'яти членів та представників від Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Міністерства землеробства та державного майна, державного контролера [273, арк. 45-46]. У такий спосіб, хоч і опосередковано, але Міністерство внутрішніх справ отримало можливість впливати на політику банку в аграрному питанні.

11 липня 1903 р. за наказом імператора розпочав роботу Особливий комітет зі справ земельного кредиту під головуванням Д. Сольського, а також Комісія з питань, що стосувалися діяльності Дворянського та Селянського поземельного банків, яка упродовж 1904 р. працювала під керівництвом О. Оболенського. На них покладалося напрацювання програми діяльності Селянського банку за умов розвитку сільського господарства Російської імперії на початку ХХ ст. Діяльність комітету Д. Сольського була низькоефективною. Ним не було прийнято ніяких принципових рішень. Він лише доручив Державній канцелярії підготувати статистичні дані про стан справ із земельним кредитом у Російській імперії [273, арк. 62-63]. Колеги О. Оболенського спромоглися на трохи більше. На початок 1905 р. вони підготували декілька записок про фінансове становище та завдання Дворянського і Селянського банків у сфері аграрної політики [270, арк. 247].

Такі результати роботи Комісії О. Оболенського, на наш погляд, цілком очікувані, закономірні. Комісія, члени якої дотримувалися діаметрально протилежних поглядів на одну проблему, не могла напрацювати

конструктивного рішення. Та й створення її не передбачало конструктиву. Це було змагання різних концепцій, різних ідеологій. Вочевидь, це правильно, однак за єдиної умови – вільної конкуренції. У нашому випадку цей принцип було порушено імператором. Його симпатії були на стороні Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку з цим позиції В. Плеве при дворі були потужніші за позиції С. Вітте.

Отже, підсумовуючи, констатуємо, що діяльність „Комісії Центру” В. Коковцова та Комісії О. Оболенського відображали особливості розуміння правлячими колами Російської імперії на початку ХХ ст. сутності аграрного питання та шляхів його вирішення. Протистояння консерватизму та лібералізму не давало можливості застосовувати конкретні кроки для покращення соціально-економічного та суспільно-політичного становища селянства, інтенсифікації сільського господарства загалом. Їхня результативність стала заручницею інтриг царедворців. Влада втрачала реальні шанси запобігти суспільно-політичним потрясінням. Невирішеність аграрного питання стала потужним каталізатором політизації селянства, його участі у подіях Першої російської революції.

4.2. Проурядові аграрні ініціативи 1902 – 1906 рр.

У попередніх розділах нами зверталася увага на створення та діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського. Ми ретельно проаналізували заходи, проведені нею, зі структуризації, організації та регламентації роботи губернських нарад. Однак розкритими у попередніх розділах роботи заходами функціонування цієї установи не обмежилося. У зв'язку з цим у цьому підрозділі вважаємо за необхідне висвітлити роботу Особливої наради під головуванням О. Стишинського з напрацювання переселенського законодавства. Розроблений нею проект доопрацьовувався спеціально створеною для цього міжвідомчою Особливою нарадою А. Куломзина. Тому є доцільним проаналізувати діяльність і цієї установи.

Така потреба пояснюється насамперед тим, що переселення було невід'ємним структурним компонентом у системі заходів уряду у сфері аграрної політики. Йому у 1902 – 1903 рр. представниками вищих органів влади Російської імперії надавалося важливого значення.

28 грудня 1902 р. у Полтавському губернському присутствії з доповіддю виступив Ю. Черкесов. Він обіймав посаду чиновника для особливих доручень Переселенського управління. Його виступ мав промовисту назву „Про переселення із Полтавської губернії та про деякі зміни переселенського законодавства”. Ю. Черкесов свою промову підпорядкував обґрунтуванню однієї наскрізної ідеї – необхідності підпорядкування переселенської справи завданням державної аграрної політики. Останню він розумів як заходи, спрямовані на усунення селянського малоземелля шляхом масового переселення селянської бідноти на територію малозаселених губерній Російської імперії.

Інформація, озвучена чиновником для особливих доручень Переселенського управління, стала відома В. Плеве, а від нього – імператору. Саме у той час, жовтень – листопад 1902 р., було придушено виступи селян Полтавської та Харківської губерній. Над їхніми організаторами тривав судовий процес. Тому питання про причини посилення суспільно-політичної активності селян були важливими для імперських можновладців. Правильність наших думок підтверджує виступ Миколи II 15 січня 1903 р. на засіданні комітету Сибірської залізниці. Окрім іншого, він звернув увагу присутніх на те, що потрібно якомога швидше з'ясувати можливі заходи з розселення малоземельних селян у межах Європейської Росії [291, арк. 288].

В. Плеве, заручившись підтримкою царя, як це він робив зазвичай перед тим як щось організувати чи змінювати, зобов'язав А. Куломзина викласти міркування членів очолюваного ним Переселенського управління щодо змін у державній переселенській політиці. Йому були адресовані й коментарі Міністра внутрішніх справ щодо цього питання. У них йшлося про те, що переселенці повинні бути вихідцями із тих губерній, в яких земельний

дефіцит був найгострішим. В. Плеве мав на увазі насамперед українські території – епіцентр селянських антиурядових виступів 1902 р. Переселяти їх варто у малозаселені губернії Європейської Росії. Територіальна наближеність, на переконання шефа силового відомства, мала серйозні переваги перед переселенням селян до Сибіру. По-перше, схожість кліматичних умов. По-друге, менші фінансові витрати на дорогу, устаткування тощо [292, арк. 36-37]. У такий спосіб неофіційно було оприлюднено зміни в урядовій переселенській політиці.

Про серйозність намірів В. Плеве свідчать темпи розгляду цього питання. Його обговорення покладалося на Особливу нараду О. Стишинського. У такий спосіб, по-перше, Міністр внутрішніх справ зекономив час на створення колегіального органу, який мав би вивчити переселенське питання. Йому варто віддати належне за оперативність. По-друге, важливий складник державної аграрної політики напрацьовувався у силовому міністерстві, а не міністерстві фінансів. Укотре В. Плеве вдалося вирвати із рук С. Вітте ініціативу у напрацюванні основних положень аграрного законодавства.

На порядок денний 3, 6, 10, 12 березня 1903 р. засідань Особливої наради О. Стишинського було винесено доповідь Полтавського губернатора М. Урусова про переселення малоземельних полтавських селян та її обговорення. У виступі князь детально та реалістично відтворив кризу екстенсивного сільського господарства Полтавської губернії. Він чітко окреслив її складники, справедливо зарахувавши до них такі:

1. гостре малоземелля та безземелля селян;
2. дефіцит у селян випасів та сінокосів;
3. високі орендні ціни за випаси та сінокоси. За оренду землі для випасу однієї голови великої рогатої худоби селяни платили 10 руб.;
4. катастрофічні наслідки недороду 1892 р.;
5. занепад тваринництва;

б. дефіцит, а в окремих господарствах – відсутність тягла та сільськогосподарських знарядь праці.

До того ж він зауважив, що сільськогосподарська криза на Полтавщині поглиблюється високими орендними цінами. Вартість однієї орендованої десятини упродовж середини 1880-х – 1902 рр. зросла з 92,5 руб. до 250 – 300 руб. Вона у декілька разів перевищувала прибутковість. На матеріальному становищі полтавчан негативно позначилося зменшення прибутковості від найму сільськогосподарських робітників-вихідців із Полтавської губернії на півдні. Південні великі землевласники, маючи достатньо обігових капіталів, широко застосовували сільськогосподарську техніку. Відповідно вони не були зацікавлені у наймі селянської робочої сили. Більше того, перенасичення ринку робочої сили автоматично зменшувало ціну під час їхнього найму [117, с. 1-3].

Наведені вище дані зумовлювали відповідний висновок Полтавського губернського присутствія, озвучений М. Урусовим членам Особливої наради О. Стишинського. Він полягав у тому, що „за сучасних екстенсивних способів господарювання неможливо у короткі терміни докорінно змінити економічні умови селянського побуту”. Як на нас, висновок логічний, підкріплений реальним станом справ в аграрному секторі економіки Полтавської губернії. Вихід із кризи полтавськими діячами убачався у переселенні селян. Проектом передбачалося одночасне переселення 50% малоземельних господарів – 337027 осіб обох статей. За підрахунками членів губернського присутствія, це б проблему селянського безземелля та малоземелля у губернії вирішило б на 10 – 15 років. За цей період можна було б вжити відповідних заходів для інтенсифікації сільського господарства губернії. Переселення, на переконання Полтавського губернатора, дало б і політичний ефект. М. Урусов вважав: „... лише спрямоване державною владою на досягнення визначених цілей, воно може стати потужним засобом покращення економічного становища селянства ... заспокоєння тривожного становища умів” [117, с. 3].

Концептуально погляди та ідеї, покладені в основу переселенського проекту полтавчан, чітко кореспондувалися з теорією державного протекціонізму над селянами, а також принциповими положеннями проекту нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Про це, на наш погляд, красномовно свідчить теза князя про загальний стан справ у переселенській політиці. „... за сучасних умов переселення у місцях виходу є більше шкідливим, аніж корисним. Відволікаючи з центру кращі елементи та заохочуючи населення до бродячого життя, воно призводить до руйнування найбільш сильних господарств і до створення натомість так званих „полупанків”, або сільських куркулів” [117, с. 4].

У зв'язку з цим Полтавський губернатор закликав обережно підходити до переселення селян, координувати та узгоджувати цей процес із генеральною лінією держави в аграрній політиці. Князь пропонував, не допускаючи негативних моментів, зберегти державну підтримку у переселенні для тих селян, що мали від 3 до 9 десятин землі. Водночас передбачалося не фінансувати трудову міграцію заможніших односельців (більше 9 десятин). Малозаможні селяни, відповідно до проекту, отримували винагороду за повернений в общину наділ. Реалізація цього права для малозаможних селян-переселенців покладалася на Селянський банк [117, с. 3-4]. Община повернені землі селян-переселенців розподіляла або між безземельними, або малоземельними. Останні могли отримати надбавку у розмірі не більше 3 десятин [117, с. 3-4, 22-23].

Проект, озвучений Полтавським губернатором, не викликав серйозних дебатів між членами Особливої наради О. Стишинського. Навпаки було визнано цілковиту його доцільність та необхідність застосування не лише у Полтавській губернії. Новий порядок переселення вирішено було поширити ще на вісім Чорноземних губерній Російської імперії: Київську, Подільську, Харківську, Чернігівську, Воронезьку, Курську, Орловську, Тульську. Це зумовлювалося незадовільним соціально-економічним становищем селянства

окреслених територій. Члени Особливої наради О. Стишинського схвалили і запропонований полтавчанами принцип винагороди переселенців-вихідців із общини за залишений ними в інтересах общини наділ [117, с. 7, 15-16].

Полеміка стосувалася лише майнового складу переселенців. В. Гурко підтримав тезу М. Урусова за переселення лише малоземельних селян. Вони доводили, що таке обмеження дозволить утримати у центрі імперії „надійні, заможні, господарсько-міцні елементи”. Тобто певною мірою зменшити відтік працездатного населення. О. Стишинський та більшість його колег заперечували на це. Вони вважали, що переселення лише малоземельних, а отже економічно малопотужних, селянських господарств потребуватиме колосальних державних фінансових видатків. Наділи малоземельних селян-вихідців із общини, доводили далі свою позицію опоненти В. Гурко та М. Урусова, суттєво не покращать землекористування безземельних та малоземельних, що залишаться в общині у зв'язку з незначними розмірами їхніх наділів. До того ж малоземельні (малозаможні) селяни мають менше навиків прибуткового господарювання, ніж середньозаможні.

Під час дискусії сторонам вдалося досягнути консенсусу. Компроміс полягав у незначному пом'якшенні регламентації урядом районів переселення: у межах окреслених губерній не іти далі визначення ступеню малоземелля цілих селянських общин (а не окремих господарів, як планувалося раніше) [117, с. 20, 38-39].

18 червня 1903 р. В. Плеве виступив перед членами Комітету Сибірської залізниці, на засіданні якого присутнім був і Микола II. Зміст його доповіді стосувався змін та доповнень існуючих законів про переселення на казенні землі. Присутні схвалили запропоновані Міністром внутрішніх справ ініціативи. Так, зокрема, не викликала заперечень схема, передбачена Особливою нарадою О. Стишинського, розрахована на державне регулювання переселення, регламентацію питань виселення малоземельних селян. Комітет погодився з тим, що документом декларувалася „свобода

переселення”, яка розумілася як „право кожного іти на нові місця без спеціального дозволу уряду”.

Учасники зібрання погодилися з тим, що заходи з переселення, відображені у проекті, сприятимуть зменшенню щільності селянства у губерніях виходу та зменшать гостроту земельного дефіциту для тих, хто залишився в общині. Водночас було акцентовано на необхідності забезпечення належних умов для селян-переселенців на нових місцях їхнього розселення.

Міністерство внутрішніх справ зобов’язувалося надати майбутньому проекту „доцільну гнучкість”. Це необхідно було з двох міркувань. По-перше, для того, щоб мати можливість „примирятися до стихії”. По-друге, щоб посилити відповідальність відповідних державних органів, що регулюють переселення, за майбутнє облаштування переселенців [166, с. 26].

За ініціативи Миколи II було засновано міжвідомчу Особливу нараду з переселенської справи під головуванням А. Куломзина. До її складу увійшли Міністр внутрішніх справ, Міністр фінансів, Міністр землеробства та державного майна. 25 червня, за тиждень після доповіді В. Плеве, затверджено було її статут [293, арк. 1-4 зв.]. Так само оперативно як було створено Особливу нараду А. Куломзина, так оперативно вона і працювала. У грудні 1903 р. її члени завершили роботу над законопроектом про переселення та пояснювальною запискою до нього. 30 січня 1904 р. обидва документи вже розглядалися членами Особливої наради А. Куломзина [268, арк. 190]. Автори записки пояснювали, що недоліки існуючого законодавства про переселення полягали у недостатній узгодженості питань про переселення з вимогами аграрної політики, колонізаційними завданнями держави, малоуспішності переселення як засобу господарського облаштування селян тощо [82, арк. 39 зв.].

Зі змістом проекту було ознайомлено Міністра внутрішніх справ, Міністра фінансів, Міністра землеробства та державного майна 19 лютого 1904 р. Після цього, 10 та 24 квітня 1904 р., його обговорено членами

Державної ради. Основні положення доопрацьованого проекту нового переселенського закону зводилися до такого. Безпосередній контроль за переселенськими процесами покладался на відповідні органи державної влади. Розрізнялося два основних види переселення. Перший – з дозволу уряду. У ньому виокремлювалося: а) переселення до Кавказу та Далекого Сходу; б) переселення відповідно до інтересів аграрної політики з густонаселених центральних губерній імперії. Другий – самовільне або вільне, тобто без дозволу уряду. У такий спосіб ставилася крапка у невиправданій практиці властей повертати самовільних переселенців у місця їхнього попереднього проживання. Фактично законопроектом офіційно визнавався цей вид переселень. Держава припиняла застосовувати каральні санкції стосовно до самовільних переселенців [276, арк. 161].

Державною радою було схвалено норму законопроекту, за якою малоземельні селяни-переселенці, що залишали свій наділ общині, отримували державну винагороду. Водночас не отримала заперечення і та стаття, якою зазначена вище норма не поширювалася на самовільних переселенців. Тобто останні фактично позбавлялися державної фінансової підтримки, так необхідної селянам не лише для переїзду на нове місце, але й для облаштування там нового господарства. Пізніше цей недолік закону 1904 р. буде усунуто Столипінською аграрною реформою. Позики селянським общинам виділялися державою. Їхній термін становив п'ять-шість років. Також визначалися пільги з виплати викупних платежів та поземельного податку для тих громад, які мали намір покращити розміри землекористування.

У частині розмірів компенсації селянам-переселенцям за залишені ними в общині наділи цікавими є міркування П. Семенова. Його пропозиції стосувалися розмірів винагороди. Так, він зауважував, якщо розміри винагороди будуть визначатися на підставі сучасних непомірних цін на землю, то зубожілі селянські общини не зможуть придбати землю селян-переселенців. Вона стане власністю економічно заможних селян – куркулів.

У зв'язку з таким розмір винагороди він пропонував визначати відповідно розміру викупних платежів [276, арк. 161]. На наш погляд, пропозиція П. Семенова не повною мірою ураховувала інтереси усіх селян. Вона не давала відповіді на запитання: а чи зможе селянин-переселенець на отриману від держави компенсацію, обраховану за формулою П. Семенова, придбати наділ на новому місці. Якщо ні, то який сенс було втрачатися? По-друге, невже економічно заможні селяни не такі ж селяни, як й інші. Для чого у такий спосіб поширювати антагонізм на селі. По-третє, такий підхід був схожий на замкнене коло: наміри держави в аграрній сфері спрямовувалися на покращення добробуту селян, а за такої пропозиції – зводилися нанівець. Ідеї П. Семенова були відхилені членами Державної ради.

Окрім цього пільги надавалися організованим переселенцям. Зокрема, вони оплачували свій переїзд за заниженими тарифами залізничних перевезень. Тимчасово звільнялися від оплати казенних та мирських зборів. Їм надавалися пільги та розстрочка з виконання податкових недосплат. Діти організованих селян-переселенців отримали військову відстрочку [276, арк. 161]. Отже, ці моменти були якісно новими як загалом для імперського законодавства, так і для переселенського закону зокрема. У такий спосіб юридично оформлялися державні гарантії селянам у соціальній сфері. Однозначно це заслуговує позитивної оцінки.

Полеміку між членами Державної ради викликали ті положення законопроекту, в яких ішлося про узгодження інтересів переселенської та аграрної політик. Так, О. Половцев наполягав на збереженні обмеженого характеру переселенської політики. У цьому він посилався на результати діяльності „Комісії Центру”. Остання, за його словами, визначила серйозні масштаби селянського зубожіння у центральних-чорноземних та східних губерніях Російської імперії. Однак причини такої скрути він убачав не у малоземеллі, а у відсталій агротехнічній культурі селян. У зв'язку з цим він підсумовував, що переселення якісно не позначиться на покращенні статків селянських господарств, оскільки навіть у роки найбільшого піднесення

переселення частка селян-переселенців становила лише 1/5 природного приросту населення. У своїх судженнях він навіть звернув увагу на можливу політичну небезпеку від переселення. Тепер на підтвердження власної правоти він апелював до подій 1902 р. у Харківській та Полтавській губерніях. Водночас О. Половцев позитивно поставився до дозволу селянам-переселенцям продавати присадибні та надільні ділянки [276, арк. 153-155].

Загалом підхід О. Половцева не витримує ні найменшої критики. Його апеляція до результатів роботи „Комісії Центру” безпідставна. Її члени визнали, що зубожіння селян центрально-чорноземних губерній – наслідок дії багатьох факторів, а не одного. По-друге, переселення за новим проектом не розглядалося як одномоментне явище. Воно розумілося як довготривалий у часі процес. По-третє, окрім переселення планувалися й інші заходи. Про них, зокрема говорив М. Урусов. По-четверте, він не помічав того, що у такий, нехай і бюрократичний спосіб, селяни отримували реальний шанс якщо геть не позбутися злиднів, то, принаймні, покращити свої статки. До того ж не тільки селяни-переселенці, а й ті, що залишалися в общині. По-п'яте, селяни-переселенці ставали суб'єктами загальноімперського цивільного законодавства. Зрозуміло, що цього було замало до їхньої остаточної трансформації у „віттевську персону”, однак це був значний крок уперед у подоланні їхньої станової окремішності.

Чіткі роз'яснення щодо узгодженості державних переселенської та аграрної політик дав В. Плева. Він спростував критичні закиди на адресу законопроекту з боку О. Половцева. Міністр внутрішніх справ зауважив, що узгодженість державних переселенської та аграрної політик цілком виправдана і логічна. Апелюючи до полтавського та харківського досвіду 1902 р., він розкрив, що малоземелля стало одним із факторів посилення суспільно-політичної активності селян цих губерній. Тому не враховувати його – неправильно. Вирішувати у тому числі й за допомогою переселення – правильно. Хід думок шефа силового відомства, на наш погляд, був резонним. Переселення до обговорення законопроекту, про який йдеться,

мало місце. Владі не вдавалося його стримувати, а тим паче – контролювати. Зрозумівши, якщо „повстання не можна придушити, то його потрібно очолити”, влада переселенським законопроектом переселенську стихію брала під цілковитий контроль [276, арк. 176].

Аргументи В. Плеве переконали Державну раду. Законопроект 24 травня було передано на розгляд останній інстанції – Загальним зборам Державної ради.

Принципи, відображені у законопроекті про переселення, не викликали застережень з боку членів цієї інституції. Однак полемічним виявилось положення про розміри компенсації селянам-переселенцям за наділи, залишені ними в общині. Дев'ять членів Загальних зборів Державної ради дотримувалися позиції, дотичної точці зору П. Семенова. Від авторів законопроекту вони вимагали юридично закріплених гарантій общині у першості придбання залишених селянами-переселенцями земель. Залишений наділ, на переконання дев'ятки, міг також передаватися у користування членам тієї ж самої общини до чергового перерозподілу. За таких умов розмір компенсації визначався повітовим з'їздом. У такий спосіб усувалася можлива конкуренція між общиною та економічно заможними селянами.

Більшість Загальних зборів Державної ради – 50 осіб – визнали недоречним втручання повітових з'їздів у визначення розмірів компенсації селянам-переселенцям за залишені ними общині наділи. До того ж загроза з боку економічно заможних селян усувалася у силу самої природи володіння общинною землею – тимчасового характеру общинного землеволодіння. Позицію більшості й було відображено у законі про переселення [276, арк. 166].

Загальні збори Державної ради визнали за доцільне звільнити законопроект від надмірної регламентації. Місцевим адміністраціям надавався широкий простір у методах, способах керівництва переселенським рухом. Також одностайно підтримали ідею надання новому закону характеру тимчасових правил. У такому статусі його й було оприлюднено 6 липня 1904

р. [276, арк. 166]. Вважаємо таке рішення слушним з багатьох причин. По-перше, будь-який закон – результат творчої діяльності особи або групи осіб. Тому він завжди буде суб'єктивним, тобто таким, що не повною мірою відповідатиме об'єктивним потребам суспільства. Завжди практика виявить прогалини. По-друге, ураховуючи занадто забюрократизовану законотворчу діяльність в імперії, такий характер закону дозволить оперативно вносити до нього поправки, відповідно до об'єктивних потреб.

Підсумовуючи, констатуємо, що діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського та Особливої наради А. Куломзина виявилася результативною. Ними було розроблено законопроект, який 6 липня 1904 р. набув характеру тимчасових правил із регулювання переселенської політики в Російській імперії. У цьому не можна не бачити позитиву. Обидві комісії працювали напрочуд злагоджено. Вони розробили закон, за яким уперше у юридичній практиці Російської імперії регламентувався соціальний аспект у житті селян-переселенців. Влада пішла на певну лібералізацію, звівши паспортизацію населення лише до функції посвідчення особи. Також про пом'якшення державної політики у переселенській сфері свідчила відсутність на законодавчому рівні переслідування властями самовільних селян-переселенців. Позитив убачаємо і у тому, що тимчасові правила про переселення узгоджували два вектори внутрішньої політики держави: переселенський та аграрний.

З іншого боку, закон не можна повною мірою визнати як соціально орієнтований, бездоганний. Оскільки, по-перше, самовільні селяни-переселенці не отримували державної фінансової підтримки. По-друге, встановлювався тотальний контроль держави за переселенськими процесами.

Водночас консервативні кола в особі двох означених інституцій продемонстрували здатність до прийняття загалом необхідного закону, зміст якого стосувався важливого складника державної аграрної політики – переселення. Попри наявність окремих недоліків, пов'язаних із тим, що тимчасові правила і обмежували можливості у переселенні малоземельних

селян, він став підґрунтям для Столипінських аграрних перетворень У такий спосіб, самі такого не очікуючи, консерватори сприяли лібералізації державної аграрної політики у майбутньому.

Загострення соціально-економічних та суспільно-політичних протиріч у середині державної моделі Російської імперії на початку ХХ ст., невдала для країни російсько-японська війна, політизація та радикалізація свідомості широких верств населення тощо зумовили широкомасштабні потрясіння 1905 – 1907 рр. Характерною рисою революції була масова участь у ній селян. Епіцентром антиурядових селянських виступів стали території Курської, Орловської, Чернігівської губерній. Початок посилення суспільно-політичної активності селянства припадає на лютий 1905 р. Об'єктом селянських нападів стали хлібні запаси у поміщицьких економіях. З початком весняних польових робіт, у березні-квітні 1905 р., стрімко зростає чисельність селянських самозахоплень поміщицької землі, сільськогосподарського реманенту, тягла тощо. Хліб, земля, худоба та сільськогосподарська техніка розподілялися між селянами.

Причиною селянського невдоволення були традиційні проблеми сільського господарства: селянське малоземелля, низька урожайність, недоїдання селян. На допитах заарештовані селяни так пояснювали свої вчинки: „Їсти хочемо” [75]. У “Записке об аграрных беспорядках, происходивших в мае – июле месяцах 1905 г. в Харьковской губернии” генерал-ад'ютант Струпов вказував на причини заворушень - стан малоземельних господарств. Він подав підрахунки: „... пересічно на кожен двір по тих волостях, де була розруха, припадало по 4 десятини надільної землі, ураховуючи сади. Вилучивши з цих 4 десятин бодай чверть десятини під хату та город, матимемо розмір селянського поля, бачимо що припадає на двір 3,75 десятин. Потім, за трипільного господарства, третина з цієї землі лишається необробленою (толока) і править за пасовисько, а отже під озимий і яровий хліб селянський двір пускає лише 2,5 дес., тобто по 1,25 дес. під озимий та стільки ж під яровий хліб. Взнявши за основу пересічну

врожайність у Лебединському повіті на селянських полях - жита - 51 пуд і вівса - 59 пуд, а ціну за пуд жита у 56 коп. і вівса у 50 коп., матимемо, що двір дістає прибутку з надільної землі лише 79 крб. 52 коп. на рік (76,2 пуди жита - 42 крб. 63 коп. і 73,7 пудів вівса - 36 крб. 85 коп.). За ці гроші родина з 6 осіб має протягом цілого року прохарчуватися, одягтися, купити топливо, придбати мертвий та живий реманент, прогодувати худобу, придбати зерно на засів, обробити наділ, і нарешті, сплатити всі державні, земські та громадські податки і повинності. Сказане переконливо засвідчує, що надільної землі селянинові у Лебединському повіті ніяк не вистачає для того, щоб задовольнити його навіть найнеобхідніші потреби” [147, с. 27-28].

Захоплення поміщицьких земель супроводжувалося погромами маєтків: спалювалися будівлі, нищилося господарське майно. За різними підрахунками істориків, упродовж 1905 – 1907 рр. у губерніях лише Європейської Росії було знищено 3 – 4 тис. дворянських маєтків, що становило 7 – 10% від їхньої загальної чисельності. Найбільше їх було зруйновано у Саратовській, Самарській, Тамбовській, Курській та Чернігівській губерніях [75].

Восени 1905 р. більше половини губерній Європейської Росії, практично всі регіони в яких домінувало поміщицьке землеволодіння, було охоплено полум'ям селянських повстань. За даними, що наводить В. Данилов, у 1905 р. відбулося 3228 селянських антиурядових виступів, у 1906 р. – 2660, у 1907 р. – 1337 [75]. С. Дубровський конкретизує їх, зауважуючи, що лише у вересні 1905 р. нараховувалося 71 селянський виступ, у жовтні 1905 р. – 219 [100]. За підрахунками С. Сидельникова, у листопаді 1905 р. чисельність селянських виступів, порівняно з жовтнем 1905 р., зросла у 3,6 рази [334, с. 59]. Про масовість селянських виступів говорить чисельність їхніх учасників. За підрахунками М. Лещенка, з 131 млн. жителів сіл, охоплених заворушеннями в 1905 – 1907 рр., лише селяни Наддніпрянщини становили 1/3, що дорівнювало 4 – 4,5млн. осіб, або понад 1/5 українського селянства [176, с. 297].

Міністр землеробства О. Єрмолов, повідомляючи імператора про масштаби селянських антиурядових виступів та зміст селянських гасел навесні 1905 р., писав, що в Росії розпочалася селянська війна проти поміщиків за передачу всієї землі тим, хто її обробляв. „Гаслом повсталих ... була ідея належності всієї землі селянам”, – доповідав міністр Миколі II [75]. На думку високопосадовця, існуюче землекористування – головна причина селянських злиднів, низької агрокультури, економічної малоефективності селянських господарств, а відповідно – „сучасної земельної смути” [114, с. 75]. Покращення соціально-економічного становища селян, відновлення політичної стабільності в імперії він убачав у переході селян до хутірського господарювання, переселенні. Міністр був переконаний, що хутірське господарювання економічно ефективніше за общинне. Воно, по-перше, не вимагає додаткового наділення селян землею, а по-друге – стимулює застосування селянами новітніх агротехнологій, техніки тощо. Все це сприяє підвищенню продуктивності селянської праці [114, с. 74; 111].

Перехід до хутірського господарювання потрібно було здійснювати паралельно з переселенням та розселенням, – був переконаний чиновник. Правильна організація та проведення переселення і розселення сприяли б усуненню таких проблем, як багатосмужжя, черезсмужжя, що негативно позначалися на розвитку селянських господарств. З цією метою він радив застосовувати будь-які засоби, враховуючи розверстку та примусове відчуження земель. Однак щодо відчуження земель, так би мовити радикалізм О. Єрмолова стосувався лише земель, придбаних Селянським банком, казенних та надільних. Він був проти відчуження приватновласницьких земель для наділення за їх рахунок мало- та безземельних селян. Власну позицію обґрунтовував тим, що таке відчуження, по-перше, призведе до різкого зменшення їхньої врожайності [113, с. 152-153]. По-друге, охорона приватної власності на землю однакова важлива і для поміщиків, і для селян, і для всієї країни. Примусове відчуження великого поміщицького землеволодіння створить негативний прецедент,

який у подальшому ускладнить охорону будь-якої власності у країні. Потрете, для держави однаково значущими є і великі, і дрібні селянські господарства, попри різну їхню господарську роль [114, с. 75-76, 79].

Меншого значення О. Єрмолов надавав такому засобу покращення соціально-економічного становища селян, як додаткове наділення їх землею. Він вважав, що його потрібно застосовувати лише в окремих випадках, коли малоземелля було справжньою причиною селянських злиднів. Наділяючи селян додатковою землею, міністр наполягав на тому, щоб отримані ними додаткові наділи обов'язково закріплювалися у приватну селянську власність [114, с. 76].

Розгортання селянської революції на теренах Російської імперії було неочікуваним для імператора, який свято вірив у те, що „народ за царя”, правлячих кіл, поміщиків тощо. Вона викликала у них розгубленість, паніку. Радикалізація суспільно-політичної активності селянства під час Першої російської революції активізувала напрацювання провладними інституціями аграрних ініціатив. Фактично 1905 – 1906 рр. робота різних комісій, нарад тощо проходила під впливом революційних подій, динаміки їхнього розвитку. Автор у цьому підрозділі свідомо не досліджуватиме питання, що стосуються Століпінської аграрної реформи. Це цілком самостійна науково-тематична ніша, що потребує спеціального комплексного осмислення.

За таких умов восени 1905 р. працювала Комісія під головуванням М. Кутлера – Міністра землеробства та землеоблаштування (далі – Комісія М. Кутлера). Генератором формування ідейно-змістового начала у її діяльності був сам голова – М. Кутлер. Основним документом, на підставі якого можна скласти об'єктивне уявлення про законопроект, розроблений цією Комісією, є „Пояснювальна записка до проекту закону про заходи щодо розширення та покращення селянського землеволодіння”. У ній констатовалося, що аграрну кризу не можливо подолати без усунення недоліків надільного землекористування та підвищення продуктивності селянських земель. Однак визнавалося, що підвищення загальної культури

населення і розвиток навичок особистої та громадської самодіяльності – довготривалий процес. Водночас, на думку високопосадовця, селяни повинні відчутти якісне покращення свого соціально-економічного становища негайно, урахуваючи обставини революційного часу. Без термінового покращення матеріальних статків селян не реально приборкати революційну стихію, а будь-яка аграрна реформа за умов суспільно-політичної нестабільності приречена на фіаско. У зв'язку з цим уряд повинен ужити енергійних заходів до усунення селянського малоземелля, що передбачає додаткове наділення селян землею [171, с. 42].

На наступних сторінках документу М. Кутлер деталізує ці та інші положення, поглиблює їхнє трактування, розкриває механізм реалізації. Зокрема, розуміючи, що за рахунок масового додаткового наділення селян землею проблему не вирішити, оскільки землі на всіх не вистачить, він пропонує усувати лише особливо гостре малоземелля. Тобто до вирішення цієї проблеми Міністр підходить вибірково. Джерелом додаткового наділення окремих селян землею мають бути угіддя, придбанні Селянським поземельним банком за згодою з їхніми власниками. У цьому він, як видно з наведеного, солідарний з О. Єрмоловим. Однак мобілізації лише казенних та надільних земель для вибіркового додаткового наділення селян землею не вистачить. У зв'язку з цим, наголошує чиновник, необхідно вдатися до примусового відчуження окремого великого землеволодіння, частково компенсувавши великим землевласникам збитки. Вартість компенсації повинна бути меншою за дореволюційні та революційні ціни на землю [171, с. 45-47].

Ведучи мову про примусове відчуження великого землеволодіння, М. Кутлер чудово розумів, що у такий спосіб його можуть звинуватити у тому, що він став на позицію революційних партій, які виступали за ліквідацію поміщицького землеволодіння. Щоб уникнути цього, а також не допустити активізації селянської ініціативи щодо примусового відчуження великого землеволодіння, певною мірою захистити інтереси і великих

землевласників, не нашкодити розвитку сільськогосподарської культури, Міністр запропонував ряд обмежень у цьому процесі. Насамперед, згідно з його пропозиціями, відчуженню підлягали землі, що перебували в оренді. Пов'язано це було з тим, що члени Комісії М. Кутлера вважали, що за умов оренди приватне землеволодіння втрачає своє культурне значення, а орендаторське господарювання – найгірше з точки зору ефективності. Водночас маєтки, що функціонують за рахунок найманої робочої сили – „двигуни у справі розвитку сільськогосподарської культури країни”. В таких економіях відчуженню підлягала мінімальна кількість землі, а зразкові господарства взагалі не підпадали під відчуження. Загалом передбачалося відчуження державних, надільних, рентних (за винятком лісу) земель. Вартість відчужуваної землі обраховувалася у такий спосіб. В основу оцінки вартості землі закладалася чиста капіталізована рента, прибутковість або чиста прибутковість земель, отримана їхнім власником від особистого господарювання. Така оцінка потім збільшувалася для задоволення інтересів не лише великих землевласників, а і кредиторів тощо [171, с. 46].

Незважаючи на такі обмеження примусовому відчуженню великого землеволодіння і Міністр, і члени очолюваної ним комісії вважали за необхідне закріпити у майбутній реформі сам принцип примусового відчуження великого землеволодіння за „справедливу винагороду”. Свою позицію вони обґрунтовували таким. По-перше, немає іншого способу реалізувати аграрну реформу у масштабах, що відповідають „гострій земельній потребі частини селян”. По-друге, у примусовому відчуженні повинні бути зацікавлені й великі землевласники. Адже у такий спосіб вони зберігали у своїй приватній власності значну частину земельних угідь, а за решту – відчужену – отримували справедливу винагороду. Спротив великих землевласників примусовому відчуженню, на переконання Міністра та його колег, загрожував повною втратою великими землевласниками їхніх угідь, посиленням аграрної кризи. По-третє, реалізація заходів, передбачених членами Комісії М. Кутлера, сприятиме утвердженню у селянській

свідомості думки про те, що землю потрібно купити, а не сподіватися на її безкоштовне отримання, оскільки селяни повинні будуть відшкодувати державі ті кошти, які вона витратить на компенсацію великим землевласникам за примусове відчуження у них частини земельних угідь. По-четверте, законодавством Російської імперії в окремих випадках дозволяється відчуження приватного майна для загальнодержавних цілей. Вирішення аграрного питання відповідає загальнодержавним інтересам, є стратегічно важливим, а тому можна застосувати примусове відчуження частини великого землеволодіння [171, с. 46-49].

Поряд з основною метою – розширення землеволодіння малоземельного селянства – проект, розроблений Комісією М. Кутлера, передбачав заходи щодо покращення селянського землеробства та агрокультури. Зокрема, визнавалося за доцільне усунути черезсмужжя надільних та приватних земель, ліквідувати „недоліки у розташуванні та зовнішньому окресленні селянських наділів”, активізувати діяльність Селянського банку „у насадженні в країні дрібного землеволодіння” [171, с. 49-50].

Повноваження щодо реалізації перетворень, передбачених кутлерівським аграрним законопроектом, планувалося покласти на особливу установу, „проведену від центру до повіту”, до складу якої входили б представники громадськості „з широким та вирішальним впливом”. Очільником такої установи мав стати Головний земельний комітет, сформований на паритетних засадах із представників уряду та Державної Думи. До складу повітових та губернських комісій мали входити як селяни-общинники, так і землевласники [171, с. 50-51].

Вважаємо, що кутлерівський аграрний законопроект носив компромісний характер. Попри часткове задоволення інтересів селян, він не обходив увагою і великих землевласників. Позитивним було те, що ним наважилися зазіхнути на „святая святих” – велике поміщицьке землеволодіння. Щоправда, лише частково. Однак це був серйозний крок

уперед. Автори проекту зазначали: „Надмірний захист принципу недоторканості приватної власності в існуючих умовах може призвести до позбавлення власників усієї землі на дуже не вигідних для них і для країни умовах” [171, с. 46].

Основні пропозиції Комісії М. Кутлера загалом були схвалені С. Вітте. У доповіді Прем'єра від 10 січня 1906 р. з аграрного питання зазначалося, що законопроект М. Кутлера відображає прагнення влади негайно стабілізувати ситуацію в країні, вирішивши аграрну проблему. Пропозиції, що надійшли від членів Комісії М. Кутлера, С. Вітте вважав кращими за думки В. Гурко стосовно запровадження прогресивного оподаткування землеволодіння [43, с. 76-78].

Однак запропоновані Комісією М. Кутлера аграрні ініціативи не знайшли підтримки при дворі. Він зазнав гострої критики. Так, проти нього виступив В. Гурко. Голова Земського відділу Міністерства внутрішніх справ заявив, що розширення селянського землеволодіння за рахунок відчуження у великих землевласників угідь, що вони здавали в оренду „не покращить добробут селян, а, навпаки, погіршить його” [72, с. 46].

В унісон В. Гурко лунали думки його заступника – Д. Пестржецького. З метою усунення аграрної революції він пропонував запровадження комплексу заходів, які б сприяли покращенню матеріального добробуту селян, а також розширенню проімперсько налаштованої соціальної бази на селі. Насамперед ішлося про створення чисельної соціальної страти – селян-власників. Для цього рекомендувалося суттєво полегшити вихід селянам із общини із закріпленням за ними у приватну власність їхніх наділів. Також пропонувалося замінити сімейне землеволодіння приватним із правом його продажу. Аргументом на користь останньої тези Д. Пестржецький вважав те, що приватна власність – надійний засіб „проти аграрних правопорушень та соціалізму” [230, с. VII].

Інші опоненти проект М. Кутлера називали „актом безумства”. Вони стверджували, що його реалізація зумовить зубожіння всього народу,

банкрутство державного господарства. Лунали голоси і стосовно того, що запровадження на практиці означених вище аграрних ініціатив – „неймовірного проекту” – перетворить поміщицькі землі у „надільну голодну пустелю”. Селянин, – стверджували кутлерівські критики, – „повинен розраховувати на свою працю”, а не допомогу з боку держави „шляхом посередництва Селянського банку або казенних земель, або відбираючи приватновласницькі землі, зумовлюючи занепад економічних господарств”, яка його лише розхолоджує [301, арк. 39].

Симбірські дворяни у листі, адресованому Миколі II у грудні 1905 р., відобразили рішення їхнього з'їзду, проведеного 4 грудня 1905 р. Вони стверджували, що проведення запропонованої М. Кутлером аграрної реформи зумовить занепад не лише сільськогосподарського виробництва, а і промисловості, призведе до загального зубожіння. Вони вважали, що такі заходи погіршать державний добробут, посилять селянський антипоміщицький рух [300, арк. 1-2].

Інші опоненти кутлерівського аграрного законопроекту висловлювали невдоволення як самою перспективою примусового відчуження частини їхніх землеволодінь, так і цінами, за якими, згідно з законопроектом, ці землі викуповувалися Селянським чи Дворянським банками. Зазвичай банки оцінювали землі, що підлягали відчуженню, не на підставі їхньої реальної прибутковості, а у передбаченні занепаду господарства у руках покупців [76, арк. 17].

6 січня 1906 р. проект аграрної реформи, розроблений Комісією М. Кутлера, заслухав уряд. Більшість міністрів його не схвалила. Вони не могли примиритися з тим, що порушується право власності – „основа суспільного життя”. Передача селянам частини поміщицького землеволодіння їх не заспокоїть. Вони будуть претендувати на все велике поміщицьке землеволодіння. До того ж, були переконані урядовці, селянські виступи не пов'язані з малоземеллям. Тому перше, ніж розпочати реформи, варто заспокоїти селян репресіями. Потрібно також змінити методи

управління селянами, вжити заходів для покращення культурних умов їхнього життя [124, с. 142-156].

Микола II наклав „вето” на кутлерівський законопроект, написавши на його полях резолюцію: „Не схвалюю. Приватна власність має бути недоторканою” [43, с. 76-78]. Таким чином, кутлерівський проект аграрної реформи зазнав невдачі. Його реалізація змогла б покращити соціально-економічне становище селян, зменшити їхню суспільно-політичну активність. Водночас вона не була і бездоганною, зокрема, у частині обрахунку вартості відчуженого великого землеволодіння. Однак, порівняно з іншими проектами державних аграрних перетворень, якісно вирізнялася у кращу сторону.

Під впливом наростання селянської боротьби 3 листопада 1905 р. Микола II підписав Маніфест [184]. Ним проголошувалося зменшення викупних платежів селян з 1906 р. на 50%, а з 1907 р. – припинення їхнього стягнення. Селянський банк зобов’язувався активніше допомагати селянам у придбанні землі. Селяни отримували кредити на вигідніших умовах. Держава додатково фінансувала Селянський банк.

Для узгодження цих та інших положень Маніфесту із чинним аграрним законодавством Російської імперії 25 січня 1906 р. було створено Наряду за головування В. Гурко (далі – Наряду В. Гурко). Перше, ніж проаналізувати зміст напрацювань цієї інституції, вважаємо за доцільне окреслити розуміння сутності аграрного питання та шляхів його вирішення В. Гурко. На наше переконання, це сприятиме глибшому розумінню сутності розробленого Наряду В. Гурко законопроекту.

Наріжним каменем позиції заступника Міністра внутрішніх справ в аграрній проблемі була теза про те, що під час проведення аграрної реформи неприпустимо керуватися прагненням задовольнити, хоча б і частково, прагнення селян і у такий спосіб зробити спробу припинити селянську революцію. На думку В. Гурко, аграрне питання в імперії потрібно розглядати поза загальним революційним контекстом. В іншому випадку

революційна реальність не дозволить поставитися до нього „спокійно та об’єктивно”. Очільник Народи був глибоко переконаний у тому, що „дивитися на нього (аграрне питання – автор) крізь заграви і дим сільських пожеж не можна” [73, с. 5]. У таких судженнях, на наш погляд, є сенс. У такий спосіб чиновник прагнув відмежуватися від політичної кон’юнктури і осмислити аграрне питання як саме по собі, як проблему, що потребує вирішення загалом, як загальнодержавна проблема, а не лише у контексті селянської революції.

Примусове відчуження навіть окремих угідь від великого землеволодіння та їхній розподіл між малоземельними селянами, згідно з поглядами заступника Міністра внутрішніх справ, не пом’якшить, а навпаки – загострить аграрну кризу. Примусове відчуження не є панацеєю ще й тому, що його застосування сформує у свідомості селян стійкий стереотип стосовно того, що завдяки погромам можна завжди досягти бажаного. Отже, він був упевнений, що зреалізувавши на практиці примусове відчуження влада продемонструє лише власне безсилля, чого категорично не варто робити за умов суспільно-політичних потрясінь, не вирішивши аграрної проблеми [73, с. 3].

Окрім негативного політичного ефекту додаткове наділення селян за рахунок відчужених у великих землевласників угідь не принесе властям і бажаного економічного результату, – вважав високопосадовець. По-перше, розміри наділів малоземельних селян максимально зможуть збільшитися менше, ніж на половину, отже все одно не становитимуть необхідного мінімуму, а тому будуть непридатними до інтенсивного господарювання. По-друге, примусове відчуження негативно вплине на розвиток крупних та середніх сільськогосподарських багатопрофільних комплексів, які не лише забезпечують ринок сільськогосподарською продукцією, а і є джерелом додаткових фінансових надходжень до селянських бюджетів. Втрата селянами заробітків, нехай і сезонних, негативно позначиться на їхніх і так скромних статках. По-третє, виникне загроза детоваризації

сільськогосподарського виробництва. Його натуралізація зумовить втрату промисловістю ринку збуту своїх товарів, відповідно скорочення обсягів виробництва, безробіття тощо [73, с. 15-16].

У підсумку, зауважував В. Гурко, передача значної частини угідь великих землевласників селянам, тобто її дрібнення на невеликі володіння, не лише не покращить добробуту селян, а навпаки – посилить злидні. Такий спосіб вирішення аграрної проблеми призведе до повного економічного краху країни, знищить промисловість, зменшить торгівельний обіг, перетворить зовнішньоторговельний баланс країни у від’ємний. Примусове відчуження – юридично незаконне, економічно шкідливе, антисоціальне. „Це не що інше, як стрижка всіх під одне лекало; зрівняння вниз, а не в гору ... Стане неможливим виокремлення окремих особистостей із селянського середовища, ... їхнє сходження соціально-економічними сходами” [73, с. 17, 23].

Головна помилка прихильників додаткового наділення селян землею, на думку В. Гурко, полягає в їхньому прагненні рівномірно розподілити майнові багатства країни до їхнього нагромадження. Зусилля держави мають спрямовуватися в інше річище – дбати про зростання багатства країни, взятого у сукупності. Заступник Міністра внутрішніх справ у цьому контексті апелює до західного досвіду. Зокрема, зауважує, що потрібно прагнути до ефективного використання всієї робочої сили населення, незалежно від сфери її застосування: „Отже, не забезпечення всіх нерухомим земельним майном, а забезпечення кожного роботою – ось чого варто досягти”. У такий спосіб необхідно створити в Росії такий аграрний лад, який би зумовлював приріст народних багатств незалежно від їхнього рівномірного/нерівномірного розподілу та безземелля [73, с. 18, 20-21].

На перешкоді переходу общинників до інтенсивного господарювання буде рутинна, властива загалом селянському способу життя та господарювання. Тому державі у цьому процесі можна покладатися лише на окремих, найбільш підприємливих селян. У такому разі пріоритетними

напрямами урядової аграрної політики, на переконання високопосадовця, повинні бути такі: по-перше, надання права кожному общиннику на виокремлення своєї ділянки з общинного землеволодіння у приватне; по-друге, спрощення порядку купівлі-продажу земель, що їм належать на засадах приватної власності, між селянами; по-третє, сприяння розвитку хутірського господарювання на відрубках. За умови послідовної реалізації на практиці окреслених заходів, проблема малоземелля зникне, виникне інше питання – забезпечення населення роботою [73, с. 21, 38, 54].

Вище означене, на думку В. Гурко, неспростовно засвідчує нагальну потребу боротьби держави із общиною. У своїй роботі „Отрывочные мысли по аграрному вопросу” він формулює принцип державної політики у цій сфері: „Борьба з общиною за таких обставин є державною необхідністю”. У цьому він був солідарним із С. Вітте, П. Століпіним, хоча по-іншому бачив аграрні перспективи Російської імперії.

У згаданій праці привертають особливу увагу судження її автора щодо сутності общини, общинного землеволодіння, їхньої природності стосовно селянського буття. Так, наприклад, заступник Міністра внутрішніх справ наводить цікаві міркування, що відображають, на нашу думку, історіософські погляди В. Гурко. Він переконаний, що общинне землекористування жодною мірою не стосується історичних особливостей російського народу, воно є лише первісним, примітивним способом використання земельних ресурсів. Первісність та примітивізм суперечать цивілізаційному землекористуванню. Протиріччя містяться у тому, що культура та община за своїм глибинним змістом – непримиренні антагоністи [73, с. 52]. Вищенаведені думки кардинально дисонували з позицією прихильників збереження общини, котрі доводили необхідність її подальшого існування „відповідністю общини природності селянського буття”, тим, що община – прадавня, історично сформована форма суспільної організованості російського народу.

Як не дивно, але за умов російської імперської дійсності початку ХХ ст. високопосадовець дозволяє собі й критику істеблішменту, до якого

належав і він, зокрема, попередньої аграрної політики уряду, що спрямовувалася на збереження общини, її використання державою задля реалізації фіскальних функцій. В. Гурко таку опікунську аграрну політику влади називає „державним соціалізмом”: опіка властей над частиною населення, застережливі заходи щодо його непролетаризації на практиці перетворилася, з одного боку, на адміністративну сваволю, а з іншого – перешкоджає покращенню матеріальних статків економічно активним селянам. Заступник Міністра внутрішніх справ закликав колег відмовитися від подібної політики, створити умови для розвитку приватної ініціативи. Пишучи про умови, насамперед він мав на увазі розробку відповідної законодавчої бази, зміст якої не суперечив наріжним принципам культури та цивілізації: не порушувати принципових законів, що є підґрунтям сучасного суспільного ладу – недоторканість життя та майна окремих громадян [73, с. 40.]

Беручи до уваги ту обставину, що значну частку в сільськогосподарському виробництві Російської імперії посідало велике землеволодіння, що за своїм характером наближалось до латифундій, в якому домінувало екстенсивне господарювання, Володимир Іосифович вважав, що, дотримуючись принципу недоторканості приватної власності, влада все ж таки має право вжити заходи і розподілити територію країни на такі окремі володіння, розміри яких найбільшою мірою сприяли б зростанню багатства держави. Засобом реалізації пропонованого він вважав запровадження прогресивного поземельного оподаткування. Прогресивний поземельний податок як природний економічний механізм змусив би великих землевласників, які господарювали екстенсивно, або здавати в оренду надлишки землеволодіння, або продавати бажаним розширити розміри власного землеволодіння. У такий спосіб в країні переважало б середнє землеволодіння, в якому домінувало інтенсивне господарювання.

Логічним висновком міркувань В. Гурко стала теза про те, що основне завдання нової аграрної політики уряду загалом, аграрної реформи зокрема –

збільшення у структурі сільськогосподарського виробництва країни частки середнього землеволодіння як найбільш ефективного порівняно з дрібним та великим. Поширення в Російській імперії середнього землеволодіння з інтенсивним господарюванням сприятиме трансформації сільського господарства в сільськогосподарську промисловість. Лише такі радикальні зміни на селі, на переконання заступника Міністра внутрішніх справ, дозволять владі зберегти монархію, правлячу династію, а також створити „економічний міст” між малозаможними та заможними верствами російського імперського соціуму [73, с. 54, 32, 56-57].

Вищенаведене навряд чи дозволяє погодитися з критиками В. Гурко, зокрема з П. Мілюковим, у тому, що Володимир Іосифович інтереси чисельнонезначної частини землевласників поставив над інтересами держави [199, с. 66]. Вважаємо, що заступник Міністра внутрішніх справ саме і дбав про інтереси держави, правлячої династії, намагаючись узгодити їх із соціально-економічними викликами початку ХХ ст.

З'ясувавши погляди В. Гурко на сутність аграрного питання в Російській імперії, проаналізуємо роботу очолюваної ним наради, основний зміст запропонованих нею аграрних ініціатив. Діяльність Наради В. Гурко тривала п'ять днів: 25, 27, 31 січня та 4, 7 лютого 1906 р. Було сформульовано узгоджене рішення. Воно стосувалося того, що для усунення усіх правових обмежень селян щодо їх наділів недостатньо простої кодифікації існуючого стосовно цього законодавства. Видання подібного закону через Державну Думу займе багато часу. Водночас позбавляти селян права розпоряджатися тривалий час своїм наділом члени Наради В. Гурко вважали несправедливим. У зв'язку з цим було визнано за доцільне запровадити необхідні зміни у чинному аграрному законодавстві, дозволивши окремим господарям вільно виходити зі складу общини та закріплювати свої наділи у приватну власність із виокремленням в одну ділянку з правом продажу без згоди общини.

Полеміку викликало питання щодо розмірів землі, яка закріплювалася у приватну власність після виходу селянина зі складу общини, в яких відбувалися переділи. Члени Народи розподілилися на два табори. Перший – більшість. Вони вважали, що закріплювати у приватну власність за селянином потрібно стільки землі, скільки ним оброблялося, коли він перебував в общині. Такий механізм, на думку представників першого табору, хоча й не усуне соціальної нерівності між селянами, але й не порушить господарського укладу інших селян.

Їхні опоненти – другий табір – вважали по-іншому. На їхнє переконання, закріплення за селянами-вихідцями з общини землі у приватну власність за фактичним принципом призведе до насильного нищення общини. Свою позицію вони обґрунтовували тим, що після виходу з общини усіх, хто мав надлишки землі, позбавить подальшого сенсу проведення общинних переділів. Адже земельних резервів в общині не буде. Більше того, селяни-общинники втратять своє право і можливість розширити надільне землеволодіння, на що вони розраховували кожний раз під час земельних переділів. Зокрема, Директор Департаменту державного земельного майна О. Ріттіх акцентував на тому, що община занадто багато значить для імперії. Вирішувати її долю без Державної Думи недоречно. Він пропонував запровадити такий порядок, за якого „община могла б боротися за своє існування і вживати заходів проти розграбування її земель, не позбавляючи при цьому права бажаючих вийти з неї”. Директор Департаменту державного земельного майна вніс пропозицію закріплювати за селянами-вихідцями їхній наділ у приватну власність по факту попереднього користування, але не пізніше трьох років після проведеного перерозподілу землі в общині.

Окрім того висловлювалися рекомендації стосовно безкоштовного закріплення за селянами-вихідцями з общини землі у приватну власність, включаючи наділи їхніх предків. Розмір закріплюваного виділу мала визначати община. У випадку розбіжностей чи спорів – суд. Однак такі міркування були відхилені.

У підсумку дискусії члени Наради В. Гурко прийняли узгоджений висновок. Його зміст зводився до такого. У тих общинах, де перерозподілу землі не проводилося упродовж 24 років, за селянами, що бажали вийти з общини, сплативши борги за викупними платежами, у приватну власність закріплюється вся надільна земля, що перебувала в його постійному користуванні. До уваги не бралися розміри орендованих угідь. У тих общинах, де перерозподіли землі були постійні, у приватну власність селян-вихідців із общини безкоштовно мав закріплюватися такий розмір землі, що відповідав складу селянської родини. Надлишки теж могли закріплюватися, за умови сплати селянином-вихідцем общині їхньої вартості. Також селянам-вихідцям дозволялося користуватися общинними випасами, сінокосами тощо на попередніх умовах.

Однак колеги В. Гурко певною мірою забюрократизували процедуру виходу селян із общини. Наприклад, вони вважали, що рішення общини про вихід із її складу селянина було законним, якщо за нього проголосувала більшість сільського сходу. У такий спосіб, традиційно, доля селянина залежала від волі общини. У випадку, коли упродовж місяця з моменту подання заяви про вихід із общини, рішення не приймається або виникає непорозуміння між селянином та общиною, у приватну власність селянина-вихідця з общини наділ закріплює уповноважена у селянських справах повітова установа.

Дискусія у Нараді В. Гурко розгорнулася навколо виділення укріплених за селянином-вихідцем із общини наділів в одному місці. Більшість – п'ятірка – вважала, можливим зведення наділу в одне місце. Однак на певних умовах. Вони були такими:

1. селянин повинен був сплатити викупні платежі;
2. відсутність боргів у селян надавала йому право вимагати від общини відведення йому ділянки, адекватній сумі виплати, в одному місці;
3. якщо община була не в змозі виконати право селянина, вона відшкодовувала йому суму, сплачену ним.

Спори, що виникали стосовно зведення наділу селянина-вихідця з общини в одне місце, розглядали повітові з'їзди.

Меншість – два члени Наради В. Гурко – на цю ситуацію дивилися по-іншому. Представляючи Міністерство юстиції, у своїх міркуваннях вони керувалися юридичною практикою. Двійка вважала, що виділення закріпленого за селянином-вихідцем із общини наділу в одне місце могло відбуватися у будь-який час за добровільною згодою общини та селянина-вихідця з неї. Якщо община не надавала такої згоди – лише під час найближчого у часі перерозподілу землі.

Д. Пестержецький та Г. Блосфельд наполягали на тому, що за відсутності добровільної згоди між общиною та селянином-вихідцем із неї, перша могла виділити наділ і на вимогу членів общини. У такому випадку селяни-вихідці з общини повинні були отримати рівноцінні з закріпленими ділянки або компенсувати селянину-вихідцю з общини його викупні платежі.

Були окреслені заходи для полегшення концентрації надільної землі у руках економічно заможних селян. Закріплені за ними наділи могли продаватися, здаватися в оренду як односельцям, так і представникам інших общин. Продаж землі здійснювався на загальних підставах. Право власності на придбану землю могло підтверджуватися не тільки відповідними документами, а й рішеннями сільських сходів. Закріплену у приватну власність землю дозволялося продавати, закладати у заставу Селянському банку. Останній міг купувати закладені у ньому землі винятково для того, щоб надалі перепродувати їх селянам. Позички під закладені селянами приватні наділи видавалися лише для придбання селянами нових угідь.

Певною мірою обмежуючи права Селянського банку в операціях із землею, члени Наради В. Гурко були переконані, що у такий спосіб його діяльність буде справді корисною селянам. Керуючий Селянським банком думав по-іншому. Його не влаштовувала нехай і позитивна, але дискримінація підшефної йому установи. На його переконання, потрібно

викреслити цей пункт із проекту. Натомість він висловився за те, щоб чітко прописати правомочність банку в операціях із землею [299, арк. 13-15].

Отже, проектом, розробленим Народою В. Гурко, значно розширювалися права селян. Вони не були переобтяжені багаточисельними зобов'язаннями, які фактично унеможливлювали їхній вихід із общини, покращення матеріального становища селянських родин. Община серйозно обмежувалася у своїх повноваженнях, хоча і не скасовувалася. Найважливішими моментами, на нашу думку, у цьому законопроекті є таке. По-перше, за селянином-вихідцем із общини земля закріплювалася у приватну власність. По-друге, він отримував на неї тріаду майнових прав: володіти, користуватися, розпоряджатися. По-третє, земля стала об'єктом ринкових відносин. Її можна було продавати, закладати тощо. Попри ці та інші позитивні аспекти, законопроект не був позбавлений окремих недоліків. Зокрема, занадто бюрократизованою була схема закріплення за селянином-вихідцем із общини наділу в одному місці. Загалом нарада справилася з покладеними на неї зобов'язаннями. Вона дала чітку та конкретну відповідь стосовно узгодження положень Маніфесту 3 листопада 1905 р. із чинними законодавством про селян.

Законопроект Народи В. Гурко став об'єктом обговорення Державної ради 18 та 24 березня 1906 р. Представляв його С. Вітте. Він доводив доцільність прийняття законопроекту без участі Державної Думи, посилаючись на аргументи авторів законопроекту, з якими він цілковито погоджувався. Найвагоміший аргумент прем'єра полягав у тому, що прийняття законопроекту Народи В. Гурко, по-перше, припинить антиурядові виступи селян, по-друге, селянських депутатів у Думі налаштує продержавницьки.

Консервативно мисляча більшість Державної ради провалила законопроект Народи В. Гурко. Ні аргументи С. Вітте, ні аргументи В. Гурко їх не переконали. Контраргументом було те, що запропоновані урядові заходи призведуть до „докорінних змін у законодавстві про селянське

землекористування”. Законопроект може не відповідати думській концепції вирішення аграрного питання. На цьому може виникнути непорозуміння між Думою та урядом, що стане підґрунтям нестабільності державного аграрного курсу. Останнє є категорично небажаним, оскільки стане „джерелом смуту в умах населення” [301, арк. 197-198].

Таким чином, влада укотре відмовлялася від вирішення аграрного питання. Поведінка властей більше, ніж дивна. Маючи загалом помірковані проекти державних аграрних нововведень, в яких адекватно відображено інтереси селян та великих землевласників, на фоні селянської революції, правлячі кола імперії відтягували їхнє запровадження. Кожний раз знаходилися якісь другорядні, а часом геть нераціональні міркування, що зводили нанівець конструктивні аграрні законопроекти. Влада сподівалася невідомо на що. Очевидно, на те, що козаки нагайками розженуть селян і все залишиться без змін. У такий спосіб самою династією фактично пилявся стовбур – основа російської державності.

31 січня та 7 і 10 лютого 1906 р., паралельно з Нарадою В. Гурко, над проектом аграрних ініціатив працювала Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування (далі – Особлива комісія). Очолював її О. Кривошеїн. Унікальна роль, яку відіграв очільник Особливої комісії в аграрній історії початку ХХ ст., зумовлює потребу хоча б у стислій характеристиці поглядів Олександра Васильовича щодо аграрного питання.

Погляди О. Кривошеїна на сутність аграрного питання в Російській імперії формувалися наприкінці ХІХ ст., під час його відряджень до Сибіру у статусі помічника начальника переселенського управління Міністерства внутрішніх справ. Відвідуючи азіатську частину імперії, чиновник пильну увагу приділяв формі землекористування, що найповніше відповідала б умовами селянського господарювання за Уралом. О. Кривошеїн звернув увагу на той факт, що переселенці, які звикли до періодичних землепереділів на батьківщині, ці ж порядки заводили й на нових місцях свого проживання, іноді претендуючи навіть на землі тих переселенців, які приїхали раніше і

вже користувалися землею. На його думку, обшинна традиція, властива селянству Європейської Росії, неприпустима для селянства Сибіру. Оскільки в регіоні повинне розвиватися інтенсивне сільське господарство, а не екстенсивне. Поширення обшинних традицій лише сковуватиме економічну ініціативу селян, призведе до тих проблем, що є у європейській частині імперії. Допустити цього було не можна, а тому, наполягав О. Кривошеїн, ситуацію в регіоні потрібно законодавчо врегулювати на загальнодержавному рівні [167, с. 51].

Зазначене вище дозволяє стверджувати, що обшина та її традиції помічником начальника переселенського управління Міністерства внутрішніх справ сприймалися як деструктивне соціально-економічне явище. Їх він розумів як стримуючий фактор розвитку індивідуальної селянської господарської активності. У такий спосіб О. Кривошеїн виступав за всебічну підтримку з боку властей економічних ініціатив одноосібників.

Повною мірою концепція аграрних перетворень у О. Кривошеїна чітко окреслилася на початку ХХ ст., коли він у 1906 р. обійняв посаду заступника Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування, а з 1908 р. – Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування. Підтвердженням таких наших тверджень є виступ Олександра Васильовича 10 листопада 1908 р. перед депутатами Державної Думи. У ньому доповідач звернув увагу на те, що головна турбота властей – підвищення ефективності дрібних селянських господарств. Саме за ними майбутнє країни [168, с. 3-4, 5]. Отже, у подальшому ідея розвитку індивідуального селянського господарства, про яку він говорив наприкінці ХІХ ст., у поглядах О. Кривошеїна стала домінуючою. Він був переконаний у тому, що державні інтереси вимагають, аби кожний клаптик землі був у руках тих, хто краще за інших зможе взяти від землі все те, що вона може дати [168, с. 6-7]. Кризу в країні можна подолати лише в один спосіб. Для цього потрібно покращити агрокультуру, усунути перешкоди на шляху „наближення землероба до його землі”.

Вирішення цієї проблеми нереальне без появи справжніх власників-селян [168, с. 4-5].

В основі діяльності Особливої комісії лежали думки та ідеї січневого з'їзду предводителів дворянства та „Записки про перебудову селянського ладу та про аграрні заходи” О. Кривошеїна – заступника Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування, адресованій і схваленій Миколою П. Запобігти весняному спалаху селянського протесту члени Особливої комісії рекомендували шляхом видання відповідного урядового документу. У ньому варто було роз'яснити селянам зміст державних аграрних заходів, що будуть запроваджені для покращення селянського землеволодіння. До того ж властям варто було звернутися до селян та великих землевласників із закликом до „спільної праці з упорядкування поземельних відносин на селі”. Водночас варто було попередити селян, що порушення ними права приватної власності зумовить застосування проти них з боку властей жорстких санкцій.

Для послаблення селянського антидержавного руху вважалося за потрібне повідомити селян про відновлення з певного терміну переселення за пільговими залізничними тарифами ходоків та переселенців. Селян-вихідців із общин, в яких було надзвичайно скрутне матеріальне становище передбачалося переселяти безкоштовно, надаючи їм на пільгових умовах позики.

Рекомендувалося посилити операції Селянського банку з продажу угідь великих землевласників селянам. На допомогу банку у проведенні таких операцій створювалися повітові та губернські землевпорядні комісії. Розширення повноважень Селянського банку у частині його права надавати селянам позики під заставу їхньої надільної землі, що полегшило б її закріплення у селянську відрубно-хутірську приватну земельну власність, Особлива комісія вважала за доцільне затвердити шляхом обговорення та прийняття цієї законодавчої ініціативи Державною Думою.

Законопроект Особливої комісії передбачав визначення, порядок відмежування та обов'язкової розверстки селянських земель за вимогою однієї із сторін та вирішення спорів. У цьому, як бачимо, він вигідно у кращу сторону різнився від ініціатив Наради В. Гурко. Ним також передбачалися заходи з подальшого удосконалення переселення, орендних відносин. Законопроект містив умови, за яких Головному управлінню землеробства та землевпорядкування передавалися вільні казенні землі для забезпечення безземельних та малоземельних селян землею.

Перспективи окресленого вище законопроекту виявилися кращими, аніж законопроекту Наради В. Гурко. Під час його розгляду Радою Міністрів 10 [125, с. 244-255], 17 [126, с. 259-268], 24 [127, с. 269-280] лютого 1906 р. окремі з них були схвалені та затверджені. Так, 25 лютого 1906 р. імператор затвердив рішення Ради Міністрів про реорганізацію Селянського банку. 26 лютого Міністр фінансів отримав вказівку від С. Вітте розробити і представити на розсуд Державної Думи відповідний законопроект. Однак більшість членів віттевського уряду вважала, що землевпорядні комісії повинні запрацювати до початку діяльності Державної Думи. Вони, за задумом урядовців, виконували б консультативну для Селянського банку функцію під час його операцій із землею. Окрім означеного, на них покладалося:

1. обстеження малопотужних селянських дворів;
2. посередництво під час укладання добровільних двосторонніх угод між селянами та великими землевласниками для усунення черезсмузжя;
3. сприяння покращенню умов землекористування та землеволодіння в сільських общинах;
4. розгляд справ про пільгову оренду селянами казенних угідь;
5. сприяння у переселенні селян на окраїни імперії та на землі, придбані селянами у поміщиків та за сприяння Селянського банку.

Землевпорядні комісії створювалися в губерніях, де були філії Селянського банку та за клопотання губернатора. До їхнього складу входили

представники селян, великих землевласників, чиновників. Підпорядковувалися землевпорядні комісії Головному управлінню землеробства та землевпорядкування.

4 березня 1906 р. указом Миколи II затверджувалося їхнє створення. 10 березня 1906 р. імператор підписав інструкцію про переселення селян за пільговими залізничними тарифами, а найбільшим видання ссуд.

Решту положень аграрного законопроекту Особливої комісії було визнано за доцільне подати на розгляд Державної Думи [334, с. 69-70].

Підсумовуючи, констатуємо, що Перша російська революція та її аграрний складник вплинули на зміст державних аграрних ініціатив, що напрацьовувалися упродовж 1905 – 1906 рр., напередодні відкриття Першої Державної Думи. Їхній зміст носив компромісний характер. З одного боку, вони частково задовольняли економічні інтереси селян, з іншого – кардинально не погіршували становище великих землевласників. Загалом вони були орієнтовані на збереження монархії, хоча й оновленої відповідно до суспільно-політичних та соціально-економічних викликів початку ХХ ст. та применшення гостроти соціального протистояння на селі.

Реакція властей не завжди адекватно відповідала ідейно-змістовому наповненню запропонованих аграрних ініціатив. Пояснити це можна тим, що законопроекти, нехай і обережно, але зазіхали на споконвічні принципи, недоторканість яких вважалася основою існування правлячої династії. Не було чіткого усвідомлення з боку імператора, його родини та двору того факту, що задля збереження імперії потрібно поступитися принципами. Без імперії вони нічого не варті. Натомість за існування імперії завжди можна напрацювати нові принципи її існування.

Не можемо не відзначити і того факту, що неповні виправданим є обмежувати урядові аграрні ініціативи політично заангажованими жупелами, як це мало місце у радянській історіографії. За такого підходу втрачається їхній справжній смисл. Попри наявність у них певних недоліків вони є

результатом еволюції думок, ідей, поглядів на аграрне питання та шляхи його вирішення.

4.3. Приватні аграрні ініціативи та пропозиції громадських організацій

Якщо брати до уваги ініціативи з аграрного питання, що надходили до царя від приватних осіб, органів місцевого самоуправління та громадських організацій, вмотивованим буде наше твердження про їхній діалектичний взаємозв'язок з подіями 9 січня 1905 р. Наприкінці 1905 р. радикальні ідеї щодо реформування аграрного сектору економіки до скликання Державної Думи висловлювали дворяни. Зокрема, до Миколи II з подібними закликами письмово звернулися дворяни Володимирської губернії. Вони наполягали на тому, що аграрну проблему повинен був вирішити сам імператор „своєю самодержавною владою”. Володимирські дворяни пропонували простий, але, як видавалося, дієвий спосіб. На їхню думку, цар повинен був визначити межі, на які мали піти великі землевласники для задоволення селянських потреб, і межі задоволення владою селянських вимог. Решта питань вирішувалася на місцях „спільною дружною роботою селян і землевласників”. Вважаємо, що у таких міркуваннях був свій резон. По-перше, у селянській свідомості зберігався образ доброго царя, а отже реноме правлячої династії не набувало негативного емоційного забарвлення. По-друге, налагоджувався соціальний діалог між двома антагоністами – селянами та поміщиками. По-третє, відволікалася увага селянства від антидержавної діяльності, а їхня суспільно-політична активність спрямовувалася у продержавне річище. У такий спосіб, стаючи на захист самодержавства, дворяни Володимирської губернії демонстрували якісну еволюцію щодо сутності та шляхів вирішення аграрного питання в Російській імперії.

Зауважимо, що у своєму зверненні Володимирські дворяни висловили згоду на передачу земель селянам на підставі не ринкової, а „справедливої ціни”, у межах, визначених імператором. Однак вони обстоювали одне принципове положення – аграрне питання повинен вирішити лише імператор. Свою позицію вони обґрунтовували тим, що „лише Самодержавному Царю та Його волі може поступитися дворянське землеволодіння” [85, арк. 1 зв. - 2 зв.]. Державна дума не була для представників Володимирського дворянства авторитетним державним органом, уповноваженим вирішувати таку важливу проблему, як аграрне питання.

Восени 1905 р. на Дону організувався „Союз прихильників мирного вирішення аграрного питання” (далі – Союз). У грудні 1905 р. його члени на ім'я Голови Департаменту законів Е. Фрішу надіслали письмове звернення, в якому виклали власне бачення на причини загострення та вирішення аграрної проблеми за умов революції. Вони наполягали на тому, що необхідно вжити рішучих заходів для задоволення потреб селян у землі. Припинення селянської революції. Безземелля та малоземелля селян – результат „хибної земельної політики”. Гострота проблеми, як і вона сама, може бути усунена лише кардинальними змінами державної аграрної політики, – вважали представники Союзу. Вони наполягали на негайному прийнятті та публікації земельного закону. Його зміст мав бути таким. Кожному російському громадянину надається право отримати від 40 до 50 дес. землі на засадах приватної власності для забезпечення потреб родини. Водночас упорядкування потребує кочовий спосіб життя народів Середньої Азії у напрямку їхньої осілості. Потрібно до переселенської політики широко залучати земства, державні установи. Їхня підтримка має допомогти безземельним та малоземельним селянам-переселенцям не лише переселитися, а й облаштувати своє господарство на новому місці. Це буде сприяти піднесенню у губерніях Європейської Росії всіх галузей економіки,

підвищенню цінності землі, оплати праці, покращенню матеріального становища населення.

Союз вважав, що держава селянам негайно повинна дозволити вільний вихід із общини із закріпленням за ними оброблюваного перед цим наділу у приватну власність та правом його продажу. Це буде сприяти створенню „хутірського господарства на власній землі” багатоземельним селянам, малоземельним дозволить отримати кошти для переселення або доплати до позики Селянського банку при переселенні та придбанні у приватну власність землі. Варто розширити сферу діяльності банку. Він повинен сприяти проведенню державної аграрної політики, надавати підтримку у придбанні землі переважно окремим дрібним господарям. Необхідно зменшити відсоткові ставки за селянськими кредитами до 4%, збільшити терміни виплати ссуд. Збитки, понесені Селянським банком від таких операцій, повинна йому компенсувати держава [335, с. 49-51].

Контент-аналіз письмового звернення переконує у радикалізації поглядів на аграрну проблему і з боку громадськості Дону – регіону, вихідці якого споконвіку вірою та правдою служили імперії. Отже, селянська революція змінила світоглядні орієнтири і консервативно налаштованих верств тогочасного російсько-імперського соціуму. Зокрема, привертає увагу той факт, що у документі йдеться про „права російських громадян” в отриманні у приватну власність землі. Фактично автори звернення у такий спосіб говорили і про суспільно-політичний складник державної аграрної політики та реформи. Зокрема, про зрівняння селян у правах із іншими верствами тогочасної імперії. Більше того, йшлося про громадян, тобто про ліквідацію не лише станової окремішності селян, а про тотальну нівеляцію становості, станової нерівності, формування громадянського суспільства.

Окрім Союзу до С. Вітте з доповідною запискою щодо основ аграрної політики звернувся предводитель дворянства Облaсті Війська Донського В. Денисов. Він зауважував, що вирішити аграрне питання в Росії можливо лише за умови усунення причин, що зумовили кризу. З-поміж них доповідач

виокремлював такі: обшинне землекористування, екстенсивне селянське господарювання, необлаштованість інфраструктури збереження сільськогосподарської продукції, неосвіченість селян на фоні їхньої загальної низької культури [81, арк. 1 зв.-2]. Відповідно до цього, на думку очільника Донського дворянства, аграрна реформа повинна спрямовуватися на перехід селян від обшинного до подвірного господарювання на засадах селянської приватної власності на землю, збільшення розмірів селянського землеволодіння за рахунок купівлі ними додаткових угідь або їхнього переселення, інтенсифікацію індивідуального селянського господарства. Приватна власність на землю, на переконання автора доповідної, недоторкана, а тому він був проти експропріації поміщицьких земель. На користь такого свого судження він наводив і той аргумент, що примусове відчуження великого землеволодіння позбавить селян оренди, зменшить урожайність відчужених угідь. Цього не можна було допустити, оскільки це поставило б під загрозу торгівельний баланс країни, який ґрунтувався на експорті хліба [81, арк. 1 зв., 3].

В. Денисов вважав, що єдиним способом інтенсифікації та підвищення прибутковості сільського господарства є перехід від зернового господарства до тваринництва [81, арк. 2-2зв.]. На наш погляд, такий підхід навряд чи можна назвати виправданим, оскільки тваринництво вимагає кормової бази. Зернове господарство і є такою базою. Доречнішою була б ідея спеціалізації районів або гармонійного поєднання зернового господарства та тваринництва.

Важливим напрямом передбачуваної ним аграрної реформи В. Денисов вважав індивідуалізацію землеволодіння. Він наполягав на запровадженні негайних заходів, спрямованих на полегшений та швидкий вихід селян із общини з правом продажу ними наділу. Очільник Донського дворянства вважав за доцільне спочатку закріпити у власність селян наділи та відрізки, а вже потім надати селянам можливість здійснювати за взаємною згодою різноманітні операції: купівлю-продаж, обмін тощо. Це мало відволікти

селян від участі у революційній боротьбі, спрямувати їхню енергію у вигідне для влади річище. Такі кроки, на думку автора записки, окрім іншого, відповідали й світовому досвіду.

Ліквідацію черезсмужжя В. Денисов пропонував доручити спеціальним комісіям, обраним населенням. Для прискорення виходу з общини та розселення селян планувалося організувати надання їм на пільгових умовах позик. Також наголошувалося на необхідності субсидування всіх тих сільських господарів, що будуть застосовувати передові агротехнології, техніку тощо [81, арк. 3, 5, 6 - 6 зв.].

Отже, очільник дворян Області Війська Донського виступав за індивідуалізацію сільського господарства, трансформацію общинного землеволодіння у селянське приватне. Антикризові урядові заходи повинні були стосуватися не лише збільшення розмірів приватного селянського землеволодіння, а й інтенсифікації селянських господарств. Спостерігаємо схожість ідей Денисова з міркуваннями тієї частини політичного істеблїшменту Російської імперії, яка виступала за модернізацію аграрного сектора економіки країни.

Предводитель Гайсинського повітового дворянства Завойко вважав, висловлюючи також думки своїх колег, що проблеми у селянському землекористуванні зумовлені рядом факторів. По-перше, залежним становищем селян. По-друге, надмірною урядовою опікою. По-третє, общиною. У сукупності зазначені вище причини сковували „самодіяльність народу – найважливіший рушій господарського добробуту народу”. Відповідно, резюмує очільник Гайсинських дворян, причина занепаду російських селян полягає не стільки у малоземеллі, скільки у відсталій агротехнології, непродуманому землекористуванні, низькому правовому статусі селянства імперії.

Вихід зі скрутного становища в аграрній сфері Завойко вбачав у створенні в країні „міцного класу дрібних власників, що працюють на хутірських землях власною працею”. Реалізація урядової антикризової

аграрної політики повинна стосуватися такого. Насамперед, необхідно скасувати закон про невідчужуваність селянських надільних земель. По-друге, потрібно урівняти селян у правах з іншими верствами російського імперського соціуму, нівелювавши соціальну прірву. По-третє, реорганізація податкової справи у напрямі рівномірного розподілу податкового тягара [269, арк. 231].

На нашу думку, такий підхід представників Гайсинських дворян об'єктивно відображав реальні проблеми в аграрному секторі економіки Російської імперії. На початку ХХ ст. селянство залишалося найменш захищеною соціальною верствою держави, яка сплачувала і виконувала практично всі податки та податкові повинності. Їхній тягар був здебільшого непосильним, погіршуючи і без того скрутне матеріальне становище селянських родин [17]. Тому усунення цих негараздів могло реально покращити добробут селянства. Такий підхід корелювався і з поглядами В. Гурко, С. Вітте, членів Особливої наради з проблем сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів.

Завойко та його однодумці висловили ще одну цікаву, як на нас, пропозицію. Вона стосувалася створення „Всеросійського союзу селянського і приватного землеволодіння”. Ця інституція, за задумом, мала б виконувати важливу функцію. Гайсинські дворяни вважали, що її потрібно наділити правом законодавчої ініціативи з усіх питань, що стосувалися селян та сільського господарства, а також попереднього обговорення всіх державних законопроектів із аграрної політики [269, арк. 231 зв.]. Подібна думка лунала і у проекті Комісії М. Кутлера щодо створення особливої установи, „проведеної від центру до повіту”, до складу якої входили б представники громадськості „з широким та вирішальним впливом”. Ми вважаємо, що у такий спосіб пропонувалося селянську ініціативу спрямувати не на деструктивний антиурядовий протест, а у конструктивну співпрацю з владою. Селяни та землевласники отримали б можливість, краще за урядовців знаючи сутність проблем на селі, пропонувати шляхи вирішення

аграрного питання, конкретно втілюючи їх на практиці. Цю ідею у 1920 р. реалізував П. Врангель під час проведення аграрної реформи у Північній Таврії та Криму, створивши виборні волосні та повітові земельні ради за представництва у них селян, інтелігенції тощо.

Опрацьовані нами історичні джерела дозволяють переконливо говорити про те, що вищенаведені думки Завойко, хоча й частково, але були схвалені урядовцями. Зокрема, позитивно стосовно них відгукувався П. Шванебах – наприкінці 1905 р. виконуючий обов'язки Головноуправляючого Головного управління землеробства та землевпорядкування. Позицію очільника Гайсинського дворянства було визнано правильною у такому:

1) щодо негативного впливу державного протекціонізму над селянами та доцільності надання селянству рівних з іншими верствами російського імперського соціуму прав й економічної ініціативи;

2) щодо того, що не одна причина – малоземелля, а їхня сукупність зумовлюють кризовий стан сільського господарства, зубожіння селян;

3) щодо того, що створення чисельної верстви економічно заможного селянства – річ потрібна і для держави корисна [269, арк. 232].

У такий спосіб констатуємо, що погляди предводителя Гайсинського дворянства Завойко суперечили позиції більшості членів Державної Ради, сформованій у 1890-х роках щодо доцільності та доречності державного протекціонізму над селянами. Вони відповідали загальнодержавним інтересам стосовно пріоритетності індивідуалізації та інтенсифікації сільського господарства.

Власні роздуми та пропозиції щодо інтенсифікації сільського господарства висловлювали й такі крупні землевласники Тульської та Курської губерній, як Григоров та П. Долгоруков.

Так, Тульський великий землевласник Григоров, розмірковуючи над змістом революційних подій, сутністю аграрного питання, вважав, що трагічність ситуації полягала у прагненні селян розширити розміри площ

своїх землеволодінь за рахунок поміщицького. На його думку, таке прагнення суперечить справжнім державним інтересам. Перехід частини угідь великого землеволодіння у селянську власність не дасть бажаного економічного ефекту, а лише зумовить деградацію відносно економічно потужних багатогалузевих поміщицьких сільськогосподарських комплексів [70, с. 9]. Цю ж позицію у „Доповідній записці” обстоював К. Головін – член Ради об’єднаного дворянства. За його підрахунками, упродовж 1905 – 1907 рр. відбулося настільки серйозне скорочення поміщицького землеволодіння, що спостерігається дефіцит виборців, із яких можна поповнювати лави земських гласних від дворянської курії. Це загрожує належному функціонуванню органів державної влади на місцях, створює передумови для розгортання нових революційних виступів. Як вихід, К. Головін пропонував надавати дворянство особам інших соціальних станів, що володіють необхідним для цього мінімумом землі [58, с. 1-2].

Водночас, його погляди не обмежуються тезою недоцільності примусового відчуження частини великого землеволодіння. Він мислить глобальніше, у контексті розвитку загальнодержавного економічного життя. Григоров, беручи до уваги специфіку щільності заселення території Російської імперії, констатує, що за умов наявності у країні вільних земель сільськогосподарського призначення, уряду необхідно зосередити зусилля і зреалізувати програму щодо їхнього заселення та обробітку на засадах новітніх агротехнологічних досягнень.

Вирішувати аграрне питання, за Григоровим, потрібно з урахуванням державних інтересів держави, великого землеволодіння, селянства. Як і В. Гурко, тульський землевласник не прихильник вирішення аграрної проблеми поспіхом, у революційному запалі. Навпаки, він вважає, що культурні завдання держави передбачають зростання статків „усіх класів населення”. У зв’язку з цим лише за рахунок механічного збільшення розмірів площ селянського землеволодіння цього не досягнути. Фінансування державою аграрного сектору економіки тільки тоді буде

ефективним, коли воно буде спрямовуватися на покращення агрокультури, застосування нових сільськогосподарських знарядь праці, селекцію тощо.

Окрім економічного Григоров аналізує й психолого-правовий аспект аграрної проблеми. Зокрема, він пише про те, що нові технології землеобробітку повинні поєднуватися зі впевненістю трудівника землі у тому, що йому будуть належати результати його нелегкої праці. Позбавити хліборобів такої впевненості – знищити важливий стимул до праці [70, с. 12]. Привертає увагу той факт, що автор „Аграрного вопроса и прогресса сельскохозяйственной техники” у категорію „хлібороб” включає і поміщика, і селянина. Між ними він ставить знак рівності. У такий спосіб, на наше переконання, він виступає за рівнозначні правові гарантії на результати праці як селян, так і поміщиків. Це дозволяє нам говорити, що запропоновані Григоровим заходи носили комплексний характер, вони стосувалися соціально-економічних, суспільно-політичних і психолого-правових складників селянського буття.

Варто зауважити, що Тульський великий землевласник категоричний у своїх поглядах, він відверто дотримується цілісності російської монархічної державності. Підтвердженням такого нашого розуміння позиції Григорова є його думки про те, що по-іншому вирішити аграрне питання в Російській імперії неможливо. Будь-яка альтернатива його підходу – „результат експлуатації настроїв народу на користь революційних цілей, або засіб досягнення партійної популярності” шляхом заохочення антигромадських настроїв нижчих класів населення, нездатних усвідомити державних інтересів. Йти на зустріч таким прагненням – свідомо нищити саму сутність державної ідеї, переконаний Григоров. „Сьогодні виникає бажання поділити землю, завтра – скасувати військову службу ... і від тисячолітньої ідеї сильної державності ... нічого не залишиться” [70, с. 10].

Своєрідним підсумком міркувань Григорова щодо аграрної проблеми є висновок про те, що урядова аграрна політика має бути „твердою”, власті не повинні зважати на протести інтелігенції, яка звикла постійно перебувати в

опозиції до будь-яких дій влади, навіть коли остання чинить у такий же спосіб, у який би діяла б й опозиція. Політична заангажованість інтелігенції унеможлиблює об'єктивне її ставлення до такого над важливого для держави питання, як аграрне [70, с. 8]. Отже квінтесенцією поглядів Григорова є інтенсифікація сільського господарства без збільшення розмірів площ селянського землеволодіння шляхом примусового відчуження частини великого землеволодіння.

Натомість князь П. Долгоруков вважав, що питання про розширення розмірів площ селянського землекористування є нагальним, потребує негайного вирішення. Він писав: „Потрібно застосовувати хірургію, оскільки терапія запізнiла. Зараз потрібно вирішити земельне питання у вузькому значенні (додаткового наділення). Решта питань ... вирішиться на місцях” [306, арк. 23]. На його переконання, аграрну кризу в Російській імперії можна усунути двома способами:

- 1) шляхом збільшення розмірів площ селянського землеволодіння;
- 2) шляхом інтенсифікації.

Останній розумівся у широкому смислі. На думку князя, інтенсифікація сільського господарства можлива за умови реалізації урядом низки заходів. Вони мають спрямовуватися на підвищення загальної культури селян, покращення правового статусу більшості сільського населення, посилення сільськогосподарської промисловості, збільшення обігових коштів [98, с. 3]. Отже, П. Долгоруков, як і О. Єрмолов та члени Групи Центру, однією з необхідних передумов усунення аграрної кризи вважав також і виважену фінансову політику властей на селі.

Водночас він був свідомий того, що кардинальні конструктивні зрушення в аграрному секторі економіки – довготривала у часі справа. Тому першочерговим законотворчим кроком має стати збільшення розмірів площ селянського землеволодіння / землекористування. Як і Григоров, і В. Гурко, П. Долгоруков не був прихильником вирішення аграрного питання під час революційних подій. На його переконання, небажане „розпалювання

класових ... інстинктів”, що зумовить посилення конфліктогенності на селі. Аграрна проблема, її вирішення, потребує „спокою та тиші”. Малися на увазі суспільно-політична стабілізація у країні, залучення селянства до самоврядування. Лише тоді доречним стане запровадження примусового відчуження частини великого землеволодіння [98, с. 3].

Для П. Долгорукова це не було універсальними ліками, єдиноможливим способом подолання кризи у сільському господарстві Російської імперії. Знаючись на інтенсивних методах ведення сільського господарства (у Суданському повіті Курської губернії розводив племінну молочну та робочу худобу), князь зауважував, що за екстенсивності аграрного сектору економіки країни механічний перерозподіл земель не буде мати довготривалого позитивного економічного ефекту. Він припускав, що ситуація може розвиватися за вже відомим сценарієм: „... земля знову зосередиться у руках великих землевласників, до того ж нерівномірно, і не завжди справедливо” [98, с. 3-4]. Тому примусове відчуження частини великого землеволодіння за умов революції – невиправданий крок, – підсумовував П. Долгоруков.

Князь не обмежився розглядом вирішення аграрного питання лише шляхом доцільності / недоцільності примусового відчуження частини великого землеволодіння. До речі, в окремих випадках його застосування він вважав умотивованим і правильним. Петро Дмитрович запропонував і альтернативу – „поступовий і мирний перехід землі до землеробів”. П. Долгоруков був категорично проти державного протекціонізму великим латифундистам. Їх князь називав „зайвими насосами, що висмоктують гроші з села”. Не потрібно було властям підтримувати й середніх та дрібних землевласників, основним джерелом прибутків яких була не землеробська праця, а оренда. Ці категорії сільського населення, відповідно до пропозицій Петра Дмитровича, не виробляють матеріальних благ, паразитують, а тому немає сенсу державі їх фінансувати [98, с. 3-5].

Отже, П. Долгоруков доводив необхідність інтенсифікації сільського господарства країни. Її він розумів широко: як сукупність заходів, спрямованих на підвищення загальної культури селян, покращення їхнього правового статусу, збільшення обігових коштів на селі. Критично ставився до примусового відчуження частини великого землеволодіння, віддаючи перевагу еволюційності у процесі збільшення розмірів площ селянського землеволодіння / землекористування.

Вищенаведене дозволяє констатувати, що погляди Григорова, П. Долгорукова та інших поміщиків відображають загальні настрої та позицію великих землевласників щодо аграрної проблеми. Їхній аналіз засвідчує факт серйозної еволюції переконань представників великого землеволодіння. Будучи патріотами своєї держави, вони пропонували цілком реальні кроки з вирішення не лише аграрної проблеми, а загалом покращення добробуту населення країни, підвищення ефективності її економіки, правової рівності різних верств російського імперського соціуму тощо. З іншого боку, позиція великих землевласників свідчить про надзвичайну гостроту в Російській імперії аграрного питання, про те, що із суто економічної проблеми воно трансформувалося у соціально-економічну та суспільно-політичну, зволікання з вирішенням якої загрожує існуванню імперії Романових.

Підсумовуючи констатуємо, що революція 1905 – 1907 рр. радикально позначилася на світоглядних орієнтирах дворянства – основи політичної моделі російської державності на початку ХХ ст. Їхні представники з різних регіонів країни були одностайні у тому, що припинити розгортання революційної стихії у країні можливо лише за однієї умови – вирішення аграрного питання. Вони були готові в окремих випадках задля збереження монархії пожертвувати найдорожчим, святая-святих – недоторканістю великого землеволодіння. Наприклад, Д. Трепов готовий був віддати $\frac{1}{2}$ своїх земель селянам задля збереження за собою решти [42, с. 196-198]. Управляючий надільними маєтками П. Лодигін вважав за доцільне не

обмежувати сутність аграрного питання питанням селянського малоземелля. Він закликав, розробляючи та реалізуючи урядову аграрну політику, брати до уваги регіональні відмінності й особливості. Саме це стане запорукою успіху в аграрній сфері [309, арк. 54 зв. - 56]. Їхні пропозиції стосовно вирішення аграрної проблеми були співзвучні з думками тієї частини російського імперського істеблїшменту, які відстоювали ідею інтенсифікації, індивідуалізації селянського господарства.

Трансформація концептуальних підходів щодо аграрної проблеми відбулася і у членів Державної Ради – однієї з найбільш консервативної інституції державної машини Російської імперії. Так, з окремих її членів було сформовано Групу Центру. До її складу входили відомі державні мужі, наприклад, О. Єрмолов – Міністр землеробства Російської імперії. Восени 1906 р. представниками Групи Центру було прийнято узгоджений варіант „Висновку з аграрного питання”. У ньому визнавалося, що дієва урядова підтримка малоземельних селян у розширенні розмірів їхнього землеволодіння є необхідною. Водночас вважалося, що обмежувати лише цим урядову аграрну політику недоречно. Справжнє піднесення сільського господарства країни, покращення матеріальних статків селян може відбутися за умови якісного поліпшення селянського землекористування, утворення поза общиною якомога більшої кількості дрібних селянських господарств [86, арк. 11- 11 зв.].

Становлення індивідуальних селянських господарств, заснованих на приватній власності селян на землю, мало відбуватися за участі Селянського банку та за рахунок операції купівлі-продажу державних земель та великого землеволодіння. Пріоритетним напрямом у діяльності Селянського банку визнавалося наділення землею окремих селян та селянських спілок на засадах приватної власності на землю, фінансова підтримка становленню відрубного та хутірського способів господарювання. Група Центру не виступала за насильницьку руйнацію общини, пропонуючи поступовий (еволюціоністський) перехід від общинного до приватного землеволодіння,

вільний вихід селян із общини, закріплення за ними у приватну власність землі, отримання селянами винагороди за те, що вони на користь общини відмовлялися від землі. Ратуючи за серйозне покращення соціально-економічного та правового статусу селян, О. Єрмолов та його однодумці були категоричними у тому, щоб зберегти, хоча б і тимчасово, заборону на відчуження землі іншим верствам російського імперського соціуму [86, арк. 11 зв.].

Члени Групи Центру були прихильниками активної участі в урядовій аграрній політиці земських діячів та самих селян. Зокрема, обстоюючи передачу селянам державних земель на умовах запровадження на них передових форм землекористування, стимулюючих зростання матеріальних статків селян, зазначалося, що умови ці регіонально відмінні. Тому напрацьовувати їх повинні місцеві земці разом із селянами [86, арк. 12]. У такий спосіб планувалося уникнути бюрократичної тяганини, помилок тощо. На наше переконання, зазначене вище було прогресивним моментом, свідчило про кардинальну трансформацію поглядів високопосадовців на механізм реалізації нової урядової аграрної політики.

Інтенсифікація та модернізація аграрного сектору економіки Російської імперії були неможливі без належної фінансової підтримки селян з боку властей. У цьому контексті Група Центру пропонувала налагодити в країні різні форми кредитування сільського господарства. Зокрема, йшлося про запровадження таких видів сільськогосподарського кредиту:

- 1) іпотечного – для придбання землі та створення дрібної земельної власності;
- 2) меліоративного – для покращення агрокультури;
- 3) обігового – для закупівлі необхідного реманенту, племінної худоби, сортового насіння тощо.

Цим фінансові заходи з підтримки вітчизняного сільгоспвиробника авторами „Висновку з аграрного питання” не обмежувалися. Їхні пропозиції стосувалися перегляду митної, тарифної політик, налагодження

систематичної роботи зі створення економічно вигідних селянам умов збуту сільгосппродукції [86, арк. 4]. Як бачимо, передбачалися серйозні широкомасштабні заходи фінансової підтримки вітчизняного аграрного сектора економіки та виробника сільськогосподарської продукції.

Пріоритетність розвитку індивідуального селянського господарства жодною мірою не суперечила, на думку О. Єрмолова та його колег, доцільності збереження багатопрофільних великопоміщицьких сільськогосподарських комплексів. Їхнє знищення визнавалося недоцільним із тієї причини, що вони „обслуговують економічні інтереси країни, є розсадником поліпшеної культури, забезпечують високу продуктивність землі, є джерелом постійних заробітків для селян” [86, арк. 12].

Один із членів Групи Центру – Е. Фон – Гойнінген – Гюне запропонував поширити умови виокремлення із общини орних земель на інші категорії угідь. На користь своєї позиції він говорив про те, що більшість, будучи зацікавленою у збереженні за собою общинних угідь, не буде задовольняти прохання селянина, що намірився виокремитися з общини, у наділенні його землею. У такий спосіб більшість буде змушувати селян не залишати общини селян-індивідуалістів. Однак більшість колег О. Єрмолова не схвалили таку ініціативу. Вони виступили проти поширення умов виокремлення із общини орних земель на інші категорії угідь [273, арк. 4 - 4 зв.].

Члени Групи Центру запропонували Державній Раді підтримати ініціативу стосовно того, щоб законодавчо закріпити положення про те, що зі скасуванням викупних платежів за землю общинна форма землеволодіння автоматично повинна припинити своє існування. Однак така думка не знайшла підтримки у більшості членів Державної Ради. Зокрема, М. Красовський, обстоюючи доцільність існування общинного землеволодіння, писав: „... не можна не брати до уваги того факту, що общинна форма землекористування продовжує існувати на 4/5 земель, відведених у користування селян. Общинні засади міцно укорінені у

селянському середовищі багатьох місцевостей, зокрема у губерніях з великоросійським населенням; вони проникли у народну правову свідомість, та й самі селяни звикли визнавати, що їхні надільні землі належать общині, що має право розподіляти їх між своїми членами...". У зв'язку з цим, – продовжував М. Красовський, – рішення про ліквідацію з 1 січня 1907 року общинного землеволодіння, як і викупних платежів, „зумовило б неочікувані радикальні зрушення у селянському економічному житті, суту у свідомості селянства, призупинило б конструктивну діяльність селянських установ, девальвувавши їхній авторитет в очах населення” [87, арк. 2 -2 зв.].

Водночас М. Красовський не заперечував того, що в окремих регіонах Російської імперії общинне землеволодіння та землекористування – застарілі форми, що у більшості випадків є перешкодою до удосконалення агрокультури. Общинне буття селян – причина відсутності в їхньому середовищі „правильних понять про право нерухомої власності” та поваги до чужої власності. Відображаючи позицію й інших членів Державної Ради, він вважав, що революційні події 1905 – 1907 рр. наочно продемонстрували безперспективність патріархальності селянського життя. Революція однозначно засвідчила, що необхідно негайно всім селянам, бажаючим вийти із общини, надати законні підстави це зробити, закріпивши в їхню приватну власність землю, якою вони володіли чи користувалися перед цим в общині [87, арк. 3 зв., 5 зв.]. Саме така поступовість, еволюційність, є природним, ненасильницьким шляхом припинення існування общини як соціально-економічного та суспільно-політичного явища селянського буття [274, арк. 27 зв.].

У такий спосіб члени Групи Центру Державної Ради фактично схвалювали хоча поступову, але інтеграцію селянства до загальноросійського імперського соціуму, визнавали за селянством право на приватну власність на землю. З одного боку, високопосадовці продовжували жити та мислити по-старому, з іншого – не заперечували проти поступовості змін.

Осторонь нагальних проблем країни не стояла й громадські діячі, фахівці з аграрної проблематики: П. Мігулін, О. Чупров, Л. Петражицький та інші. Вони також на адресу властей надсилали різноманітні проекти з реформування аграрного сектора економіки. Так, у жовтні 1905 р. на ім'я Миколи II надійшов аграрний проект від професора П. Мігуліна. Ключовою складовою аграрної проблеми він вважав питання власності на землю. У зв'язку з цим науковець важливим для збереження „спокою у країні, що має місце за чисельності дрібних земельних власників”, вважав створення безпосереднього юридичного зв'язку між землеробом і землею, що він обробляє [197, с. 1]. На його переконання, революційна ситуація у країні не дозволяє при вирішенні аграрного питання обмежитися напівзаходами, позитивні результати яких будуть відчутні лише через декілька років. Революцію може зупинити лише негайна аграрна реформа, за якою селяни у приватну власність отримають землю, включаючи додаткові наділи. У власність селян, вважав П. Мігулін, повинні перейти не лише державні землі, а за потреби – і приватновласницькі. Екстремальність революційних подій вимагає адекватних радикальних та екстремальних дій з боку влади щодо їхнього припинення. У такому контексті йшлося про те, що можна піти навіть на примусове відчуження великого поміщицького землеволодіння на користь селян і задля припинення революції, тобто реального збереження імперії. Однак примусове відчуження варто здійснювати обережно, за справжньої потреби, і у межах спеціального закону, розробленого урядом, затвердженого Думою, підписаного імператором [197, с. 16, 18, 23].

Другим напрямом рішучих урядових дій із припинення революції П. Мігулін, як і О. Єрмолов, вважав переселення селян у нещільно заселені східні регіони імперії з наданням їм широкомасштабної фінансової урядової підтримки. Насамперед йшлося про організацію сільськогосподарського кредиту доступного селянам, скориставшись з якого переселенці, та й не лише вони, мали б реальне підґрунтя для трансформації власних екстенсивних господарств в інтенсивні [197, с. 19]. Зіставляючи думки

П. Мігуліна з поглядами О. Єрмолова, констатуємо більшу рішучість позиції професора, ніж міністра. Вважаємо, що це можна пояснити тим, що інтелігенція у Російській імперії традиційно мислила ширше та радикальніше за чиновників.

Наприкінці 1905 р. П. Мігулін написав листа на ім'я С. Вітте. У ньому він акцентував увагу на тому, що селянська небезпека для імперії не зменшується, а навпаки – дедалі збільшується. Маніфест від 17 жовтня селянами розуміється по-своєму, як заклик виручати царя від всевладдя панів. Тому, вважав науковець, щоб запобігти загостренню протистояння, знищенню приватновласницьких господарств на селі, сільськогосподарського обігового капіталу потрібно терміново, не очікуючи скликання Думи, видати Маніфест про дарування селянам додаткових наділів. С. Вітте відмовив П. Мігуліну у реалізації таких заходів із проведення аграрної реформи. На переконання Прем'єр-міністра, влада не потребувала таких співробітників із умиротворення Росії [309, арк. 3 зв. - 4].

Оригінальну позицію щодо вирішення аграрної кризи в Російській імперії мав професор О. Чупров. На відміну, наприклад, від П. Долгорукова, він вважав, що головним гальмом інтенсифікації селянського господарства є малоземелля. Свою точку зору він обґрунтовував тим, що більшість прогресивних способів обробітку землі можна застосовувати за наявності певного мінімального розміру площі наділу. Лише тоді вони даватимуть економічний ефект, перевищуючи витрати на придбання, впровадження тощо [382, с. 179, 184]. Тому саме збільшення розмірів площ селянських угідь дозволить удосконалити їхнє господарство, підвищити його прибутковість.

О. Чупров, говорячи про необхідність збільшення розмірів площ селянського землеволодіння / землекористування, наводить і механізм реалізації цієї мети. На його думку, найкращою і для селян, і для великих землевласників буде ситуація, за якої у приватну селянську власність за справедливою ціною відійдуть землі, що перебувають в їхній оренді. По-перше, у такий спосіб буде усунено такий негатив, як низька продуктивність

селянської праці на поміщицьких землях за відсутності економічної зацікавленості селян. По-друге, відбудеться зростання продуктивності праці на землях, що відійдуть у приватну власність селян, оскільки земля „своя”, а не „панська”. По-третє, перехід за плату у приватну власність селян орендованої ними у великих землевласників землі позитивно позначиться і на господарствах поміщиків, адже останні отримають кошти, що можна буде витратити на інтенсифікацію свого господарства [382, с. 185-186].

Вважаємо такий підхід науковця виправданим, зокрема, у частині покращення продуктивності селянської праці на своїй землі. Справді, працюючи навіть на орендованій землі, селянин вважав її „чужою”. Тому дбав здебільшого про те, як виручити від її експлуатації побільше коштів, щоб сплатити за оренду та покрити інші видатки. Натомість він мало переймався тим, аби удобрювати землю, дбати про її родючість, дотримуватися правильної сівозміни тощо. Окрім того, продаж орендованої землі селянам у їхню приватну власність не шкодив великому землеволодінню. Оскільки ці землі здавалися в оренду, значить вони не оброблялися, були зайвими тощо.

Ставка на високорозвинуті сільські господарства О. Чупровим доводилася і загальноекономічною кон'юнктурою. Насамперед йшлося про те, що за умов загострення конкуренції на світовому ринку зерна, що спричинило падіння цін на хліб, „життєздатними можуть бути лише зразкові агрокультурні приватні господарства”. Тим великим землевласникам, які не спроможні господарювати на принципово відмінних від кріпосницьких засадах, краще відмовитися від своєї землі. Це відповідатиме не лише їхнім, а і загальнодержавним інтересам. Землі таких господарств повинні перейти до селянських споживчих господарств, – був переконаний вчений.

Фактично дослідник висловив загальнопоширену тезу, яка домінувала у правлячих колах Російської імперії, щодо доцільності збереження великих поміщицьких господарств, які, як здавалося, виконують культурну та інші місії на селі. Він ґрунтовно не заперечував їхнього об'єктивного впливу на

розвиток аграрного сектору економіки імперії. Водночас зауважував, що поміщицькі агрокомплекси є менш ефективними порівняно із селянською кооперацією [382, с. 194].

На переконання О. Чупрова, проблеми аграрного сектора економіки країни можуть бути вирішені за умов створення у державі „правильної кооперативної організації”. Такі свої судження професор обґрунтовував західноєвропейським досвідом. У Європі, – писав він, – селяни можуть отримати на пільгових умовах кредит для розвитку свого господарства у зв’язку з тим, що там існує розгалужена мережа кредитних, виробничих та споживчих кооперативів. Вони об’єднанні у спілки чи союзи, що підтримують тісні контакти з державними та приватними кредитними установами. У такий спосіб у європейських країнах забезпечується швидкий притік коштів у сільське господарство [382, с. 190-191].

На думку О. Чупрова, від такої ситуації виграє не лише аграрний сектор економіки, а і фінанси, і промисловість. Вищенаведені міркування вченого вважаємо правильними, оскільки, по-перше, фінанси отримують нову сферу вкладень, а отже продовжують перебувати в обігу. Як відомо, гроші лише тоді приносять прибуток, коли обертаються. По-друге, відбувається пропорційний розподіл грошей між промисловістю та сільським господарством. Таким чином мінімізуються диспропорції цих двох важливих секторів економіки. Отже, від кооперації, – підсумовує О. Чупров, – виграють і селяни, і підприємці-промисловці, і фінансисти, і економіка країни загалом.

На нашу думку, новизна поглядів О. Чупрова полягає саме у тому, що він запропонував рівнозначну (а, можливо, і кращу) альтернативу великому землеволодінню – сільськогосподарську кооперацію. У такий спосіб прихильники збереження поміщицьких латифундій позбавлялися аргументів економічного характеру щодо доцільності їхнього збереження. По-друге, пропонувався по-справжньому альтернативний шлях інтенсифікації

аграрного сектора економіки країни із широким залученням селянської ініціативи.

Заслуговують на увагу і погляди професора Л. Петражицького стосовно сутності аграрної проблеми в Російській імперії та шляхів її вирішення. Насамперед він спростував думку окремих представників провладних кіл (наприклад, членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ) щодо недоторканості приватної власності як „абсолютної невідчужуваності”. На його переконання, примусове відчуження частини великого землеволодіння за винагороду в ім'я державних та суспільних інтересів, зокрема, селянства – законна справа [103, с. 168-169]. У цьому його думки перегукувалися з позицією членів Комісії М. Кутлера.

Сутність аграрної кризи у Російській імперії, вважав професор, полягає у тому, що трудові сили чисельної трудової маси витрачаються неефективно, оскільки відсутні належні можливості до їхнього застосування. Це відбувається унаслідок „старої урядової аграрної політики”, заснованій на штучному прикріпленні селян до землі, створенні численних перешкод свободі переміщення селян. Кризовий стан спровокувала і невиправдана урядова фінансова політика, яка стимулювала однобічний індустріальний розвиток економіки імперії, „виснажуючи майнові статки селянства” [103, с. 169-170].

Опосередковано критикуючи С. Вітте та урядову економічну політику загалом за надмірний протекціонізм промисловості, Л. Петражицький погоджується з об'єктом своєї критики у тому, що потрібно нівелювати стану окремішність селян, „полегшити вихід в інші класи, в інші стани, зокрема – вихід у більш заможні та освічені класи”. У зв'язку з цим, був переконаний дослідник, майбутня аграрна реформа повинна проводитися у такий спосіб, „щоб із села був вільний вихід, витягування людей”. Це принесе користь не лише селу, а і місту. На селі природним способом, у зв'язку з відтоком селян до міста, збільшаться розміри площ селянського землеволодіння / землекористування. У містах буде подолано дефіцит

робочих рук на ринку праці, що дозволить активізувати розвиток промисловості, торгівлі, фінансової справи [103, с. 171].

Л. Петражицький розумів, що лише цих заходів замало для усунення аграрної кризи. Важливою передумовою інтенсифікації сільського господарства є підвищення культурного рівня селян. Останнє можливе за умови покращення матеріальних статків селянства. Тому вчений обстоював ідею про створення на селі заможних господарів, які б „зробили вирішальний внесок у підвищення загальної агрокультури”. Заможний селянин – селянин-власник, а не селянин-користувач. Влада повинна чітко усвідомлювати цю тезу. Вона зобов’язана створити необхідні для села умови, щоб розвивати у селянства господарську діловитість, виховану на праві власності [103, с. 173].

Навпаки, наділення селян землею у користування без права продажу – нове покріпачення селян. Саме тому дослідник не погоджувався зі своїми опонентами, які обстоювали принцип заборони купівлі-продажу землі, фактично недоторканість общинного землеволодіння. Користування землею знову поставить селянина, вважав професор, у залежність від держави, в руках якої зосереджувався б весь земельний фонд. Також він залишиться залежним від общини. По суті селянин перебуватиме у подвійній залежності [103, с. 172-173].

Єдиним виходом із аграрної кризи є селянська приватна власність на землю, зрівняння селян у правах з іншими верствами російського імперського соціуму. Отже, Л. Петражицький перспективність ефективного розвитку сільського господарства Російської імперії тісно пов’язував із трансформацією селянства у повноправного суб’єкта соціально-економічного та суспільно-політичного життя держави. У цьому спостерігаємо певну схожість із віттевським проектом модернізації аграрного сектора економіки країни та серйозну розбіжність з позицією членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ.

Таким чином представники інтелектуальної еліти Російської імперії не стояли осторонь актуальних соціально-економічних та суспільно-політичних

проблем країни. Застосовуючи наукові підходи, вони долучилися до обговорення важливої державної проблеми – аграрного питання, запропонувавши авторське бачення його вирішення. Їхні думки були співзвучні з думками представників великого землеволодіння, високопосадовцями щодо необхідності та доцільності оновлення функціонування аграрного сектора економіки на ринкових засадах із усуненням пережитків дореформеної доби.

Узагальнюючи вищевикладене, констатуємо, що революційні події 1905 – 1907 рр. у Російській імперії, здебільшого породжені аграрною кризою, внесли серйозні, а в окремих моментах, беручи до уваги консерватизм людської психіки, радикальні зміни у розуміння дворянами, дворянськими об'єднаннями, чиновниками, великими землевласниками, науковцями сутності аграрного питання. Усі без винятку згадані нами вище представники російського імперського соціуму не ставили під сумнів доцільність вирішення аграрної проблеми, усвідомлюючи тісний зв'язок між нею та тими суспільно-політичними потрясіннями, що переживала імперія Романових на початку ХХ ст. Вони були одностайні у тому, що край революції, новий поштовх у розвитку країни покладуть широкомасштабні урядові заходи в аграрній сфері.

Не викликали сумнівів доцільність інтенсифікації та індивідуалізації сільського, селянського господарств. Визнавалося, що приватна власність селян на землю – антибіотик проти радикалізації їхньої політичної свідомості, дієвий фактор трансформації мільйонної селянської маси у надійне підґрунтя для правлячої династії. Визнавалося нагальною потребою якісне підвищення загальної культури селянства, покращення їхнього соціально-економічного та правового становища. Хоча і на різний манер, але лунали одностайні думки про необхідність нівеляції станової окремішності селян із усіма правовими з цього наслідками. Акцентувалася увага на потребі в такій урядовій аграрній політиці, яка, окрім іншого, спрямовувалася б і на соціальний діалог влади, великих землевласників із селянами.

Наголошувалося на доцільності кардинальних змін у державній фінансовій політиці на селі.

Розбіжності у поглядах у розумінні дворянами, дворянськими об'єднаннями, чиновниками, великими землевласниками, науковцями сутності аграрного питання та шляхів його вирішення вважаємо нормальним, природним явищем, детермінованим об'єктивними та суб'єктивними факторами. Вони не стосувалися магістрального напрямку – доцільності модернізації аграрного сектора економіки. Різні підходи стосувалися тактики: доцільності / недоцільності примусового відчуження частини великого землеволодіння, шляхів вирішення аграрного питання, його розуміння тощо.

Все це та інше однозначно засвідчує, що не лише урядові кола Російської імперії, але і оплот держави – представники дворянства та великого землеволодіння, переймаючись загальнодержавними та приватними економічними і політичними інтересами, чітко усвідомили і зрозуміли: перспективи держави безпосередньо та тісно пов'язані з селянством, з рівнем його соціально-економічного, суспільно-політичного становища, загальної культури, інтенсифікації селянського господарства.

РОЗДІЛ 5

АГРАРНЕ ПИТАННЯ У ДІЯЛЬНОСТІ УРЯДУ С. ВІТТЕ (ЖОВТЕНЬ 1905 – КВІТЕНЬ 1906 РР.)

Початок Першої російської революції став справжнім соціокультурним потрясінням, шоком як для правлячої династії, державного чиновництва, так і для широких верств тогочасного російського імперського соціуму. Розгортання восени 1905 р. загальноросійського політичного страйку засвідчило неспроможність властей до адекватних дій, спрямованих на пом'якшення соціального протистояння у державі. Країною ширилися безлад, насилля та інші протиправні діяння. Фактично ситуація вийшла з-під контролю влади.

Синхронно з революцією у містах країну охопили селянські виступи. Упродовж жовтня – грудня 1905 р. відбулося більше півтори тисячі селянських повстань. Полум'ям селянської революції були охоплені Саратовська, Томська, Московська та інші губернії як Європейської, так і Азіатської частин Російської імперії. Немов за домовленістю запалали маєтки поміщиків на Самарщині, Пензенщині, Тамбовщині. Особливою тривалістю та завзятістю була позначена боротьба селян Прибалтики і Грузії. Упродовж всього 1905 р. села Кутаїської губернії чинили опір властям, створивши революційні комітети та так звані „червоні сотні” [51, с. 62-63]. Було створено так звані „селянські республіки” у Самарській, Курській, Воронежській губерніях [174].

Сучасник тих подій – Саратовський губернатор П. Столипін – у листах до дружини лаконічно і точно змалював картину селянської революції. Він, зокрема, 30 жовтня 1905 р. писав Ользі Борисівні (цитуюмо мовою оригіналу, щоб дослівно передати зміст): „...Пугачевщина растет – все уничтожают, а теперь еще и убивают. ...Вчера в селе Малиновка осквернили божий храм, в котором зарезали корову и испражнялись на образе Николая Чудотворца. Другие деревни возмутились и вырезали 40 человек. Малочисленные казаки

зарубают крестьян, но это их не отрезвляет”. У листі від 31 жовтня 1905 р. Петро Аркадійович занотував: „... кажется ужасы нашей революции превзойдут ужасы французской. Вчера в Петровском уезде во время погрома имения Аплечева казаки (50 чел.) разогнали тысячную толпу. 20 убитых, много раненых. У Васильчиков 3 убитых, еще в разных местах 4. А в Малиновке крестьяне по приговору перед церковью забили насмерть 42 человека за осквернение святыни. ... Местами крестьяне двух деревень воюют друг с другом. Жизнь уже не считают ни во что... А еще много прольется крови...”. День у день ситуація лише загострювалася, про що переконує зміст листа від 3 листопада 1905 р.: „Дни идут плохо. Сплошной мятеж: в пяти уездах. Почти ни одной уцелевшей усадьбы. Поезда переполнены бегущими ... Войск мало и прибывают медленно. Пугачевщина! .. До чего мы дожили. Убытки – десятки миллионов. Сгорели Зубриловка ... исторические усадьбы ...” [338, с. 109-110].

Сучасні дослідники підтверджують враження Саратовського губернатора, відображені ним у вищенаведених нами листах до дружини. Зокрема, М.І. Леонов, вивчаючи діяльність партії соціалістів-революціонерів, зауважує, що у жовтні 1905 р. усі зусилля Саратовської організації були спрямовані на розгортання революції у селах губернії. Територія краю була вкрита мережею селянських братств, кожне з яких мало свою бойову дружину. З ініціативи членів партії, за безпосередньої їхньої підтримки та керівництва у восьми повітах Саратовської губернії лише у листопаді 1905 р. відбулися збройні селянські виступи. Наприклад, делегат від Петровського повіту Саратовської губернії повідомляв, що селяни повіту під впливом есерівської агітації розпочали збройну боротьбу. Були зорганізовані бойові селянські дружини, які були готові дати відсіч урядовим військам [174].

У Томській губернії селянські виступи носили масовий погромницький характер. Зокрема, 20 грудня 1905 р. у повітовому центрі – селі Зміїногорському – селяни погромили квартири справника, керуючого маєтком, контору, винний магазин і ще три магазини купців. До

відповідальності було притягнуто 55 селян. 3 жовтня 1906 р. у селі Сузунський завод Барнаульського повіту 20 – 30 озброєних селян погромили будинки сотників, селянського начальника [392]. У Воронежській губернії у повстаннях брали участь жителі 243 сіл. У лютому 1905 р. у Курській губернії – 40 общин із населенням 10 тисяч осіб [215]. Таких прикладів – безліч.

Протистояння між владою і селянством дедалі загострювалося. Граніт російської державності втрачав монолітність. Віра у царя похитнулася у найчисельнішої верстви російського імперського соціуму – селянства. Відбулося, з точки зору правлячої династії, неймовірно. Адже незадовго до початку революційних потрясінь, у розмові з Міністром внутрішніх справ П.Д. Святополк-Мирським, імператриця Олександра Федорівна, розмірковуючи над внутрішньополітичною ситуацією у країні, зауважила: „Так, інтелігенція проти царя і його уряду. Однак весь народ завжди був і буде за царя” [393, с. 352]. Сподівання виявилися марними, ілюзорними. Весь народ за царя не був. У такому контексті варто погодитися зі С. Рибасом у тому, що „бунтувала селянська община. Горіли родові дворянські гнізда, ілюмінацією палали садиби, бібліотеки, картини, меблі ... Палають садиби. На них немає табличок: „Пам’ятка історії та культури. Охороняється державою”. Палають і зразкові господарства, і приречені на банкрутство. Вогонь не розрізняє” [316, с. 51, 52].

Революційні події поставили перед імперським істеблішментом, насамперед імператором та його родиною, непросту дилему: як за умов революції зберегти монархію і припинити анархію, що стрімко ширилася країною. У кулуарах висловлювалися різні думки стосовно вирішення надскладної проблеми, в якій опинилася Російська імперія та Романови. Про цілковиту розгубленість двору красномовно свідчать слова О. Мосолова – начальника канцелярії міністра Імператорського двору. Він, зокрема, писав: „Всі визнавали необхідність реформ, але практично ніхто не знав їхнього змісту. Одні висловлювалися за запровадження ліберальної конституції, інші

– за створення дорадчого органу, треті – за диктатуру, четверті вважали, що порядок та спокій мають бути відновлені государем диктаторськими способами” [208, с. 124].

За таких непростих обставин суспільно-політичного життя у Російській імперії на початку ХХ ст. на його авансцені з’являється постать С. Вітте, яка невдовзі привертає увагу Миколи II. Зауважимо, що 1905 р. у кар’єрі Сергія Юлійовича був більше, ніж вдалим. Він вийшов із „політичної тіні” та царської опали, підписавши вигідний для імперії Романових Портсмутський мир. У такий спосіб, незважаючи на прохолодне ставлення до нього імператора, розпочинається якісно новий, надто стрімкий період його державної діяльності. Оточення самодержця було переконане, що людина, яка змогла програш у війні перетворити на дипломатичну перемогу, зможе приборкати й революційну стихію.

Під час спілкування з самодержцем С. Вітте зміг його переконати у тому, що задля збереження імперії, династії потрібно піти на поступки, пом’якшивши у такий спосіб революційний натиск. Йому вдалося довести Миколі II, що той збереже повноту монархічної влади і за наявності в країні представницьких органів. Це стане можливим у тому випадку, коли буде сформований сильний уряд, здатний вивести країну з кризи, а також виборчий орган влади.

В істориків до цих пір немає єдиної точки зору на те, що або хто остаточно переконав Миколу II у правильності міркувань графа С. Вітте. Вочевидь, потрібно говорити, знаючи характер і вдачу царя, про сукупність ряду об’єктивних та суб’єктивних факторів. Однак неспростовним фактом залишається те, що після підписання 19 жовтня 1905 р. указу про Раду Міністрів Микола II 24 жовтня 1905 р. призначає С. Вітте Головою Ради Міністрів. На цій посаді він пробув до подання відставки 14 квітня 1906 р., яку цар задовольнив 22 квітня 1906 р.

Магістральним напрямом діяльності віттевського кабінету визнавалося наведення порядку в країні, припинення революції. Розуміючи, що коріння

революційного процесу – невирішене аграрне питання, С. Вітте активно займається напрацюванням нових аграрних ініціатив, які передували Столипінській аграрній реформі, проводить структурні інновації Ради Міністрів. Зокрема, створює Головне Управління землеоблаштування і землеробства. До його складу з Міністерства внутрішніх справ переводять Управління переселень.

Беручи до уваги вищевикладене, дисертантка вважає за доцільне предметно зупинитися на аналізі трансформації поглядів на аграрну проблему графа, вивченні аграрних ініціатив, розроблених урядом за головування С. Вітте.

5.1. Погляди С. Вітте на аграрну проблему та шляхи її вирішення на початку ХХ ст.

У попередніх розділах нами побіжно розкривалася позиція С. Вітте щодо сутності аграрної проблеми у Російській імперії та шляхів її вирішення. Однак ми не акцентували увагу на зміні поглядів графа на аграрне питання, пов'язаній з його активною державницькою діяльністю, об'єктивною еволюцією економічної моделі російської імперської. Без висвітлення цього аспекту багатогранної та суперечливої постаті С. Вітте складно буде осмислити принципові та концептуальні засади аграрних ініціатив віттевського кабінету. Ми переконані, що краще за все трансформацію аграрних пріоритетів Сергія Юлійовича продемонструвати на прикладі аналізу змісту двох записок графа 1893 та 1904 рр. За змістом обидві вони стосувалися одного і того ж – аграрної проблеми.

Наприкінці 1880-х – на початку 1890-х рр. С. Вітте позиціонує себе як слов'янофіл. Відповідно, на общину він також дивиться зі слов'янофільських позицій [40, с. 22]. „Община, – писав Сергій Юлійович, – особливість російського народу, зазіхати на неї – зазіхати на своєрідний російський дух”. Він не заперечував тих законодавчих актів олександрівської доби, що

спрямовувалися на правове закріплення доктрини державного протекціонізму стосовно до селянства, а відповідно і захисту общини як уособлення правічних, патріархальних основ буття російського селянина. Щодо цього періоду, у своїх спогадах майбутній Прем'єр-міністр чесно зізнавався, що община поширена скрізь, хоча і є примітивною формою землеволодіння. Водночас він визнавав, що община зручніша за окремого селянина-господаря, оскільки „легше пасти стадо, ніж окремо кожного його члена” [45, с. 504-505].

У 1893 р. у Державній Раді обговорювався законопроект стосовно невідчужуваності селянських надільних угідь, заборони виходу селянинові з общини без згоди її членів, незважаючи на дострокову виплату викупних платежів. Гострі дебати викликала та частина законопроекту, в якій ішлося про обмеження відчуження надільних угідь. По суті мова велася про те, чи існуватиме селянська індивідуальна власність на викуплену селянами землю. У зв'язку з цим обговорювалося питання про доцільність / недоцільність призупинення дії статті 165 „Положення про викуп”, яка регламентувала юридичне оформлення інституту селянської індивідуальної власності на землю.

У членів Державної Ради не виникало сумнівів щодо того, щоб залишити без змін першу частину статті 165. Нею передбачалося виокремлення селянинові ділянки до сплати ним викупних платежів за згодою общини. Плюралізм думок стосувався другої частини статті 165. Нею визначалося, що община зобов'язана виокремити селянинові, після того, як він повністю розрахувався по викупним платежам, общинну землю в одному місці.

Тогочасний Міністр внутрішніх справ І. Дурново наполягав на тому, щоб створити такі умови дострокової сплати селянами викупних платежів, які б унеможливили їх, і у такий спосіб звести нанівець дію другої частини статті 165. С. Вітте як Міністр фінансів підтримав свого колегу. Він запропонував, що при достроковій сплаті селянами викупних платежів вони

повинні внести всю суму відразу без урахування вже сплаченого ними [275, арк. 224, 227]. Розрахунок Міністра фінансів був простий, але водночас ефективний. Автоматичне збільшення суми викупних платежів серйозно зменшувало кількість дострокових виплат. Не кожна селянська родина могла витримати таке навантаження і на без того кволий сімейний бюджет. Фактично ініціативи І. Дурново та С. Вітте позбавляли селян права на дострокову сплату викупних платежів.

Навряд чи такі думки обох міністрів можна назвати конструктивними. Швидше вони відображали їхні внутрішні світоглядні переконання стосовно селянства, общини. Не зустріли вони підтримки і з-поміж членів Державної Ради, яких складно назвати лібералами. Позиція Міністра внутрішніх справ та Міністра фінансів у зазначеному вище питанні – віддзеркалення загальнодержавного протекціоністського підходу до сільського господарства, селянського землекористування та землеволодіння, до общини, спрямованого на збереження окремішності селянської верстви від інших верств тогочасного російського імперського соціуму.

Маючи хоча і незначний, але досвід позалаштункової боротьби, розуміючи, що його погляди не будуть підтримані членами Державної Ради, С. Вітте заздалегідь, до голосування питання про другу частину статті 165 у Державній Раді, розсилає 16 листопада 1893 р. її членам записку. У ній він викладає власну позицію стосовно другої частини статті 165 та аграрної проблеми загалом. Згодом у своїх мемуарах він визнавав, що написана ним записка – своєрідна відповідь І. Воронцову-Дашкову та М. Бунге, які негативно висловлювалися про общинне землеволодіння [41, с. 522-523]. Насправді, і ми погоджуємося у цьому з О. Колонтаєвою, записка спрямовувалася загалом проти всіх опонентів общини [159, с. 101]. Будучи вірнопідданим Олександра III, особисто симпатизуючи цареві, на нашу думку, С. Вітте публічно у цьому освідчився. Він вважав, що критика общини – критика імператора, який утілював своєю постаттю сутність державної політики протекціонізму щодо селян.

На переконання Міністра фінансів, селянин за своєю природою консерватор, а тому – надійна опора монархії. Уряд, який стоїть на сторожі імперії, повинен всіляко дбати про селян, насамперед про їхнє землезабезпечення. Належна забезпеченість селян землею – гарантія існування імперії. Він пропонував, не обмежуючи економічної свободи селян, оберігати їхню землезабезпеченість [275, арк. 677]. У такий спосіб спостерігаємо своєрідну суперечність позиції С. Вітте. Адже він не говорив про те, що таке економічна свобода селян, яким чином вона співвідноситься зі свободою вільно розпоряджатися землею. На наш погляд, частиною економічної свободи і є право вільно розпоряджатися землею, яку обробляє селянин, право її купівлі-продажу, застави тощо. Тому прикріплення селян до землі через общину, домінанта община – це і є часткове обмеження економічної свободи селян.

Натомість високопосадовець мислить по-іншому. Для нього заборона купівлі-продажу землі – засіб, за який селяни повинні дякувати уряду, оскільки таким чином земля зберігається в їхніх руках. Право індивідуальної власності – зло для селян, оскільки воно зумовлює їхнє обезземелення, активізує ухоронництво на промисли, додаткові заробітки, які С. Вітте називав „бродяжництвом”. Окрім цього індивідуальна власність – каталізатор політизації антидержавницьких настроїв селянства. „Підпали, крадіжки, грабїж, убивства та інше, про що страшно уявити, – ось чим будуть займатися ці індивідуальні власники, які мають бути основою права” [275, арк. 668]. Зауважимо, що передбачення Сергія Юлійовича справилися вповні у частині радикалізації політичної свідомості селян, свідченням чого у 1902 р. став початок Великої селянської революції. Однак у частині причин цих подій він помилявся. Зумовлювалися вони саме відсутністю на селі чисельного прошарку економічно заможних селян власників.

Згідно зі слов'янофільською доктриною, Міністр фінансів був переконаний, що община – гарант селянського землеволодіння, недоторканості надільного фонду. Відповідно, общинне землеволодіння –

гарант селянського добробуту та статків. У такому разі, – підсумовував майбутній Прем'єр-міністр, – общинне землеволодіння повинне бути надійно забезпечене від будь-яких негараздів, насамперед другої частини статті 165 [275, арк. 668, 673].

Розвиваючи на наступних сторінках записки слов'янофільські принципи, С. Вітте обстоював економічні та політичні переваги общинного землеволодіння перед індивідуальним селянським. У цьому він апелював до моральних та історичних особливостей общини, які ґрунтуються на специфіці, відмінності селянського буття від поміщицького, міського тощо. „Сільська община – яскраве, живе, типове вираження масових здібностей, масової творчості у середовищі внутрішніх, побутових відносин селянського життя... Община вимагає бережливого ставлення до себе, – у ній є щось побутове, стихійне і ніякими штучними теоріями не можна спростувати того, що з усією очевидністю виявляється з кожної сторінки російської історії, що нарешті відчувається всенародно ... община потрібна Росії?”. Ліквідація общини загрожує селянському обезземеленню з усіма негативними наслідками, зумовленими цим [275, арк. 674, 677].

Контент-аналіз наведеного вище уривку більшою мірою засвідчує літературні таланти С. Вітте, його здатність до філософського осмислення явищ суспільно-політичного та соціально-економічного характеру. Меншою – реальний стан аграрного сектора економіки Російської імперії наприкінці ХІХ ст. Навряд чи це дозволяє говорити про делітантність С. Вітте, як про це зауважували окремі сучасники тих подій та історики. Пояснення, напевне, потрібно шукати в іншому.

По-перше, у світоглядних орієнтирах та духовності С. Вітте. Вони формувалися під впливом незаперечного для Сергія Юлійовича авторитета – дядька – генерала, учасника підкорення Кавказу, воєнного публіциста Р. Фадєєва. Як відомо, Ростислав Андрійович, разом із своїми однодумцями, за протекції О.І. Барятинського та П.А. Шувалова, у середині 1860-х років виступив проти лібералізації імперії, розпочатої Олександром ІІ. Як

зауважують Б. Ананьїч та Р. Ганелїн, невідомо, чи брав участь С. Вітте у дискусіях 1870-х років. Однак залишилися дані пізнішого періоду, згідно з якими майбутній прем'єр-міністр поділяв думки свого дядька щодо політичного та економічного майбутнього Російської імперії. Зберіг він свою прихильність до слов'янофільства Р. Фадєєва і на початку 1890-х років, попри політичне забуття останнього. Підтвердженням цьому є листування С. Вітте з І. Аксаковим та О. Суворїним [7, с. 34-35].

По-друге. Перебуваючи на посаді Міністра фінансів, Сергій Юлійович соціально-економічний розвиток Російської імперії насамперед пов'язував із модернізацією фінансів країни та її індустріалізацією. У такий спосіб планував наздогнати промислово розвинуті США, Великобританію та інші країни. Саме тому аграрний сектор економіки посідав скромніше місце у віттевській стратегії модернізації, незважаючи на те, що 80% трудових ресурсів країни було зосереджено у сільському господарстві. Однак на той момент прибутковішими були промисловість та фінансово-банківська справа.

По-третє, так як С. Вітте, мислила більшість тогочасного російського імперського політичного істеблїшменту, частиною інтелектуального поля якого був і граф.

По-четверте, дискусії навколо общини перетворили її у самостійний об'єкт аналізу, значною мірою відірваний від реальності. Про неї стали говорити не стільки як про реально існуючу, а як про уявну, таку, якою вона мислилася тими, хто про неї висловлювався.

Якщо община – це земне благо для селян, а сам так її у 1890-х рр. трактував Міністр фінансів, яке дозволяє їм забезпечити усі їхні матеріальні потреби, то нелогічним та і шкідливим є вихід з неї. Селянин, вийшовши з общини, віч-на-віч опиниться з непривітною реальністю, яку він складно, а іноді й геть не розумів, оскільки вона виходила за межі його селянського мікрокосмосу, світоглядних орієнтирів. Община – своєрідний соціокультурний фільтр, адаптер для селянства у спілкуванні з іншою реальністю. Дозволити селянам виходити з общини без згоди „миру” шляхом

дострокової сплати викупних платежів – „пускати землю на вітер, а землевласників перетворювати на людський пил”, – доводив С. Вітте [275, арк. 673].

Наприкінці XIX ст. з-поміж мислячої частини російського імперського соціуму відчутними ставали тенденції вбачати в общині елементи соціалізму, соціалістичності. Зумовлювалося це насамперед проникненням ідей соціалізму в інтелектуальне середовище держави Романових, їхньою новизною та певною незрозумілістю. Водночас прихильники непохитності імперії, правлячої династії стали обережно закидати, що община може трансформуватися із союзника, опори монархії, в її опонента саме через елементи соціалізму, властиві общинному способу життя. С. Вітте виступив категорично проти подібних міркувань, які, як він доводив, безпідставні, нічим не виправдані та не підкріплені. Община, – підсумовував Міністр фінансів, – гарант економічної та політичної стабільності й розвитку Російської імперії [275, арк. 707].

У 1890-х рр. з-поміж представників російського імперського політикуму лунали думки, хоча й поодинокі, щодо того, що община – головна причина відсталості сільського господарства країни. Автор записки спростовував такі судження. Він зауважував, по-перше, що загальний стан та перспективи розвитку аграрного сектора економіки країни визначаються не формою землеволодіння / землекористування, а загальними економічними обставинами. По-друге, оперуючи статистичними даними, Міністр фінансів просував концепцію про те, що община не заважає поширенню добрив; черезсмузжя суттєво не позначається на застосуванні передових технологій; примусовий сівообіг однаково поширений і у подвірному, і в общинному землеволодінні / землекористуванні.

Водночас, гіперболізуючи роль та значення общини в соціально-економічному та суспільно-політичному житті Російської імперії, селянства, С. Вітте визнавав, що в окремих, малочисельних випадках вона скоує ініціативу економічно активних селян. Однак це швидше виняток, ніж

правило. Тому це не дає достатньо підстав нищити общинне землеволодіння / землекористування [275, арк. 707-708, 710].

Підсумовуючи вищевикладене, констатуємо, що у 1890-х рр. С. Вітте позиціонував себе прихильником слов'янофільства, державної політики протекціонізму над селянами, був під ідейним впливом особистості Р. Фадєєва, Олександра III. Перебуваючи у загальноінтелектуальному полі тогочасного російського імперського політикуму, він відстоював погляд на общину як на міцний фундамент соціально-економічного та суспільно-політичного поступу Російської імперії. Станову окремішність селянства вважав природним явищем, як і общину – природною, історично зумовленою формою буття російського селянства. Зазіхання на ліквідацію общини розцінював як замах на державну модель Російської імперії.

Упродовж 1890-х років віттевська програма соціально-економічних дій стала давати реальні позитивні результати. С. Вітте фактично вдалося поєднати непокінчене, як про це справедливо зауважують Б. Ананьїч та Р. Ганелін [7, с. 39]. Результатом цього стала життєдіяльність феодальної за своєю сутністю влади за умов індустріалізації, можливість успішно розвивати економіку, не змінюючи надбудови. Водночас, нова економічна модель Російської імперії, яку активно розбудовував Міністр фінансів, не могла бути бездоганною. Ми погоджуємося з міркуваннями О.Б. Шляхова у тому, що нерозвиненість внутрішнього ринку імперії, низький рівень життя більшості населення, його низькі споживчі можливості стримували накопичення фінансів. Навіть наприкінці XIX ст. процес початкового нагромадження прибутків не був завершеним, він тривав і надалі паралельно з накопиченням, яке відбувалося вже суто на капіталістичній основі [394, с. 163].

На відміну від попередньої, замкненої або напівзамкненої, віттевська економічна модель була відкритою, а тому більше залежною від загальносвітових кризових тенденцій економічного поступу. Беручи до уваги сукупність різноманітних факторів, нова економічна модель, розбудовувана

С. Вітте, була вразливою і внутрішньо. Вона базувалася на надмірному державному протекціонізмі. Зокрема, індустріалізація носила форсований характер, однак, не була збалансованою. Надмірний протекціонізм промисловості зумовлював нерівномірність розвитку як окремих регіонів, так і галузей. До того ж не було і достатнього досвіду ведення ринкової економіки. Під впливом зовнішніх та внутрішніх обставин наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. віттевська економічна система почала зазнавати деформації. Зокрема, пригальмувалися надшвидкі темпи розвитку промисловості, зменшилися об'єми закордонних інвестицій, порушилася бюджетна рівновага.

Разом із тим, на наше переконання, справжньою „ахіллесовою п'ятою” віттевської економічної моделі стала диспропорція між темпами поступу аграрного сектора економіки та промисловості. Правильність наших міркувань підтверджують селянські виступи 1902, 1904 рр. в Європейській частині Російської імперії: на Харківщині, Полтавщині, Чернігівщині (повстання у селі Володькова Дівиця [387]). Вони засвідчили відсутність на селі чисельно переважаючої середньо заможної та заможної селянської верстви, належного селянського правозабезпечення. Домінувала община і общинне землеволодіння / землекористування. Відповідно мала місце масова селянська зневага до інституту приватної власності загалом і на землю зокрема.

Потрібно віддати належне „фінансовому генію останніх Романових” у тому, що він був самокритичною, тверезо мислячою особистістю. С. Вітте не міг не бачити тих деформацій, що мали місце у його економічній системі. Підтвердження таких наших думок можна віднайти у його мемуарах. Там він писав про таке: „Коли мене призначили міністром фінансів, на селянському питанні я знався поверхово... У перші роки я не мав визначеності щодо нього, певною мірою тяжіючи до общини, оскільки симпатизував слов'янофілам... Однак ставши механіком складної машини, що називається фінанси Російської імперії, потрібно було бути дурнем, щоб не зрозуміти, що

машина без палива не поїде... Це паливо – економічний стан Росії, а оскільки основна частина населення – селянство, то потрібно вникнути у цю сферу” [41, с. 498-499]. Навряд чи Сергій Юлійович лукавив перед самим собою. Швидше він пояснив причину еволюції власних поглядів на аграрне питання, що відбулася у нього на початку ХХ ст.

Не останню роль у трансформації світоглядних засад С. Вітте із аграрного питання відіграв М. Бунге. Незважаючи на протистояння, що мало місце між С. Вітте та М. Бунге наприкінці 1880-х років, Миколі Християновичу вдалося довести Сергію Юлійовичу хибність ідеалізації общини. У своїх мемуарах граф зізнавався, що М. Бунге „відкрив йому очі” на те, що община – основне гальмо економічного розвитку селянства. Породжена середньовіччям вона не здатна була до трансформацій, до удосконалення [41, с. 498].

Від 1897 р. спостерігаємо нове розуміння С. Вітте сутності аграрного питання та шляхів його вирішення у Російській імперії. Того ж року у записці щодо бюджету країни Міністр фінансів, аналізуючи стан розвитку сільського господарства, рівень добробуту селян, звернув увагу на „особливу групу заможних селян”. Цю категорію він назвав силою, що здатна подолати „несприятливі умови сільського життя”. Він був переконаний у тому, що „особлива груп заможних селян” і надалі буде розвиватися на засадах капіталізму. Альтернативи такому варіанту подолання селянських злиднів граф не бачив. Щодо цього у записці зазначалося: „... іншого шляху поширення добробуту, окрім того, що має місце за капіталістичного розвитку, економічне життя ніде не запропонувало, отже, йому не потрібно перешкоджати”. Необхідною умовою капіталістичного покращення добробуту селян С. Вітте вважав надання селянам права виходити із общини [77, арк. 5-7].

У 1898 р. від теоретичного переосмислення общини Міністр фінансів переходить до конкретних кроків із реалізації своїх нових поглядів. Саме тоді Комітет міністрів черговий раз розглядав стан справ у сільському

господарстві. Граф запропонував відмовитися високопосадовцям від зашкарублого розуміння селян і общини, переглянути зміст та вектор спрямованості аграрного курсу, привести його у відповідність до тих тенденцій, що мали місце у промисловості, фінансах, банківській справі. Такі ініціативи Міністра фінансів видалися революційними для консервативно мислячих стовпів російського самодержавства – К. Победоносцева, П. Дурново, В. Плеве. Їхніми зусиллями пропозиції С. Вітте були зведені нанівець. Однак у 1899 р. Сергію Юлійовичу вдалося пролобіювати закони про скасування кругової поруки, у розробці яких він брав безпосередню участь.

У такий спосіб констатуємо, що під впливом загальноекономічних тенденцій світового та імперського розвитку, зважаючи на особистісні характеристики, вплив оточення, суспільно-політичну активність селянства тощо наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років у поглядах С. Вітте на аграрне питання відбуваються якісні зміни. Їхнє структурне оформлення набуло об'єктивованого вираження у 1904 р. Зокрема, 5 грудня 1904 р., за тиждень до указу імператора від 12 грудня 1904 р., в якому йшлося про роль Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості як державного центру з принципового перегляду принципів аграрного законодавства, за місяць до початку революції 1905 р., у 49 номері „Вестника финансов, промышленности и торговли” було надруковано „Записку по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте”. Як і записка 1893 р., записка 1904 р. носила полемічний характер. Об'єктом для полеміки став проект аграрної реформи, розроблений Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ.

Добре знаючи Миколу II, граф, як він це робив не один раз, звертався до досвіду проведення аграрної реформи 1861 р. У такий спосіб він власній позиції надавав додаткової аргументованості, сили, оскільки апелював до авторитету Олександра II. Фактично обґрунтуванню надавалося

неспростовного значення. Зворотнє означало б поставити під сумнів правильність дій царя – реформатора. Наважитися на таке ніхто не посмів би. Тому за основу нової державної аграрної реформи голова Особливої наради обрав принципи аграрної реформи 19 лютого 1861 р.

Завдання С. Вітте полягало у тому, щоб переконати імператора у тому, що матеріали, зібрані та опрацьовані місцевими комітетами, відповідають принципам засадам майбутньої аграрної реформи, корелюються з магістральним напрямом Великої реформи 1861 р. У такий спосіб він отримав плацдарм для критики попереднього аграрного курсу та В. Плеве, під керівництвом якого завершилося напрацювання аграрного законопроекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ. Отже, граф досягав своєї мети: критикував опонентів, посилював в очах імператора позиції Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, проштовхуючи її напрацювання з аграрної проблеми.

Загалом, зіставляючи дві записки С. Вітте (1893 і 1904 рр.), спостерігаємо значно ширшу тематичність другої, порівняно з першою. Якщо у 1893 р. автор ставив перед собою мету обґрунтувати непорушність общини, зосередившись на різних аспектах цього явища, то у 1904 р. йшлося не лише про общину, а і про селянський становий лад, і про селянське управління та суд, і про економічні аспекти, і про общину.

Говорячи про те, що проєктована ним аграрна реформа носитиме визвольний характер, оскільки в її основі лежать наміри ліквідувати принципові правові відмінності селянського стану, граф наполягав на доречності усунення станової окремішності селян. Така станова окремішність, на думку, С. Вітте, на початку ХХ ст. не відповідала державницьким інтересам. Перші кроки у напрямі її нівеляції були зроблені тоді, коли він скасував кругову поруку та тілесне покарання для селян [44, с. 33, 48-50, 52].

Оперуючи матеріалами Редакційних комісій періоду Великої реформи, граф доводив, що селянський становий лад історично плинний, пов'язаний з

особливою роллю імперії у захисті звільнених селян від зазіхань на них з боку поміщиків. Тому селянський становий лад повинен постійно перебувати у стані еволюції, удосконалення, що врешті-решт призведе до нівеляції станової окремішності селянства стосовно до інших верств російського імперського соціуму. Збереження селянського станового ладу незмінним – неконструктивно. Це загрожуватиме існуванню монархії та правлячої династії. Його модернізацію, відповідно до суспільно-політичних викликів початку ХХ ст., потрібно розпочати з реформи селянського суду та управління. Загальнодержавною тенденцією має стати становлення загальностанового цивільного законодавства. За своїм змістом воно сприяло б консолідації різностанового російського імперського соціуму. Селянське звичаєве право С. Вітте проголошував джерелом беззаконня, красномовно говорячи про доцільність його заміни загальним цивільним правом [44, с. 10-11, 27-31, 51, 57, 77, 79].

Беручи за основу вище зазначений підхід, граф пропонував реорганізувати селянське управління та суд. Він наполягав на тому, щоб трансформація селянського управління відбувалася відповідно до побажань місцевих комітетів на загальностановій територіальній підставі. Згідно з планом, першою сходинкою селянського самоуправління мало бути сільське товариство. До його компетенції належали питання землекористування / землеволодіння за умов індивідуального та общинного землекористування / землеволодіння. Другу сходинку селянського самоуправління мала становити територіальна одиниця, що об'єднувала все постійне населення сільської місцевості. До її повноважень належали питання місцевого благоустрою, шкільна та санітарна справи, організація медичної допомоги на селі, боротьба з пожежами тощо. Певною мірою такий двосходинковий орган селянського самоуправління корелювався з діяльністю земств. Однак на відміну від земств він мав відігравати принципово іншу роль на селі – бути опорою сильної самодержавної імперії Романових.

Говорячи про загальностановий характер селянського самоуправління, С. Вітте мав на увазі, що до складу запроєктованої ним інституції, разом із селянами, увійдуть дворяни, духівництво. У такий спосіб, на нашу думку, автор записки прагнув досягти як мінімум триєдиної мети. По-перше, започаткувати продержавну культуризацію селянства. По-друге, налагодити соціальний діалог між різними верствами жителів села. По-третє, зважаючи на низький загальноосвітній рівень селянства, надати більшого усвідомлення справі налагодження сільського благоустрою. У записці йшлося: „На жаль, за сучасних умов культурний помісний клас штучно роз’єднаний з селянами; легальної спільної роботи на користь місцевих потреб ними не ведеться, за таких умов у це середовище проникають елементи, що мало цікавляться легальними цілями” [44, с. 65].

Схожі міркування були підґрунтям для віттевської реорганізації селянського волосного суду. Наприкінці XIX – на початку XX ст. ця інституція була вузькостанова, її кадрове забезпечення вимагало набагато кращого. До її юрисдикції належали лише селяни. Сутність радикальних змін стосувалася того, щоб, по-перше, трансформувати селянський волосний суд у загальностанову нижчу судову інстанцію. По-друге, підняти освітній ценз для її комплектації компетентними фахівцями.

Окрім того, зміни селянського станового ладу стосувалися й економічного та адміністративного сегментів. С. Вітте вважав за доцільне і правильне ліквідувати станові натуральні повинності селян. Насамперед скасуванню підлягали місцеві поліцейські та податкові повинності. Він також запропонував перетворити інститут земських начальників у суто адміністративний орган. Його нові функції мали стосуватися спрямовуючої та об’єднуючої роботи повітової поліції та земської варти, контролю за законністю діяльності дрібних земських організацій [44, с. 71].

Зауважимо, що висловлені вище міркування Сергія Юлійовича не були безпідставною вигадкою, фантазією кабінетного міністра. Вони мали під собою реальний ґрунт, це був результат копіткої аналітичної роботи міністра,

вдумливого спостереження за динамікою соціально-економічного та суспільно-політичного поступу держави. Наскільки така позиція була своєчасна легко переконатися, проаналізувавши зміст приговорів селянських сходів 1905 – 1906 рр. Між „Запискою...” С. Вітте і приговорами селян невелика різниця у часі – один рік. Наприклад, селяни тринадцяти сіл Серединської волості Волоколамського повіту Московської губернії на сході 4 грудня 1905 р. одним із пунктів рішення зборів ухвалили: „...4. Знищення становості і зрівняння усіх без винятку перед законом...” [244, с. 17]. Мешканці села Упертовки Богородицького повіту Тульської губернії на сході 29 жовтня 1905 р. постановили: „... 4. Знищити становість і станові привілеї. 5. Заснувати суд, однаковий для всіх...” [160, с. 20]. Жителі села Олексіївки Єфремовського повіту Тульської губернії 5 листопада 1905 р. прийняли рішення про те, щоб „... г) знищити стани; д) суд однаковий для всіх...” [161, с. 21]. Населення села Федотьєва Спаського повіту Рязанської губернії на сході висловилося за те, що „... 4. Розподіл населення на стани має бути скасований, потрібно запровадити стан – „російські громадяни”, урівняти всіх у правах...” [243, с. 40]. Отже, позиція С. Вітте адекватно відображала настрої селянства. Ми переконані, що її урахування російським політичним істеблїшментом, насамперед правлячою династією, у грудні 1904 р. могло б кардинально змінити перебіг російської імперської історії початку ХХ ст.

Окремої уваги заслуговують думки С. Вітте щодо інституту земських начальників. За глибиною розуміння сутності цього соціального та правового явища, а також селянського буття вони не втратили актуальності й у наш час. Насамперед вони умотивовувалися інформацією, що надходила з місць. Наприклад, член Воронежського повітового комітету А.І. Цибульський зауважував, що законом про земських начальників держава встановлювала адміністративний контроль над особистістю та майном селянина. Така опіка є надмірною. Вона не стимулює, а пригальмовує розвиток сільського господарства [219, с. 51]. Схожу до віттевської оцінку земським начальникам спостерігаємо у сучасній історіографії. Зокрема, О.П. Реєнт правильно

акцентує увагу на тому, що земські начальники насамперед дбали про свої власні інтереси та інтереси поміщиків. У такий спосіб уряд, звільнивши селян від опіки поміщиків, встановив над ними чиновницьку опіку [312, с. 373]. А.М. Анфімов стосовно них писав: „Найбільш реакційним заходом було запровадження законом від 12 липня 1889 р. інституту земських начальників, які призначалися із місцевих дворян, котрі стали повновладними розпорядниками життя села... Влада земських начальників, які, по суті, стали диктаторами на своїх дільницях, була важким тягарем для села...” [9, с. 199]. Як слушно підкреслив П. Єрін, „ставлення селян до земського начальника було специфічним. До його дільниці належало від 3 до 5 волостей, тому з усіх питань до земського начальника потрібно було звертатися у місті. Однак застати його на „робочому місці” було надзвичайно складно. Селяни ставилися до начальника з обережністю, бачачи у ньому „вчорашнього поміщика”. Самі начальники вбачали у селянах не вільних людей, а ледарів та негідників, які заслуговували на суворе до них ставлення” [112, с. 102]. Таким чином, доцільність трансформації інституту земського начальника, слушність віттевських міркувань щодо цього є цілком обґрунтованими.

Основний зміст віттевської записки стосувався перспектив общини, общинного землеволодіння / землекористування у Російській імперії. Сміслова заданість цієї частини аналізованого документу визначалася метою, яку поставив автор: знищити традиційне преклоніння перед общиною. Власну концепцію майбутнього общини він вибудував у такий спосіб. Спочатку він виокремив складові, на яких ґрунтувалися теоретичні уявлення про общину у середовищі російського імперського політичного істеблїшменту. Потім розкритикував поодиночі кожний із постулатів міфу про общину, а надалі отримані результати узагальнив.

На його думку, трьома китами гіперболізації суспільно-політичної та соціально-економічної ролі общини в Російській імперії були такі міфологеми:

1. община – гарант непролетаризації селянства;
2. община – гарант політичної стабільності імперії;
3. община – гарант збереження селянського землезабезпечення.

Проти першого положення С. Вітте опонував тим, що община, як засвідчують дані, що надійшли від більшості місцевих комітетів, сприяє масовій пролетаризації селянства. Багатодітність селянських родин – одна із причин дрібнення селянських господарств, відповідно появи селянського малоземелля. Община не стояла на перешкоді цього процесу. Тай і не могла вона цього зробити, оскільки її земельний фонд також не поповнювався, або розширювався вкрай повільними темпами, що катастрофічно відставали від темпів народжуваності на селі. Не сприяла община і покращенню способів землеобробітку. На заваді цьому стояли систематичні общинні землепереділи. Це зумовлювало низьку врожайність, загалом низьку продуктивність селянської праці [44, с. 81-83]. Складно відмовити С. Вітте у правильності об'єктивного розуміння ситуації. Адже справді у сукупності всі ці явища негативно впливали на грошове наповнення бюджетів селянських родин, спонукало селян до пошуку додаткових джерел заробітку, врешті-решт це сприяло пролетаризації села.

Вищенаведене дозволило графу зробити правильний висновок про те, що община – безперспективне соціально-економічне явище у контексті адекватного реагування Російської імперії на економічні виклики, перед якими стояла країна на початку ХХ ст.

Опонуючи другій тезі прихильників общини та общинного землеволодіння / землекористування, автор записки писав про те, що община – джерело соціалістичності селянства. Він застосував прийом перенесення та інтерпретації. Зокрема, свої контраргументи він формулював на підставі перенесення народницького розуміння політичної перспективи общини з її інтерпретацією на власний манер. Прихильникам общини він вказував на безпосередню схожість народницького соціалізму з общинним землеволодінням. В останньому він убачав паростки суспільної власності на

засоби виробництва. На посилення доказовості власних суджень С. Вітте вдався до цитування думок професора Б. Чичеріна про те, що „зрівняльні порядки розхитують поняття про непохитність та недоторканість прав власності, представляючи собою благодатний ґрунт для поширення соціалістичних понять” [44, с. 84-86].

Отже, голова Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості дотримувався думки, що община, общинне землеволодіння / землекористування – джерела соціалізації селян. Відтак община не може бути гарантом політичної стабільності імперії. Так само як і соціалістично налаштовані селяни не можуть бути запорукою для правління Романових. Тому навряд чи доцільно продовжувати державну політику протекціонізму стосовно до общини, общинного землеволодіння / землекористування.

На переконання С. Вітте, не витримує критики й третя міфологема щодо того, що община забезпечує збереження землезабезпеченості селян, запобігає майновій диференціації селянства. Практика селянського життя настійно підказує необхідність пошуку та застосування альтернативних способів захисту селянського землеволодіння, – був переконаний граф. Охорону дрібної селянської власності він передбачав здійснювати такими шляхами:

- 1) заборонити відчужувати у селян землю за їхні борги;
- 2) законодавчо закріпити за селянськими землями статус невідчужуваних;
- 3) визначити максимальні розміри площ селянських земель, які можуть зосереджуватися в одному селянському господарстві;
- 4) організація пільгового кредитування селянських господарств, бажаючих розширити розміри площ власного землеволодіння / землекористування [44, с. 87].

Узагальнюючи, майбутній прем'єр констатував, що община – „серйозне гальмо культури”. За умов панування общинного ладу на селі виникають практично нездоланні перешкоди для розвитку таких рушіїв

матеріальної культури, як господарський розрахунок, підприємливість, економічна активність особистості. Натомість община стимулює розвиток у селянському середовищі апатію до господарювання, схильність до зловживання алкоголем, неповагу до чужих прав тощо. Отже, община не може виконувати на початку ХХ ст. покладених на неї обов'язків сталого розвитку імперії. У такому випадку штучна державна підтримка цієї інституції не виправдана. У записці граф занотував: „За сучасного стану справ община має риси публічно-правової організації, що нагадує військові поселення” [44, с. 87, 89].

Державний протекціонізм общині може бути усунений шляхом повернення селянам права виокремлювати свій наділ без згоди общини. Мова йшла не про механічне відновлення статті 165, а про перехід селян до відрубно-хутірського землеволодіння. Останнє С. Вітте трактував як форму селянської індивідуальної власності на землю. Він ратував відмовитися від запропонованих членами Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ обмежень щодо виходу селян із общини. З метою захисту економічних інтересів тих селян, що залишалися в общині, передбачалося надати право виходу з общини з виокремленням землі в одному місці $1/3 - 1/4$ селян від загальної чисельності членів общини. Ті селяни, що висловлювали бажання і відходили на відруби та хутори отримували, за віттевським проектом, від держави допомогу. Вони могли сподіватися на пільги під час сплати викупних платежів за землю [44, с. 89].

Водночас С. Вітте розумів, що повинна бути якась альтернатива. По-іншому державний механізм імперії існувати не зможе. У записці він викладає проект створення альтернативи общині на селі, розкриваючи сутність запланованої ним майбутньої аграрної реформи. На його переконання, інновації насамперед повинні стосуватися кардинальної трансформації правового статусу селянства, зокрема, зміни правової конструкції селянської поземельної власності. Йшлося про нівеляцію правової станової окремішності селянства шляхом запровадження інституту

індивідуальної селянської власності на землю. З цього приводу граф однозначно писав: „На мою думку, наявність права, що ґрунтується на особистісному началі, є неодмінною умовою, без якої немислимий розвиток економічних статків нашого селянства, оскільки поступальний розвиток матеріальної культури ґрунтується на особистій підприємливості, особистій працездатності, особистому вмінні та особистому розрахунку” [44, с. 93].

Вищенаведене дозволяє зрозуміти, чому С. Вітте сімейну власність, на основі якої базувалося общинне та подвірне землеволодіння, вважав рудиментом „примітивного економічного ладу”. „За сучасних умов натуральне господарство змінилося на грошове, надільна земля перестала бути єдиним джерелом існування нашого селянства, інтенсивно розвинулись промисли, уходництво, сфера неземлеробської праці, земельні „утиски” відчуються скрізь, жити за рахунок інтенсивного господарювання практично неможливо, потрібні затрати та покращена праця для посилення виробничих потужностей землі; рентабельність її стрімко зростає і селянський наділ – це вже цінне майно, а не тягло; загалом торчає собі шлях такий економічний лад, за якого особисте начало набуває першочергового значення”, – писав у записці голова Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів.

Продовжуючи міркування про полегшення селянам виходу з общини, граф значну частину змісту записки присвятив питанню умов виходу селян із общини. Відповідно до його позиції, реальною перешкодою у виході селян із общини була відсутність у них права особисто розпоряджатися наділом і законних підстав продати землю. У цьому зв'язку С. Вітте пропонував усунути ці перепони і надати селянам, які забажали вийти з общини, право розпоряджатися землею на загальноцивільних правових засадах. Малося на увазі закріплення за селянами-вихідцями їхніх наділів в індивідуальну власність з правом вільної купівлі-продажу таких угідь. Однак передбачалися й певні обмеження у цьому процесі, які мали за мету подбати про інтереси тих селян, що не бажали виходити з общини. Так, згідно з віттевським

проектом, мобілізації не підлягала надільна польова земля. Вона залишалася за общиною. Остання зобов'язувалася сплатити селянину-вихідцю з общини вартість його надільної ділянки або здати її в оренду однообщиннику до наступного общинного перерозподілу землі.

Отже, висловлені С. Вітте у „Записці” думки стосовно вирішення аграрного питання у Російській імперії, по-перше, засвідчили еволюцію поглядів її автора на перспективи соціально-економічного поступу села, трансформацію правового статусу селянства. По-друге, на нашу думку, у загальних рисах було сформульовано віттевську концепцію модернізації села, як відповідь на ті деформації, що спостерігалися у реалізованій ним економічній системі імперії. По-третє, міркування графа умотивовувалися не лише інформацією, поданою комітетами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Вони були підтвержені й селянськими виступами 1905 – 1907 рр.

Значною мірою погляди Сергія Юлійовича, викладені вище, корелювалися з думками й інших високопосадовців. Насамперед ідеться про П.Д. Святополк-Мирського. У листопаді 1904 р. він на ім'я імператора направив доповідь, наріжним каменем, лейтмотивом якої стали думки стосовно вирішення аграрного питання у Російській імперії, ролі селянства у політичній системі країни. Аграрне питання Міністр внутрішніх справ вважав головним напрямом внутрішньої політики у державі. Він небезпідставно звертав увагу Миколи II на те, що, зважаючи на низький рівень селянських статків, правового статусу селянства, воно представляє собою реальну загрозу для династії. Найбільше міністра непокоїв правовий статус селянства, який, на його переконання, представляв собою „найслабшу і найнебезпечнішу сторону селянського життя”. Девіантну поведінку селян, зокрема під час селянських антиурядових виступів 1902 р., високопосадовець безпосередньо пов'язував із селянською психологією та свідомістю. Він зазначав, що „одна із головних причин масових порушень... полягає у

відсутності у селян звички чітко розрізняти своє і чуже; така звичка може виникнути лише на ґрунті точно окреслених відносин до майна” [79, арк. 35].

Суттєвими недоліками тогочасного правового статусу селян П. Святополк-Мирський вважав незрозумілість і заплутаність майнових прав у середині сім’ї за общинного землеволодіння землею, які у свідомості селян стверджують доцільність та необхідність постійних переділів і не закріплюють у їхньому розумінні поняття „індивідуальна власність”; невизначеність начал, якими керується волосний суд, що зумовлює відсутність у селян „чіткого усвідомлення про індивідуальну власність і своїх та чужих цивільних прав” [79, арк. 35].

Міністр у своїй доповіді виявив і неабиякі аналітичні здібності, знання селянської масової свідомості. Він зазначав: „Єдине, про що точно знає селянин, так це те, що батьки і діди обробляли колись землю, що тепер належить сусідньому поміщику. Легко здогадатися про що думає селянин, особливо той, що звик до земельних переділів” [79, арк. 30 - 30 зв.]. Змінити таку колективну селянську свідомість можливо лише за умови модернізації общинного землеволодіння / землекористування, запровадження на селі інституту індивідуальної селянської власності. Трансформація базису зумовлювала адекватні зміни у надбудові. Останні, на думку Міністра внутрішніх справ, мали відбуватися еволюційно: „... поступове та обережне зближення селян у майнових та цивільних порядках з іншими класами населення” [79, арк. 30 - 30 зв.].

Отже, у 1904 р. погляди очільників двох найвпливовіших міністерств – фінансів та внутрішніх справ – звучали в унісон. У них не було сумнівів щодо доцільності та правильності запровадження кардинальних змін у соціально-економічне життя та правовий статус селянства. Будучи державниками, обидва прекрасно розуміли, що без підтримки 80% населення Російська імперія існувати не зможе.

Зміст „Записки” викликав неоднозначні оцінки як сучасників, так і наступних поколінь істориків. Ліберальна преса у її змісті побачила спробу

правлячих кіл імперії зміцнити самодержавство шляхом залучення на його бік селянства. У цьому ліберали бачили серйозний „мінус” віттевської програми модернізації села. Вони вважали, що у такий спосіб селянство не буде брати активну участь у визвольній боротьбі [225]. Соціал-демократи її трактували як запізнілу спробу соціального компромісу. Зважаючи на несвоєчасність, ідеї, викладені у „Записці” не мають практичного значення, – підсумовували вони [135]. Натомість преса правового спрямування („Громадянин”, „Новое время”) по-іншому відгукнулася на зміст „Записки”. Дописувачі „Громадянина”, аналізуючи віттевську записку, звертали увагу аудиторії на те, що відтепер аграрне питання отримало новий підхід, „потрапивши до рук нового майстра і якісно нову законодавчу лабораторію” [67]. Автори статей „Нового времени” були менш пафосними, але так само компліментарно налаштовані стосовно „Записки”. Вони підкреслювали, що віттевською запискою урядові кола порушують питання принципів селянської реформи [218].

Радянські історики поцінювали проект аграрної модернізації Російської імперії, запропонований С. Вітте у „Записці”, як реакційну утопію. Вважалося, що програма відображала інтереси широких кіл поміщицького дворянства, ставшого на прусський шлях розвитку, пошуки нового дворянсько-буржуазного аграрного курсу на противагу збанкрутілого дворянсько-кріпосницького [343, с. 228]. Увага акцентувалася на тому, що віттевський план перебудови аграрного курсу був позначений рисами, властивими програмам ліберальних реформаторів із правлячого табору: дворянська класова спрямованість, половинчатість, характерна для всіх кріпосницьких форм, тощо [342, с. 170-171]. Така її інтерпретація, по-перше, корелювалася з марксистсько-ленінською парадигмою тлумачення історичних явищ і процесів. По-друге, вона повністю відповідала тезі В. Леніна про те, що „доки кріпосники при владі, ніякі реформи – особливо аграрні реформи – неможливі інакше, ніж як кріпосницькі”.

У сучасній аграрній історіографії, зокрема російській, усталеною, представленою у більшості досліджень, є незаангажована політичною кон'юнктурою оцінка як постаті С. Вітте, так і економічних програм, розроблених і реалізованих ним у Російській імперії. Наприклад, В. Дягілев зауважив, що погляди „С.Ю. Вітте сприяли пом'якшенню станової нерівності селянства”. До кінця свого життя, – пише історик, – він залишався ліберальним теоретиком, послідовним прихильником правової демократії [104, с. 55, 58]. На думку, М. Родікова, „зміст аграрного питання у Росії С.Ю. Вітте вбачав не у деталях ... Зміст його у набагато ширшому, цивілізаційному підході: надати селянинові можливість працювати, позбавити його опікунських кайданів, підпорядкувати загальним нормам закону, надати реальні громадянські права, зробити повним і особистим власником результатів своєї праці ...” [319, с. 83]. Позиція С. Вітте у вирішенні аграрного питання була принципово відмінною від проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, – констатує А. Федорова. Вітте пропонував вивільнити селян з-під опіки общини, зрівняти їх у правах із іншими станами, надавши право вільного переходу від общинного до індивідуального землеволодіння / землекористування, – розмірковує дослідниця. Проект С. Вітте не був схвалений урядом. Потрібна була революція 1905 р., щоб розпочалися аграрні перетворення, – підсумовує історик [373, с. 252-253].

На наше переконання, програма аграрної модернізації Російської імперії, представлена С. Вітте у „Записці” 1904 р., відображала насамперед світоглядні імперативи автора щодо майбутнього Росії. С. Вітте був державником, прихильником так званої „юридичної школи”. Ми цілком погоджуємося з міркуваннями наших попередників, які писали про те, що „переконаність у всемогутності держави, її політики пронизувало всю систему його соціально-економічних уявлень. Звідси типова для всіх його планів риса – погляд на селянську реформу як на безпосереднє ототожнення юридичних форм із економічним змістом” [342, с. 171]. Саме державність –

стрижень, навколо якого еволюціонували погляди С. Вітте, саме державність – об'єкт його економічних, соціальних, політичних та правових зусиль і починань. Якщо у 1880-х – 1890-х роках він позиціонував себе прихильником общини, то лише тому, що у ній він убачав міцність російської державності. Наприкінці 1890-х – на початку 1900-х років інтереси держави спонукали його, поряд із іншими мотивами, переглянути роль і значення общинного села у міцності російської державності, віддавши перевагу капіталізації села під контролем держави заради зміцнення держави.

Ми впевнені у тому, що віттевський план був реальним для виконання, беручи до уваги загальний процес капіталізації, що розгорнувся в Російській імперії у 1880-х – 1890-х роках. Він мав на меті гармонізувати соціально-економічну модель країни, позбавити її деформацій. Він також стосувався і модернізації суспільно-політичного складника, оскільки передбачав нівеляцію селянської становості, перетворення селян у повноправного суб'єкта правових відносин. Зміст „Записки” засвідчує і намагання її автора якщо не усунути, то, принаймні, пом'якшити і соціальну напругу у державі шляхом налагодження економічними механізмами соціального діалогу як у середині селянського стану, так і між селянством та поміщиками. Адже і перші, і другі – основа російської державності. Ставлення ж поміщиків до селян, а відповідно і селян до поміщиків, як засвідчують наукові розвідки сучасних українських істориків-аграрників [356], були різноманітними і неоднозначними [202]. Конфронтація між ними невігідна насамперед державі та й їм самим.

Несприйняття віттевської програми аграрної модернізації країни правлячою елітою та опозицією – закономірний, як на нас, результат ставлення до продуктів інтелектуальної творчої діяльності, які за своїм змістовим наповненням значно випереджають час, у який вони створені, виходять за межі інтелектуального поля епохи.

5.2 Програма аграрної реформи уряду С. Вітте

Вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст. зумовлювалося як суспільно-політичними, так і соціально-економічними факторами. З-поміж перших, безумовно, найголовнішим була суспільно-політична активність селянства. Збройна боротьба селян безапеляційно засвідчила гостроту аграрної проблеми у країні, потребу нагального її вирішення. Насправді ситуація розгорталася у такий спосіб, що на карту було поставлено не лише долю правлячої династії, імперії, а й існування російської державності як такої. З-поміж других непересічне значення мало усунення диспропорцій у капіталізації індустрії, фінансово-банківської справи та сільського господарства. Гармонізація у розвитку цих та інших складників соціально-економічної моделі Російської імперії була неможливою без реорганізації аграрного сектору економіки країни. Адже, як засвідчував досвід тогочасних промислово розвинутих країн світу, для модернізації промисловості потрібні колосальні капіталовкладення. Їх джерелом є насамперед сільське господарство. Фактично йшлося про економічний потенціал держави, про те, чи зможе вона втриматися на тогочасній геополітичній арені як потужний гравець. Досягти цієї геополітичної мети було можливо, на наше переконання, за умови вирішення аграрного питання. Тоді б стабілізувалася внутрішня суспільно-політична ситуація, відбулося б продовження промислового та фінансово-банківського розвитку, що створило б надійне підґрунтя для розв'язання геополітичних завдань.

Отже, для Російської імперії на початку ХХ ст. аграрна проблема набула суспільно-політичного, соціально-економічного та геополітичного значення. Будучи людиною далекоглядною, мислячою, С. Вітте не міг не розуміти важливості усунення аграрної проблеми для суспільно-політичного, соціально-економічного життя Російської імперії, її геополітичних стратегічних інтересів. Майбуття російської державності він однозначно

пов'язував із вирішенням аграрного питання: „... питання облаштування побуту селян є, безсумнівно, найбільш життєво необхідним”. Граф був цілковито свідомий того, що „Росія є державою „мужицькою”, оскільки вся сіль російської землі, все майбутнє російської землі, вся історія, теперішня і майбутня, Росії пов'язана головним чином з інтересами, побутом і культурою селянства. І якщо, незважаючи на той жахливий час, котрий ми зараз переживаємо, я все-таки переконаний у тому, що Росія має велике майбуття, що Росія з усіх цих нещасть, що вона переживає і, на жаль, буде переживати, вийде переродженою і великою, то я переконаний у тому, що саме тому, що я вірю у російське селянство, вірю у його світове значення у долях нашої планети” [45, с. 601, 535].

У жовтні 1905 р. С. Вітте стає Прем'єр-міністром Російської імперії. У записці на ім'я Миколи II від 9 жовтня 1905 р. він окреслює програму діяльності очолюваного ним кабінету. Будучи державником, граф викладає сутність заходів, які необхідно провести задля збереження російської державності за умов суспільно-політичних потрясінь, що переживала імперія у 1905 р. З-поміж основних він виокремлює вирішення селянського, робітничого і національного питань. Зважаючи на тему нашої роботи, вважаємо за доцільне предметно зупинитися на аграрній складовій віттевської програми реформ.

У записці прем'єр чітко визначає ті соціальні страти російського імперського соціуму, на які може опертися влада у бурхливий період революції. На його переконання, в умовах кризи „монархія повинна шукати опору у зрілих та врівноважених верствах суспільства”. Для цього потрібно якомога швидше усунути земельний голод в окремих губерніях [121, с. 55-56]. Отже, ліквідація земельного дефіциту, у розумінні С. Вітте, зможе стабілізувати суспільно-політичну ситуацію в країні, якщо не повністю припинити соціальну конфронтацію на селі, то, принаймні, суттєво її пом'якшити. На виконання цього завдання у записці пропонувалося розширити і активізувати діяльність Селянського банку з купівлі-продажу

поміщицьких земель. Однак цим С. Вітте не обмежився. Він виступив за те, щоб дозволити виставити на продаж Селянському банку частину казенних та надільних земель. Йшлося у ній і про те, щоб здійснити за плату часткове відчуження поміщицьких земель. Відчуженню підлягали насамперед ті поміщицькі землі, що здавалися поміщиками в оренду. Тобто, так званий надлишок. Тому продаж цієї категорії землі суттєво не погіршив би матеріальних статків поміщиків. Подібні думки лунали і у проекті аграрної реформи П. Мігуліна, про що ми писали у попередніх розділах. У такий спосіб передбачалося збільшити земельний фонд банку з тим, щоб потім з цього фонду продавати землі селянам, які таким чином зможуть повністю або частково, залежно від власних фінансових потужностей, подолати земельний дефіцит. Такі операції зі збільшення земельного фонду С. Вітте виправдовував перед Миколою II тим, що у такий спосіб „збільшувалася загальна площа землеволодіння, заснована на особистій землеробській праці, що відповідало інтересам держави, і це мало різнилося від викупу землі, наприклад, для будівництва залізниці” [121, с. 56-57].

У радянській історіографії віттевський шлях подолання земельного голоду критикувався [29], цю ж традицію спостерігаємо і у роботах сучасних російських істориків [159, с. 121]. Позиція критиків зводиться до такого. У 1905 р., налякані революційними подіями, насамперед на селі, помісні дворяни стали активно спродувати Селянському банку землю, отримуючи у такий спосіб значні кошти. Було реалізовано 5 млн. десятин. Тому С. Вітте, представляючи інтереси цієї частини страти російського імперського соціуму, запропонував у записці від 9 жовтня 1905 р. профінансувати такі закупівлі Селянського банку.

На нашу думку, звинувачення С. Вітте у пропоміщицтві не повною мірою виправдані. По-перше, граф, як ми про це писали у попередніх розділах, – державник, а не прихильник якогось одного соціального стану. І основним його завданням у розбурханій революцією країні було не поглиблення і без того гострого протистояння, а примирення. Навряд чи

суспільно-політичної рівноваги на фоні широкомасштабної селянської революції можна було б досягти шляхом протекції поміщикам, маєтки яких палали. А от створенням економічно сприятливих умов для усунення селянами власного мало- чи безземелля – так. По-друге, у такий спосіб, через купівлю-продаж землі, відбувалися фінансові вливання у сільське господарство. Адже поміщики, як і селяни, – не лише класові антагоністи, як вважалося радянськими істориками. Насамперед вони суб'єкти господарської діяльності. Антагонізм – похідне від цього явище. По-третє, збільшення грошової маси на селі відіграло роль каталізатора капіталізації сільського господарства, сприяло збільшенню купівельної спроможності селян, тобто розширювало внутрішній ринок для реалізації продукції російської промисловості. Беручи до уваги, що зовнішні ринки для промтоварів імперії були закриті або напіввідкриті, розширення внутрішнього ринку шляхом підвищення купівельної спроможності 80% тогочасного населення країни відкривало прекрасні перспективи вітчизняній промисловості, фінансово-банківській системі. По-четверте, чи реально було за умов суспільно-політичного катаклізму 1905 р. вирішити у повному обсязі аграрне питання. Напевне, що ні. С. Вітте був свідомий цього. Наділення селян землею, – зауважував граф, – акт безмежної складності, що не передбачає поспіху, він вимагає багатьох років навіть за геніальності творців і виконавців [45, с. 504].

Зважаючи на викладені вище міркування, вважаємо, що пропозиції державного протекціонізму Селянському банку, надання дозволу на продаж казенної, державної та поміщицької земель, відображені у записці від 9 жовтня 1905 р., – цілком слушні та обґрунтовані. Зрозуміло, що ми їх не ідеалізуємо, розуміючи, що це лише кроки, а не система кроків на шляху вирішення аграрного питання в Російській імперії на початку ХХ ст.

Викладену програму С. Вітте пропонував опублікувати як наказ. Микола II висловився за те, щоб викласти ці положення у Маніфесті. Однак у Маніфесті 17 жовтня 1905 р. думки прем'єра звучали дуже лаконічно:

„Економічна політика уряду має спрямовуватися на добробут широких народних мас” [38].

Водночас позитив полягав у тому, що законодавчими актами було зреалізовано основні положення записки від 9 жовтня 1905 р. Зокрема, Маніфестом від 3 листопада 1905 р. [238, с. 791] з 1 січня 1906 р. зменшувалися на 50%, а з 1 січня 1907 р. припинялися викупні платежі селян за землю. Цей крок мав значні наслідки як економічного, так і політичного та правового характеру. Стосовно економічного, по-перше, держава відмовилася від серйозних бюджетних надходжень. По-друге, у селян вивільнилися кошти для придбання додаткових наділів, оскільки вони заощадили 1 млн. 642 тис. руб. Держава від цієї операції, за підрахунками І. Озерова, втратила 386 млн. руб. [221, с. 601]. Також селяни отримали пільги в оподаткуванні, які поширювалися на селян, однак не на інших власників земель. По-третє, оподаткування більше не залежало від становості. Щодо політичного. Це була своєрідна фінансова жертва держави задля вирішення аграрного питання, що мала сприяти налагодженню політичної стабільності в країні. З приводу правового. У такий спосіб відкривалися широкі можливості прирівняти общинні наділи до приватної власності. Таким чином усувалася основна перешкода для виходу селян із общини, інтенсивної капіталізації сільського господарства. Відтепер селяни, що виходили із общини, апелюючи до статей 12 і 106 положення про викуп 1861 р., могли закріплювати за собою в індивідуальну власність свої наділи. Отже, створювалося правове підґрунтя для трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, а згодом – у приватне.

Також, відповідно до Указу від 3 листопада 1905 р. [238, с. 791], значно розширювалися повноваження Селянського банку у справі землезабезпечення та землеоблаштування селян. Насамперед йому надавалося право на придбання поміщицької землі у необмеженій кількості з тим, щоб потім ці землі могли викупити селяни. З дозволу Міністра фінансів та Головноуправляючого землеоблаштуванням та землеробством Селянський

банк міг видавати позики селянам, що купували землю, у розмірі повної вартості купованої ділянки. Для реалізації цього положення держава збільшувала капітал Селянського банку та полегшувала для селян умови придбання землі.

Наприкінці 1905 р. очолюваний С. Вітте уряд розробляє проект „Основних положень для зміни законодавства про селян”. Ним передбачалося упорядкувати селянське надільне землеволодіння та землекористування у складі общини спеціальними правилами. Останні мали ґрунтуватися на таких засадах:

1) володіння, користування, розпорядження надільними селянськими землями, а також рухомим майном мало відбуватися на засадах не сімейної, а індивідуальної селянської власності. Отже, ми спостерігаємо у цьому пункті становлення інституту індивідуальної селянської власності, а також закріплення майнових прав селян за інститутом їх індивідуальної власності. У такий спосіб реалізовувалася віттевська ідея становлення правової „персони” селянина;

2) у тих общинах, де упродовж визначеного законом терміну не відбувалося земельних переділів, наділи, що перебували у користуванні селян, закріплювалися за ними в індивідуальну власність. Зрозуміло, що мова йшла про добровільний характер такого закріплення, примус виключався. За бажанням селянин міг і надалі користуватися надільними землями, перебуваючи в общині;

3) у тих общинах, де земельні переділи були систематичними та регулярними, селянам надавалося право виходу з общини із закріпленням у їхню індивідуальну власність земель, що перебували в їхньому общинному землекористуванні за результатами останнього переділу;

4) селяни, за якими земля закріплювалася в індивідуальну власність, могли продавати її без обмежень представникам будь-якого стану;

5) законом мала бути закріплена максимальна норма землі, що може зосереджуватися в одних руках;

б) заборонялося селянам закладати землю [20, с. 144-145]. Така пересторога, на нашу думку, мала на меті більшою мірою захистити селян від несподіванок капіталізації села, ніж обмежити інститут індивідуальної селянської власності на землю, як про це пише С. Беспалов [20, с. 145]. Такий прийом у сучасній юриспруденції називається позитивною дискримінацією.

У цьому контексті науково важливим видається розкриття розуміння С. Вітте „індивідуальної селянської власності”, спільного та відмінного між нею та общинною і сімейною земельною власністю, приватною власністю тощо. Для прем'єра індивідуальна селянська власність не була тотожна приватній селянській власності у сенсі загального цивільного права, різнилася вона і від общинної. Він зауважував, що в його плани не входить остаточна ліквідація общини для становлення інституту селянської приватної власності. Граф передбачав, модифікуючи общинне землеволодіння, створити на селі „таких індивідуальних селянських власників, котрі невідомі в інших цивілізованих країнах ні історично, ні в теорії цивільного права”. Фактично мова йшла про своєрідну суміш, а не чисту власність, власність саму по собі, якою вона є. Планувалося утворити не приватну селянську власність, а напівприватну – індивідуальну. Така напівприватна власність містила у собі обмеження, що кардинально різнили б її від власності західного зразка [62]. Водночас вона надавала б селянам можливість реалізовувати індивідуально господарську ініціативу, позбавляючи їх від надмірної опіки з боку общини. Земля за такої власності, хоча і не перетворювалася на повноцінний об'єкт господарсько-економічних відносин, оскільки її не можна було заставляти, але її можна було продавати, обмінювати тощо. Це значно розширювало економічні можливості селян. Він зараховував себе до прихильників індивідуальної власності. В одній із промов на засіданні Державної Думи С. Вітте чітко і зрозуміло заявив: „Я є прихильник користі для державних інтересів індивідуальної селянської власності. Я переконаний, що зі становленням індивідуальної селянської

власності, наша вітчизна стала б сильнішою не лише економічно, а і у воєнному та культурному відношеннях” [46, с. 205].

Сімейна власність вважалася різновидом колективного (общинного) праволодіння сімейного союзу. Вона поширювалася на нерухоме майно селянської родини. У юридичну практику Російської імперії поняття „сімейна власність” було запроваджено Великою реформою 1861 р. [374]. Саме тоді законодавець зробив спробу, паралельно з общинною власністю, визначити статус селянського сімейного союзу. Останній розглядався у господарсько-правовій та адміністративно-фіскальній площинах. Основним у визначенні поняття „сімейна власність” було питання стосовно того, кому належить право на землю: домогосподарю чи родині загалом, як цілісному інституту. У зв’язку з цим порушувалася інша проблема. Мова йшла про те, що представляє собою сім’я як колективна інституція: союз самостійних власників чи юридична особа, що володіє незалежними правомочностями стосовно членів родини. Сенат як головний судово-адміністративний орган Російської імперії не мав щодо цієї проблеми однозначної позиції. З одного боку, зауважувалося, що сім’я – особливий господарсько-юридичний союз, що не є юридичною особою, але і не надає окремим членам родини окремих прав володіння і розпорядження спільним майном. З іншого боку, домогосподар – лише розпорядник майном, а також представник інтересів двору перед третіми особами. Вважалося: „Не лише при общинному, а і при подвірному володінні присадибний та польовий наділи – не індивідуальна власність домогосподаря, на якого ділянка записана в актах, а спільна власність всього селянського двору або родини [234, с. 346, 355]. Незважаючи на невизначеність законодавця, сімейна власність обмежувала селянську ініціативу. Фактично земля була „мертвим капіталом”. Без згоди членів родини домогосподар не міг використовувати землю як повноцінний об’єкт господарсько-економічної діяльності. Йому заборонялося її продати, заставити тощо. На практиці сімейний союз відігравав роль колективної опіки, своєрідної малої общини, що стримувало індивідуальну ініціативу

селян. Сімейна власність на землю не дозволяла селянам інтенсифікувати своє господарство. Вона пригнічувала, а не стимулювала селянську економічну ініціативу, мотивацію до покращення агрокультури тощо. Окрім того сімейна власність, подібно до общини, зумовлювала правові конфлікти, які складно було вирішувати, між членами родини. Вона була і джерелом різноманітних зловживань. Загалом існування сімейної власності призводило до розхитування селянських родин, сімейних перерозподілів землі. Тому С. Вітте пропонував забути про патріархальне минуле, наділивши селян правами, якими користуються інші цивілізовані народи [44, с. 95].

Зіставляючи можливості общинної (сімейної) та індивідуальної селянської земельної власності, перевагу С. Вітте надавав останній, незважаючи на те, що вона не була приватною власністю у повному розумінні цього значення, представляла собою „суміш”, невідому західному світу. Протегуючи індивідуальній селянській власності, граф був свідомий того, що трансформацію общинної земельної власності в індивідуальну селянську земельну власність необхідно здійснювати планомірно та систематично. Мало просто декларативно наділити селян правом володіння, потрібно розробити або оновити існуюче законодавство про селян. Насамперед варто надати селянству громадянство: „тобто таке цивільне і земельне законодавство, котре чітко закріплювало за ними їх цивільні права, особливо право власності; якби кодекс законів ґрунтувався на звичаях, то доречно точно визначити законодавчі межі цих звичаїв” [45, с. 518-519, 537-538].

Узагальнюючи, констатуємо, що зміст проекту „Основних положень для зміни законодавства про селян” носив соціально орієнтований, компромісний характер. З одного боку, бажаючи вийти з общини отримували юридично закріплене право на такий вихід, зберігаючи в індивідуальній власності землі, якими до цього користувалися. З іншого, хто не мав бажання виходити з общини, той у ній залишався без будь-яких негативних наслідків чи переслідувань з боку держави. Також на селі запроваджувався інститут

індивідуальної селянської власності, що вигідно різнився від общинного землеволодіння. Селяни не могли заставляти землю, але отримували її в індивідуальну власність, що значно розширювало їхні господарсько-економічні можливості.

У січні 1906 р. відбувся з'їзд предводителів дворянства за участю Миколи II, членів уряду, членів Державної ради, генерал-губернаторів, інших високопосадовців. На ньому, як не дивно для такого зібрання, було прийнято заяву ліберального характеру, адресовану кабінету С. Вітте. У ній, зокрема, наголошувалося на негайному запровадженні заходів, спрямованих на покращення добробуту селянства [169, с. 23]. Як зауважує С. Сидельников, було окреслено програму, основними напрямками якої стали такі положення:

- 1) дозвіл селянам без перешкод виходити з общини, закріплюючи у їхню індивідуальну власність надільну общинну землю;
- 2) додаткове наділення селян землею за рахунок казенних земель і тих, що купувала для цього держава;
- 3) придбання селянами поміщицьких земель через Селянський банк або безпосередньо у поміщиків;
- 4) організація переселення [336, с. 126].

Зіставлення урядових пропозицій кінця 1905 р. і заяви на адресу уряду від з'їзду предводителів дворянства засвідчує їхню ідейно-змістову схожість. В обох документах йшлося про усунення обмежень на шляху інтенсивної капіталізації села. Також мова велася про поліпшення правового статусу селян. Для усунення земельного голоду, окрім операцій купівлі-продажу, пропонувалося переселення. За його рахунок передбачалося зменшити щільність населення у густозаселених губерніях Російської імперії, у такий спосіб збільшивши кількість десятин землі у господарстві, а також освоювати цілині землі у малозаселених губерніях азійської частини країни.

6 січня 1906 р. на засіданні Ради Міністрів обговорювалися принципи та основні положення аграрної реформи. Результати були відображені у доповіді С. Вітте Миколі II 10 січня 1906 р. У ній представлено розуміння

віттевським кабінетом сутності аграрної реформи, зазначено конкретні кроки з її виконання. Безпосередньо у доповіді Прем'єр-міністр наголосив на доцільності таких заходів:

- 1) посилення правопорядку на селі;
- 2) заспокоєння селянства перед початком реформування;
- 3) відчуження за винагороду поміщицьких земель: „Видається цілком доцільним для поміщиків поділитися частиною землі, як це було під час реформи 1861 року, ніж позбутися всього”;
- 4) відновлення роботи Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості;
- 5) визнання надільних общинних земель власністю селян;
- б) чітке визначення порядку виходу селян із общини у зв'язку з виокремленням окремих наділів із общинного землекористування.

Спеціально для імператора наголошувалося, що вирішення усіх цих питань сприятливо впливатиме на селянську правосвідомість, утверджуючи у селян „здорові погляди” на чуже право власності [80, арк. 4, 6, 15-17]. Микола II погодився з таким рішенням уряду. Це був один із небагатьох випадків схвалення царем пропозицій С. Вітте. Ми вважаємо, що причина компліментарності самодержця полягає у тому, що в основу урядових рішень були покладені ухвали з'їзду предводителів дворянства. Відмовити означало піти усупереч основі тогочасної російської державності – помісному дворянству. Тобто, втратити не лише трон, а і Росію як державу. Адже ні селянство, ні інтелігенція, ні робітники, розбурхані революцією, не могли бути фундаментом Російської імперії у той час.

Зауважимо, що думки С. Вітте стосовно примусового відчуження поміщицької землі за плату відповідали й інтересам селянства. Вони, як це підтверджено дослідженнями сучасних українських та російських істориків [359], корелювалися із селянськими вимогами, відображеними у селянських приговорах. Так, проведений О. Буховцом аналіз 200 селянських приговорів

1905 – 1907 рр. засвідчує, що у 52 із них містилася вимога відчуження поміщицьких та інших земель [31, с. 363].

24 січня 1906 р. відбулося чергове засідання уряду, на якому було розглянуто і схвалено комплексну програму змін імперського законодавства про селян. Члени уряду були одностайні у тому, що упродовж короткого проміжку часу якісно покращити добробут 80% населення країни – завдання надзвичайно складне, фактично нереальне. Свою позицію урядовці обґрунтовували тим, що покращення добробуту селян – процес довготривалий. Його реалізація передбачає запровадження комплексу заходів. Вони повинні стосуватися не лише питань землекористування / землеволодіння, інтенсифікації сільського господарства як галузі економіки загалом, а й інших моментів, зокрема, правових, соціальних, культурних тощо. Ми погоджуємося з думкою членів віттевського кабінету у тому, що „з вирішенням селянського питання безпосередньо пов'язаний ряд невідкладних реформ” [309, арк. 46]. Які ж реформи передбачалося провести паралельно? З-поміж найважливіших урядовці називали такі: реформа місцевого управління, податкова реформа, судова реформа, усунення станової окремішності селян, ліквідація інституту земського начальника.

Отже, вони аграрне або селянське питання розуміли широко, як питання про форми власності на землю, типи сільськогосподарських підприємств, закони розвитку сільського господарства, соціального та правового статусу селянства тощо. Контент-аналіз зазначених вище положень, віттевських ідей переконує у тому, що на початку ХХ ст. урядові кола імперії були чітко упевнені у необхідності проведення у країні широкомасштабних трансформацій зразка 1860-х – 1870-х років. Розвиток подій з усією очевидністю довів життєздатність ідей С. Вітте, членів Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів. Водночас життя винесло вердикт і пропозиціям Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, довівши їхню непридатність, неадекватність тим соціально-економічним та суспільно-

політичним викликам, на які потрібно було реагувати, щоб вижити Російській імперії на початку ХХ ст.

Заходи віттевського кабінету з модернізації сільського господарства стосувалися не лише правових та соціальних змін у статусі селянства. Були розроблені конкретні кроки, спрямовані на створення сприятливих умов для купівлі-продажу землі, реорганізації поземельних відносин. Так, 10, 17, 24 лютого 1906 р. на засіданнях уряду було розглянуто і схвалено проект указу „Про створення Комітету із землеоблаштування та землеоблаштувальних комісій”. 4 березня 1906 р. вийшов указ „Про заснування губернських та повітових землеоблаштувальних комісій та Комітету із землеоблаштування”. Його зміст відтворював положення проекту, розглянутого урядом у лютому 1906 р. [239, с. 199-201]. В указі йшлося про те, що його поява умотивована турботою імператора про селянство, зокрема, наданням підтримки Селянському банку для проведення операцій купівлі-продажу землі задля усунення селянського мало- та безземелля. Саме з цією метою утворюються Головне управління землеоблаштування і землеробства, Комітет із землеоблаштування та особливі губернські та повітові землеоблаштувальні комісії. Перед цими інституціями указом визначалося досягнення двоєдиної мети: полегшення для селян процедури купівлі землі, а також правове усунення недоліків у системі землеволодіння / землекористування, що склалася на селі. До складу вищезазначених установ залучалися державні службовці, громадські діячі, представники селян. Спільними зусиллями працівників губернських та повітових землеоблаштувальних комісій, Комітету із землеоблаштування планувалося „полегшити насувні потреби сільського населення, при неухильному дотриманні законних прав приватних власників” [239, с. 199].

Документом визначалися й основні засади діяльності губернських та повітових землеоблаштувальних комісій, Комітету із землеоблаштування, склад членів, функції та повноваження тощо. Зокрема, йшлося про таке:

1. про склад повітових землеоблаштувальних комісій. До роботи у них залучалися: повітовий предводитель дворянства – Голова комісії, Голова повітової земської управи – заступник Голови повітової землеоблаштувальної комісії, представник Головного управління землеоблаштування і землеробства, повітовий член окружного суду або Голова з'їзду мирових суддів, член удільного відомства повіту, де є удільні землі, податковий інспектор або земський начальник, або інша посадова особа повіту, три делегати повітового земського зібрання, три селянина-власники – делегати від сходів повіту;

2. про склад губернських землеоблаштувальних комісій. До роботи у них залучалися: губернатор – Голова, губернський предводитель дворянства – заступник голови, Голови губернської земської управи, представник Головного управління землеоблаштування і землеробства, управляючий казенною палатою, управляючі місцевими відділеннями Селянського та Дворянського банків або їхні заступники, член окружного суду губернського міста за призначенням суду, один із членів губернського присутствія або губернського по селянським справам присутствія, Управляючий удільною округою або його заступник у губернії, де є удільне майно, шести делегатів від губернського земського зібрання, урахувуючи трьох селян-власників землі;

3. про склад губернських та повітових землеоблаштувальних комісій у тих губерніях, де мало місце управління земським господарством. У таких губерніях члени губернських і повітових землеоблаштувальних комісій, що обираються губернськими і повітовими земськими зібраннями, замінюються членами, обраними із місцевих землевласників і селян губернськими і повітовими комітетами у справах земського господарства. У губерніях, де відсутнє управління земським господарством, зазначені члени запрошуються Головою комісії;

4. щодо обов'язків повітових землеоблаштувальних комісій. Вони повинні були з'ясувати стан справ у повіті із селянським

землезабезпеченням, допомагати повітовому відділенню Селянського банку у проведенні операцій купівлі-продажу землі у повіті. Зокрема, вони мали виконувати такі функції: обговорювати доцільність / недоцільність придбання банком поміщицьких маєтків, виставлених на продаж; визначати порядок ліквідації таких маєтків; визначити ступінь потреби селян у землі, що продається; з'ясувати справжню її вартість; посередницька роль в операціях купівлі-продажу між селянами і поміщиками, між селянами і банком. Насамперед надання допомоги селянам в оформленні банківської та іншої документації;

5. стосовно обов'язків губернських землеоблаштувальних комісій. Вони повинні об'єднувати зусилля повітових землеоблаштувальних комісій, спрямовувати і контролювати їхню діяльність, вирішувати конфліктні ситуації та непорозуміння;

6. про Комітет із землеоблаштування. Він повинен був координувати діяльність губернських та повітових землеоблаштувальних комісій. До його складу входили: Голова – очільник Головного управління землеоблаштування і землеробства, заступники голів Головного управління землеоблаштування і землеробства, Державного, Дворянського та Селянського банків, представники Міністерства імператорського двору і уділів, Міністерства фінансів, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства юстиції, Головного управління землеоблаштування і землеробства, Головного управління державного контролю;

7. стосовно функцій, повноважень Комітету із землеоблаштування. Він повинен був: налагодити роботу повітових землеоблаштувальних комісій у тих регіонах губернії, де можливим було розширення діяльності Селянського банку з купівлі-продажу землі; зорганізувати роботу губернських землеоблаштувальних комісій; окрім зазначених у документі, Комітет мав право додатково зобов'язувати та уповноважувати землеоблаштувальні комісії у сприянні діяльності Селянського банку таким: визначити потребу регіону у державній підтримці переселенню як у межах

губернії, так і поза ними, брати у цьому безпосередню участь; брати участь у справі налагодження оренди селянами казенних земель; сприяння общинам у покращенні умов землекористування і землеволодіння, удосконалення господарювання на надільних землях; посередництво між селянами та поміщиками у безконфліктному розмежуванні черезсмужжя, користуванні сервітутами;

8. щодо фінансування комісій із землеоблаштування. Міністерство фінансів повинно було за зверненням Головноуправляючого Головного управління землеоблаштування і землеробства у повному обсязі профінансувати діяльність усіх зазначених вище інституцій, ураховуючи заробітну плату службовцям, витрати на придбання необхідної техніки, надання фінансової допомоги населенню під час землеоблаштування [139, с. 200-201].

Аналіз змісту указу від 4 березня 1906 р. засвідчує, що уряд, очолюваний С. Вітте, став на шлях соціального порозуміння та неконфронтаційності у вирішенні аграрного питання. Участь у роботі Комітету із землеоблаштування та особливих губернських та повітових землеоблаштувальних комісій не лише чиновників, а і представників земств, селянських делегатів у цьому переконує. Наділення вищезазначених інституцій широкими повноваженнями підтверджує справжні наміри уряду не декларативно, а реально розрубати „гордіїв вузол”, яким на початку ХХ ст. стало аграрне питання. Правоту нашого судження доводить і те, що влада надала належну фінансову допомогу діяльності Комітету із землеоблаштування та особливим губернським та повітовим землеоблаштувальним комісіям. Звертає на себе увагу і те, що створення цих установ відбулося без звичної для російської бюрократії тяганини, оперативно. Правильність змісту документу доводять і новітні дослідники аграрної історії, говорячи про те, що рефреном селянських звернень до уряду були заклики найшвидшого вирішення аграрного питання шляхом відчуження за плату поміщицького землеволодіння [13, с. 119]. Про

життєздатність і реалістичність положень указу від 4 березня 1906 р. свідчить і те, що вони лягли в основу столипінського указу від 29 травня 1911 р.

5 березня 1906 р. Рада міністрів прийняла меморію „Про необхідність швидкої розробки урядової програми законодавчої діяльності Державної Думи”. З-поміж інших напрямів діяльності законодавчого органу Російської імперії, у ній йшлося про заходи з підготовки аграрної реформи у країні. На першому ж засіданні російського парламенту передбачалося розглянути селянське питання, зважаючи на нагальну потребу його вирішення. Особлива увага зверталася на те, що завдання уряду вважатиметься виконаним у випадку, якщо він подасть на розгляд Державної Думи загальний проект аграрної реформи. Саме робота над ним – перспективний зміст діяльності парламенту [195, с. 66-67].

На черговому засіданні уряду, 15 квітня 1906 р., відбулося схвалення програми аграрної реформи у Російській імперії. Це був комплекс урядових дій, що стосувався соціально-економічних, суспільно-політичних, правових аспектів життєдіяльності селянства, функціонування сільського господарства як галузі промисловості. Основний її зміст полягав у такому.

По-перше, відповідно до урядової програми, змін зазнавав юридичний статус надільного землеволодіння. Сімейне право мало поступитися індивідуальному, общинне – надільному.

По-друге, основний акцент державних органів під час землевпорядних робіт робився на запровадженні відрубів та хуторів. Держава повною мірою фінансувала землеоблаштування.

По-третє, оголошувався державний протекціонізм збільшенню селянського землеволодіння та землекористування за рахунок операцій купівлі-продажу Селянським банком вільних казенних, удільних, поміщицьких земель. Державні органи (губернські та повітові землеоблаштувальні комісії) зобов'язувалися надавати всіляку підтримку селянам під час реалізації таких операцій, вирішення формальних аспектів справи.

По-четверте, коштом бюджету у країні розпочиналося переселення селян із щільно заселених губерній Російської імперії у малозаселені східні регіони.

По-п'яте, кардинально змінювалася система місцевого управління. Насамперед припиняли існування такі рудименти минулого, як інститути земського начальника та губернські й повітові у селянських справах присутствія. Їх замінювали волосні та сільські позастанові установи.

По-шосте, скасовувалася правова окремішність селян. Запроваджувалася судова система, заснована на принципах рівності усіх станів перед судом, незалежності суду від адміністрації, доступність суду [307, арк. 61-67 зв.].

Новий аграрний курс віттевського кабінету відображений і у проекті декларації з селянського питання, схваленої Миколою II. Її автори обґрунтували доцільність запровадження модернізації сільського господарства. Зокрема, вони зауважували: „Сила Російської державності ґрунтується на силі землеробського населення... Від того чи іншого вирішення селянського питання значною мірою залежатиме майбутнє Росії, її статус з-поміж інших країн, її світова роль в історії”.

Мова йшла і про те, що правове підґрунтя аграрної реформи, запропонованої кабінетом С. Вітте, було закладене Маніфестом 17 жовтня 1905 р., яким започатковано „докорінну перебудову державного ладу”. Адже документом населенню країни надавалися політичні права. Тому логічно, що трансформація, хоча б і часткова, надбудови зумовила реорганізацію базису, зокрема, аграрну його складову.

Основними напрямками аграрної реформи у декларації проголошувалися такі:

1. інтеграція селян із іншими станами імперії у цивільних правовідносинах, управлінні та суді;
2. державна турбота про економічні та земельні потреби селянства;

3. сприяння мало- та безземельним селянам у придбанні додаткових угідь;
4. фінансування та контроль за діяльністю землеоблаштувальних комісій;
5. налагодження селянського переселення [132, с. 68-69].

Аграрна програма віттевського кабінету, як і постать С. Вітте, неоднозначно була сприйнята сучасниками. Для двору і правих кіл вона була занадто революційною, для лібералів – консервативною. У своїх спогадах Сергій Юлійович відверто зізнавався: „Я нікому не догодив – ні правим, ні лівим, ні друзям, ні ворогам, ні тому, ким був висунутий до влади”. Ліві, зокрема В. Ленін, називали його „міністром-клоуном”, „великим акробатом”. Праві – „вискочкою”, „маріонеткою іудо-масонів”. Центристи – „кабатчиком”. Правляча династія відмовила у підтримці. Натомість О. Бісмарк, Т. Рузвельт позитивно відгукувалися про С. Вітте. Німецький канцлер писав: „За останнє десятиріччя я вперше зустрів людину, яка має силу характеру, волю і знає те, до чого прагне”. Т. Рузвельт залишив такий штрих до портрету Сергія Юлійовича: „Як би Вітте прожив в Америці три роки, то через три з половиною його б обрали президентом”. На запитання: „Кого Ви вважаєте значним державним діячем Росії до 1917 року?” О. Керенський без вагань відповів: „Графа Вітте” [344]. Варто погодитися з думкою О. Гордєєвої у тому, що „одні акцентують увагу на його адміністративних талантах, згадують його заслуги в області державних фінансів, зовнішньої політики, інші говорять про різкість, честолюбність, лицемірність цієї людини. Сучасники склали чисельні епіграми на його адресу... Однак не можна не визнати основного – Вітте був потрібний країні у складні часи. Це була людина дивного складу розуму, яка принесла велику користь своїй державі...” [59].

Такі ж неоднозначні її оцінки спостерігаємо і в історіографії. Наприклад, радянські історики-аграрники, ґрунтуючись на політичній упередженості в оцінках Прем'єр-міністра Російської імперії, вбачають в

аграрних ініціативах С. Вітте запізнілі та утопічні спроби самодержавства перевести розвиток сільського господарства країни на буржуазно-капіталістичний шлях розвитку. Сучасні дослідники обґрунтовують положення про те, що реформаторські ініціативи графа – передумова Столипінської аграрної реформи, без якої остання не могла відбутися тощо.

На нашу думку, заплановані інновації були системними і масштабними, цілісними. Вони стосувалися найважливіших сфер селянського буття: соціально-економічної, правової. Аграрна програма уряду С. Вітте, передбачала безпосереднє покращення майнових статків та правового статусу селянства, опосередковано стимулювала і культурно-побутову, і агрокультурну сфери. Оскільки без поліпшення добробуту селян не могло бути і мови про підвищення їх загального освітньо-культурного рівня.

Програма аграрних інновацій С. Вітте передбачала не лише розвиток сільського господарства як галузі економіки. Вона мала на меті й усунення диспропорцій у віттевській економічній моделі. Тобто, модернізація аграрного сектора безпосередньо впливала на загальноімперські тенденції економічного розвитку. Відповідно вона позначалася і на міцності позицій країни у тогочасних геополітичних іграх між розвинутими державами.

Зважаючи на викладені вище міркування, ми переконані у тому, що запровадження аграрної програми уряду С. Вітте було на часі. Проблема полягала у тому, що, незважаючи на всі позитиви віттевської програми аграрної реформи, він її реалізувати не зміг. 16 квітня 1906 р. С. Вітте припинив виконувати обов'язки Прем'єр-міністра Російської імперії.

ВИСНОВКИ

Проурядові аграрні ініціативи Російської імперії на початку ХХ ст. – актуальна для вивчення наукова проблема. По-перше, вона стосується значно ширшої тематичної ніші – аграрної історії Російської імперії початку ХХ ст. По-друге, перебуває у площині новітнього напрямку в історіографії – селянознавства. По-третє, зміст, характер та спрямованість проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. багато у чому детермінували перебіг соціально-економічної та суспільно-політичної історії Російської імперії початку ХХ ст. По-четверте, це був своєрідний колективний інтелектуальний штурм значної частини тогочасного російського імперського соціуму важливої соціально-економічної, суспільно-політичної, геополітичної проблеми, якою було аграрне питання у Російській імперії на початку ХХ ст. По-п'яте, їхнє вивчення дозволить не лише доповнити та розширити сучасні знання з аграрної історії Російської імперії початку ХХ ст., а і значною мірою пом'якшити, якщо не неможливити, негативні наслідки від аграрних трансформацій, що мають місце у сучасних Східноєвропейських країнах. Зважаючи на таке суспільно-політичне, наукове та практичне значення порушеної у дисертації теми, її вивчення є актуальним.

Беручи до уваги актуальність вивчення історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., ця тематика постійно перебувала і продовжує перебувати у фокусі уваги науковців, громадськості. Умовно в історіографії історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. розрізняємо науково-історичну спадщину початку ХХ ст., напрацювання радянських дослідників, сучасну історіографічну традицію, представлену здобутками новітніх українських та російських учених.

Жанрово історіографічний простір початку ХХ ст. представлений в основному статтями, монографіями. Їхніми авторами не завжди були фахівці-

історики. Переважно – економісти, соціологи, політичні та громадські діячі. Тому напрацюванням початку ХХ ст. властиві такі риси, як описовість, упередженість та суб'єктивізм, обмеженість дослідницького поля тощо. У більшості випадків наукові надбання тогочасних авторів не ґрунтувалися на методологічних засадах, що і зумовлювало домінування зазначених вище характеристик. Окрім того, авторам початку ХХ ст. не вдалося повною мірою абстрагуватися від подій, учасниками яких вони були. Тому в їхніх працях превалює „відчуття духу епохи”, а не його науково-історичний аналіз, авторські міркування, а не фахові аналітичні узагальнення.

Тематично історіографічний простір початку ХХ ст. позначений наявністю двох ідейно-змістових ніш. Перша з них – це увага до матеріалів Редакційної комісії та Особливої наради. Друга – характеристика С. Вітте та його економічної моделі. Практично не приділено уваги або згадано побіжно про інші урядові комісії, члени яких також напрацьовували законопроекти щодо селян. Наприклад, „Комісія Центру”, Особлива нарада О. Оболенського тощо. Нічого не йдеться і про конкретні кроки уряду з покращення матеріальних статків селян. Так, зокрема, в історіографії початку ХХ ст. не проаналізовано вплив законодавчих актів щодо припинення викупних платежів селянства на їхнє соціально-економічне становище.

Є достатньо підстав говорити і про те, що історіографії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії у 1901 – 1906 рр. на початку ХХ ст. був властивий плюралізм думок. Незважаючи на цензуру, тогочасні автори без негативних для себе наслідків критично висловлювалися на адресу аграрної політики властей. Також спостерігаємо політичну поляризацію результатів творчої інтелектуальної діяльності тогочасних авторів. Насамперед мова йде про формування так званих консервативної та ліберальної історіографій. Представниками першої були І. Манус, І. Колишко, Г. Клейнов, М. Грант та інші. Другу представляли М. Кутлер, М. Туган-Барановський, М. Ковалевський та інші. Їхня поява відображала ті

загальнополітичні настрої, що панували на початку ХХ ст. у країні. Це не могло не позначитися на змісті робіт.

Вважаємо, що на початку ХХ ст. в історіографії з обраної нами для вивчення теми було закладено підвалини та сформовано традиції для подальшого її науково-історичного осмислення. Науковий доробок цього періоду, попри всі його недоліки, цінний, по-перше, тим, що він містить цікаву інформацію стосовно проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., яка не втратила свою актуальність і до тепер. По-друге, без цього фундаменту неможливе цілісне відтворення історіографічного процесу з порушеної нами проблематики. По-третє, без напрацювань початку ХХ ст. складно буде у всій повноті відтворити широкомасштабну картину проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст.

Методологічні засади вивчення аграрної історії у СРСР суттєво обмежувалися істотним впливом на історичну науку пануючої тогочасної ідеології. Незначні проміжки часу, які можна характеризувати як інтелектуальний прорив, кардинально не змінювали загальний домінуючий ідеологічний монізм. У зв'язку з цим результати творчої діяльності радянських істориків позначені упередженням ставленням до обраних ними для вивчення об'єктів, ідеологічною заангажованістю у висвітленні історичних явищ і процесів. У жодній із проаналізованих нами робіт не відображено конструктиву в проурядових аграрних ініціативах у Російській імперії на початку ХХ ст. Суцільна критика недолугих спроб урядовців розвивати аграрний сектор економіки країни.

Виклад матеріалу був тенденційний. Як правило, автори обґрунтовували наперед відому концепцію доцільності соціалістичного революційного шляху вирішення аграрного питання, що під силу лише більшовицькій партії. Наявність такої упередженості не сприяла комплексному, наскільки можливо об'єктивному підходу до дослідження аграрної історії початку ХХ ст. Вона призводила до ігнорування як окремих

явищ і подій, так і до заангажованого трактування загального перебігу історичного процесу. Деформація в інтерпретації призводила до замовчування, викривленого сприйняття минулого.

На заваді неупередженого осмислення проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. був і обмежений доступ істориків до джерел. Це позначалося не лише на масштабах дослідницького поля, а і на узагальненнях і висновках. Опубліковані збірники документів чи мемуари активних розробників проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. зазвичай були або підібрані тенденційно, або прокоментовані. Позитивом був факт їхнього видання.

Характерною ознакою радянської історіографії з порушеної нами проблеми є чисельна та тематична нерівномірність наукових студій на різних етапах розвитку радянської історіографії. Насамперед йдеться про дефіцит наукової продукції у 1920-х – 1940-х роках і появу її значної кількості у 1960-х – 1980-х роках. Теж саме стосується і тематики. Більшість видань стосується розгляду проурядових аграрних ініціатив у загальному контексті, крізь призму Століпінської аграрної реформи, промислової модернізації країни, кризи самодержавства в епоху імперіалізму тощо. У меншості наукової продукції домінує тематика Особливої наради, аналіз поглядів і діяльності С. Вітте. Практично відсутні спеціальні фахові розвідки з вивчення напрацювань Редакційної комісії та інших урядових комісій, аграрних ініціатив віттевського кабінету, не говорячи про надзвичайну малочисельність комплексних досліджень тощо.

Водночас не можна не відзначити і позитиву. З-поміж таких рис насамперед варто звернути увагу на полеміку, що мала місце у радянській історіографії з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. Попри те, що вона велася в одній методологічній площині, вона сприяла, по-перше, розвитку творчої думки, по-друге, уточненню та деталізації фактажу і висновків, по-третє, утвердженню хоча і суб'єктивної, але істинності історичного знання.

Порівняно з історіографією початку ХХ ст., радянська вирізнялася якісно у кращу сторону широтою конкретного матеріалу. Це був однозначний позитив, попри певну тенденційність його підбору. Не можна не відзначити і жанрового розмаїття. Якщо на початку ХХ ст. домінували статті, збірники статей та спеціальні дослідження, то у 1920-х – 1980-х рр. мали місце дисертації, монографії, узагальнювальні та комплексні дослідження, збірники документів і матеріалів, мемуари тощо. Все це сприяло активізації наукового вивчення радянськими дослідниками проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., заклало фундамент до подальшого осмислення цієї проблеми.

Для сучасної української історіографії характерним є якісно відмінний від попередніх етапів рівень осмислення історичних явищ і подій. Це виявляється в оновленій методології науково-історичного пізнання, яка позначена антропоцентризмом, плюралізмом тощо. Значно ширшим стало дослідницьке поле, виокремилися наукові напрями, зокрема, аграрна історія. Доступність раніше заборонених джерел зумовила їх введення до наукового обігу, що значно розширило сучасні знання з різних історичних періодів. Жанрове розмаїття наукової продукції не змінилося. Однак вона стала науково значущою. Змін на краще зазнала тематика науково-історичних студій.

Беручи до уваги серйозні позитивні зрушення у розвитку сучасної української історіографії, звертаємо увагу на те, що порушена нами проблематика залишається маловивченою. Здебільшого історики цікавляться соціально-економічним становищем селянства на початку ХХ ст., його правовим статусом, селянським повсякденням, Столипінською аграрною реформою тощо. Проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. досліджуються в основному побіжно, у контексті інших тем. Насамперед оглядово вивчається діяльність Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, окремі фрагменти з розроблених

ними проектів аграрних перетворень тощо. Таку ситуацію можна пояснити тим, що сучасна українська історіографія більшою мірою переймається осмисленням та переосмисленням національної минувшини. Очевидно, у цьому зв'язку менше уваги приділяється вивченню історії Росії початку ХХ ст., зокрема, проурядовим аграрним ініціативам.

Сучасна російська історіографія, як і українська, зазнала докорінних змін. Кардинальної трансформації зазнала методологія наукового історичного пошуку. Розширилося тематичне поле досліджень. Російські колеги, порівняно з українськими істориками, значно більше уваги приділяють вивченню окремих аспектів проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. У межах сучасної російської аграрної історіографії рельєфно виокремився такий напрям, як віттелогія. Про що свідчить значна кількість наукової продукції, об'єктом висвітлення у якій є постать, погляди та діяльність С. Вітте.

Водночас є достатньо підстав говорити і про те, що, попри очевидні досягнення у вивченні аграрної історії Російської імперії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., не всі фрагменти цієї багатогранної тематичної ніші висвітлено повно та рівномірно. Як переконує аналіз наукового доробку сучасної російської історіографії, більшість праць стосується аграрної історії Росії кінця ХІХ ст. Значно менше робіт, у яких йдеться про аграрну історію Російської імперії початку ХХ ст. З-поміж останніх домінують напрацювання, що більшою мірою стосуються урядової діяльності С. Вітте, аграрної реформи П. Столипіна. Фрагментарно, розрізнено, без виявлення діалектичних взаємозв'язків вивчено питання, що стосуються діяльності Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості Міністерства фінансів, Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, відповідно місцевих комітетів та губернських нарад. Поза спеціальним предметним полем наукових студій російських істориків перебувають й інші моменти, безпосередньо пов'язані з проурядовими аграрними ініціативами у Російській імперії на початку ХХ ст. Наприклад, аграрні ініціативи

проурядово налаштованої політично активної та наукової громадськості, дворянства, „Комісія Центру”, комісія Особливої наради О. Оболенського, Особлива нарада О. Стишинського, міжвідомча Особлива нарада А. Куломзина, Комісія М. Кутлера, Нарада В. Гурко, Особлива комісія Головного управління землеробства та землевпорядкування тощо. Не применшуючи фахового рівня напрацювань сучасних російських колег, зауважимо, що вони містять неточності, дискусійні моменти, питання, що потребують додаткового обговорення.

Узагальнюючи загальний стан наукового вивчення питань, співзвучних із темою нашого наукового пошуку, обґрунтованими вважаємо такі положення. По-перше, історіографічна традиція нараховує значну кількість праць, у яких тією чи іншою мірою висвітлено сюжети, дотичні до нашого наукового пошуку. По-друге, попри чисельну історіографічну спадщину, нашими попередниками не ставилося за мету дослідити проурядові аграрні ініціативи у Російській імперії на початку ХХ ст. як цілісний процес осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики, яку було реалізовано за прем'єрства П. Столипіна. По-третє, уточнення, конкретизації потребують аспекти, що стосуються діяльності державних комісій та нарад із обговорення аграрної проблеми, що діяли у Російській імперії на початку ХХ ст. По-четверте, на переосмислення, додаткове вивчення заслуговують погляди державних діячів, представників проурядово налаштованої громадськості на сутність і шляхи вирішення аграрного питання у Російській імперії на початку ХХ ст., оскільки і до цих пір мають місце неточності та упущення в їх інтерпретації. По-п'яте, не дослідженими залишаються аспекти порівняльного аналізу змісту проурядових аграрних ініціатив із селянськими вимогами та наказами. По-шосте, актуальною є неупереджена, науковообґрунтована оцінка сутності проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст., з'ясування конструктивних та

негативних моментів у їхньому змісті з тим, щоб під час сучасного аграрного реформування не припуститися помилок, що мали місце у минулому.

У нашій дисертації ми застосовували комбінований підхід до класифікації залученої до дослідження історичної джерельної бази, враховуючи останні досягнення науковців-джерелознавців із цієї проблеми. Історичні джерела автор класифікувала за типами, видами, родами, опублікованістю/неопублікованістю тощо. Вважаємо, що опрацьована нами і залучена до дисертації джерельна база є різноплановою, репрезентативною, достовірною. Її аналіз, заснований на сучасних джерелознавчих методах і принципах, та застосування дозволяє провести комплексне науково-історичне дослідження з історії проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. як цілісного процесу осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики.

Беручи до уваги, що об'єктивно-наукові, незаангажовані політичною кон'юнктурою знання є сутністю та головним змістом історичного дослідження, ми у дисертації застосовували загальноприйняті у сучасній історичній науці принципи і методи наукового історичного пошуку. Найважливішими серед перших, якими ми послуговувалися під час написання дисертації, є принципи багатовимірності, історизму, системності, об'єктивності, всебічності тощо. Серед комплексу основних дослідницьких методів історичного пізнання пріоритет у нашій дисертації належить діалектичному, антропологічному, аналітико-синтетичному, історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-типологічному, історико-системному, історико-хронологічному та історико-ситуаційному, методу класифікації. Запропоновані у дисертації принципи, методи, поняттєвий апарат дослідження зумовили структуру роботи, логіку викладу матеріалу, науковість отриманих результатів. Завдяки їхньому застосуванню історію проурядових аграрних ініціатив у Російській імперії на початку ХХ ст. у

нашій дисертації представлено багатовимірно, як цілісний процес осмислення державними діячами, проурядово налаштованою громадськістю сутності аграрного питання та шляхів його вирішення, напрацювання основних положень проурядової аграрної політики.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. сільське господарство Російської імперії конче потребувало ефективних реанімаційних дій. Аграрна політика, аграрне питання із суто економічної проблеми перетворилися й на політичну. Потреба в реорганізації аграрної політики по-своєму, але усвідомлювалася урядовими колами Російської імперії.

Під дією об'єктивних та суб'єктивних факторів 22 січня 1902 р. імператор підписав указ про створення Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості, на яку покладалося напрацювати основні принципи нової аграрної політики. Становлення Особливої наради відбувалося за умов гострої конкурентної боротьби між Міністерством фінансів (з ініціативи якого й виникла нарада) та Міністерства внутрішніх справ (за сприяння якого було створено Редакційну комісію).

До складу Особливої наради входили представники усіх міністерств та відомств, які тією чи іншою мірою опікувалися питаннями розвитку аграрного сектору. Широке представництво державних мужів дозволяє ідентифікувати Особливу нараду як справжній надвідомчий орган із вирішення актуальної соціально-економічної та суспільно-політичної проблеми. Очолив її тодішній Міністр фінансів С. Вітте. Завдяки зусиллям Сергія Юлійовича більшість у нараді була за прихильниками нової аграрної політики. Вважаємо, що Особлива нарада – продукт та результат наполегливих зусиль С. Вітте на шляху загальної модернізації імперії на початку XX ст.

Програмні засади діяльності Особливої наради після їхнього обговорення були затверджені царем. Вони стосувалися таких основних напрямків: 1) заходи загального характеру; 2) заходи з покращення сільського господарства; 3) заходи, що стосуються торгівлі та

транспортування сільгосптоварів; 4) особливі заходи з підвищення сільськогосподарської промисловості у селян; 5) заходи з розвитку та упорядкування селянських промислів. С. Вітте довелося примиритися з тим, що вони дещо поступалися подібним принципам роботи Редакційної комісії. Водночас йому вдалося зберегти широке поле для маневру щодо подальшого розширення повноважень наради.

Позитивним було те, що Особлива нарада не перетворилася на „мертвонароджену дитину”, тобто не стала суто кабінетною комісією на зразок попередніх. Створення місцевих комітетів не лише розширило соціальну базу установи. Вперше в історії Російської імперії селян, нехай і дуже, дуже опосередковано, але допустили до вирішення їх же питань через членство у повітових та губернських комітетах.

Склад місцевих комітетів адекватно відображав соціально-економічні та суспільно-політичні обставини, за яких вони створювалися та функціонували. Незважаючи на чисельні перешкоди з боку міністерства внутрішніх справ, у цілому діяльність повітових та губернських комітетів була результативною. Вони виконали покладену на них місію – забезпечили Особливу нараду об'єктивною інформацією про стан справ у сільському господарстві країни.

Підсумовуючи обговорення членами Особливої наради важливих соціально-економічних та суспільно-політичних складових селянського питання, констатуємо таке. По-перше, її засідання відбувалися в атмосфері коректних, тією чи іншою мірою науковообґрунтованих дискусій між прихильниками консервативної аграрної політики та їхніми опонентами. По-друге, рішення, що приймалися, ґрунтувалися на принципах поступовості та ненасиллі. По-третє, прийняті по ключовим питанням соціально-економічного життя селян рішення засвідчували, що нарада обрала і дотримувалася чіткого курсу, спрямованого на модифікацію аграрного сектора економіки. Водночас ураховувалися інтереси якщо не всіх, то більшості сільгоспвиробників. Пріоритет стали віддавати розвитку особистої

ініціативи селян, поступовій трансформації общинного землеволодіння в індивідуальне, становленню інституту селянської приватної власності на землю. По-четверте, обговорення питань суспільно-політичного життя селян, рішення, що були прийняті, продемонстрували кардинальні зміни у ставленні держави до селян. Було визнаним за доцільне інтегрувати селянство у загальний соціальний організм Російської імперії, визнати його повноправним суб'єктом цивільно-правових відносин. Ставка робилася на стимулювання і розвиток селянського самоуправління, інтеграцію селянського мікрокосму до імперського макрокосму. По-п'яте, упродовж кінця 1904 – початку 1905 рр. Особлива нарада виконувала функції справжнього центру з розробки основ нової аграрної політики. С. Вітте вдалося досягти поставлених ним цілей.

Закриття Особливої наради відбулося здебільшого під впливом суб'єктивних факторів, не відповідало ні економічній, ні політичній ситуації в країні. Її правонаступник – Особлива нарада на чолі з І. Горемікіним – не дав конструктивних результатів у справі напрацювання основ нової аграрної політики.

Витоки Редакційної комісії чітко прослідковуються з 1893 р. У своїй еволюції вона пройшла декілька етапів, які тісно пов'язані з діяльністю на посаді Міністра внутрішніх справ Російської імперії таких постатей, як І. Дурново, Д. Сипягін, В. Плеве. Кожний із зазначених етапів мав свої особливості. Ця специфіка зумовлювалася такими факторами. По-перше, загальною суспільно-політичною та соціально-економічною ситуацією в країні. По-друге, актуальністю аграрного питання для правлячої династії та політичної еліти. По-третє, ідейно-змістовим наповненням інтелектуального поля російського істеблішменту стосовно аграрного питання та інтересів держави.

На наш погляд, найбільше зусиль до належного функціонування Редакційної комісії доклав В. Плеве. По-перше, підшефна йому структура зазнала структурних змін. По-друге, якісно оновився кадровий склад. По-

третє, йому вдалося її діяльність наповнити реальним ідейно-теоретичним змістом. По-четверте, за В. Плеве вона перетворилася у реальний центр із розробки та удосконалення законодавства про селян.

Принципи, покладені в основу роботи Редакційної комісії, відображали не лише погляди В. Плеве на аграрне питання. Вони були співзвучні також думкам імператора, про що свідчить Маніфест від 26 лютого 1903 р. Їхній зміст не суперечив концепції державного протекціонізму над селянами, сформованій за царювання Олександра III. Вадою цих поглядів було те, що вони серйозно дисонували із тими соціально-економічними та суспільно-політичними процесами, які набирали потужних обертів у Російській імперії на початку XX ст. Замість того, щоб „випустити пар” і спрямувати селянську суспільно-політичну активність у вигідне для династії продержавне річище, ставку зробили на „закручування гайок” із незначним послабленням для малочисельної категорії селян.

Упродовж відносно короткого терміну на розсуд імператора, урядовців, громадськості Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ запропонувала проект нового Положення про селян. Безсумнівно, ураховуючи бюрократичні традиції імператорської Росії, це був серйозний позитив і, вочевидь, єдиний. На наш погляд, ідейно-змістове наповнення проекту законодавства про селян повністю відобразило назву інституції, яка його розробила. У ньому не було нічого нового, лише редакція аграрного законодавства 1880-х – 1890-х рр. „Новими реаліями”, до яких потрібно було наблизити принципи „нової” аграрної політики, стала суб’єктивна думка членів Редакційної комісії, консервативно налаштованих державних діячів та імператора. У цьому сенсі проект поза будь-якою критикою. Другорядні за сутністю поступки суттєво не впливали на покращення матеріального добробуту селян, не сприяли їхній інтеграції у загальноімперський соціально-правовий простір. Концепція державного протекціонізму епохи Олександра III залишалася незмінною. Незначної еволюції зазнав механізм її застосування на практиці. Однак в об’єктивних реальностях російсько-

імперської соціально-економічної та суспільно-політичної дійсності початку ХХ ст. цього було замало. Прагнення членів Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ узгодити консервативну аграрну політику уряду з капіталістичними трансформаціями, залишаючи незмінними принципи 1880-х – 1890-х рр., зумовили еkleктичний характер запропонованих ними законодавчих ініціатив. Кризу аграрного курсу їм подолати не вдалося.

Не наважившись із селян зробити повноцінного суб'єкта соціально-правового поля, політична еліта Російської імперії позбавила себе надійного союзника – селянства, яке становило 2/3 тогочасного російсько-імперського соціуму. Ставка на консервацію селян своїм результатом мала зворотній ефект – їхню політизацію антимонархічного забарвлення. Саме тому ті, кому відводилася місія бути оплотом імперії та правлячої династії, перетворилися на їхніх опозиціонерів.

Узагальнюючи діяльність губернських нарад із обговорення проекту Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ, констатуємо, що у ній умовно можна виокремити два періоди. Перший – 8 січня 1904 р. – грудень 1904 р. Це був час організаційного оформлення губернських нарад, формування їхнього складу та активної діяльності. Характерною ознакою було безпосереднє керування цим процесом В. Плеве. Це знайшло своє відображення у консервативному змісті більшості відгуків губернських нарад на проект нового Положення комісії О. Стишинського, у фактичному його схваленні більшістю губернських нарад. Другий – 12 грудня 1904 р. – перша половина 1905 р. Позначений кардинальними змінами як у принципах аграрної політики держави, так і рішеннях на проект Редакційної комісії внутрішніх справ. Останні під впливом суспільно-політичних факторів лібералізувалися. Незважаючи на відсутність очікуваної властями одноголосності у діяльності губернських нарад, у цілому вони підтримали положення, викладені у змісті проекту нового Положення, розробленого Редакційною комісією Міністерства внутрішніх справ. Вони схвалили відокремлення сільських общин від земельних, збереження волосного суду,

створення особливого цивільного кодексу для селян, збереження звичаєво-правових норм, розвиток сімейної власності на землю.

Результати діяльності „Комісії Центру”, незважаючи на їхню критику, особливо з боку С. Вітте, є задовільними. Порівняно з Особливою нарадою під головуванням О. Звєгінцева, комісія В. Коковцова якісно різнилася, по-перше, широтою поставлених перед нею завдань. По-друге, складом учасників. По-третє, принципами, покладеними в основу її діяльності. По-четверте, рішеннями, об’єктивованими не лише численним статистичним матеріалом, а і реальним станом справ у сільському господарстві центрально-чорноземних губерній.

Водночас мали місце і певні недоліки, упущення. По-перше, при всій повазі до В. Коковцова, його постать не була занадто авторитетною в очах двору. Тому навряд чи можна було розраховувати на підтримку імператора тим рішенням, які приймалися очолюваною ним інституцією. По-друге, комісія працювала ізольовано від місцевих державних інституцій. Кількісного представництва від земств було замало. Потрібна була підтримка земських та інших чисельних регіональних установ. По-третє, варто було залучити до діяльності „Комісії Центру” також впливових голів потужних у політичному сенсі міністерств та відомств Російської імперії. По-четверте, не вистачало чіткості позиції по принциповим питанням.

За п’ять з половиною місяців Комісія О. Оболенського так і не напрацювала ніякої програми дій для Селянського банку. Єдиною узгодженою дією було прийняття рішення про створення Ради банку. Вона мала складатися із керуючого банком, його заступників, не більше п’яти членів та представників від Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Міністерства землеробства та державного майна, державного контролера. У такий спосіб, хоч і опосередковано, але Міністерство внутрішніх справ отримало можливість впливати на політику банку в аграрному питанні. Такі результати роботи Комісії О. Оболенського, на наш погляд, цілком очікувані, закономірні. Комісія, члени якої дотримувалися

діаметрально протилежних поглядів на одну проблему, не могла напрацювати конструктивного рішення. Та й створення її не передбачало конструктиву. Це було змагання різних концепцій, різних ідеологій. Вочевидь, це правильно, однак за єдиної умови – вільної конкуренції. У нашому випадку цей принцип було порушено імператором. Його симпатії були на стороні Міністерства внутрішніх справ. У зв'язку з цим позиції В. Плеве при дворі були потужніші за позиції С. Вітте.

Діяльність Особливої наради під головуванням О. Стишинського та Особливої наради А. Куломзина виявилася результативною. Ними було розроблено законопроект, який 6 липня 1904 р. набув характеру тимчасових правил із регулювання переселенської політики в Російській імперії. У цьому не можна не бачити позитиву. Обидві комісії працювали напрочуд злагоджено. Вони розробили закон, за яким уперше у юридичній практиці Російської імперії регламентувався соціальний аспект у житті селян-переселенців. Влада пішла на певну лібералізацію, звівши паспортизацію населення лише до функції посвідчення особи. Також про пом'якшення державної політики у переселенській сфері свідчила відсутність на законодавчому рівні переслідування властями самовільних селян-переселенців. Позитив убачаємо і у тому, що тимчасові правила про переселення узгоджували два вектори внутрішньої політики держави: переселенський та аграрний. З іншого боку, закон не можна повною мірою визнати як соціально орієнтований, бездоганний. Оскільки, по-перше, самовільні селяни-переселенці не отримували державної фінансової підтримки. По-друге, встановлювався тотальний контроль держави за переселенськими процесами.

Водночас консервативні кола в особі двох означених інституцій продемонстрували здатність до прийняття загалом необхідного закону, зміст якого стосувався важливого складника державної аграрної політики – переселення. Попри наявність окремих недоліків, пов'язаних із тим, що тимчасові правила і обмежували можливості у переселенні малоземельних

селян, він став підґрунтям для Столипінських аграрних перетворень. У такий спосіб, самі такого не очікуючи, консерватори сприяли лібералізації державної аграрної політики у майбутньому.

Кутлерівський аграрний законопроект носив компромісний характер. Попри часткове задоволення інтересів селян, він не обходив увагою і великих землевласників. Позитивним було те, що ним наважилися зазіхнути на „свята святих” – велике поміщицьке землеволодіння. Щоправда, лише частково. Однак це був серйозний крок уперед.

Проектом, розробленим Народою В. Гурко, значно розширювалися права селян. Вони не були переобтяжені багаточисельними зобов'язаннями, які фактично унеможливлювали їхній вихід із общини, покращення матеріального становища селянських родин. Община серйозно обмежувалася у своїх повноваженнях, хоча і не скасовувалася. Найважливішими моментами, на нашу думку, у цьому законопроекті є таке. По-перше, за селянином-вихідцем із общини земля закріплювалася у приватну власність. По-друге, він отримував на неї тріаду майнових прав: володіти, користуватися, розпоряджатися. По-третє, земля стала об'єктом ринкових відносин. Її можна було продавати, закладати тощо. Попри ці та інші позитивні аспекти, законопроект не був позбавлений окремих недоліків. Зокрема, занадто бюрократизованою була схема закріплення за селянином-вихідцем із общини наділу в одному місці. Загалом нарада справилася з покладеними на неї зобов'язаннями. Вона дала чітку та конкретну відповідь стосовно узгодження положень Маніфесту 3 листопада 1905 р. із чинними законодавством про селян.

Законопроект Особливої комісії передбачав визначення, порядок відмежування та обов'язкової розверстки селянських земель за вимогою однієї із сторін та вирішення спорів. У цьому він вигідно у кращу сторону різнився від ініціатив Народи В. Гурко. Ним також передбачалися заходи з подальшого удосконалення переселення, орендних відносин. Законопроект містив умови, за яких Головному управлінню землеробства та

землевпорядкування передавалися вільні казенні землі для забезпечення безземельних та малоземельних селян землею.

Погляди помісного дворянства (наприклад, Гайсинського дворянства та дворян Облaсті Війська Донського, представників „Союзу прихильників мирного вирішення аграрного питання”, дворян Володимирської губернії тощо) суперечили позиції більшості членів Державної Ради, сформованій у 1890-х роках щодо доцільності та доречності державного протекціонізму над селянами. Вони відповідали загальнодержавним інтересам стосовно пріоритетності індивідуалізації та інтенсифікації сільського господарства.

Погляди Григорова, П. Долгорукова та інших поміщиків відображають загальні настрої та позицію великих землевласників щодо аграрної проблеми. Їхній аналіз засвідчує факт серйозної еволюції переконань представників великого землеволодіння. Будучи патріотами своєї держави, вони пропонували цілком реальні кроки з вирішення не лише аграрної проблеми, а загалом покращення добробуту населення країни, підвищення ефективності її економіки, правової рівності різних верств російського імперського соціуму тощо. Представники великого землеволодіння з різних регіонів країни були одноставні у тому, що припинити розгортання революційної стихії у країні можливо лише за однієї умови – вирішення аграрного питання. Вони були готові в окремих випадках задля збереження монархії пожертвувати найдорожчим, „святая-святих” – недоторканістю великого землеволодіння. Наприклад, Д. Трепов готовий був віддати 1/2 своїх земель селянам задля збереження за собою решти. Управляючий надільними маєтками П. Лодигін вважав за доцільне не обмежувати сутність аграрного питання питанням селянського малоземелля. Він закликав, розробляючи та реалізуючи урядову аграрну політику, брати до уваги регіональні відмінності й особливості. Саме це стане запорукою успіху в аграрній сфері. Їхні пропозиції стосовно вирішення аграрної проблеми були співзвучні з думками тієї частини російського імперського істеблiшменту, які відстоювали ідею інтенсифікації, індивідуалізації селянського господарства.

Трансформація концептуальних підходів щодо аграрної проблеми відбулася і у членів Державної Ради – однієї з найбільш консервативних інституцій державної машини Російської імперії. Члени Групи Центру Державної Ради фактично схвалювали хоча поступову, але інтеграцію селянства до загальноросійського імперського соціуму, визнавали за селянством право на приватну власність на землю. З одного боку, високопосадовці продовжували жити та мислити по-старому, з іншого – не заперечували проти поступовості змін.

Представники інтелектуальної еліти Російської імперії не стояли осторонь актуальних соціально-економічних та суспільно-політичних проблем країни. Застосовуючи наукові підходи, вони долучилися до обговорення важливої державної проблеми – аграрного питання, запропонувавши авторське бачення його вирішення. Їхні думки були співзвучні з думками представників великого землеволодіння, високопосадовцями щодо необхідності та доцільності оновлення функціонування аграрного сектора економіки на ринкових засадах із усуненням пережитків дореформеної доби.

Під впливом загальноекономічних тенденцій світового та імперського розвитку, зважаючи на особистісні характеристики, вплив оточення, суспільно-політичної активності селянства тощо від 1897 р. спостерігаємо нове розуміння С. Вітте сутності аграрного питання та шляхів його вирішення у Російській імперії. У 1898 р. від теоретичного переосмислення общини Міністр фінансів переходить до конкретних кроків із реалізації своїх нових поглядів. У 1899 р. Сергію Юлійовичу вдалося пролобіювати закони про скасування кругової поруки, у розробці яких він брав безпосередню участь. Структурне оформлення нових поглядів С. Вітте на аграрне питання та шляхи його розвитку у Російській імперії на початку ХХ ст. набуло об'єктивованого вираження 5 грудня 1904 р. у „Записке по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте”.

Висловлені С. Вітте у „Записці” думки стосовно вирішення аграрного питання у Російській імперії, по-перше, засвідчили еволюцію поглядів її автора на перспективи соціально-економічного поступу села, трансформацію правового статусу селянства. По-друге, на нашу думку, у загальних рисах було сформульовано віттевську концепцію модернізації села, як відповідь на ті деформації, що спостерігалися у реалізованій ним економічній системі імперії. По-третє, міркування графа умотивовувалися не лише інформацією, поданою комітетами Особливої наради з потреб сільськогосподарської промисловості. Вони були підтверджені й селянськими виступами 1905 – 1907 рр.

Заплановані віттевським кабінетом інновації були системними і масштабними, цілісними. Вони стосувалися найважливіших сфер селянського буття: соціально-економічної, правової. Аграрна програма уряду С. Вітте, передбачала безпосереднє покращення майнових статків та правового статусу селянства, опосередковано стимулювала і культурно-побутову, і агрокультурну сфери. Оскільки без поліпшення добробуту селян не могло бути і мови про підвищення їх загального освітньо-культурного рівня.

Програма аграрних інновацій уряду, очолюваного С. Вітте, передбачала не лише розвиток сільського господарства як галузі економіки. Вона мала на меті й усунення диспропорцій у віттевській економічній моделі. Тобто, модернізація аграрного сектора безпосередньо впливала на загальноімперські тенденції економічного розвитку. Відповідно вона позначалася і на міцності позицій країни у тогочасних геополітичних іграх між розвинутими державами. Зважаючи на викладені вище міркування, ми переконані у тому, що запровадження аграрної програми уряду С. Вітте було на часі.

Ми переконані, що потужний інтелектуальний капітал, зосереджений у проурядових аграрних ініціативах у Російській імперії на початку ХХ ст.

стане у нагоді й за сучасних умов реформування та інтенсифікації сільського господарства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Абалкин Л. Экономические воззрения и государственная деятельность С.Ю. Витте / Л. Абалкин // Вопросы экономики. – 1999. – № 4. – С. 4–26.
2. Аграрна історія України / Панченко П.П., Славов В.П., Шмарук В.А. – К.: Просвіта, 1996. – 360 с.
3. Алексеев А. Судьба реформатора в эпоху катаклизмов / А. Алексеев // Наука и жизнь. – 2007. – № 1. – С. 64–73.
4. Ананьич Б. Кризис власти в России. Реформы и революционный процесс. 1905 и 1917 годы / Б.Ананьич, Р. Ганелин // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 96–106.
5. Ананьич Б.В. О рукописях и тексте мемуаров С.Ю. Витте / Б.В. Ананьич // Вспомогательные исторические дисциплины / АН СССР. Археографическая комиссия. Ленинградское отделение. – 1981. – Т.12. – С. 188–204.
6. Ананьич Б.В. Политика царизма в крестьянском вопросе / Б.В. Ананьич // Кризис самодержавия в России. 1895 – 1917. – М., 1984. – С. 55–69.
7. Ананьич Б. Сергей Юльевич Витте / Б.Ананьич, Р. Ганелин // Вопросы истории. – 1990. – № 8. – С. 32–52.
8. Ананьич Б. В. Сергей Юльевич Витте и его время / Б. В. Ананьич, Р.Ш. Ганелин; РАН. Ин-т рос. истории. Санк-Петербург. фил. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2000. – 430 с., [6] л. ил. – Библиогр. в примеч. в конце гл.; Указ. имен: с. 422-428.
9. Анфимов А.М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881 – 1904 гг. / А.М. Анфимов. – М.: Наука, 1984. – 232 с.
10. Анфимов А.М. П.А. Столыпин и российское крестьянство / А.М. Анфимов; Рос. акад. наук. Ин-т рос. истории. – М.: Ин-т рос. истории РАН, 2002. – 299 с.

11. Баррандов Г. Столыпинская реакция / Г. Баррандов. – М.: Госполитиздат, 1938. – 64 с.
12. Баскаков А. Методология научного исследования: Учебное пособие / А. Баскаков, Н. Туленков. – К.: МАУП, 2004. – 216 с.: ил.
13. Безгин В. Б. Земельный вопрос в крестьянских приговорах и наказах Государственной Думе (1905 – 1907 гг.) / В.Б. Безгин // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале XXI века: сборник статей / науч. ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 115–119.
14. Белихин В. Реформирование земельных отношений в России в XIX – XX вв. / В. Белихин. – М., 2000. – 320 с.
15. Березняк З.Я. Социально-экономическое положение крестьян Европейской России и политика самодержавия в крестьянском вопросе (1900 – 1904). – Дисс.. канд. ист. наук / З.Я.Березняк. – Одесса, 1952. – 334 с.
16. Березняк З.Я. Социально-экономическое положение крестьян Европейской России и политика самодержавия в крестьянском вопросе (1900 – 1904). – Автореферат дисс.. канд. ист. наук / З.Я.Березняк. – К., 1952. – 17 с.
17. Берестовий А. Податкова політика Російського царату в українському селі у другій половині XIX – на початку XX ст.: історичний аспект. – Дис.... канд. іст. наук / А. Берестовий. – Черкаси, 2010. – 205 с.
18. Беспалов С. Представители российского дворянства о причинах аграрного кризиса на рубеже XIX – XX веков / С. Беспалов // Вестник Саратовского социально-экономического института. – 2009. – № 5. – С. 164–167.
19. Беспалов С.В. Причины и характер аграрного кризиса в Центрально-Европейской России в восприятии российской бюрократии на рубеже XIX – XX веков / С.В. Беспалов. // Типология и особенности аграрного

- развития России и Восточной Европы X – XXI вв. XXXIII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Брянск, 2012. – С. 118–120.
20. Беспалов С. Проблемы экономической модернизации России конца XIX – начала XX века в оценках правительства и либеральной оппозиции. – Дисс... канд. ист. н. / С. Беспалов. – Самара, 2000. – 239 с.
21. Білоцерківський В. Питання аналізу та використання праць радянських істориків / В. Білоцерківський // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995. – С. 106–110.
22. Білян М. Я. Нові підходи в оцінці Петра Столипіна та його аграрної реформи / М.Я. Білян // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ.: Дніпропетровський національний університет, 2002. – С. 131–134.
23. Богдашина О. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія: Навчально-методичний посібник / О. Богдашина. – Х.: Видавництво “Тарбут Лаам”, 2005. – 192 с.
24. Бойко В. Історіографія реформи державних селян другої половини XIX ст. в Лівобережній Україні / В. Бойко // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. XIX – поч. XX ст.). – Ніжин, 2002. – С. 83–94.
25. Бойченко І. Філософія історії / І. Бойченко. – К.: Знання, 2000. – 724 с.
26. Борисенко В. До питання про Революційну українську партію / В. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії. – К.: КДУ, 1991. – Вип.169. – С. 129–138.
27. Боханов А. Сергей Юльевич Витте / А. Боханов // Российские реформаторы, XIX – начала XX в. : [Сборник] / Отв. ред. А.П. Корелин; вступ. ст. А.Н. Сахарова. – Москва : Междунар. отношения, 1995. – 317 с. – С. 221 – 259.

28. Бочаров В.В. Столипінська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.В.Бочаров. – Донецьк, 2001. – 17 с.
29. Бочкарева Е.И. Из истории аграрной политики царизма в годы первой русской революции / Е.И. Бочкарева // Ученые записки. (Ленинградский государственный пед. ин-т. Герцена). –Т. LXI. – 1947. – С. 25–47.
30. Брусникин Е.М. Подготовка закона 14 декабря 1893г. о неотчуждаемости крестьянских наделных земель / Е.М. Брусникин // Ученые записки Горьковского гос. ун-та. Сер. ист.– филол. 1964. – Т. 1. – Вып. 72. – С. 345–374.
31. Буховец О.Г. Социальные конфликты и крестьянская ментальность в Российской империи начала XX века: новые материалы, методы, результаты / О. Г. Буховец. – М.: Мосгорархив, 1996. – 399 с.
32. Вельяминов Н. А. Воспоминания Н. А. Вельяминова о Д. С. Сипягине / Публ. [вступ. ст. и примеч.] О. Ю. Щербаковой [Электронный ресурс] / Н.А. Вельяминов // Российский Архив: История Отечества в свидетельствах и документах XVIII–XX вв.: Альманах. – М.: Студия ТРИТЭ: Рос. Архив, 1995. – С. 377–392. – [Т.] VI. – Режим доступа: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/ra6/ra6-377-.htm>
33. Вестник Европы. – 1903. – № 12.
34. Вестник Европы. – 1904. – № 2.
35. Вестник Европы. – 1904. – Т. 9. – 420 с.
36. Вестник права. – 1904. – № 2.
37. Высочайший Манифест 26 февраля 1903 г. [Электронный ресурс]: http://www.historichka.ru/istoshniki/gurko/2_4.html#manifest
38. Высочайший Манифест // Ведомости СПб. градоначальства. – 18 октября. – 1905. – № 221.

39. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час першої світової війни / О.Л. Вільшанська // Український історичний журнал. – 2004. – № 4. – С. 56–69.
40. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте; Вступ. ст., общ. ред., коммент. А. Л. Сидорова; Коммент. к тому сост. Р. Ш. Ганелин и Б.В. Ананьич. Т. 1, (1849-1894). Детство. Царствования Александра II и Александра III. – М. : Соцэкгиз, 1960. – 556 с.
41. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте; Коммент. В. И. Бовыкин, К.Н. Тарновский. Т. 2, (1894-октябрь 1905). Царствование Николая II. – М. : Изд-во соц.-эконом. лит., 1960. – 639 с.
42. Витте С. Ю. Воспоминания / С. Ю. Витте; Вступ. ст. и общ. ред. коммент. А. Л. Сидорова; Коммент. к тому сост. Р. Ш. Ганелин и Б.В. Ананьич. Т. 3. – М.: Соцэкгиз, 1960. – 723 с.
43. Витте С. Всеподданнейший доклад Председателя Совета Министров гр. С.Ю. Витте по аграрному вопросу / С. Витте // Аграрный вопрос в Совете Министров. – М. – Л.: Госиздат, 1924. – С. 70–81.
44. Витте С. Записка по крестьянскому делу председателя высочайше учрежденного Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С.Ю. Витте / С. Витте // Вестник финансов, промышленности и торговли. – № 49. – 1904. – С. 1–163.
45. Витте С.Ю. Избранные воспоминания, 1849 – 1911 гг. / С.Ю. Витте. – М.: Мысль, 1991. – 708 с.
46. Витте С.Ю. Речь С.Ю. Витте в Государственном совете по поводу законопроекта о выходе крестьян из общины 15 марта 1910 г. / С.Ю. Витте // Сергей Юльевич Витте. Хроника. Документы. Воспоминания. / Подгот. к изд. Л.Е. Шепелев. – СПб.: Изд. Лики России, 1999. – С. 204–208.
47. Власюк І. М. Вплив столицінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906 – 1914 рр.):

- Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01 / І.М. Власюк / НАН України. Інститут історії України. – К., 2000. – 20 с.
48. Вовк І. Українське селянство наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття / І. Вовк // Історія України. – 1999. – № 34 (вересень). – С. 7.
49. Вовк Ю.І. Українське селянство в соціально-економічній структурі суспільства на початку ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Ю.І. Вовк. – Донецьк, 2003. – 19 с.
50. Волковинський В.М. П.А. Столипін: з життя та державної діяльності / В.М. Волковинський, Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1991. – №№ 2, 4, 8, 9, 11. – С. 115–124, 116–123, 87–95, 107–116.
51. Волобуев О.В. Первая российская революция и социалистические партии / О. В. Волобуев // Драма российской истории: большевики и революция / под ред. Академика А.Н. Яковлева. – М.: Новый хронограф, 2002. – С. 28–89.
52. Вронский О. Крестьянство и власть (1900 – 1923) / О. Вронский. – Тула: ТО ИРО, 1993. – 137 с.
53. Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1904 гг. – С-Пб., 1904. – 140 с.
54. Герасименко О.В. До питання про політичну агітацію серед селянства України на початку ХХ століття / О.В. Герасименко // Література та культура Полісся. Вип. 20. Історичні та культурологічні процеси на Поліссі та в Україні (к. ХІХ – поч. ХХ ст.). – Ніжин, 2002. – С. 115–121.
55. Герасименко О.В. Революційна українська партія в боротьбі за селянство / О.В. Герасименко // Український селянин: Зб. наукових праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2004. – Вип. 8. (Спеціальний: Матеріали V Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії). – С. 184–187.

56. Герасименко О. Селянський рух на Лівобережній Україні (1900 – лютий 1917 рр.). – Дис... канд. істор. н. / О. Герасименко. – Чернігів, 2007. – 285 с.
57. Голиков А. Учебный курс “Источниковедение” в свете учения об информации / А. Голиков // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 251–257.
58. Головин К. По вопросу о пополнении убыли дворянского землевладения: Докладная записка в Совет соединенного дворянства / К. Головин. – Б/м. – Б/г. – 12 с.
59. Гордеева Е. С.Ю. Витте – блестящий министр и дерзкий интриган [Электронный ресурс] / Е. Гордеева. – Режим доступа: <http://topwar.ru/12272-syu-vitte-blestyaschiy-ministr-i-derzkiy-intrigan.html>
60. Горенко Л.М. До аграрної історії України: деякі аспекти соціально-економічного розвитку Правобережної України / Л.М. Горенко, Ю.П. Присяжнюк. – Черкаси: Сіяч, 1996. – 92 с.
61. Горизонтов Л.Е. Преемственность и различия в постановке проблемы оскуднения центра во второй половине XIX – XX в. / Л.Е. Горизонтов // Типология и особенности аграрного развития России и Восточной Европы X – XXI вв. XXXIII сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – Брянск, 2012. – С. 176–179.
62. Государственный совет. Стенографические отчеты. 1909 – 1910. – Сессия 5. Заседания 1 – 64. – СПб., 1910. – 220 с. – Стб. 1450.
63. Гоцуляк В. В. Новітня історіографія століпінської аграрної реформи в Україні / В.В. Гоцуляк // Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 8. (Спеціальний: Матеріали VВсеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії). – Черкаси, 2004. – С. 73–76.
64. Гоцуляк В. В. Перспективи історіографії історії здійснення століпінської аграрної реформи в Україні // В.В. Гоцуляк /

- Український селянин: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – Черкаси, 2003. – С. 21–23.
65. Гражданин. – 1903. – 26 октября. – № 86.
66. Гражданин. – 1903. – 30 октября. – № 87.
67. Гражданин. – 1904. – 9 декабря. – № 98.
68. Гражданин. – 1905. – № 99.
69. Грант М.И. Граф Витте вчера и сегодня / М.И. Грант. – Берлин, 1922. – 42 с.
70. Григоров. Аграрный вопрос и прогресс сельскохозяйственной техники / Григоров. – Тула, 1906. – 63 с.
71. Гуревич А. Социальная история и историческая наука / А.Гуревич // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 23–35.
72. Гурко В. Наше государственное и народное хозяйство/ В. Гурко. – СПб., 1909. – 81 с.
73. Гурко В. Отрывочные мысли по аграрному вопросу/ В. Гурко. – СПб., 1906. – 57 с.
74. Гурко В. И. Черты и силуэты прошлого: правительство и общественность в царствовании Николая II в изображении современника. – М. : Новое лит. обозрение, 2000. – 808,[1] с., [8] л.ил., портр. ; 22 . – (Россия в мемуарах / под ред.А.И. Рейтблата).
75. Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. [Электронный ресурс] / В. Данилов // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4–23. – Режим доступа: http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
76. Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 434. Постоянный совет объединенных дворянских обществ. – Оп. 1. – Спр. 250. Доклады, записки и материалы по рассмотрению в Министерстве финансов вопроса о деятельности Крестьянского поземельного банка. – 22.07.1906. – 07.02.1914. – 395 Арк.

77. ДАРФ. – Ф. 543. Коллекция рукописей Царскосельского дворца. – Оп. 1. – Спр. 279. Всеподданнейшие доклады С.Ю. Витте о государственной росписи доходов и расходов на 1897, 1900 гг., о принятии мер к сокращению государственных расходов; о значении денежной реформы для сосредоточения средств в случае чрезвычайных событий. Доклад, подготовленный в Департаменте государственного казначейства за подписью С.Ю. Витте «Об ограждении бюджетного равновесия». Записка за подписью С.Ю. Витте о ценах на медикаменты и справка без подписи о запасном капитале кредитных билетов. 30.12.1896. – квыткенъ 1900. – 59 Арк.
78. ДАРФ. – Ф. 543. Коллекция рукописей Царскосельского дворца. – Оп. 1. – Спр. 501. Всеподданнейшие записки по крестьянскому вопросу: Д.С. Сипягина – об учреждении Особого совещания по делам крестьянского сословия (1898 г.) и его же способах решения вопроса о крестьянском сословии (1902 г.), записка без подписи «Крестьянское сословие» (б/д); С.Б. Витте – о порядке рассмотрения Особым совещанием о нуждах сельскохозяйственной промышленности, крестьянского вопроса; и его же «О неудовлетворительном экономическом и правовом положении крестьянского сословия, создании Особой комиссии и Особого совещания по крестьянскому вопросу и их составе» (1898 г.); А. Половцев – об устройстве юридического быта крестьян (1895 г.); справки об особых совещательных учреждениях по крестьянским делам; выписка из книги С.С. Бахметьева «Хозяйственные итоги истекшего сорокапятилетия» т. 2. С.Пб, 1906 г. 2. Записки о прекращении выкупных платежей (1905 г.). – 1895 – 1905. – 83 Арк.
79. ДАРФ. – Ф. 543. Коллекция рукописей Царскосельского дворца. – Оп. 1. – Спр. 513. Записка генерал-адъютанта, князя Святополк-Мирского «О допущении населения к непосредственному участию в отправлении

- законодательной и административной власти, с образованием представительного учреждения». – 23.11.1904. – 54 Арк.
80. ДАРФ. – Ф. 543. Коллекция рукописей Царскосельского дворца – Оп. 1. – Спр. 567. Всеподданнейшие доклады графа С.Ю. Витте: от 2 февраля 1906 г. по поводу петиции землевладельцев с приложением печатного экземпляра петиции; и от 11 января 1906 г. об обсуждении Советом Министров аграрного вопроса и о мерах для прекращения аграрных беспорядков. Имеются собственноручные заметки и резолюции Николая II. – 02.02. 1906. – 11.02.1906. – 24 Арк.
81. ДАРФ. – Ф. 579. Милюков Павел Николаевич, историк, лидер конституционно-демократической партии, депутат III IV Государственных Дум, Министр иностранных дел Временного правительства. – Оп. 1. – Спр. 2502. Докладная записка шталмейстера Денисова графу С.Ю. Витте по аграрному вопросу. – Б/д. – 6 Арк.
82. ДАРФ. – Ф. 586. Плеве Вячеслав Константинович, директор Департамента полиции (1881 – 1894 гг.), Товарищ министра внутренних дел (1884 – 1894 гг.), секретарь и главноуправляющий кодификационной частью при Государственном совете (1894 г.), Министр и Статс-секретарь по делам Финляндии (1899 – 1902 гг.), Министр внутренних дел, шеф жандармов (1902 – 1904 гг.), сенатор. – Оп. 1. – Спр. 404. По поводу крестьянского вопроса и его рассмотрения. – Б/д. – 120 Арк.
83. ДАРФ. – Ф. 586. Плеве Вячеслав Константинович, директор Департамента полиции (1881 – 1894 гг.), Товарищ министра внутренних дел (1884 – 1894 гг.), секретарь и главноуправляющий кодификационной частью при Государственном совете (1894 г.), Министр и Статс-секретарь по делам Финляндии (1899 – 1902 гг.), Министр внутренних дел, шеф жандармов (1902 – 1904 гг.), сенатор. – Оп. 1. – Спр. 432. Всеподданнейший доклад графа С.Ю. Витте по

поводу результатов работы Редакционной комиссии Министерства внутренних дел. – 1903. – 26 Арк.

84. ДАРФ. – Ф. 586. Плеве Вячеслав Константинович, директор Департамента полиции (1881 – 1894 гг.), Товарищ министра внутренних дел (1884 – 1894 гг.), секретарь и главноуправляющий кодификационной частью при Государственном совете (1894 г.), Министр и Статс-секретарь по делам Финляндии (1899 – 1902 гг.), Министр внутренних дел, шеф жандармов (1902 – 1904 гг.), сенатор. – Оп. 1. – Спр. 433. Обращение крестьян Киевского и Васильчиковского уездов Киевской губернии к членам Особого совещания. – 1902. – 6 Арк.
85. ДАРФ. – Ф. 601. Николай II. – Оп. 1. – Спр. 897. Адрес дворян Владимирской губернии Николаю II с просьбой не откладывать разрешения земельного вопроса до созыва Думы. – 1905. – 3 Арк.
86. ДАРФ. – Ф. 1178. Группа Центра Государственного Совета. 1905–1916. – Оп. 1. – Спр. 55. Выводы Группы Центра по аграрному вопросу. – Октябрь 1906. – 42 Арк.
87. ДАРФ. – Ф. 1178. Группа Центра Государственного Совета. 1905–1916. – Оп. 1. – Спр. 59. Отдельные мнения членов Группы Центра по аграрному вопросу. – Сентябрь – октябрь 1906. – 22 Арк.
88. Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука / Я. Дашкевич // Урок української. – 2005. – С. 5–10.
89. Дейч Г.М. К истории аграрной политики царского правительства в первые месяцы революции 1905 – 1907 гг. / Г.М. Дейч // Ученые записки. – Л., 1971. – т. 298. – С. 145–157.
90. Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1905 гг. – Дисс... канд. ист. наук. / Г.М. Дейч. – Л., 1946. – 228 с.

91. Дейч Г.М. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902 – 1905 гг. – Автореферат дисс... канд. ист. наук. / Г.М. Дейч. – Л., 1946. – 24 с.
92. Демченко Т.П. Депутат II Державної думи Російської імперії В. Хвіст: нетипова доля українського селянина / Т.П. Демченко, В.І. Онищенко // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2005. – Вип. 9. – С. 38–41.
93. Джерелознавство історії України [Текст] / Я.К. Боровський, М.Я. Варшавчик, І.Н. Войцехівська [та ін.]; НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1998. – 211 с.
94. Джерелознавство історії України [Текст] : конспект лекцій, метод. реком. та плани практ. занять/ [уклад. Г.М. Скорейко]. – Чернівці : ЧНУ, 2003. – 140с.
95. Дневник А.Н. Куропаткина // Красный архив. – 1922. – т. 2. – С. 5–117.
96. Дневник А.А. Половцева // Красный архив. – 1923. – т. 3. – С. 75–172.
97. Донченко Л. Штрихи до історії розвитку кредитної системи Російської імперії / Л. Донченко // Вісник НБУ. – 2001. – № 8. – С. 49–53.
98. Долгоруков П. Аграрный вопрос с точки зрения крупного землевладения / П. Долгоруков // Аграрный вопрос. Сборник статей. – т. 1. – М.: Беседа, 1906. – С. 1–9.
99. Дубінський В. А. Аграрне питання кінця ХІХ – початку ХХ століття в радянській історіографії / В.А. Дубінський // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – Кам'янець подільський: Оіюм, 2002. – Т.8 (10). – С. 68–73.
100. Дубровский С. Крестьянское движение в революции 1905 – 1907 гг./ С. Дубровский. – М. : Изд. АН СССР, 1955. – 280
101. Дубровский С. М. Столыпинская аграрная реформа / С.М. Дубровский. – М. Изд. АН СССР, 1925. – 302 с.

102. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М. : Наука, 1975. – 398 с.
103. Думский сборник. Вып. 1. Государственная Дума первого созыва (27 апреля – 8 июля 1906 г.). – СПб., 1906. – 400 с.
104. Дягилев В. Альтернативы решения аграрного вопроса в России (На материалах государственных органов и политических партий начала XX века). – Дисс... канд. ист. н. / В. Дягилев. – М., 1994. – 185 с.
105. Дякин В. Был ли шанс у Столыпина?: [О реформах государственного деятеля] / В. Дякин // Звезда. – 1990. – № 12. – С. 113–124.
106. Дякин В. Деньги для сельского хозяйства: Выбор пути экономического развития России 1892 – 1914 / В. Дякин // История СССР. – 1991. – № 3. – С. 64–82.
107. Дякин В.С. Деньги для сельского хозяйства. 1892 – 1914 гг.: (Аграрный кредит в экономической политике царизма). – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1997. – 356 с.
108. Дякин В. Из истории сельскохозяйственной политики царизма в конце 19 – начале 20 в. / В. Дякин // Проблемы социально-экономической истории России: К 100-летию со дня рождения Б.А. Романова. – СПб. : Наука, 1991. – С. 197–209.
109. Економічна історія України і світу: Підручник / За ред. Лановика Б.Д. – К. : Вікар, 2001. – 477с.
110. Евреинов Г.А. Крестьянский вопрос в трудах образованной в составе Министерства Внутренних Дел комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах / Г.А. Евреинов. – СПб., 1904. – 17 с.
111. Епштейн А. Исторична наука і формування історичного мислення / А. Епштейн // Исторична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995. – С. 26–31.
112. Ерин П. В. Земские начальники и отношение к ним крестьянского населения в начале XX в. / П.В. Ерин // Государственная Власть и

- крестьянство в XIX – начале XX века: сборник статей / науч. Ред. А.И. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 98–103.
113. Ермолов А. Наши неурожаи и продовольственный вопрос. Ч. 2. Итоги прошлого и задачи будущего / А. Ермолов. – Спб., 1908. – 220 с.
114. Ермолов А. Слово о земле / А. Ермолов. – Спб., 1907. – 80 с.,
115. Ефремов П. Столыпинская аграрная политика / П. Ефремов. – М. : Госполитиздат, 1941. – 143 с.
116. Журнал „Комиссии Центра”. Заседания 10, 18, 20 – 23, 24 октября 1903 г. – 500 с.
117. Журнал совещания, образованного при МВД для обсуждения предложений Полтавского губернского присутствия о переселении малоземельных крестьян из Полтавской губернии. Заседания 3, 6, 10 и 12 марта 1903 г. – СПб., 1903. – 124 с.
118. Заключение губернских совещаний по вопросам, касающимся пересмотра крестьянских законоположений. – т. I. – Крестьянское общественное управление. – СПб., 1904. – 168 с.
119. Заключение губернских совещаний по вопросам, касающимся пересмотра крестьянских законоположений. – т. II. – Волостной суд. – СПб., 1904. – 226 с.
120. Заключение губернских совещаний по вопросам, касающимся пересмотра крестьянских законоположений. – т. III. – Землепользование крестьян. – СПб., 1904. – 146 с.
121. Записка С.Ю. Витте от 9 октября 1905 г. // Красный архив. – т. 4 – 5. – М. – Л., 1925. – С. 53–60.
122. Записка В.К. Плеве о реформе Крестьянского банка // Освобождение. – 1903. – № 20/21 – 18 апреля. – С. 349–352.
123. Записка представителей земских учреждений в Комиссию о Центре // Народное хозяйство. – Кн. 6. – 1906. – 144 с.

124. Заседание Совета Министров 6 января 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905 – 1906 гг. Документы и материалы. – Л.: Наука, 1990. – 476 с.
125. Заседание Совета Министров 10 февраля 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905 – 1906 гг. Документы и материалы. – Л.: Наука, 1990. – 476 с.
126. Заседание Совета Министров 17 февраля 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905 – 1906 гг. Документы и материалы. – Л.: Наука, 1990. – 476 с.
127. Заседание Совета Министров 24 февраля 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905 – 1906 гг. Документы и материалы. – Л.: Наука, 1990. – 476 с.
128. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія / Л. Зашкільняк. – Львів : ПАІС, 2007. – 312 с.
129. Збарський В. Столипінська реформа і питання приватної власності на землю / В. Збарський // Бухгалтерія в сільському господарстві. – 2002. – № 7 (квітень). – С. 22–24.
130. Зырянов П.Н. Спаситель русской деревни? / П.Н. Зырянов // Диалог. – 1990. – № 12. – С. 69–78.
131. Ігнатова Л.Р. Аграрна реформа П.А. Столипіна та її здійснення в Україні (1906-1914 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л.Р. Ігнатова. – Одеса, 2002. – 19 с.
132. Из проекта думской декларации правительства о значении крестьянского вопроса и способах его решения. 15 апреля 1906. / Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. Сборник документов. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1973. – С. 68–69.
133. Именной высочайший указ Правительствующему Сенату от 12 декабря 1904 г. О предначертаниях к усовершенствованию государственного порядка // Законодательные акты переходного времени. 1904 – 1908 гг.: Сборник законов, манифестов, указов Правительственному Сенату,

рескриптов и положений Комитета Министров, относящихся к преобразованию государственного строя России, с приложением алфавитного предметного указателя. – Изд. 3-е, пересмотренное и дополненное по 1 сентября 1908 года / Под ред. пр.-доц. Н.И. Лазаревского.– СПб.: Юридический книжный склад Право, 1909. – С. 3–6.

134. Инструкция губернским совещаниям по пересмотру законоположений о крестьянах // МВД. Порядок обсуждения проектов, выработанных Редакционной комиссией по пересмотру законодательства о крестьянах. – СПб, 1904. – С. 4–7.
135. Искра. – 1904. – 10 декабря.
136. Исследование экономического положения центрально-черноземных губерний. Труды Особого совещания 1899 – 1901 гг. / Составитель А. Поленов. – СПб, 1901. – 524 с.
137. Історична наука на порозі ХХІ ст.: підсумки та перспективи: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Харків, 15-17 листопада 1995 р.) / ред. В. Сарбей. – Харків: НАН України, Інститут історії України, 1995. – 356 с.
138. Історія селянства Української РСР: в 2 т. / [за ред. Дядиченка В. А.] – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967. – 550 с.
139. История СССР с древнейших времен до наших дней. В 2 сериях, 12 томах. Вторая серия. Т. 6. – М. : Наука, 1967. – 782 с.
140. История социалистической экономики СССР. В 7 т. Т. 1. Советская экономика 1918–1920 гг. – М. : Наука, 1976. – 448 с.
141. История Украинской ССР в десяти томах. Том 5. Украина в период империализма (Начало ХХ в.). – К. : Наукова думка, 1983. – 582 с.
142. Источниковедение истории СССР / Под ред. И. Ковальченко. – М.: Высшая школа, 1973. – 560 с.
143. Казарезов, В.В. Крестьянский вопрос в России (конец ХІХ- первая четверть ХХ в.). Т.1 / В.В. Казарезов. – М.: Колос, 2000. – 472 с.

144. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
145. Калакура Я. Історичне джерелознавство / Я. Калакура, І. Войцехівська, С. Павленко та ін. – К.: Либідь, 2003. – 486 с.
146. Карпов А. Аграрная политика Столыпина / А.А.Карпов. – М. : Прибой, 1925. – 238 с.
147. Качинський В. Селянський рух на Україні в 1905–1907 рр. / В. Качинський. – Полтава : Держполітвидав, 1927. – 152 с.
148. Киридон А. Час випробування: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років: Монографія / А. Киридон. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
149. Клейнов Г.М. Граф С. Ю. Витте / Г.М. Клейнов. – СПб., 1906. – 49 с.
150. Ковалевский М.М. С.Ю. Витте и его роль в истории России / М.М. Ковалевский // Вестник Европы. – 1915. – Книга 4. – С. 363–368.
151. Коваленко В. С.Ю. Вітте й П.А. Столипін: два погляди на одну проблему / В. Коваленко // Український селянин. – Вип. 10. – 2006. – С. 16–18.
152. Ковальський М. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI – XVII ст. / М. Ковальський // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 260–283.
153. Ковальський Н. Некоторые теоретико-методологические вопросы советского источниковедения / Н. Ковальський, П. Кулаковский // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований. – Днепропетровск, 1989. – С. 10–18.
154. Ковальченко И.Д. Столыпинская аграрная реформа (мифы и реальность) / И.Д. Ковальченко // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 52–73.
155. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І. Колесник. – К.: Генеза. – 2000. – 256с.

156. Колесов Н. Вопрос о формах землевладения крестьян в Особом совещании о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902 – 1905 гг.). – Дисс... канд. ист. н. / Н. Колесов. – Владимир, 2000. – 195 с.
157. Колышко И.И. Великий распад / И.И. Колышко. – СПб., 2009. – 464 с.
158. Колышко И.И. Ложь Витте / И.И. Колышко. – Берлин, 1907. – 56 с.
159. Колонтаева А. В. С. Ю. Витте и аграрный вопрос в России (1892 – 1906 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. Наук : 07.00.02 / А. В. Колонтаева. – Ростов-на-Дону : Рост. гос. ун-т, 1998. – 27 с.
160. Копия приговора крестьян села Упертовки Богородицкого уезда от 29 октября 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. –
161. Копия приговора сельского схода крестьян деревни Алексеевки Ефремовского уезда от 5 ноября 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – 232 с.
162. Корелин А.П. С.Ю. Витте и аграрный вопрос в России в конце XIX – начале XX вв. / А.П.Корелин // Экономическая история России XIX – начала XX вв.: современный взгляд. – М., 2001. – С. 524–546.
163. Корновенко С. В. Столипінська аграрна реформа / С.В. Корновенко // Фермерські господарства на Поділлі: історична ретроспектива і сучасний стан: Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції (22 – 23 квітня 2003 року). – Кам'янець-Подільський: Абетка – Нова, 2003 – С. 37–46.
164. Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 520 с.
165. Крестьянское дело: краткий свод местных комитетов / Сост. А.А. Риттих. – С-Пб., 1903.
166. Крестьянское переселение и русская колонизация за Уралом. – Пг., 1914. – 78 с.

167. Кривошеин А. Отчет о командировке в Сибирь помощника начальника переселенческого управления Министерства Внутренних дел Кривошеина. – Б/г., Б/м. – 53 с.
168. Кривошеин А. Речь Главноуправляющего Землеустройством и Земледелием А.В. Кривошеина о Высочайшем Указе 9 ноября 1906 г. – СПб., 1908. – 20 с.
169. Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора / К. Кривошеин. – М. : Московский рабочий, 1993. – 263 с.
170. Кугашев І. Участь українського селянства у політичній боротьбі 1917 року / І. Кугашев // Історія в школі. – 2002. – № 2. – С. 2–5.
171. Кутлер Н. Объяснительная записка к проекту закона о мерах к расширению и улучшению крестьянского землевладения / Н. Кутлер // Аграрный вопрос в Совете Министров (1906 г.). М. – Л.: Госиздат, 1924. – С. 42–51.
172. Лебедев В. Местные комитеты Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности (1902 – 1904гг.) / В. Лебедев // Отечественная история. – 2001. – № 5. – С. 58–69.
173. Левенець Ю.А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту / Ю.А. Левенець // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 23–31.
174. Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905 – 1907 гг. – Ч. 2. [Электронный ресурс] / М.И. Леонов. – Режим доступа: <http://www.fedy-diary.ru/html/122010/13122010-02b.html>
175. Леонтович В.В. История либерализма в России 1762 – 1914 / В.В. Леонтович. – М.: Русский путь, Полиграфресурсы, 1995. – 550 с.
176. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н. Лещенко. – К. : Наукова думка, 1977. – 360 с.
177. Литвинов И. Столыпинщина / И. Литвинов. – Харьков, 1931. – 104 с.

178. Лукоянов И.В. Иосиф Иосифович Колышко и его «Великий распад» / И.В. Лукоянов // Колышко И.И. Великий распад. – СПб. : «Нестор-История», 2009. – 464 с. – С. 3–15.
179. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / П.И.Лященко. – Т.2. – М. : Политиздат, 1952. – 736 с.
180. Лященко П.И. Крестьянское дело и пореформенная землеустроительная политика / П.И. Лященко // Известия Томского университета. – книга 66. – Томск, 1917. – 124 с.
181. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции России / П.И. Лященко. – Т. 2. – СПб. : Прибой, 1913. – 704 с.
182. Майстренко В. С. Столипінська аграрна реформа в Харківській губернії (1906 – 1916 рр.): Дис. ... канд іст. наук: 07.00.01. / В.С. Майстренко / Харків держ. ун-т. – Харків, 1997. – 195 с.
183. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: курс лекцій / С. Макарчук. – Львів: Світ, 1999. – 352 с.
184. Манифест „Об улучшении благосостояния и облегчении положения крестьянского населения,, (3 ноября 1905) // Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). М.: Изд-во МГУ, 1994. – С. 463–464.
185. Мануилов А.А. Арендный вопрос перед Особым Совещанием о нуждах сельско-хозяйственной промышленности / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М. : Изд. Д.С.Горшкова, 1905. – С. 204–223.
186. Мануилов А.А. Общинное землевладение / А. А. Мануилов // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М. Изд. Д.С.Горшкова, 1905. – С. 329–348.
187. Манус И. Политические, экономические и финансовые вопросы последнего времени / И. Манус. – СПб., 1905. – 211 с.
188. Марочко В. Столипін і його реформи / В. Марочко // Сільський час. – 2001. – 23 лютого. – С. 7.

189. Мартынов С. Государство и экономика: система С.Ю. Витте / С. Мартынов. – СПб. : Наука, 2002. – 405 с.
190. Маслов П. П. Крестьянское движение в России / П. П. Маслов. – М., 1923. – 200 с.
191. Материалы по истории СССР. – Т. 6. Документы по истории ... капитализма в России. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 800 с.
192. Машкін О. ПА. Столипін та Україна / О. Машкін // Український історичний журнал. – 2012. – № 2. – С. 73–97.
193. МВД. Известия Земского отдела. – СПб., 1905. – № 1. – 25 с.
194. МВД. Порядок обсуждения проектов, выработанных Редакционной комиссией по пересмотру законодательства о крестьянах. – СПб, 1904. – 115 с.
195. Мемория Совета министров 24 января 1906 г. // Совет Министров Российской империи 1905-1906 гг. Документы и материалы. – Л. : Наука, 1990. – С. 204–209.
196. Мемория Совета министров „О необходимости быстрее разработки правительственной программы законодательной деятельности Государственной Думы”. 5 марта 1906. / Сидельников С.М. Аграрная реформа Столыпина. Сборник документов. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1973. – С. 66–67.
197. Мигулин П. К вопросу о земельном устройстве крестьян: Доклад, читанный на съезде делегатов Союза 17 октября в аграрной секции 9 февраля 1906 г. / П. Мигулин. – М, 1906. – 25 с.
198. Милюков П. Н. Введение / П.Н. Милюков // Нужды деревни. – С-Пб., 1904. – т.1. – С. 3–10.
199. Милюков П. Вторая Дума: Публицистическая хроника. 1907. – СПб.: Общественная польза, 1908. – 302 с.
200. Миронов Г. Государи и государевы люди: Портреты в контексте истории / Г. Миронов. – М. : Издательство «Март», 1999. – 256 с.

201. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.
202. Михайлюк О.В. Взаємини між селянами та поміщиками в українських губерніях Російської імперії на початку ХХ ст. / О. В. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д.В. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В.В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. – С. 104–112.
203. Московские ведомости. – 1903. – № 297.
204. Московские ведомости. – 1903. – 7 ноября. – № 305.
205. Московские ведомости. – 1903. – 14 ноября. – № 312.
206. Московские ведомости. – 1903. – № 317.
207. Московские ведомости. – 1904. – № 26.
208. Мосолов А. При Дворе Императора / А. Мосолов. – Рига, 1938. – 232 с.
209. Мустафін О. Політичний розвиток України к. ХІХ – поч. ХХ ст. / О. Мустафін // Історія в школі. – 1996. – № 2. – С. 10–13.
210. Наумов С. Глухівська організація РУП – УСДРП та її література (поч. ХХ ст.) / С. Наумов // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2–3. – С. 3–15.
211. Наумов С.О. Діяльність українських політичних організацій на Сумщині (к. ХІХ – 1907 р.) / С. Наумов // Матеріали ІІ Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції – Суми, 1994. – С. 138–144.
212. Наумов С.О. Створення Революційної української партії / С. Наумов // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 49–59.
213. Нестерова Л.В. Вопрос о крестьянском надельном землевладении в Редакционной комиссии Министерства внутренних дел (1902 – 1904 гг.) / Л.В.Нестерова // Научные доклады высшей школы. Исторические науки. – 1960. – № 2. – С. 76–92.

214. Нечитайло В. В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність / В.В. Нечитайло. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2004. – 436 с.
215. Нефедов С. А. Демографически-структурный анализ социально-экономической истории России. Конец XV – начало XX века [Электронный ресурс] / С.А. Нефедов. – Екатеринбург : Издательство УГГУ, 2005. – 543 с. Режим доступа: <http://hist1.narod.ru/Science/Russia/Mono/index.html>
216. Новое время. – 1903. – 26 октября. – № 9930.
217. Новое время. – 1903. – 3 ноября. – № 297.
218. Новое время. – 1904. – 5 декабря. – 1904. – № 1033.
219. Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Т. 2. Сб. ст. К.К. Арсеньева, В.М. Гессена, И.В. Гессена [и др.]. – СПб. : тип. СПб. АО «Слово», 1904. – 439 с.
220. Овдін О.В. Столипінська аграрна реформа на Катеринославщині (1906 – 1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.В. Овдін. – Дніпропетровськ, 2005. – 22 с.
221. Озеров И.Х. Основы финансовой науки. Бюджет. Формы взимания. Местные финансы. Кредит / (переиздание 1906 года) / И. Х. Озеров. – М.: Изд. ЮрИнфор-Пресс, 2008. – 622 с.
222. Олійник Л.В. Селянський рух на Чернігівщині у 1905-1907 рр. / Л.В. Олійник, О.Г. Гора. – К., 1959. – 350 с.
223. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С. Ольденбург. – М. : Терра, 1998. – 336 с.
224. О некоторых мерах к предупреждению отчуждения крестьянских надельных земель // Собрание узаконений и распоряжений правительства. Издаваемое при правительствующем сенате. 28 января 1894. – № 15. – С. 238–242.
225. Освобождение. – 1904. – 31 декабря. – № 62.

226. Отзывы печати на труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах. – СПб., 1905. – 360 с.
227. Отчет по делопроизводству Государственного совета за сессию 1893 – 1894 гг. – Т.1. – СПб., 1894. – 890 с.
228. Павко А.І. Теоретико-методологічні засади дослідження діяльності політичних партій та організацій в Україні наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. / А.І. Павко // Український історичний журнал. – 2001. – №4. – С.112–125.
229. Панасюк В. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902г. (на примере деятельности губернского комитета Калужской губернии) [Электронный ресурс] / В. Панасюк. – Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/node/177>
230. Пестржецкий Д. Опыт аграрной программы/ Д. Пестржецкий. – СПб., 1907. – 202 с.
231. Печатная записка № 3079 // Библиотека РГИА: Коллекция печатных записок. – 1901 – 1903. – С. 21–105.
232. Письмо В.К. Плеве А.А. Кирееву / Пред. Е. Тарле // Красный архив. – 1926. – т. 5. – С. 201–203.
233. Письмо С.Ю. Витте Николаю II в связи с образованием Совещания „для упорядочения крестьянского дела” в стране – о необходимости изменения правового положения крестьянства // С. Ю. Витте Хроника. Документы. Воспоминания. – С-Пб., 1999. – С. 131–141.
234. Полный свод решений общего собрания Первого и Кассационных департаментов и Кассационных департаментов Правительствующего Сената за 1886-1896 гг. – Екатеринослав: Типография М.С. Копылова, 1909. – 796 с.
235. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т. 13. – СПб., 1896. – 708 с. № 9754.
236. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. – Т. 23. – СПб., 1906.– 1167 с. № 23860.

237. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1907. – Собрание 3. – Т. 24. – 1257 с.
238. Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 35. Отд. 1 – 1905. – СПб., 1908. – 1068 с. – № 26872.
239. Полное собрание законов Российской империи: В 48 т. – т. 36. Отд. 1 – 1906. – СПб., 1909. – 1157 с. – № 27478.
240. Поляков Ю. Как отразить многомерность истории / Ю. Поляков // Новая и новейшая история. – 2003. – № 4. – С. 3–10.
241. Правительственный вестник. – 31 марта. – 1905. – № 72.
242. Правительственный вестник. – 1902. – № 12.
243. Приговор сельского схода с. Федотьева, Спасского уезда, о политических и экономических требованиях крестьян от 21 ноября 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – 232 с.
244. Приговор схода крестьян 13 селений Серединской волости, Волоколамского уезда от 4 декабря 1905 г. // Крестьянские истории: Российская деревня 20-х годов в письмах и документах / Сост. С.С. Крюкова. – М.: РОССПЭН, 2001. – 232 с.
245. Приймак О. М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906 – 1917 рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07. 00. 01 / О.М. Приймак / Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 202. – 286 с.
246. Проблемы источниковедения и историографии: материалы II научных чтений памяти акад. И.Д.Ковальченко / [отв. ред. С.П.Карпов]. – М.: РОССПЭН, 2000. – 423 с.
247. Прокопович С.Н. Местные люди о нуждах России / С.Н. Прокопович. – СПб., 1904. – 275 с.
248. Протокол № 1. // Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности: Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1904. – 450 с.

249. Протокол №1. // Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности: Протоколы по крестьянскому делу. – СПб., 1905. – 340 с.
250. Протокол № 26 // Протоколы заседаний Особого совещания по нуждам сельскохозяйственной промышленности. – С-Пб., 1905. – 450 с.
251. Протокол № 2 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 36 с.
252. Протокол № 3 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 22 с.
253. Протокол № 4 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 38 с.
254. Протокол № 5 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 40 с.
255. Протокол № 6 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 28 с.
256. Протокол № 7 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 26 с.
257. Протокол № 10 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 32 с.
258. Протокол № 11 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 46 с.
259. Протокол № 12 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 42 с.
260. Протокол № 13 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 24 с.
261. Протокол № 14 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 34 с.
262. Протокол № 15 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 44 с.

263. Протокол № 16 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 34 с. – 34 с.
264. Протокол № 17 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 30 с.
265. Протокол № 19 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 35 с.
266. Протокол № 28 // Протоколы по крестьянскому делу. – С-Пб., 1905. – 38 с.
267. Расков Н.В. Контуры политико-экономической системы С.Ю. Витте [Электронный ресурс] / Н.В. Расков // Проблемы современной экономики. – № 1 – 2002. – Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=37>
268. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 391. Переселенческое управление Министерства земледелия. – Оп. 1. – Спр. 909. Печатные материалы к Особому совещанию по переселенческому делу, организованному в 1903 – 1904 гг. по проектам о переселении сельских обывателей и мещан на казенные земли, о заселении окраин Дальнего Востока. 1904. – 193 Арк.
269. РДІА. – Ф. 395. Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики Министерства земледелия. – Оп. 1. – Спр. 985. Материалы Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности о мерах по развитию сельскохозяйственного машиностроения, птицеводства, маслоделия и сыроварения, вывоза хлеба, яиц, сбыта продуктов сельского хозяйства в России, о развитии земледелия в рязанской губернии, по предупреждению эпизоотий, о дополнении постановлений Всероссийского съезда сельских хозяев 1895 г., о составе местных комитетов, образованных для обсуждения нужд сельского хозяйства, о деятельности сельскохозяйственного промышленного банка в Ростове-на-Дону, об организации учреждений мелкого кредита, о выработке положения о местных дорогах, о

- внутренней земельной политике в России. 05.06.1895. – 03.10.1908. – 237 Арк.
270. РДИА. – Ф. 560. Общая канцелярия Министра финансов. – Оп. 26. – Спр. 452. О некоторых изменениях в деятельности государственного дворянского земельного и Крестьянского поземельного банков (имеются проекты, соображения и др. материалы по этому вопросу). 05.1904. – 24.02.1905. – 400 Арк.
271. РДИА. – Ф. 583. Особенная канцелярия по кредитной части Министерства финансов. – Оп. 3. – Спр. 1045. Принципиальные вопросы по крестьянскому делу с ответами местных сельскохозяйственных комитетов. – 1904. – 363 Арк.
272. РДИА. – Ф. 592. Государственный крестьянский поземельный банк Министерства финансов. – Оп. 44. – Спр. 3. Всеподданнейший доклад Министра финансов С. Витте о необходимости создания комиссии для изучения социально-экономического положения сельского населения, имеющего отношение к деятельности Крестьянского поземельного банка. – 1902. – 40 Арк.
273. РДИА. – Ф. 592. Государственный крестьянский поземельный банк Министерства финансов. – Оп. 44. – Спр. 422. Комиссия по обсуждению вопросов социально-экономического положения сельского населения, имеющего отношение к деятельности Крестьянского поземельного банка. – 1902. – 152 Арк.
274. РДИА. – Ф. 1148. Общее собрание Государственного Совета. – Оп. 10. – Спр. 6. Протоколы заседаний Аграрной комиссии Группы Центра Государственного Совещания. – 1908. – Б/а.
275. РДИА. – Ф. 1149. Департамент законов Государственного Совета. – Оп. 11. – Спр. 77. О мерах к предупреждению отчуждения крестьянских земель. – 27.11.1891 – 14.12.1893. – 986 Арк.

276. РДИА. – Ф. 1149. Департамент законов Государственного Совета. – Оп. 13. – Спр. 94. По вопросу об изменении существующей постановки переселенческого дела. – 12.05.1904. – 06.06.1904. – 200 Арк.
277. РДИА. – Ф. 1212. Особое совещание о мерах к укреплению крестьянского землевладения при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 1. Делопроизводство Особого совещания. – т. 1. – 30.03.1905. – 30.07.1906. – 624 Арк.; т. 2. – 02.07.1905. – 30.11.1905. – 976 Арк.; т. 3. – 14.12.1905. – 30.07.1906. – 146 Арк.
278. РДИА. – Ф. 1233 Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 1. Об учреждении и упразднении Особого совещания. – 09.01.1902. – 15.04.1905. – 205 Арк.
279. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 9. Стенограммы заседаний Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – т. 1. 02.02.1902. – 24.02.1902. – 396 Арк.
280. РДИА. – Ф. 1233 Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 10. Стенограммы заседаний Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – т. 2. – 27.04.1902. – 01.06.1902. – 406 Арк.
281. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 15. Стенограммы заседаний Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. – т. 7. – 27.12.1903. – 30.01.1904. – 371 Арк.
282. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 28. Переписка председателя Особого совещания с разными лицами об

- учреждении под председательством А.С. Стишинского комиссии для выяснения губерний и областей, в которых должны быть образованы местные комитеты о нуждах сельскохозяйственной промышленности, записка об их составе, где не введено положение о земских учреждениях, и журналы комиссии. – 13.02. 1902. – 24.03. 1902. – 114 Арк.
283. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 43. Записки членов Особого совещания по отдельным пунктам программы его работы. – ч. 1. – 31.01.1902. – 31.01.1903. – 689 Арк.
284. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 69. Записка Департамента земледелия Министерства земледелия и государственных имуществ о мерах к улучшению организации сельского хозяйства, заключение по ней и Журнал Особого совещания по этому вопросу. – 24.04.1902. – 03.02.1903. – 254 Арк.
285. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 78. Систематические сведения, справки, записки и журнал комиссии для исследования экономического положения средней чернозёмной Европейской России и журнал Особого совещания об особых мерах для поднятия благосостояния среднеземледельческих губерний. – 02.12.1902. – 19.03.1904. – 389 Арк.
286. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 101. Записки председателя Особого совещания С.Ю. Витте и членов Совещания – Семенова, Ф.Г. Тернера, кн. А.Г. Щербатова, А.А. Хвостова и других лиц по крестьянскому делу. – 25.11.1904. – 09.02.1905. – 611 Арк.

287. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 104. Журнал заседаний Особого совещания по крестьянскому вопросу. – 25.03.1905. – 15.04.1905. – 347 Арк.
288. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 106. Заключения по отдельным вопросам программы по крестьянскому делу. – 23.12.1904. – 31.01.1905. – 185 Арк.
289. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 108. Записки, доклады разных лиц и другие материалы об улучшении быта крестьян, внесённых на рассмотрение Особого совещания. – Б/д. – 444 Арк.
290. РДИА. – Ф. 1233. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности при Государственном Совете. – Оп. 1. – Спр. 134. Всеподданнейший отчёт о деятельности Особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности за 1902 – 1904 гг. – 18.03.1904. – 05.06.1904. – 314 Арк.
291. РДИА. – Ф. 1273. Комитет Сибирской железной дороги. – Оп. 1. – Спр. 83. Журналы подготовительной комиссии, образованной при Комитете Сибирской железной дороги, для предварительного рассмотрения мероприятий по устройству переселенцев в Сибири. Ч. 5. 1893 – 1903. – Б/а.
292. РДИА. – Ф. 1273. Комитет Сибирской железной дороги. – Оп. 1. – Спр. 437. Дело о переселении в Сибирь малоземельных крестьян центральных губерний с приложением сравнительных статистических сведений об экономическом положении отдельных губерний. – 15.01.1903. – 27.06.1903. – 494 Арк.

293. РДИА. – Ф. 1273. Комитет Сибирской железной дороги. – Оп. 1. – Спр. 443. Дело о внесении изменений в существующие узаконения по переселенческому делу. 25.01.1903. – 10.06.1904. – 653 Арк.
294. РДИА. – Ф. 1276. Совет Министров. – Оп. 1. – Спр. 97. По записке генерал-майора Крижановского о подавлении волнений крестьян путем применения войсками оружия и массового расстрела восставших; о принятии мер для ограждения войск от влияния восставших крестьян. – 27.12.1905. – 28.01.1906. – 33 Арк.
295. РДИА. – Ф. 1276. Совет Министров. – Оп. 1. – Спр. 134. Проект правил Министерства финансов о совместных действиях земства и Крестьянского поземельного банка, отзывы ведомств на проект основных положений по крестьянскому вопросу; доклады членов Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности И.Б. Раковича и К.А. Вейдлица по аграрному вопросу; по записке Кайленского о необходимости немедленного преобразования состава земских уездных собраний, увеличении в них состава земских гласных из крестьян в целях борьбы с крестьянскими волнениями. – 09.11.1905. – 31.04.1906. – 64 Арк.
296. РДИА. – Ф. 1276. Совет Министров. – Оп. 2. – Спр. 375. О распределении между ведомствами работ по пересмотру законодательства о крестьянах. 18.03.1906. – 25.03.1906. – 9 Арк.
297. РДИА. – Ф. 1276. Совет Министров. – Оп. 2. – Спр. 382. По проектам Положений о пересмотре законодательства о крестьянах: о земельных обществах, владеющих надельными землями и об актах на надельные земли. 21.05.1906 – 10.06.1906. – 184 Арк.
298. РДИА. – Ф. 1278. Государственная Дума I, II, III и IV созывов. – Оп. 1. – Спр. 310. Проекты положений о земельных обществах, владеющих надельными землями. 07.06.1906. – 12.07.1906. – 42 Арк.

299. РДИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 119. – Спр. 2. По вопросу о назначении в совет Крестьянского банка и в местные отделения представителей от МВД. – 04.01.1906. – Б/а.
300. РДИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 119. – Спр. 4. По вопросу о разрешении выдачи ссуд из Крестьянского поземельного банка крестьянам Подольской губернии на покупку земли у наследников Завайко. 20.03.1906. – 58 Арк.
301. РДИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 122. – Спр. 12. Особое совещание, образованное для предварительной разработки вопроса о согласовании с Высочайшим Манифестом 3 ноября 1905 года законоположений, касающихся прав крестьян на наделные земли. 05.06.1906. – 253 Арк.
302. РДИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 122. – Спр. 70. По пересмотру законоположений о крестьянах и рассылка Трудов Редакционной Комиссии. Ч. 1. – 04.06.1910. – 27.02.1910. – 271 Арк.
303. РДИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 122. – Спр. 70. По пересмотру законоположений о крестьянах и рассылка Трудов Редакционной Комиссии. Ч. 2. – 04.06.1910. – 27.02.1910. – 125 Арк.
304. РДИА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 122. – Спр. 70. По пересмотру законоположений о крестьянах и рассылка Трудов Редакционной Комиссии. Ч. 10. – 04.06.1910. – 27.02.1910. – 230 Арк.
305. РДИА. – Ф. 1293. – Оп. 1. Спр. 5625. Журналы: Октябрь, Ноябрь и Декабрь. Приложение Октябрь 1903. – 1903. – 500 арк.
306. РДИА. – Ф. 1571. Кривошеин Александр Васильевич. – Оп. 1. – Спр. 42. Журнал аграрной комиссии Государственной Думы за 1906 г. № 1. Приведены речи членов комиссии и общие положения аграрной реформы (стенограмма). 07.06.1906. – 91 Арк.
307. РДИА. – Ф. 1622. Витте Сергей Юльевич. – Оп. 1. – Спр. 87. Высочайший Манифест приложения: а) программа вопросов, вносимых на рассмотрение Государственной Думы; основные положения для

- изменения законодательства о крестьянах; в) мемория Совета Министров 05.03.1906 г. (по крестьянскому вопросу); г) заключения Совета Министров по журналу совещания, образованного при МВД, для согласования действующих крестьянских узаконений с Высочайшим Манифестом 03.11.1905 года; д) газетные вырезки. Циркуляр МВД губернаторам. – 17.05.1905. – 160 Арк.
308. РДА. – Ф. 1622. Витте Сергей Юльевич. – Оп. 1. – Спр. 714. Копия всеподданнейшего доклада Витте о ходе занятий Совета Министров по отношению к аграрному вопросу с изображением на нем высочайшей резолюции. 10.01.1906. – 10 Арк.
309. РДА. – Ф. 1622. Витте Сергей Юльевич. – Оп. 1. – Спр. 729. Документы по аграрному вопросу. Б/д. – 87 Арк.
310. Революционная Россия. – 1904. – № 53.
311. Реєнт О. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. Реєнт // Український історичний журнал – 2000. – № 2. – С. 3–26.
312. Реєнт О.П. Соціальне життя села в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О.П. Реєнт // Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 367–379.
313. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О.П. Реєнт. – К.: Інститут історії України. НАН України, 2003. – 340 с.
314. Реєнт О. Україна в імперську добу: соціальний і національний виміри / О. Реєнт // Україна ХІХ – ХХ століть. Роздуми та студії історика : наукове видання / О. П. Реєнт. – К. : [б. и.], 2009. – 486 с. – С. 97–322.
315. Реєнт О. Українська історична наука на порозі ХХІ ст. / О. Реєнт // У робітнях історичної науки. – К. : Просвіта, 1999. – С. 275–310.
316. Рыбас С.Ю. Столыпин / С. Рыбас. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 421 с.
317. Риттих А. А. Крестьянское землепользование / А.А. Риттих. – С-Пб., 1903. – 204 с.

318. Риттих А. А. Крестьянский правопорядок / А.А. Риттих. – С-Пб., 1904. – 186 с.
319. Родиков М. Российская деревня: дискуссии о путях развития и уроки аграрных реформ (конец XIX – 20-е гг. XX в.). – Дисс... канд. ист. н. / М. Родиков. – М., 1996. – 205 с.
320. Розенберг В. Из хроники крестьянского дела / В. Розенберг // Очерки по крестьянскому вопросу / Под редакцией А. Мануилова. – М., 1904. – Выпуск 1. – С. 17–35.
321. Розенберг В. Проекты Редакционной комиссии по пересмотру законодательства о крестьянах / В. Розенберг // Очерки по крестьянскому вопросу. Собрание статей под ред. А.А. Мануилова. – М., 1905. – С. 311–328.
322. Российские ведомости. – 1903. – 27 февраля.
323. Русина Ю. История и теория источниковедения: Курс лекций / Ю. Русина. – Екатеринбург, 2001. – 124 с.
324. Русская мысль. – 1903. – № 11.
325. Русские Ведомости. – 1903. – 25 октября. – № 293.
326. Русское слово. – 1903. – 19 декабря. – № 347.
327. Сажко В. В. Проблеми аграрних перетворень в Україні у 1900 – 1913 рр.: історико-політичний аспект.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.В. Сажко / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. – 22 с.
328. Сахаров А. О новых подходах к истории России / А. Сахаров // Вопросы истории. – 2002. – № 8. – С. 3–4.
329. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России / Сост. А.А. Риттих. – С-Пб., 1903. – 230 с.
330. Святополк-Мирский П. Д. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.wikisource.org/wiki>

331. Селіхов Д.А. Аграрне законодавство царської Росії в Україні епохи капіталізму (II пол. XIX – поч. XX ст.): Дис.... канд. юрид. н. / Д.А. Селіхов – Х., 2002. – 210 с.
332. Селунская Н.Б. К проблеме объяснения в истории / Н. Б. Селунская // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С. 44–62.
333. Семенникова Л. Россия в мировом сообществе цивилизаций / Л. Семенникова. – М. : Интерпракс,, 1994. – 324 с.
334. Сидельников, С.М. Аграрная политика самодержавия в период империализма / С.М. Сидельников. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1980. – 289 с.
335. Сидельников С. Аграрная реформа Столыпина / С.М. Сидельников. – М.: Издательство Московского университета, 1973. – 335 с.
336. Сидельников С.М. Земельно-крестьянская политика самодержавия в преддумский период / С.М. Сидельников // История СССР. – 1976. – № 4. – С. 124–135.
337. Сидоров А.Л. Граф С.Ю. Витте и его „Воспоминания” / А.Л.Сидоров // Витте С.Ю. Воспоминания. – М. : Соцэкгиз, 1960. – Т. 1. – С. 3–70.
338. Сидоровнин Г. П.А. Столыпин. Жизнь за Отечество / Г. Сидоровнин. – Саратов : СГАП, 2002. – 640 с.
339. Симонова М.С. Аграрная политика самодержавия в 1905 г. / М.С. Симонова // Исторические записки. – 1968. – Т. 81. – С. 199 – 215.
340. Симонова М.С. Борьба течений в правительственном лагере по вопросам аграрной политики в конце XIX века / М.С. Симонова // История СССР. – 1963. – №1. – С. 65–82.
341. Симонова М.С. Земско-либеральная фронда (1902 – 1903 гг.) // Исторические записки / М.С. Симонова. – М., 1973. – № 91. – С. 150–216.

342. Симонова М.С. Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции / М.С. Симонова. – М. : Наука, 1987. – 254 с.
343. Симонова М.С. Политика царизма в крестьянском вопросе накануне революции 1905 – 1907 гг. / М.С. Симонова // Исторические записки. – М., 1965. – № 75. – С. 212–242.
344. Современники, потомки и историки о С.Ю. Витте [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.allistoria.ru/allis-311-1.html>
345. Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения / А.К. Соколов // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С. 75–89.
346. Солдатенко В., Кривошея В. Революційна українська партія / В. Солдатенко, В. Кривошея // Віче. – 1998. – № 1 – С. 128–140.
347. Соловьев Ю. Самодержавие, дворянство и проблема сближения с крестьянством в конце 19 – начале 20 в. / Ю. Соловьев // Реформы или революция? Россия 1861 – 1917. – М., 1994. – С. 100–111.
348. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
349. Спицкий В.Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. / В.Є. Спицкий. – К., 1978. – 124 с.
350. Столыпин П.А. Об устройстве быта крестьян и о праве собственности. Речь на заседании Государственной думы 10 мая 1907 г. / П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя ; Речи в Государственном совете и думе. – М.: Рюрик, 1991. – 176 с. – С. 99–107.
351. Столыпин П.А. О законодательных предложениях правительства. Речь на заседании II Государственной думы 6 марта 1907 г./ П.А. Столыпин – жизнь и смерть за царя ; Речи в Государственном совете и думе. – М.: Рюрик, 1991. – 176 с. – С. 82–92.
352. Столыпин А. П. А. Столыпин: (1862 – 1911) / А. Столыпин – М.: Планета, 1991. – 102 с. : ил.

353. Страховский И.М. Крестьянский вопрос в законодательстве и законосовещательных комиссиях после 1861 г. / И.М. Страховский // Крестьянский строй. – СПб., 1905. – т. 1. – С. 371–375.
354. Суворин А.С. Дневник / А.С. Суворин. – М. : Новости, 1992. – 494 с.
355. Сусоров С.В. Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902-1907 рр. (На матеріалах України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.В. Сусоров. – Дніпропетровськ, 1994. – 18 с.
356. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861-1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 320 с.
357. Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії / С. Терно // Генеза. – 2004. – № 1. – С. 92–111.
358. 1905 рік на Україні: Хроніка та матеріали. – Х., 1926. – 500 с.
359. Топка Р.В. Контент-анализ: семантический или документалистический? Опыт применения на материале крестьянских наказов от южноукраинских губерний в I Государственную Думу [Электронный ресурс] / Р.В. Топка. – Режим доступа: [alik-sng.ru /text/krug/7/4.html](http://alik-sng.ru/text/krug/7/4.html)
360. Тоштендаль Р. Конструктивизм и репрезентавизм в истории / Р. Тоштендаль // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: «РОССПЭН», 2000. – С. 63–74.
361. Трапезников С.П. Аграрный вопрос и ленинские аграрные программы в трех русских революциях / С.П. Трапезников. – М. : Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1963. – 656 с.
362. Три последних самодержца: Дневник А.В. Богданович. – М. – Л., 1924. – 368 с.
363. Труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т.І. – СПб., 1903. – 641 с.

364. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т. II. – СПб., 1903. – 263 с.
365. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т. III. – СПб., 1903. – 363 с.
366. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т. V. – СПб., 1903. – 631 с.
367. Туган-Барановский М.И. Земельный вопрос на Западе и в России / М.И. Туган-Барановский. – М., 1907. – 260 с.
368. Туган-Барановский М.И. С.Ю. Витте и его политика / М.И. Туган-Барановский // Речь. – 1915. – № 58. – С. 3–5.
369. Тяжелникова В. “Массовые источники” и массовые данные / В. Тяжелникова, И. Юшин // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 415–416.
370. Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія / за ред. Л. Зашкільняка. – Л., 2004. – 406 с.
371. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку: міжнародний науковий конгрес українських істориків (17-18 вересня 2003 р.): доп. і пов. у 4 т. Т. 1 / ред. Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам’янець-Подільський, 2005. – 480 с.
372. Федорченко В.И. Императорский дом. Выдающиеся сановники. Энциклопедия автобиографий / В.И. Федорченко. – т. 2. – OlmaMediaGroup, 2003. – 638 с.
373. Федорова А.А. Проект аграрной реформы С.Ю. Витте / А. А. Федорова // П.А. Столыпин: становление и реформирование российской государственности. Сборник материалов I Международной (II Всероссийской) научно-практической конференции, посвященной 150-летию со дня рождения П.А. Столыпина. – Пенза, 2012. – С. 249–253.

374. Федорова Н.А. Семейная собственность [Электронный ресурс] / Н.А. Федорова. – Режим доступа: http://www.stolypin.ru/proekty-fonda/entsiklopediya-petr-arkadevich-stolypin/?ELEMENT_ID=253
375. Фурсенко А.А. С.Ю. Витте и экономическое развитие России в конце XIX-начале XX в. / А.А. Фурсенко // Новая и новейшая История. – 1999. – № 6. – С. 3–8.
376. Чермних В. Кому потрібні “великі потрясіння”? (П. Столипін (1862-1911 рр.)) / В. Чермних // Нова політика. – 2001. – № 4. – С. 27–28.
377. Черная Е. Д. Аграрная реформа П. А. Столыпина и ее проведения на Херсонщине/ Е.Д. Черная // Из истории заселения Херсонщины. – Херсон: Городская типография, 1993. – С. 71–73.
378. Чернышев И.В. Аграрно-крестьянская политика России за 150 лет / И.В. Чернышев. – Пг., 1918. – 384 с.
379. Чернышев И.В. Задача Государственной Думы в области реформы крестьянского права / И.В. Чернышев // Чернышев И., Лосицкий А., Маслов П. Крестьянское право и община пред ГосударственнойДумой. – СПб., 1907. – С. 5–41.
380. Чернышев И .В. Аграрно-крестьянская политика за 150 лет / И.В. Чернышев. – Пг., 1918. – 384 с.
381. Чернышев И.В. Община после 9 ноября 1906 г. / И.В. Чернышев. – Ч. 1. – Пг., 1917. – 195 с.
382. Чмелик Р. П. Мала українська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. / Р.П. Чмелик. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 143 с.
383. Чупров А. Крестьянский вопрос. Статьи 1900 – 1908 годов / А. Чупров. – М., 1909. – 339 с.
384. Шатохін А.М. Селянське питання у соціологічній думці Росії та України у пореформений період / А.М. Шатохін // Український селянин. – 2002. – Вип. 5. – С. 73–76.

385. Шевченко В.М. До історії діяльності РУП на Чернігівщині / В.М. Шевченко, Т.П. Демченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С. 3–7.
386. Шевченко В.М. РУП і селянське повстання 1902 року на Лівобережній Україні / В.М. Шевченко // Історія та культура Лівобережної України. – К., Ніжин, 1997. – С. 144–148.
387. Шевченко В.М. Селянська реформа і питання економічного розвитку Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1981. – № 11. – С. 61–66.
388. Шевченко В.М. Століття повстання у селі Володькова Дівиця на Чернігівщині 1904 року / В.М. Шевченко, О.В. Герасименко. – Чернігів, 2004. – 68 с.
389. Шепелев Л.Е. Промышленность или сельское хозяйство? Проблема смены курса царизма в начале 20 века / Л.Е. Шепелев // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце ХІХ – начале ХХ в. – М. : «Институт истории СССР АН СССР», 1988. – С.7–24.
390. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине 19 века / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1981. – 275 с.
391. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904 – 1914 гг. / Л.Е. Шепелев. – Л. : Наука, 1987. – 272 с.
392. Шидловський С.И. Общий обзор трудов местных комитетов / С.И. Шидловский. – СПб., 1905. – 239 с.
393. Шиловский Д. В. Крестьянские выступления 1861–1916 гг. в Томской губернии как форма правонарушений [Электронный ресурс] / Д.В. Шиловский // Электронный журнал «Сибирская Заимка» – 2000. – № 3. – Режим доступа: http://zaimka.ru/03_2000/
394. Шишов А.В. Финансовый гений последних Романовых / А.В. Шишов. – М.: Вече, 2007. – 432 с.

395. Шляхов О.Б. Соціально-економічні трансформації в Наддніпрянщині в контексті європейського цивілізаційного поступу (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О.Б. Шляхов // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. / Ред. кол. С.І. Світленко та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2006. – Вип. 4. С. 162–173.
396. Шмарук В. А. Хутірські та відрубні господарства в Україні в кінці ХІХ – початку ХХ ст. / В.А. Шмарук, О.Г. Суліменко // Український селянин: Зб. наук праць. – вип. 1. – Черкаси, 2001. – С. 46–50.
397. Шулейкин И. История земельных отношений и землеустройства / И. Шулейкин. – М. : Сельхозгиз, 1933. – 448 с.
398. Щербакова И. Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности и Редакционная комиссия Министерства внутренних дел как альтернативные центры обсуждения крестьянского вопроса в начале ХХ века (1902 – 1905 гг.). – Дисс... канд. ист. н. / И. Щербакова. – М., 2003. – 282 с.
399. Якименко М.А. Економічна ефективність індивідуального селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861-1917 рр.) / М.А. Якименко // Український селянин. – Вип. 3. – Черкаси, 2001. – С. 131–135.
400. Якименко М.А. Земельна оренда на Україні в період капіталізму // Український історичний журнал. – 1991. – №2. – С. 54–63.
401. Якименко М. Торгівля землею в Україні та її соціально-економічні наслідки (1861-1918 рр.) / М.А. Якименко, О. Краснікова // Економіка України. – 1999. – №8. – С. 65–74.
402. Якименко Н. Приватизация крестьянской надельной земли в Украине 1906-1917 гг.: причины, содержание, последствия / М.А. Якименко, О. Краснікова, Д. Селихов // Экономика Украины. – 1997. – №8. – С. 62–70.

403. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 376 с.
404. Ясь О. Понятійний апарат історичної науки і українська історіографія: сучасний стан та перспективи розробки / О. Ясь // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Х., 1995. – С. 92–97.